T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

MOĞOLLARIN İSLAMLAŞMASINDA MUTASAVVIFLAR

AYŞENUR ÜNAL

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MUSTAFA AKKUŞ

Konya-2025

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur ÜNAL	
	Numarası	19810501040	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
		Doktora	■
	Tezin Adı	Moğolların İslamlaşmasında Mutasavvıflar	

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ayşenur ÜNAL

İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Adı Soyadı	Ayşenur ÜNAL		
Numarası	19810501040		
Ana Bilim/Bilim Dalı	Tarih		
Programı	Tezli Yüksek Lisans		
	Doktora	■	Doktora
Tez Danışmanı	Doç.Dr. Mustafa AKKUŞ		
Tezin Adı	Moğolların İslamlaşmasında Mutasavvıflar		

ÖZET

Moğollar tarih sahnesine XIII. asırda çıkmış ve bundan sonra neredeyse dönemin tüm tarih yazımı Moğollar üzerinden şekillenmiştir. Sufiler, Moğol hâkimiyetinde İslamiyet'in yaşatılmasını, medrese ve tekkelerin açık kalmasını, halkın Moğollara karşı duyduğu korkunun yok edilmesini sağlayıp, Moğol idarecilerinin halka eziyet etmesini engellemiştir. Moğollar, kendilerine karşı kin, nefret ve düşmanlık beslemeyen sufilerin dergâhlarını kapatmamıştır. Moğollar, sufiler kendilerine hizmet etmeseler bile onların hayat tarzından ve cesaretinden etkilenmiştir. Moğollar şehirlere yerleşmeye başladığında İslam'ı ve sufileri daha yakından tanıma şansına sahip olmuşlardır. Böylelikle Moğollar İslam hakkında merak ettikleri hususları doğrudan sufilere sorabilmişlerdir. Bu tezde Büyük Moğol Hanlığından başlayarak, Çağatay, Altın Orda, İlhanlı ve Türkiye Selçuklu Devleti coğrafyasındaki Hâcegân, Yeseviyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Rifaiyye ve Mevleviyye mensubu sufilerin Moğollarla ilişkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sufiler, Moğollar, İslamlaşma, Müslümanlar.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Name and Surname	Ayşenur ÜNAL		
Student Number	19810501040		
Departmant	History		
Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
	Doctoral Degree (Ph.D.)	■	Doctoral Degree (Ph.D.)
Supervisor	Doç.Dr.Mustafa AKKUŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	Sufis in the Islamization of the Mongols		

ABSTRACT

The Mongols appeared on the stage of history in the 13th century and from then on, almost all of the historiography of the period was shaped by focusing on the Mongols. The Sufis ensured that Islam was kept alive under Mongol rule, that the madrasahs and lodges remained open, that the fear of the people towards the Mongols was eliminated and that the Mongol administrators prevented them from tormenting the people. The Mongols did not close the lodges of the Sufis who did not bear any grudge, hatred or hostility towards them. The Mongols were impressed by the Sufi's lifestyle and courage even if they didn't serve them. When the Mongols began to settle in cities, they had the chance to get to know Islam and the Sufis more closely. In this way, the Mongols were able to ask the Sufis directly about the issues they were curious about regarding Islam. In this thesis, the relationship between the Mongols and the Sufis of Hâcegân, Yeseviyye, Suhreverdiyye, Kubreviyye and Mevleviyye in the geography of the Chagatai, Golden Horde, Ilkhanate and Anatolian Seljuk State, starting from the Great Mongol Khanate, is discussed.

Key Words: Sufism, Sufis, Mongols, Islamization, Muslims.

ÖN SÖZ

Moğolların çok hızlı ve kanlı bir şekilde büyük coğrafyaları hâkimiyetlerine katmaları, o güne kadar isminden söz edilmeyen bu halka karşı büyük bir korkunun doğmasına sebep olmuştur. Hatta bu korku o kadar büyütülmüştür ki XIII. yüzyıldan sonraki tarihçilerin büyük çoğunluğu hatta bugünün yazarları da dönem hadiselerini Moğolları merkeze alarak değerlendirmişlerdir. Cengiz Han'ın ve Moğolların gücü hafife alınamayacak kadar büyük olmasına rağmen dönemin bütün tarihi olaylarını Moğolları merkeze alarak yorumlamak birçok hadisenin araştırılmasına engel teşkil etmiştir.

Moğolların ortaya çıkışı ve Moğol istilasının yönü Çin iken birdenbire istila Türkistan ve İslam dünyası üzerine gelmiştir. Yazarlar bu konudan hep Harezmşahları ve Muhammed Harezmşah'ı mesul tutmuştur. Ancak istilanın Türkistan'a yönelmesi ve Moğol ordusunun dağılmasından en çok faydalanan Çin olmuş, bu sayede kesin bir yıkılış ve Moğol hâkimiyetinden kurtulmuşlardır. Çin'den sonra ise istilanın Türkistan, Irak-ı Arap ve Acem topraklarına yayılması Arapların ve Farsların menfaatine olmuş bölgedeki Türk devletleri yıkılıp, Türklerin halifelik ve Şiiler üzerindeki otoritesi kırılmıştır. Ayrıca Moğolların İsmaili kalelerini ele geçirip yıkmasıyla, İsmaililer bu kargaşa ortamından faydalanarak kalelerinden çıkıp şehirlere göç etmiştir. Böylelikle Selçuklu ve Harezmşahlar gibi Sünniliğin hamisi olan büyük Türk devletlerinin Türkistan ve İslam dünyasındaki egemenliği sonlanmıştır. Moğol istilası sonrası yıkılmayan tek Türk devleti ise ismen de olsa Türkiye Selçukluları olmuştur.

Türkistan ve İslam dünyası Moğolların kontrolüne girdiğinde bölgede Sühreverdiler, Kübreviler, Hâcegân, Yeseviler, Zahidiler, Erdebililer, Mevleviler ve Rifailer varlıklarını devam ettirmiştir. Bu tarikatların hiçbiri Moğollara karşı cephe almamış ya da Moğollarla savaşılması gerektiğini düşünmemiş, eserlerinde onları tenkit etmemiştir. Bunun en mühim sebebi muhtemelen sufilerin Moğolları hiçbir zaman sorunun kaynağı olarak görmemesidir. Çünkü sufilerin en çok eleştirdiği ve insanlara kendilerini onlardan koruması için ikaz ettiği grup sahte şeyhler olmuştur. Bu yüzden Moğollara karşı bir düşmanlık beslemeyen bu gruplardan bazısı daha

istilanın başlangıcında Moğollarla sulh gerçekleştirip insanların katledilmesini, cami, medrese ve tekkelerin kapatılmasına mani olmuştur. Sufiler şehirlerde İslam'ın yaşatılmasını ve devamlılığını sağlarken Moğolların da İslam şehirleriyle, kültürüyle tanışmasına vesile olmuştur. Sufiler, Moğollara karşı dikkate değer herhangi bir tenkitte bulunmamıştır. Çünkü Moğol istilasından sonra Moğolların kısa süre sonra İslamlaşacaklarını öngörmüşlerdir. Sufiler Moğollardan korkmak yerine Moğollar içerisinde İslam'ın anlatılıp, onların ihtidasını amaçlamışlardır. Moğollara karşı olan korku bertaraf edildiğinde, sufilerle ve sufilerle yakınlık kurmuş Müslüman yöneticilerle irtibat kuran Moğollar kısa süre sonra İslamlaşmıştır.

Moğolların İslamlaşmasında sufilerin tesirinin ne derece etkili olduğunu ortaya koymak için bu tezde çalışma coğrafyalar üzerinden parçalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Tezin birinci bölümü olan Büyük Moğol Hanlığı kısmında Moğol istilasının başlangıcı, Sünni sufilerin Abbasi halifeliği ve Harezmşahlar devletinden uzak durma sebepleri, istilanın Türkistan ve İslam dünyası üzerine yönelmesinde İsmaili etkisi, istilanın başladığı yıllarda Türkistan'da bulunan sufiler ve onların istila karşısında verdikleri tepkinin sonuçları incelenmiştir. Tezin ikinci bölümü Çağatay ve Altın Orda Hanlığı coğrafyasındaki Hâcegân, Yesevî, Kübrevî sufilerin ve Ahilerin Moğollara yaklaşımı ve Hanların bu sufilerle ilişkisi üzerinden İslamlaşma hadisesi değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde İlhanlı Hanlarının sufilere yaklaşımı, Cüveynî ailesi ve Reşidüddin Fazlullah Hemedânî ailesinin sufilerle irtibatı, İlhanlı coğrafyasındaki tarikatlar Sühreverdiler, Kübreviler, Rifailer başlıkları altında araştırılmıştır. Sühreverdilerin içerisine Zahidiler ve Erdebililer de eklenmiştir. Tezin son kısmında ise Selçuklu Devleti coğrafyasında bulunan sufilerin Moğollarla ilişkisi Mevleviler ve Babailer üzerinden ele alınmıştır.

Sufilerin niçin Moğol idaresinde isyan etmediği, Moğol hanları, ailesi ve devlet adamlarına karşı nasıl davrandığı, Moğolların sufilerin tekke ve dergâhlarını neden kapatmayıp sufileri baskı altında tutmadığı sorularına cevap aranmıştır. Sufilerin Moğollarla ilişkisinin İslamlaşmayı nasıl etkilediği hem dönem tarihçilerinin, hem sufilerin hem de menakıb yazarlarının eserleri okunarak doğru bir sonuç çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tez sürecim boyunca yanımda olan aileme ve hürmetli danışmanım Doç. Dr. Mustafa Akkuş'a ve katkılarından dolayı Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen'e, Prof. Dr. Bekir Biçer'e, Prof. Dr. Mustafa Uyar'a, Doç. Dr. Zahide Ay'a, Prof. Dr. İsmail Kıvrım'a ve Prof. Dr. Caner Arabacı'ya çokça teşekkür ederim.

Ayşenur Ünal

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI 2
ÖZET 3
ABSTRACT 4
ÖN SÖZ iv
İÇİNDEKİLER vii
GİRİŞ 1
I. Araştırmanın Konusu, Problemi ve Kuramsal Çerçeve 4
I.I Araştırma Konusu, Amacı ve Problemi 4
I.II Araştırma Konusunun Kuramsal Çerçevesi 5
II Temel Kaynaklar 6
II.I Dönem Tarihçileri 6
Nesevî (ö.1250) *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengübertî* 6
Cûzcânî (d.1193- ö.1260?) *Tabakât-ı Nâsırî* 7
Alâeddin Ata Melik Cüveynî (d.1226- ö.1283) *Tarih-i Cihangüşa* 11
Reşidüddin Fazlullah Hemedânî (d.1248- ö.1318) *Câmiu't-Tevârih* 16
İbnü'l Esir (d.1160- ö.1233) *el-Kâmil fi't-târîh* 21
Cemâl Karşî (d.1230-31/ö.1303 sonrası) *Mülhakat'üs-Sürâh* 24
Hamdullah Müstevfî Kazvinî (d.1281- ö.1340?) *Tarih-i Güzide* 24
Kâşânî (d.?- ö.1335-36?) *Tarih-i Olcaytu* 26
Şebânkâreî (d.1298- ö.1358) *Mecma'u'l-Ensâb* 29
İbn Bibi (d.?- ö.1285 sonrası) *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye* ... 31
Aksarayî (d.?- ö.1333) *Müsâmeretü'l-Ahbâr* 33
Niğdeli Kadı Ahmed (d.1286-ö.1332?) *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk* 37
II.II Menakıbnameler ve Dönem Sufilerinin Eserleri 38

Sufi Muhammed Danişmend (d.1140-ö.1252) *Mir'âtü'l- Kulüb* 38

Mevlânâ Celâleddin(ö.1273)*Fîhi Mâ Fîh, Mektuplar, Yedi Meclis* 39

Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî (ö.1282 sonrası) *Nesebnâme* 39

Eflâkî (d.1285/91- ö.1360) *Menâkıbu'l-Arifin* 39

Elvan Çelebi (d. ?– ö.1359?) *Menâkıbu'l-Kudsiyye* 40

İbn Bezzaz (d.?– ö.1358 sonrası) *Safvetü's-Safa* 40

Nuri Ejderî, (ö.XIV.yy?) *Gazannâme-i Manzum* 43

Mehmed b. Abdüllatif (ö.XV.yy.?) *Şeyh Zahid Geylânî Menâkıbı* 43

İbn Serrac (d.?- ö. 1346) *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh* 43

Abdurrahman Câmî (ö.1492) *Evliya Menkıbeleri* ve Fahreddin Ali Safi (ö.1532-33) *Reşehat* 45

Devletşah(d.1427/37- ö.1495) *Şair Tezkireleri* 45

Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli- *Vilâyet-nâme* 47

II.III Seyahatnâmeler 47

III. İnceleme Araştırma Eserleri 48

BİRİNCİ BÖLÜM 51

BÜYÜK MOĞOL HANLIĞINDA SUFİLER 51

I. Cengiz Han Dönemi (1206-ö.1227) Müslümanlar ve Sufiler 53

I.I. Cengiz Hanlığının Kuruluşu 53

I.II. Moğol İstilasının Türkistan ve İslam Dünyası Üzerine Yönelmesi 58

I.III Cengiz'in Türkistan İstilası Sırasında Görevlendirdiği Müslümanlar 64

I.IV. Türkistan Sufilerinin Moğolların İslamlaşmasına Tesiri 71

I.IV. I Yeseviler: Sufi Muhammed Danişmend Zernukî(d.1140- ö.1252) 71

I.IV.II. Kübreviler: Necmeddin Kübra(d.1145-ö.1221) 79

I.IV.III Hâcegân: Abdülhalik Gucdüvânî (ö.1221) 84

I.IV.IV Dönemin Diğer Sufileri: Seyyid Bahaeddin Ecel (ö.?) 86

I.IV.IV.I Seyyid Şemseddin Ömer Ecel (ö. 1279) 89

II. 1229-1246 Ögedey(1229-ö.1241) ve Töregene Hatun'un (1242-1246) Dönem Müslümanlarıyla İlişkisi 93

II.I 1229-1246 Döneminin Nüfuzlu Müslümanları 99

II.I.I Barak Hacib (ö.1235) 99

II.I.II Körgöz (ö.1242) 102

II.I.III Fatma Hatun (ö.1248) 106

III. 1246-1294 Güyük(1246-ö.1248), Mengü (1251-ö.1259) ve Kubilay (1260-ö.1294) Han'ın Sufiler Hakkındaki Düşüncesi 108

III.I. 1246-1294 Seneleri Arasındaki Müslüman Yöneticiler 117

III.I.I. Rükneddin Hoca Mübarek (ö.1253) 117

III.I.II. Mahmud Yalvaç (ö.1254) 118

III.I.III. Kutbeddin (ö.1258) 124

III.I.IV.Ahmed Fenaketî (ö.1282) 125

İKİNCİ BÖLÜM 131

ÇAĞATAY ve ALTIN ORDA HANLIĞI COĞRAFYASINDAKİ SUFİLER 131

A- I. Çağataylı Hanların Sufilere Bakışı 131

I.I Çağatay Han (1227- ö.1241) 131

I.II. Yesü(1246-1251), Mübarekşah(1251/61, 1266) ve Algu Han(1261-1266)'ın Sufilerle İrtibatı 134

I.III. Barak Han Gıyaseddin (1266-1271) 137

I.IV Duva Han'ın(1282-ö.1307) 140

I.V Küncük (1307- 1308), Taliku (1308- 1309) ve İsen-Buka Han (1309-1319) 141

I.VI Kebek Han (1320- ö.1326) 142

II. Çağatay Hanlığı Coğrafyasındaki Sufilerin Moğollarla İlişkisi 143

II.I. Hâcegân 143

II.I.I Yusuf Hemedânî(d.1029/1048-ö.1140)'nin Moğolların İslamlaşmasına Dolaylı Tesiri 145
II.I.II Hoca Arif Rivgerî (ö.1237, 1262) 150
II.I.II.I Hoca Mahmud İncirfagnevî (ö.1315) 151
II.I.III Hoca Ali Ramitenî (d.1191- ö.1321) 152
II.I.IV Muhammed Baba Semmasî (ö.1335/36) 157
II.I.V Seyyid Emir Külâl (d.1284-ö.1370) 158
II.II Kübreviler 159
II.II.I Seyfeddin Baharzî (d.1190-ö.1261) 159
II.II.I.I Muzhirüddin b. Seyfeddin Baharzî (ö.?) 164
II.II.I.II Yâhya b. Ahmed b. Seyfeddin Baharzî (ö.1335) 165
II.II.II Baba Kemal Cendî (d.1191- ö.1273) 167
B- I Altın Orda Hanlarının Sufilere Bakışı 169
I. I Batu Han (1227-ö.1256) 169
I.II. Berke Han (1256-ö.1266) 173
I.III Mengü Timur (1266-ö.1282) ve Tuda Mengü (1282-ö.1287) 179
I.IV Tula Buka Han(1287-1291) 182
I.V Tokta Han (1291-ö.1313) 183
I.VI Özbek Han (1313-ö.1340) 184
II. Altın Orda Hanlığındaki Sufilerin Moğolların İslamlaşmasına Tesiri 186
II.I Yeseviler 186
II.I.I Mevlânâ Safiyyüddin Urung Koylâkî (ö.1282 sonrası?) 187
II.I.I.I. Abdülmelik (ö.?) 189
II.I.II Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali Sığnâkî (ö. 1311/1314) 189
II.I.III Hoca İshâk (ö.1350'ler) 191
II.I.IV Seyyid Ata (ö.?) 194

II.I.V Baba Tükles (ö.?) 195
II.II Ahiler 196
II.III Kübreviler 197
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 199
İLHANLI COĞRAFYASINDAKİ SUFİLER 199
I. İlhanlı Hanlarının Sufiler Hakkındaki Düşüncesi 199
I.I Hülagu(1256-ö.1265) 199
I.I.I İsmaili Kalelerinin Ele Geçirilmesiyle İsmaililerin Kale Dışına Çıkması 200
I.I.II Abbasi Halifeliğine Son Verilmesi 202
I.II Abaka (d.1234- 1265-ö.1282) 207
I.III Ahmed Teküder (d.1247-1282- ö.1284) 210
I.IV Argun (d.1261-1284-ö.1291) 215
I.V Geyhatu (1291-ö.1295) 219
I.VI Gazan Han (d.1272- 1295-ö.1304) 222
I.IV.I Emir Nevruz'un Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulüne Etkisi 226
I.IV.II Gazan Han'ın İhtidasından Sonraki Faaliyetleri ve Düşünceleri 229
I.VII Olcaytu (1304-ö. 1316) 234
II. Cüveynî Ailesinin Sufilerle İlişkisi 239
III. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin İslamiyet'i Kabulü ve Sufilerle İlişkisi ... 245
IV. Sühreverdilerin İlhanlıların İslamlaşmasına Etkisi 250
IV.I Şihabeddin Sühreverdî (d.1145- ö.1234) 252
IV.I.I Necibüddin b. Büzgaş (d.1198–ö.1279) 256
IV.I.II Fahreddin Irakî (ö.1289) 256
IV.I.III Sadi Şirazî (ö.1292) 260
IV.II İbrahim Zahid Gilanî(d.1218- ö.1301) 264
II.II.I Gilanî'nin Moğol Hanlarıyla İlişkisi 266

IV.II.I.I Ahmet Teküder Han 266
IV.II.I.II Argun Han 266
IV.II.I.III Gazan Han 267
IV.II.II Safiyyüddin Erdebîlî (d.1252- ö.1334) 270
IV.II.II.I Safiyyüddin Erdebîlî'nin Moğollarla İlişkisi 276
IV.II.II.I.I Abaka Han 276
IV.II.II.I.II Gazan Han 276
IV.II.II.I.III Olcaytu Han 277
IV.II.II.I.IV Ebu Said Han 277
IV.II.II.II Erdebîlî'nin Halifeleri 286
IV.II.II.II.I Sadreddin Erdebîlî (d.1305- ö.1382) 286
IV.II.II.II.II Ahi Muhammed Halveti(d.- ö.1317) 287
V. Kübrevilerin İlhanlıların İslamiyet'i Kabul Etmelerine Katkısı 287
V.I Sadeddin Hammuye (d.1191- ö.1272) 287
V.I.I Sadreddin İbrahim'in Moğolların İslamlaşması Konusunda Tesiri: ... 289
V.I.II Azîz Nesefî (ö.1300) 291
V.I.III Cemaleddin Cilî (ö.1253) 291
V.I.IV Radyeddin Ali Lala (d.1167/1170 - ö.1244) 293
V.I.IV.I Nureddin İsferayinî (d.1242-ö.1317) 293
V.I.IV.I.I Alaüddevle Simnânî (d.1261- ö.1336) 294
V.II Necmeddin Râzî Daye (d.1177- ö.1256) 304
VI. Rifailerin İlhanlıların İslamlaşmasına Etkisi 306
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 310
TÜRKİYE SELÇUKLU COĞRAFYASINDAKİ SUFİLER 310
I. Mevlevilerin Moğolların İslamlaşmasına Tesiri 312
I.I Bahaeddin Veled (d.1151-ö.1231) 313

I.II Seyyid Burhaneddin Muhakkik Tirmizî (d.1166/69- ö.1241) 321
I.III Mevlânâ Celâleddin (d.1207-ö.1273) 324
I.III.I Moğol Hanları ve Devlet Adamlarıyla İlişkisi 331
I.III.I.I Baycu Noyan 331
I.III.I.II Hülagu Han 333
I.III.I.III Geyhatu Han 334
I.III.II. Selçuklu Sultanları İle İlişkisi 334
I.III.III Selçuklu Devlet Adamlarıyla İlişkisi 336
I.III.III.I Şemseddin İsfahânî(ö. 1249) 336
I.III.III.II Celâleddin Karatay (ö.1254) 340
I.III.III.III Muinedddin Süleyman Pervane (ö.1277) 342
I.III.III.IV Taceddin Mutez (ö.1277) 350
I.III.III.V Fahredin Ali (ö.1288) 356
I.III.IV Moğol İdaresinde Yaşayan Diğer Sufilerle İlişkisi 357
I.III.IV.I Şems-i Tebrîzî 357
I.III.IV.II İbrahim Zahid Gilanî 361
I.III.IV.III Safiyyüddin Erdebîlî 361
I.III.IV.IV Alaüddevle Simnânî 362
I.III.IV.V Seyfeddin Baharzî 362
I.III.IV.VI Sadi Şirazî 362
I.III.IV.VII Baba İlyas Horasanî 363
I.III.IV.VIII Hacı Bektaş-ı Veli 363
I.III.IV.IX İbnü'l Arabî 364
I.III.IV.X Sadreddin Konevî 365
I.III.IV.XI Hacı Mübarek Haydarî 365
I.III.V Mevlânâ Celâleddin'in Halifeleri ve Moğollara Tesirleri 366

I.III.V.I Ahi Türkoğlu Hüsameddin Çelebi (d.1225- ö.1284) 366
I.III.V.II Sultan Veled (d.1226- ö. 1312) 367
I.III.V.II.I Moğollarla Münasebeti 370
I.III.V.II.I.I İrencin Noyan 370
I.III.V.II.I.II Abışka Noyan 371
I.III.V.II.I.III Samagar Noyan 372
I.III.V.III Arif Çelebi (d.1272- ö.1320)'nin Moğollarla İlişkisi 372
I.III.V.III.I Gazan Han 373
I.III.V.III.II Arap Noyan 375
I.III.V.III.III Olcaytu Han 376
I.III.V.III.IV Ebu Said Bahadır Han 376
I.III.V.III.V Paşa Hatun 377
I.III.V.IV Abid Çelebi(d.1283- ö.1338) 378
II. Babailerin Moğol Hâkimiyetindeki Yeri 379
II.I Moğol Hakimiyeti Öncesi Babai İsyanı'nın Hazırlık Süreci: Dede Garkın .. 379
II.II Dede Garkın Halifelerinin Moğollarla İlişkisi 386
II.II.I. Baba İlyas Horasani (ö.?) 386
II.II.II Muhlis Paşa (ö.1273) 394
II.II.III Aşık Ali Paşa (ö.1334) 399
II.II.IV Hacı Bektaş-ı Veli (ö.1271 ?) 401
SONUÇ 404
KAYNAKÇA 406

GİRİŞ

Moğol istilası başladığında dönemin güçlü Müslüman devletleri arasında Abbasiler, Harezmşahlar ve Türkiye Selçukluları vardı. Sufilerin bu devletlerin idare ettiği Otrar, Yesi, Harezm(Ürgenç), Kayalık, Semerkant, Buhara, Erdebil, Gilan, Bahrabad, Bağdat ve Konya gibi dönemin önemli şehirlerinde tekkeleri bulunmaktaydı. Ancak bu tekkelerin varlığı bilinmesine ve kalıntıları günümüze kadar gelmesine rağmen dönem tarihçileri ismen bile olsa onları anmamıştır. Muhtemelen bunun en mühim sebebi sufilerin dönem devletleriyle anlaşamayışı ve İbn Bibi, Ata Melik Cüveynî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî gibi bazı tarihçilerin Eşari olup Hanefi sufileri görmezden gelmek istemeleridir.

Harezmşahların merkezi Ürgenç'te Şafii olan Necmeddin Kübra ve Hanefi olan Bahaeddin Veled gibi dönemin iki mühim sufisi bulunmasına rağmen Harzemşahların takip ettiği yanlış politika Kübrevileri devlete küstürmüş, Bahaeddin Veled'in ise Harezm'i terk etmesine sebep olmuştur. Çünkü Mecdüddin Bağdadî bir iftira sonucu Muhammed Harezmşah'ın emriyle katledilmiş, Bahaeddin Veled ise sultana tahtına tehlike oluşturuyor iddiasıyla şikâyet edilmiştir. Ayrıca Hâcegân ve Yeseviler de Harezmşahlardan uzak durmuştur. Çünkü Hâcegân'ın şeyhi Yusuf Hemedânî, Selçuklulara karşı ayaklanan Atsız'ı değil Sultan Sencer'i desteklemiştir. Yeseviler ise Taceddin Bilge Han yerine Otrar hadisesine sebep olacak İnalcık Gayır'ın Otrar idareciliğini kabul etmemişlerdir. Hatta Yesevilerden Mevlânâ Safiyyüddin de Harzemşahlar yöneticilerini zalim, yardakçı ve hırsız olarak anmıştır. Bahaeddin Veled'in müritlerinden biri de Otrar meselesinde İnalcık'ın suçlu olduğunu söyleyerek Harzemşahlar idaresinin kötü politikasını dile getirmiştir. Ancak Türkistan sufilerinin aksine Şihabeddin Sühreverdî, Muhammed Harezmşah'ın değer verdiği sufilerden olmuştur. Aralarındaki samimi münasebete rağmen Sühreverdî, Harzemşahların Abbasiler üzerine sefere çıkmasına mâni olamamıştır.

Abbasilere Şihabeddin Sühreverdî hariç tutulursa nerdeyse bütün tarikatlar Hâcegân, Yeseviler, Kübreviler ve Mevleviler mesafeli durmuştur. Hatta Bahaeddin Veled, Halife Nasır'ı ciddi şekilde eleştirerek Bağdat'ı terk etmiştir. Sufilerin Halifeliğe karşı bu tutumunun sebepleri arasında Abbasilerin siyasî menfaatleri

uğruna devletleri birbirine karşı kışkırtmasına ve İsmailileri suikast faaliyetlerinde kullanmaları bulunur.

Moğol istilası başladığında sufilerin çoğu aynı tavrı sergileyerek Moğollarla sulh yapmış ve insanların daha çok katledilmesine engel olmuşlardır. Muhtemelen sufilerin Moğollara karşı sulhu tercih etmesinin sebebi onların karşısında duracak bir İslam devletinin olmayışıdır. Çünkü Harezmşahlar Moğollarla savaşmak yerine Anadolu sınırlarına kadar çekilmiş, Halifelik ise tavizler vererek Moğolları topraklarından uzak tutmuştur. Hatta son Abbasi Halifesi Mustasım, Mengü Han'ın kardeşi olduğunu düşünüp büyük bir gaflet içinde Moğolların üzerine gelmeyeceğine inanmıştır. İsmaililer ayrıca Moğollar, Abbasiler ve Harezmşahların politikasını yönlendirerek İslam topraklarının ciddi şekilde harap olmasına sebep olmuştur. Sufiler böyle bir siyasî kargaşa içerisine dahil olmamış ve sulhu kabul etmeleri sayesinde tekkeleri kapatılmadığı için irşat faaliyetlerine devam edebilmişlerdir.

Cengiz Han'ın Hıtay'dan çıkıp Türkistan'da işgale başladığı ilk yer Otrar olmuştur. Han'ın Türkistan işgali öncesinde Mahmud Yalvaç, İbn Kefrec Buğra ve Kayalık Karluk beyi Arslan Han gibi Türk ve Müslüman olan isimler hizmetinde bulunmuştur. Otrar ele geçirildikten sonra ise Sufi Muhammed Danişmend Zernukî, Cengiz Han'ın güzergâhındaki bölgelere elçi olarak görevlendirilmiştir. Cengiz ayrıca Cafer Hoca, Ömer Oğul, Hasan Hacı ve Hace Ali Gucdüvanî gibi Müslümanları elçi olarak kullanmıştır. Ancak Cengiz'in yanında Zernukî'den başka bir sufi ismi zikredilmemiştir. Sadece Necmeddin Kübra'yı tanıdığı söylenir. Ayrıca aynı yıllarda Abdülhalik Gucdüvanî Buhara'dadır. Buhara şehri ileri gelenleriyle Cengiz Han'ın şehir işgal edilmeden önce sulhun gerçekleştiği bilgisine bakılarak ve Kübra'nın Ügrenç'ten Gucdüvanî'ye istilayı haber etmesi göz önünde bulundurulursa Gucdüvanî ile tanışmış olabileceği düşünülebilir.

Büyük Moğol Hanlığının merkezi Kubilay Han'a kadar Karakurum iken Kubilay ile başkent Pekin'e taşınmış, böylelikle Hanlık Karakurum ve Pekin merkezli olarak ikiye bölünmüştür. Karakurum merkezli Büyük Moğol Hanlığında İslamiyet'i kabul eden herhangi bir Moğol'dan araştırdığımız kadarıyla söz edilmemiştir. Ancak Kubilay Hanlığında Cengiz'in Merv istilasında hizmetine giren

Seyyid Bahaeddin Ecel'in torunları vesilesiyle Kubilay Han'ın torunu Ananda İslamiyet'i kabul etmiştir.

Çağatay hanlarından Mübarekşah, Gıyaseddin Barak Han, İsen Buka Han ve Kebek Han Müslüman olmuştur. Çağatay idaresinde bulunan topraklarda Hâcegân'dan ve Kübreviyye'den sufiler etkili olmuştur. Buhara'da her iki tarikatın da dergâhı Moğol hâkimiyeti süresince kapatılmamıştır. İslamlaşan Çağataylı hanlarının hiçbirinin ismi bölgedeki sufilerle anılmamıştır. Ancak bölgenin idaresinin verildiği Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud Yalvaç Seyfeddin Baharzî ile yakınlık kurmuş, hatta Mesud Yalvaç Baharzî'nin müritlerinden olmuştur. Ayrıca Tuluy'un karısı Sorgaktani Beki, Buhara Haniyye Medresesi'ne Baharzî'ye görevlendirip, maddi olarak desteklemiştir. Kutluğhanlılardan Terken Hatun, Baharzî'den oğlunu Kirman'a göndermesini rica etmiş, Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan şeyhe hediyeler göndermiştir. Seyfeddin Baharzî muhtemelen bölgenin en tesirli sufilerindendir. Öyle ki Çağataylı idaresinde görev yapan Sünni âlimlerden Yusuf Sekkakî ve Bahaeddin Merginanî'yi katleden vezir Kutbeddin Habeş Amid'e ağır tenkitler içeren bir mektup yazmıştır. Hâcegân'dan sufilerin Moğollar tarafından Seyfeddin Baharzî gibi desteklendiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Ali Ramitenî'nin Argun'un sarayında yaşayan Alaüddevle Simnânî ile mektuplaşmaları ve Ramitenî'nin Simnanî'ye nasihatler verdiği düşünülürse Hâcegân'ın hem Çağataylı hem de İlhanlı bölgesinde tesirlerinin hissedildiği söylenebilir.

Altın Orda Hanlığında İslam'ı kabul eden ilk Han Berke olmuştur. Berke Han'ın annesi Muhammed Harezmşah'ın kızı Han Sultan, karılarından birisi ise I. Alâeddin Keykubad'ın kızıdır. Muhtemelen İslam'ı ilk onlar vesilesiyle tanımıştır. Ayrıca Hocend'de Kur'an eğitimi alırken muhtemelen Mahmud Yalvaç ile yakınlık kurmuştur. Ancak İslam'ı Buhara'da Seyfeddin Baharzî'yi ziyareti sonrası kabul etmiştir. Tuda Mengü, Berke Han'dan sonra İslamiyet'i kabul eden ikinci Altın Orda Hanı'dır. Tuda Mengü'nün tasavvuf ehliyle yakınlığı kaydedilmişse de özel olarak bir sufi ile ismi anılmamıştır. Özbek Han'ın ise İslamiyet'i kabulünde Baba Tükles ve Yesevilerden Seyyid Ata'nın etkisinden söz edilmiştir.

İlhanlı hanlarından Ahmed Teküder, Gazan, Olcaytu ve Ebu Said Han İslamiyet'i kabul etmiştir. Teküder'in ismi Sünni sufilerden ziyade ibahi ve kalenderi dervişlerle anılmıştır. Hatta Hasan Mengli, Ahmed Teküder'i İbrahim Zahid Gilânî üzerine gitmeye yönlendirmiştir. Gazan Han'ın ismi ise dönemin pek çok sufisiyle birlikte geçmiştir. Sadreddin İbrahim Hammuye, İbrahim Zahid Gilânî, Safiyüddin Erdebilî, Mevlânâ Celaleddin Rumî ve Ulu Arif Çelebi bu sufilerdendir. Ancak Gazan Han'ın İslam'ı kabulünün Emir Nevruz'un teşviki ve Sadreddin İbrahim Hammuye'nin vesilesiyle olduğu kaydedilmiştir. Olcaytu'nun ismi sufilerle anılmamış, çünkü o başlangıçta Sünni iken emirlerinin tesiriyle mezhep değiştirerek Şiiliği benimsemiştir. Ebu Said Han, babası gibi Şiiliği tercih etmemiş, Safiyyüddin Erdebilî'ye yakınlık duymuştur. Ebu Said Han'ın veziri Gıyaseddin Reşidî'nin Erdebilî sayesinde Müslüman olduğu, Han'ın dayısı Emir Ali ile halasının oğlu Şeyh Hasan'ın da şeyhin müritlerinden olup, Moğolların Sulduz boyundan olan Emir Çoban'ın Erdebilî'ye duyduğu yakınlık menkıbelerde kaydedilmiştir.

I. Araştırmanın Konusu, Problemi ve Kuramsal Çerçeve

I.I Araştırma Konusu, Amacı ve Problemi

XIII. yüzyılda yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve kısa sürede Harezm, Maveraünnehr, Horasan, Deşt-i Kıpçak ve Anadolu coğrafyasını hâkimiyeti altına alan Moğollar hem XIII. yüzyıl boyunca hâkimiyetlerini devam ettirmiş, hem de bu asrın sonlarına doğru hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde İslamiyet'i kabul edip zamanla Moğol kimliklerini kaybetmişlerdir. Çünkü Moğollar istila ettikleri bölgelerdeki Müslümanları kendi yöneticileri arasına dâhil etmiş ve işgal ettikleri İslam topraklarını bu yöneticilerle idare etmeye başlamışlardır. Ayrıca istila ettikleri yerlerin din adamlarıyla, mutasavvıflarıyla tanışmış ve etkilenmişlerdir.

Bu tezde Moğolların İslam dünyasını işgal ettikten kısa bir süre sonra kendi aralarında Altın Orda, İlhanlı, Çağatay hanlığı olarak ayrılıp farklı bölgelerde devletleşmesinin ardından ne zaman ve nasıl İslamlaşmaya başladıkları anlamaya çalışılmıştır. Moğolların İslamlaşmaya başlama süreci de sufiler üzerinden izlenmiştir. Tezde hem Moğol hanlarının sufilere bakışı hem de sufilerin Moğollara yaklaşımı ayrı başlıkların altında incelenmiştir.

Mutasavvıflar bu asırda doğrudan ve tek amaç olarak Moğolların İslamlaşmasını hedeflememiş, üzerlerine Bâtını etkisiyle de çekilmiş olan Moğollara ve Moğol istilasına karşı İslamiyet'in yaşatılmasını ve halkı korumayı amaçlamıştır. Teze Moğolların hâkimiyet politikası, işgal edilen bölgelerin dini-kültürel durumu, bu bölgelerden seçilen yöneticiler ve bu yöneticilerin Müslüman olanlarının mutasavvıflarla iletişimini anlatmakla başlanmıştır. Ardından Moğol Hanlarının ve yöneticilerinin doğrudan mutasavvıflarla ilişkisi ya da Müslüman yöneticiler vasıtasıyla mutasavvıflarla irtibatı ve bunun sonucunda oluşan tanışıklık sayesinde İslamlaşma, mutasavvıflar, hanlar ve yöneticilerin tek tek incelenmesiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Moğolların işgal ettikleri bölgelerdeki sufilerin Moğollara bakışı ve Moğol hanlarının bu gruplara yaklaşımı genel olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Tez geniş bir coğrafyayı ve uzun bir zaman dilimini kapsadığı için tez 1218 Moğol istilasının Türkistan'a gelişiyle başlatılıp XIII. asrın sonundaki Moğolların incelenmesiyle sınırlandırılmıştır.

I.II Araştırma Konusunun Kuramsal Çerçevesi

Moğolların kendi ağzından ve onların ifadeleriyle niçin İslam'ı tercih ettiklerini yazmadıklarından dolayı Moğolların İslamlaşmasında sufilerin etkisinin ne kadar olduğunu net olarak bilemeyeceğiz. Bu çalışmada yapılmış olan dönem sufilerinin, menakıb yazarlarının ve tarihçilerinin ağzından eserleri okumak yani Moğolların İslamlaşmasını ikinci bir göz, dışarıdan birilerinin yazdıklarıyla değerlendirmektir. Bu değerlendirme ise Büyük Moğol Hanlığı, Çağatay, Altın Orda, İlhanlı ve Türkiye Selçuklu coğrafyasında bulunan Sünni sufilerin XIII. asırdaki Moğol hanlarıyla ve devlet adamlarıyla ilişkisi esas alınarak yapılmıştır.

Sufiler, batılı misyonerler gibi Moğolları ikna ederek Hristiyanlaştırmak için onların aralarına karışıp inançlarını kabulle uğraşmamışlardır. Sufilerin asıl maksadı Allah'a yakın olmak ve Allah'ı hakkıyla tanıyabilme çabası olduğu için onlar masivadan yüz çevirmişlerdir. Fakat Allah'ın yarattığı insanı yaşatmak için de ellerinden geleni yapmışlardır. Sufiler, insanların Moğollara karşı duyduğu büyük korkuyu yok ederek normal hayatlarına odaklanmalarını sağlamıştır. Sufiler İslam'ı hayat tarzı haline getirdikleri için ziraatla, ticaretle uğraşmışlar ve yönetimde bulunan Müslim ve gayrimüslimlerle ilişkilerinde İslam temelli ve insanı yaşatmak

üzerinde durarak hareket etmişlerdir. Sufiler, ahlaklı, adil, helal kazanç üzerine kurulu düzgün bir eğitim sistemi ile devletin korunup tekke, zaviye, medrese, hankah kültürünü yaygınlaştırmaları sayesinde hayatın tamamına dâhil olmuşlardır.

Moğolların İslamiyet'i kabulü sufilerin ve şeyhlerin aynı dili bile konuşmadıkları insanları İslam'a davetleri bir ikna değil kurulan ve gösterilen İslam'ın kurumları, ticaret hayatı ve yetiştirilmiş örnek insanlarıyla gerçekleşmiştir. Bundan dolayıdır ki kıtaller ve yıkım hadiseleri olsa da medreseler ve zaviyeler Moğol idaresinde kapalı kalmamış hatta bazı Moğollar yeni medreseler inşa ettirmiş, bu medreselere ve hankahlara vakıflar bağışlamıştır.

Dönem tarihçileri Müslümanlardan eserlerinde bahsetmişse de sufilere neredeyse hiç değinmemiştir. Kübreviyye, Hâcegân ve Yeseviyye Türkistan'ın en mühim tasavvufi gruplarındandır. Ancak onlar hem dönemin hâkim siyasi gücü olan Harezmşahlara hem de dinî önderi kabul edilen Abbasi Halifeliğine karşı mesafeli durmuşlardır. Muhtemelen onların dinî ve siyasî otoriteden uzak kalmaları dönem tarihçileri tarafından görmezden gelinmelerine sebebiyet vermiştir. Özellikle de Türkçe eser vermiş Türk sufiler olan Yeseviler tamamen yok sayılmıştır. Cüveynî ve Nesevî sadece Sufi Muhammed Danişmend'den bahsetse de onun Yesevî olduğunu belirtmemişlerdir. Aynı durum diğer coğrafyalarda da geçerli olmuş misal İlhanlı hâkimiyetindeki Türkiye Selçuklu Devleti hizmetindeki tarihçi İbn Bibi dönemi en ayrıntılı yazan kişi olmasına rağmen Mevlevilerden eserinde hiç bahsetmemiştir. Tarihçilerin görmezden geldiği kısımlar menakıbnameler ve sufilerin kendi yazdığı eserler okunarak tamamlanmaya çalışılmıştır.

II Temel Kaynaklar

II.I Dönem Tarihçileri

Nesevî (ö.1250) *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengübertî*

Muhammed b. Ahmed Nesevî Harezmşahlar Devleti'nde münşilik yapmıştır. Nesevî, *Celâleddin Harezmşah'ın Biyografisi* olarak bilinen kitabına İbnü'l Esir'i överek onun tarihçilik anlayışının doğru olduğunu dile getirip, yazdığı bilgilerle onun kayıtlarının uyuştuğunu sadece bir iki ufak hata olduğunu ifade ederek eserine başlar.

Kitap Celâleddin Harezmşah'ın biyografisi olarak bilinse de Muhammed Harezmşah'ın hayatı ve o dönem olayları da oldukça ayrıntılı anlatılmıştır.[1]

Nesevî, Muhammed Harezmşah'ın babasından kendisine kalan Horasan ve Harezm'e Irak, Mazenderan, Kirman, Mekran, Keş, Sicistan, Gur, Gazne ve Bamyan bölgelerini Hint sınırına kadar kendi topraklarına dahil ettiğini ve bu fütuhatın savaşma ve çarpışma olmadan korkutma yöntemiyle ele geçirildiğini ifade eder. Muhammed Harezmşah'ın adı Faris, Arran, Azerbaycan, Derbend ve Şirvan'a kadar hutbelerde Fars atabeyi Sad b. Zengi ve Azerbaycan atabeyi Özbek b. Muhammed'i yendiğinde okunduğunu, Muhammed Harezmşah'ın başarılarının ortalığı alt üst eden Moğol belası çıkıncaya kadar devam ettiğini anlatır.[2] Celâleddin Harezmşah'ı talihin oyuncak yaptığını, bazen müthiş bir sultanken bazen mülteci durumuna düşürdüğünü söyler. Olayların idaresini eline alamadığı için Celâleddin Harezmşah'ın dönemin kargaşasının içinde sürüklenmek zorunda kaldığını daha eserinin başlangıcında ifade etmiştir.[3]

Nesevî'nin yazdıklarından Moğol istilasının başlangıcı, istilanın Türkistan, Anadolu ve İslam dünyası üzerine çevrilmesinde Muhammed Harezmşah'ın yanlış politikaları, yakınındaki bir grup tarafından yönlendirilmesi, devletindeki âlim ve sufileri öldürüp, sürgün edip ya da göçe zorlamasındaki sebepler konusunda faydalanılmıştır. Harezmşahlar ve Moğollar arasındaki ilişkiler, her iki taraftaki Müslümanlar, Müslüman yöneticiler, İsmaililerin dönem olaylarındaki etkisi belirtilmiştir. Eserde doğrudan sufilerin Moğolların İslamlaşması konusunda bir bilgi olmasa bile sufiler dışındaki grupları değerlendirmek için kullanılmıştır.

Cûzcânî (d.1193- ö.1260?) *Tabakât-ı Nâsırî*

Cûzcânî 1193 senesinde Firuzkuh'ta doğmuştur.[4] Cûzcânî, Firuzkuh'tan Sistan'a 1216'da gitmiş, 1220'de Tulek Kalesi'ne geçmek zorunda kalıp burada 1223'e kadar Moğollara karşı savaşmıştır. Kaledeyken Gur Meliklerinden

[1] Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, Çev. Necib Asım, Hikmetevi yayınları, İstanbul 2021, s. 23-24.
[2] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 24-25.
[3] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 24.
[4] Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.15-16.

Nusretüddin Ebu Bekir'in kızıyla evlenmiştir. Cûzcânî, Gur sultanları ve meliklerinden iltifat görmüş, 1224'de Melik Taceddin Hasan tarafından Gur hanedanını temsilen Kuhistan'a gönderilmiştir. Kuhistan batınileri reisi Ebu'l Feth Şihabeddin Muhteşem ile görüşmüştür. 1225'de Melik Rükneddin Muhammed ikinci kez Kuhistan'a elçilikle görevlendirmiştir. İkinci elçiliği sonrası Hindistan'a gitmeye karar verdiğinde Sistan'da hüküm süren Harezmşahlar ailesinden Melik Taceddin Yınaltegin tarafından 1226'da Kuhistan'a Şemseddin ile barış yapılması için gönderilmiştir. Döndüğünde Hindistan'a gitmek için hazırlıklar yaparken yeniden Kuhistan'a gönderilmek istenmiş, kabul etmeyince Melik Taceddin Safih, Buzistan Kalesi'ne hapsetmiştir. Melik Rükneddin Haysar'ın yardımıyla hapisten çıkarılmıştır.[5] 1220-1227 yılları arasında Horasan'da kalmak zorunda olan Cûzcâni, uzun sayılmayacak bu yedi yıllık zaman diliminde Moğollar, Harezmşahlar ve İsmaililer hakkında kendi şahitliğine dayanan birçok hadiseden bahseder. Bunlardan ilki Seyyid olarak tanıttığı Bahaeddin Ecel ile görüşmesidir. *Tabakât-ı Nâsırî'*nin bu kısmından Seyyid Bahaeddin Ecel'in biyografisini yazarken faydalanılmıştır. [6]

Cûzcânî, Cengiz'in tuhaf huylara sahip olduğunu söyler. Misal olarak hile ve kandırmacayı sevip bazı şeytanların ona yardım ettiğini, birkaç günde bir baygınlık geçirdiğini anlatır. Bu olaylardan ilkinde şeytanın fetihlerini Cengiz'e söylediğini not eder. Anlattıklarına göre Cengiz'in bu baygınlık durumunda söylediklerini biri not alıp, kendine geldiğinde bunları okurdu. Ayrıca kürekkemiği falını iyi bilmesi, adil olduğu, ordusunda hiç kimsenin yalan söylemeyip hırsızlık yapmadığını, evli olan hiçbir kadına dokunulmadığı ancak bir Moğol evli kadına göz koymuş ise kocasının öldürülüp kadının Moğol'a verildiğini anlatır.[7] Hak Teâla'nın Cengiz Han ve Moğol askerinin tabiatına koyduğu, kudret, erlik ve cesaret sayesinde kısa sürede başarılı olduklarını dile getirip onlardan 'Melun, Moğol kâfirleri' diyerek bahseder. Ayrıca Cûzcânî, Moğol ordusunda mürtetlerin bulunduğundan bahseder ancak bahsettiği mürtetlerden kastedilen Moğollardan ayrı bir grup mu yoksa Moğol mu olduğu seçilmezse de muhtemelen kastı Moğollar değil İsmaililerdir.[8] Cûzcânî, Cengiz'in

[5] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 17-18.
[6] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.51-53.
[7] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.98-99.
[8] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.55, 92, 94.

yanındaki Müslümanların elçilik görevlerinde kullanıldığını anlatır.[9] Ayrıca Cûzcânî, imam kadı Vahidüddin Fuşencî ile görüşmüş ve onunla Cengiz arasındaki konuşmaları aktarmıştır. Fuşencî ona Cengiz'in Hz. Peygamber hakkında kendisine sorular sorduğunu anlatmıştır.[10]

Cûzcânî, Cuci'nin atik, cesur, mert ve savaşçı, biri olduğunu ifade eder.[11] Cûzcânî, Berke'den ve onun Müslüman olmasından hatta onun İslam'ı kabulünde Cuci'nin tesiri olduğundan bahseder ancak bir sufi ismi zikretmez. Cûzcânî, Cuci'nin azabının Allah tarafından azaltılmasını ister. Çünkü Cûzcânî, Berke'nin İslamiyet'i kabulünü Cuci'nin onun Müslüman olmasını istemesinin bereketi ile olduğuna inanır.[12]

Cûzcânî, Ögedey için gayet cömert, iyi huylu, adil, akil, bilgili, zeki, Müslüman dostu, hükümdarlık feraseti sahibi olan hükümdar ve büyük bir Müslüman dostu idi der. Ögedey'in Ehl-i İslam'ın tazimine ve refahına fazlaca çaba gösterdiğini, Onun zamanında Müslümanların müreffeh bir durumda ve saygın bir vaziyette olup, Çin'in Kuzeybatısındaki şehirlerde mescitler inşa edildiğini, tüm doğu ülkesindeki kaleleri ve müstahkemleri İslam ümerası taifesine verip, İran ve Turan'dan getirdikleri ümerayı yukarı Türkistan ve Kuzeybatı Çin şehirlerine yerleştirdiğinden söz eder. Ayrıca Ögedey'in, Müslümanlara dost dediği ve onların kardeş olarak görülmesini emrettiğini, Moğollara kızlarını Müslümanlara vermelerini, ancak onlardan kız almamalarını yazar. Hatta tüm doğu ülkelerinde onun döneminde Cuma namazlarının kılındığını, Müslümanların kendi kasabalarını ve şehirlerini inşa ettiğini, herkesin kendi şehrinin imarına giriştiğini söylemiştir.[13]

Cûzcânî, Çağatay'ı ve onun dönemini, *"melun, zalim, ceberut, kan dökücü, kötü işler yapan bir adam, Moğol hükümdarlarından hiçbiri ondan daha fazla Müslüman düşmanı değildi. Hiçbir mahlûkatın kötü niyetle olmadığı sürece Müslüman adını ağzına almasını istemezdi. Kabilelerinin hiçbirinde Müslüman adetine göre koyun kesme imkanı yoktu; tümünü murdar ediyorlardı. Hiçbir*

[9] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.50-51.
[10] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.74-76.
[11] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.103.
[12] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.104.
[13] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.105, 108-111.

Müslümanın namaz eda etmesine mecal yoktu" diyerek anlatır.[14] Güyük'den de melun olarak bahsedip onun Müslümanları putperestlerin kışkırtmasıyla katledecekken, Müslümanlara düşman olan toyinin Moğol sarayında köpek saldırısıyla ölmesini kendisine bir işaret olarak görüp vazgeçtiğinden bahseder. Cûzcânî ise bu olayı bir keramet olarak düşünüp kerametin sebebini İslam dinine, Hanefi mezhebi milletine, Muhammedi ümmeti devletine ve Ahmedi sünnetine tabi olanlara bahşedildiğini söyler.[15] Güyük'ün yanındaki Hristiyan ve Putperestlerin, Müslümanlara zulmü artırdığında uzunca övdüğü İmam Nureddin'in duası vesilesiyle Güyük'ün hastalanıp öldüğünü ve Müslümanların bu sayede zulümden kurtulduğunu düşünür.[16]

Cûzcânî, Batu hakkında yeterince akıllı ve Müslüman sever der. Müslümanların onun idaresinde müreffeh bir halde zaman geçirdiklerini, ordugâhında ve kabileleri arasında mescitler ve cemaatin olup tümünde imam ve müezzin bulunduğunu yazar. Batu'nun hâkimiyeti süresince ve hayatı boyunca tabiileri ve askerlerinden İslam beldelerine herhangi bir emrinden dolayı zarar gelmediğini, Türkistan Müslümanlarının onun himayesi gölgesinde çok rahat ve oldukça emniyette olduklarını, İran'da Moğollara tabi olan her vilayette, onun muayyen bir payı olup; görevlilerin onun hissesinden yararlandıklarını söyler. Hatta Cûzcânî, güvenilir insanlardan rivayetle Batu'nun içten içe ve gizliden gizliye Müslüman olduğu, fakat göstermediğini, Ehl-i İslam'a güveninin tam olduğunu ifade edip 27 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra Moğol adetine göre gömüldüğünü anlatır.[17] Cûzcânî, Berke'nin Müslüman olmasıyla Möngke'nin han olup hanlığının devamlı olacaksa İslam'ı kabul etmesini teklif ettiğini ve Möngke'nin teklifi olumlu karşılayıp kelime-i şehadet getirdiğini iddia eder. Cûzcânî'nin Batu ve Möngke hakkında yazdıkları aslında olmasını istediği hayalleridir. Çünkü Moğolların hizmetinde olan Cüveynî ve Reşidüddin Fazlullah gibi tarihçiler Batu'nun ve Möngke'nin İslam'ı kabul ettiğine dair hiçbir şey söylememiştir.[18]

---

[14] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.124.
[15] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.130-131.
[16] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.133-135.
[17] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.136-137.
[18] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.140-142.

Cûzcânî, Allah'ın İsmailileri Moğollara yok ettirdiğini düşünür ve Moğolların mülhitleri kırmasını yorumlama şeklini Kuran-ı Kerim'den *"İşte biz, kazanmakta oldukları günahlar sebebiyle zalimlerin bir kısmını diğer bir kısmına böyle musallat ederiz."* ayetiyle açıklar. Ancak Cûzcânî, İsmaililerin tümünü aynı şekilde değerlendirmemiştir. Kuhistan İsmailileri hakkında olumlu ifadeler kullanmış, Kuhistan reisi Muhteşem Şemseddin'i Müslüman dostu, gayet ilim, hikmet ve felsefe bilen, Horasan ülkesinde felsefesi ve hikmeti onunki gibi olan başka birisinin görülmediğini, gurebaya iyi davranan, Horasan Müslümanlarından yanına gidenleri himayesine ve korumasına alan biri olarak müşahede ettiğinden bahseder.[19] Cûzcânî, 1227'ye kadar Horasan bölgesinde bulunmuş aynı sene Hindistan'a geçmiş, Delhi Memlük Sultanlığında çalışmaya başlamıştır. Moğolların Sind istilası öncesi 1258'de Müslümanları cihada teşvik eden hutbe vermiştir. 1260'da Hülagu'nun gönderdiği elçileri kabul edip kaside sunmuştur. Hayatının geri kalanını Delhi'de geçirip 1266'da burada vefat etmiştir.[20]

Cûzcânî dönem olaylarını anlatırken Moğolların İsmailileri yok etmesi için Allah tarafından gönderildiğinden bahsetmesine rağmen sufilerden hiç söz etmemiştir. Cûzcânî, Moğollara karşı savaşan, İsmaililere elçi gönderilen, ailesi dönem devletlerinin himayesinde bulunup, devrinin ileri gelenlerinden olmasına ve halkın her kesiminden insanı tanımasına rağmen sufilerden söz etmemesi kasıtlı bir tercih gibi gözükmektedir. Cûzcânî'nin yazdıklarından özellikle Moğol hanlarının dini tercihleri, Cengiz'in ordusundaki Müslümanlar ve Müslüman elçiler, Moğolların Harzemşahlarla ilişkisi ve Moğolların Müslümanlara karşı yaklaşımları konusunda yararlanılmıştır.

Alâeddin Ata Melik Cüveynî (d.1226- ö.1283) *Tarih-i Cihangüşa*

Cüveynî, Abbasiler, Selçuklular, Harezmşahlar son olarak da Moğolların hizmetinde çalışmış bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelmiştir. Dedesi Harezmşahlar döneminde maliye nazırlığı yapmış, babası Bahaeddin Muhammed önce Muhammed Harezmşah'ın yanında bulunmuş, Cengiz istilasıyla Moğolların İran, Horasan ve

[19] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.145.
[20] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 23-24; Bazmee Ansarî, "Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993, s.98-99.

Mazenderan'a atadıkları valilerin yanında çalışmış, Ögedey tarafından 1235'te tüm İran'ın sahib divanlığı görevine getirilmiş, 1253'te vefat etmiştir. Muhtemelen 1243 senesinde yirmi yaşından önce Moğol hizmetine girmiş olan Alâeddin Ata Melik Cüveynî, Moğolların yanında çalışan babası sayesinde doğduğu andan itibaren Moğolları yakından tanımış ve Moğolların hâkimiyeti altında çalışmıştır.[21]

Cüveynî yazdığı kitaba bazı dostlarının ricası üzerine 1252 senesinde başlamış 1260'ta tamamlamıştır. Alâeddin Cüveynî anlattıklarının amacının insanoğluna ders vermek ve sonunda onlara İslamiyet'in güzelliklerini kazandırmak olduğunu belirtmiştir.[22] Moğolları mübalağalı ve hayali hikâyelerden arındırıp gerçekleri göstermek için eserini yazdığını söylemiştir. Cüveynî, Moğollarla ilişkide sulhun kabulünün tercih edilmesi gerektiğine inanır. Moğolların istilasında hayatta kalanların, "*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yanaş.* (Kur'ân-ı Kerîm, 8/61)" ilahi buyruğuna uyarak onlarla anlaşırlarsa, canlarını ve mallarını kurtardıklarını Moğolların dinler ve mezheplerle alakası olmadığını, hatta onların bazen destek bile olduğunu, her din büyüğüne imtiyaz verip, himaye ettiğinden bahseder. Özellikle İslam'ın Mengü döneminde çok güçlendiği, Müslümanlara kimsenin karşılık verebilecek durumda olmadığını anlatır. Cüveynî, Moğolların İslamlaşması konusunda Cengiz hanedanından birkaç kişi Müslüman olduğunda, onların adamları ve bağlılarından da birçok kişinin Müslüman olduğundan söz eder.[23] Cüveynî, Cengiz'in diğer hükümdarlar gibi korkutma ve tehdit yöntemine başvurmadığını, kullandığı en sert ifadenin *"Ne olacağını biz bilmeyiz, Yüce Tanrı bilir."* olduğunu söyler. Sonra da bu ifade ile Cengiz'in Allah'a tevekkül edenlerin kullandığı ifadeleri kullandığını, bundan dolayı Müslüman olmasa bile Tanrıya tevekkül ettiği için her istediğini elde ettiğini dile getirir.[24]

Cüveynî, Cengiz ile beraber Moğolların güçlü ve zengin bir devlet haline geldiğini ondan önce kabileler arası çatışmaların yaşandığı, sefalet ve yokluk içinde Hıtay Hanına bağlıyken durumlarının Cengiz ile değiştiğini söyler. Akıl ve zekâ iyi

[21] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2022, s.13, 178.
[22] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.81.
[23] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.79.
[24] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.85-86.

yönetim açısından diğer padişahlardan üstün yaratıldığını belirtse de yine de Cengiz için övgü dolu bir ifade kullanmaz, sadece kendi milletinin durumunu düzelttiğinden dolayı takdir eder. Mengü Han'ı ise adil ve akıllı bir padişah olarak övüp, Allah'a şanı ve şöhretinin artması, mutluluk içinde geçireceği uzun bir ömür vermesi için dua eder.[25]

Cüveynî dönemin Müslüman ve Hristiyan diğer tarihçilerinden bazıları gibi Cengiz'in Allah tarafından gurur, kibir, taşkınlığın zirve yaptığı devletlere cezalandırıcı olarak gönderildiğini düşünür. Moğolların çirkin adetlerini yasaklayıp, yasalar koyduğu, bu yasaların çoğunun şeriata uyduğunu yazar.[26] Hatta ilginç bir şekilde Rükneddin Hürşah'ın üzerine gidilip onun teslim olduğu bölüm anlatılırken, Cengiz'in İsmaililerden beşikteki bir çocuğun bile canlı kalmaması gerektiğine dair bir kural koyduğunu belirtir. Ancak sonraki Moğolların bu kurala tamamen uymadığını ve kalelerin ele geçirildikten sonra buradaki fedailerin Moğol emirlerinin hizmetine verildiğini söyler.[27]

Cüveynî, Cengiz'in dini olmadığı için insanlar arasında bir fark gözetmeyip, bütün âlimlere ve din adamlarına saygı gösterdiğini ve bunu yaratıcıya karşı bir görev olarak kabul ettiğini yazar. Cüveynî'nin burada neyi kastettiği anlaşılır değildir, hiçbir dine inanmıyor dediği kutsal kitabı olan dört büyük dini mi kast ediyor belli değildir. Ancak dinsiz olduğunu söylediği halde Yüce Tanrı'ya karşı âlimleri ve din adamlarını korumayı kendisine görev bilmişse bir Tanrı inancı olduğu muhtemeldir.[28]

Cüveynî, Cengiz'in Müslümanlara, Hristiyanlara ve Putperestlere saygı gösterdiğini, torunlarından bazılarının üç dinden birini, bazılarının da hiçbir dine girmeyip atalarının yolundan gittiğini yazar. Ancak, bu dinleri benimseyenlerin mutaassıp olmadığını zaten Cengiz'in yasasında bütün milletleri eşit saymak gerektiğinin yazılı olduğunu söyler.[29] Yani Cengiz ne din ne de ırk temelli bir devlet kurmuş, kurduğu devlete kendi akıl ve mantığına dayalı kurallar koyup, herkesi

[25] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.83-84
[26] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.85.
[27] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.590-591.
[28] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.86.
[29] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.86.

özgür bıraktığı anlayışıyla bütün din ve ırktan insanların kendisine itaatini temel almıştır. Ancak Cengiz'in yine de milletler arasında bir statü düşüncesinin varlığından bahsedilebilir. Çünkü Cengiz'in yanında Müslümanlardan, putperestlerden Türk ve Taciklerden kişiler olduğu halde Hıtaylıların varlığından pek söz edilmiyor. Cüveynî de bu konuda Hıtaylıları aşağılamanın bir göstergesi olarak Cengiz Han'ın eski bir yasasından söz eder. Bahsedilen yasaya göre Müslüman birinin kısası kırk baliş, Hıtaylı kişinin ise bir eşektir.[30]

Cüveynî, Moğol istilasından bir süre sonra Allah'ın merhametinin ve nimetlerinin artırdığının işareti olarak, Ögedey Han ve Mengü Han'ın iş başına geçmelerinin gösterilebileceğini söyler. Mengü Han'ın adaleti ve doğruluğu sağladığını anlatıp, Ögedey'e *"zamanın gözü Han'ın varlığıyla aydınlandı ve dünya onun tahta geçişiyle kinden ve öfkeden arındı."* diyerek iltifatlarda bulunur.[31] Cüveynî diğer Müslüman ve gayrimüslim dönem tarihçileri gibi Ögedey'i fazlaca över ve Ögedey'in yönetimi sırasında İslam'ın kokusunu koklamamış, şirk ve küfrün hâkim olduğu ülkelere Hz. Muhammed'in(a.s) dininin bayrağının çekildiğini söyler.[32]Cüveynî, Batu'nun Tanrı tanımaz, dinlere ilgi duymayıp, din ayrımı yapmayan bir adam olduğunu yazar. Ancak, eli açık ve son derece cömert, kendisine gelen hediyeleri hazineye koymayıp yanındaki Moğol, Müslüman herkese dağıtan, tüccarların mallarına fazla ödeme yapan, Rum, Suriye ve diğer ülkelerin sultanlarına berat ve yarlıg verip, huzuruna gelmiş herkesi isteğine kavuşturan cömert biri olarak anlatır.[33]

Cüveynî, Çağatay'ın cesur, atılgan ve sert mizaçlı biri olduğunu söyler. Onun her zaman günlerini zevk, eğlence ve güzel kadınlarla geçirdiğini, ancak yasayı çok katı uyguladığı için kimsenin suç işlemeye cesaret edemediğini, Müslümanlara da gündüz suya girme ve İslami kurallara göre hayvan kesilmesine izin vermediğinden bahseder.[34] Cüveynî, Mengü'den adaletli, bilgili, alçak gönüllü, cömert, yedi ülkenin padişahı, dünyayı aydınlatan padişah, adil imparator, Arap ve Acem ülkelerinin

[30] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.203.
[31] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 185, 190.
[32] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.198.
[33] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.245.
[34] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.248.

hanlarının hanı diyerek över. Onun hâkimiyeti sırasında Nişureven'ın adaletini yaydığını, cihan hâkimiyetini geleneklerini yeniden canlandırdığını, hanlık kurallarını yerleştirdiğini, yeryüzünün onun adaletiyle tekrar güzellik ve renklilik kazandığını, onun döneminde âlimlerin işlerinin yoluna girdiğini, Müslümanların pazarlarının ilgi çekip canlandığını, onun iyiliklerini anlatacak olsa ciltler dolusu kitap yazması gerekeceğini kitabına ekler.[35] Cüveynî, Hülagu'nun Alamut'u ele geçirmesinden sonra onu *"yeryüzü, hanlar hanının engin adaleti, mükemmel aklı sayesinde emniyete ve huzura kavuştu"* diyerek yüceltir.[36]

Cüveynî, yazdığı tarih kitabında sufilerden neredeyse hiç bahsetmezken, İsmaililere ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. Bu kısımda onlar hakkında ve onların İslam dünyası, Müslüman devletler ve Moğollarla ilişkilerinden bahsetmiştir. Cüveynî batınileri; mülhit, mülhit şeytanları, ismaili, zındık olarak birbiriyle aynı anlamda kullanır. Onları sapık, cahil, din ve dünyanın bedbahtı olarak yazar. Verdiği bilgiler çok ilginç olup Cengiz Han'ın İsmailileri tanındığını ve onların öldürülmesine dair bir yasa koyduğunu, Abbasi halifeliğine kendini kabul ettirmiş olan Celâleddin Hasan'ın Cengiz'e daha Türkistan istilası başlamadan boyun eğdiğini bildirip, mektup gönderdiği rivayetini aktarır. Ancak kendisi bunlara inanmaz ve bu bilginin mülhitler tarafından uydurulduğunu söyler.[37] Fakat Cüveynî'nin bu kısımlarda verdiği bilgilerde bir tutarsızlık olup kesinlik yoktur. O, Celâleddin Hasan'ın Abbasi Halifesi ve Harezmşahlar arasında bir gerginlik yaşandığı sırada Hasan'ın menfaati dolayısıyla Müslüman olduğunu, Halifenin de bunu kabul ettiğini yazar. Gerçekten Müslümanlığı kabul ettiğini kanıtlamak için hacca bir kafile göndermiş olduğundan bahseder.[38] Cüveynî ilk kısımda Celâleddin Hasan'ın menfaati gereği İslam'ı kabul ettiğini söylerken, vefatı sonrası yerine oğlu Alaeddin Muhammed geçeceğinde, oğlunun babasının seçtiği doğru yoldan ayrıldığını söyleyerek bir çelişkiye düşer.[39]

Cüveynî'den genel olarak XIII. yüzyıl devletlerinin birbirleriyle ilişkilerinden, Moğolların Türkistan ve İslam dünyası üzerine gelmesinden ve

[35] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.457-459, 497, 522.
[36] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.509.
[37] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.590-591, 576.
[38] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.334.
[39] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.519, 576.

İsmaililerin Moğollarla irtibatı konusunda faydalanılmıştır. Sufilerden eserde bahsedilmemişse de Moğol Hanlarının İslamiyet'e ve Müslümanlar karşı tavrını anlamak için yazdıkları dikkatle çalışılmıştır.

Reşidüddin Fazlullah Hemedânî (d.1248- ö.1318) *Câmiu't-Tevârih*

Reşidüddin Fazlullah, sonradan İslamiyet'i kabul etmiş Yahudi kökenli olup İlhanlıların en önemli devlet adamlarından biridir. Reşidüddin, yazdığı genel tarih kitabı *Camiu't-Tevârih*'de sultanlar ve hanlar için pek övgü ifadesi kullanmaz. Ancak sevdiği isimleri övmekten de geri durmaz. Buna karşılık tam bir İlhanlı tarihçisi olarak olaylara yaklaşır, diğer Moğol hanlıklarıyla özellikle de Müslüman olan Berke ile savaşlarda yine de İlhanlıların tarafından bakarak olayları değerlendirir. İlhanlı ordusunun Berke'nin Deşt-i Kıpçak'taki topraklarını işgal edişini tasvirinde taraftarlığı açıkça görülür, *"Bizim askerlerimiz onların evlerine kondular, rahatlık ve huzurla üç gün eğlence ile meşgul oldular. Ay yüzlü amber saçlı kızlarla neşeli vakitler geçirip eğlendiler."* Reşidüddin, İlhanlılardan bizim askerimiz diye bahsedip Berke Han'ın bölgesine saldırılarında oradaki Müslümanlara verilen bir zarar yokmuş gibi sadece askerlerin durumdan memnuniyetini yazar. [40]

Reşidüddin'in İlhanlıların hizmetinde çalışan Müslümanlar ve onların İlhanlıların üzerindeki etkisi konusunda verdiği bilgiler değerlidir. İhtida etmiş biri olarak Reşidüddin'in Hülagu döneminde en çok sevgi ve saygıyla bahsettiği Müslüman Nasıreddin Tusî olmuştur. Reşidüddin, Nasıreddin Tusî'nin istemeyerek İsmaililerin eline düştüğünü söyler ve ondan dünyanın en kâmili ve en bilgini olan saadetli mevlamız, üstadü'l beşer, sultanu'l hükema, dünya hacesi diye bahseder. Nasıreddin Tusî'nin Rükneddin Hürşah'ın zulüm ve eziyetlerinden rahatsız olup, mülahide ile işbirliği yapmaktan bıktığı ve nefret ettiği için Hülagu'ya meylettiğini ve Hülagu ile gizlice mektuplaştığını söyler. Hülagu ile mektuplaşırken, Hürşah'ı da Hülagu'ya itaat etmesi için teşvik edip, Hürşah'ın da onun teşvikiyle itaati kabul ettiğini yazar. Hülagu, Bağdat seferine çıkmasının kendisine uğursuzluk getireceğini söyleyen müneccimin anlattıklarını himayesine aldığı Nasıreddin Tusî'ye

[40]Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2022, s. 69.

danıştığında Tusî onun söylediklerinin doğru olmadığını, Halifelik üzerine gitmenin hiçbir uğursuzluk getirmeyeceğini açıkladığından bahseder.[41]

Reşidüddin, Nasıreddin Tusî'nin Celâleddin Harezmşah'ın Moğollara yenilip Tebriz'e geldiğinde kendisine askerlerinin halkın malına el uzattığı konusundaki şikâyetine, *"Biz şimdi dünyayı alıyoruz, dünyayı korumuyoruz ve dünyayı alırken halkın halini düşünmek şart değil. Dünyayı koruyan olduğumuzda feryat edenin feryadına yetişiriz."* sözlerini Hülagu'ya aktardığını, Hülagu'nun da, Nasıreddin'e cevap olarak, *"Yüce Tanrının izniyle biz hem cihangiriz, hem de cihandar, yağıya cihangiriz ve il olana cihandar. Celâleddin gibi de güçsüzlüğe ve acizliğe mübtela değiliz."* karşılığını verdiği rivayetinden söz eder. Celâleddin Harezmşah'ın kendi halkına karşı yaklaşımının bu olduğu kabul edilemezse bile, Reşidüddin'in burada tarihçiliğini yaptığı İlhanlıları ve Hülagu'yu yüceltme çabasını gözlemleyebiliriz.[42]

Reşidüddin'den faydalanılan konulardan biri de İlhanlı hanlarının yakınındaki Müslümanlar ve bu Müslümanların nerelere atandığıdır. Çünkü Hülagu, İsmailileri etkisiz hale getirdikten sonra bu bölgelere Müslümanları görevlendirmiş, Halifelik yıkıldıktan sonra da Müslümanların kurumlarına dokunmayıp, buraya yeni Müslüman idareciler vazifelendirmiştir. Reşidüddin, Hülagu'nun aynı Abbasi hizmetindeki kişileri kullandığı gibi güvendiği İsmailileri de kendi hâkimiyetinde çalıştırdığını yazar. Misal, Hülagu'nun İsmaililer üzerine gittiğinde yanında Müslümanlar da bulunur. Bunlardan biri Kuhistan, Rudbar ve Kumis'teki kalelerin silah ve zahireleriyle teslim edilmesi için gönderilen Sadreddin'dir. Başka bir örnek ise Nasıreddin Tusî'nin İsmaililerin kalesinde birlikte bulundukları tabip ailesi olan Reisüddevle ve Muvafaküddevle'yi çocukları, akrabaları ve yakınlarıyla Hülagu'nun hizmetine girmelerini sağlamasıdır. Reşidüddin, bunlar ve bunların çocuklarının Hülagu'nun ailesinin hizmetinde çalışmaya devam ettiğini kaydeder.[43]

Reşidüddin, Möngke'den de övgüyle bahseder, ancak bunu doğrudan dile getirmeyip Nasıreddin Tusî ile bağlantı kurup yazar. Nasıreddin Tusî'ye Meraga'da rasathane yaptırılmasının sebebinin akıl, anlayış, zekâ, zihin ve ferasette mükemmel,

[41] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 21-23, 52, 109, 38.
[42] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 51.
[43] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s.26.

hatta Öklid'in bazı şekillerini çözecek şekilde bir ayrıcalığa sahip olan Moğol padişahı Möngke'nin yüce düşüncesi ve yüce himmeti olduğunu düşünür. Ayrıca Möngke'nin İsmailileri ve Nasıreddin Tusî'yi tanıdığını Han'ın kardeşi Hülagu'yu uğurlarken, *"İsmaililerin kalelerini ele geçirdikten sonra Hace Nasıreddin'i buraya gönder."* dediği rivayetini aktarır. [44]

Reşidüddin Fazlullah'ın en haklı iddialarından biri İsmaili kalelerini Moğolların ele geçirmesinin İslam dünyasının istilasını kolaylaştırdığıdır. Onun ifadesiyle, *"İsmaili kalelerinin ele geçirilmesiyle İslam dünyasının fethi kolaylaşmış, çünkü burada ele geçirilenler yiyecek, içecek ihtiyacını karşılarken, yeni fetihler için masraf çıkmamıştır."*[45]

Reşidüddin Fazlullah, Moğolların Bağdat'ı istilasındaki tartışmaları ayrıntılı olarak anlatır. Halife'yi çok etkisiz biri olarak görür ve veziri Alkamî'nin aslında Halifeyi koruyup, savunduğunu söyler. Satır aralarında vezirin halifenin orduya para vermeyeceğini bildiği, Devetdar ile anlaşmazlıklar konusunda Alkamî'nin haklı olduğunu ve Devetdar'ın ona iftira attığını ima eder. Halifenin eğlence seven ve maskaralarla arkadaş olduğunu söyleyerek Halife'ye ve Halifeliğe karşı menfi bir tutumunun olduğunu hissettirir.[46]

Reşidüddin, Abaka'dan Hülagu'nun en büyük ve en iyi oğlu olarak bahseder. Onun döneminde Müslümanların; Moğolların aile hayatına, hanlığa ve yönetime dâhil olmaya başladığını anlatır. Hülagu ve Abaka gibi hanlar Müslüman olmasa da Müslüman aklı ve kadrosu İlhanlılarda bu yıllarda hâkimiyet kazanmıştır. Nasıreddin Tusî'nin 100 civarındaki öğrencisini Abaka'nın bütün nimetlerden yararlandırdığını ve Abaka Han'ın evliyaların ve şehitlerin türbelerini ziyarete gidip isteğini elde etmek için ağlamaklı bir şekilde Allah'tan yardım istediğini anlatır. Reşidüddin'in verdiği bilgilerden Moğolların inanç konusunda bir kafa karışıklığı yaşadıkları, hâkim olan inanca yakınlaşmaya başladıkları görülür. Reşidüddin, Abaka'nın Çağataylıları yenip eski merkezi Azerbaycan taraflarına geri dönüşleri sırasında *"o kadar kalabalık ordu ve hayvan olmasına rağmen yolda hiçbir kimseye saç ucu*

[44] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 51.
[45]Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s.27.
[46] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 28-30, 34-35.

kadar rahatsızlık değmedi." diyerek Abaka'yı ve İlhanlı ordusunu metheder. Reşidüddin bu kısımda da Nasıreddin Tusî'nin etkin olduğunu, hanlarla yakınlığının devam ettiğini anlatır. Abaka hastalandığında Nasıreddin Tusî'nin teminatıyla Cerrah Ebul İzz'in hanı tedavi ettiğini yazar.[47]

İlhanlıların yönetiminde Moğollar ya da bölgenin bir önceki hâkimi Türkler yerine İranlı unsurlar hâkimiyet mücadelesine girmiştir. Reşidüddin, kendisinden önce uzun süre vezirlik yapmış olan Şemseddin Cüveynî ve Bağdat yöneticiliği yapmış Alâeddin Cüveynî'yi rahmetle anıp Müslümanların idari kadrolardaki çekişme ve savaşlarını Cüveynî ailesi üzerinden ayrıntılı bir şekilde anlatır. Anlattıklarına göre Cüveynî ailesine karşı alınan tavırda hazine idaresinin onlara verilmiş olması, büyük bir servet elde etmeleri, vezirlik gibi üst yönetici kadroda yer alıp ciddi bir güç kazanmalarına duyulan rahatsızlık vardır. Çünkü İsmaililerden elde edilen hazinenin bir kısmı, Halifelik hazinesi ve Bağdat yönetimi Cüveynî ailesinde kalmıştır.[48]

Reşidüddin, Teküder'in Müslümanlık iddiasında bulunduğundan dolayı ona Sultan Ahmed diye hitap edildiğini, Şeyh Abdurrahman'ın hatırını ona baba diyecek kadar saydığını, Teküder ile Şeyh Abdurrahman'ın Arran mevkiinde bulunan Baba Yakub'un müridi olan Mengli'ye karındaş dediğini ve devamlı olarak bunların evine gittiğini söyler. Teküder'in sema ile meşgul olduğu ve memleket işlerinin düzene konulması ve yürütülmesi gibi konularla ilgilenmediğinden bahseder. Reşidüddin Gazan'ın siyaseten değil samimi bir Müslüman olduğunu ifade ederken Ahmed Teküder'in İslam'a girişi hakkında böyle bir açıklama yapma ihtiyacı duymamıştır. [49] Reşidüddin, Ahmed Teküder ile Argun arasındaki mücadeleyi ilginç bir şekilde yorumlar. Ona göre Argun'un Ahmed Teküder karşısında zafer kazanmasının sebebi, Bistam'da Ebu Yezid'i ziyaret etmeye niyetlenmesi ve ona sığınarak Allah'tan zafer nasip etmesini istemesidir. Buna karşın Ahmed Teküder'in aldığı mağlubiyeti Şeyh Babî ve onun müritlerine sığınıp onlardan yardım istemesine yorar.[50]

---

[47] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 75, 76, 79, 86, 109.
[48] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 120-125.
[49] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s.131-133.
[50] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s.139.

Reşidüddin Fazlullah, Argun Müslüman olmasa bile Bayezid Bistamî'nin türbesini ziyaret edip, yardım istediğini ve bu sayede kazançlı çıktığını düşünür. Argun'un Tebriz'deki Ramazan bayramı için şehre dört minber kurdurup, Müslümanların coşkuyla bayramını kutladığını ve seyyidlere, kadılara, hatiplere hilatler ve ikramlarda bulunduğundan bahseder. Ancak, Reşidüddin kendisi Hace Nasıreddin Tusî'yi çok sevmesine rağmen bir müddet talebeliğini yapmış Kutbeddin Şirazî'ye aynı ilgiyi göstermez fakat Argun'un onunla konuşmaktan hoşlandığını, hatta Rum'dan getirilen Mücireddin Emirşah'ın yargılanıp, yasaya çarptırılmasına da Şirazî'nin engel olduğunu belirtir.[51]

Reşidüddin vezirliğini yaptığı Gazan Han'ın doğumunu, *"Dünyanın gözü onun güzel yüzüyle aydınlandı."* şeklinde tasvir ederek Han'ı anlatmaya başlar. Gazan Han'ı daha bebeklik döneminden itibaren yazan Reşidüddin onun ilk dadısının Hıtaylı biri olduğunu, sonra ondan alınıp Sulduz kabilesinden alemdar emiri Hasan'ın annesine verdiklerini, Hasan'ın babasının adının Aşatu, annesinin ise Aşatay olduğunu söyler. Bu dadının ismine bakıldığında Müslüman olmadığı anlaşılıyor ancak Gazan Han gibi dadının oğlu da Müslüman olmuş ve Hasan adını almıştır.[52] Gazan Han'ın adalet ve insafı bir dakika bile ihmal etmediğini, halkı gözetmekte son derece çaba gösterdiğini, askerlerden ve diğerlerinden hiç kimsenin halkın ekin yeri ve bağlarına sürü sokmamaları, kesinlikle tahıl yedirmemeleri, vilayetlerde haraplık yapmamaları ve halka zor uygulamamaları konusunda çıkarttığı yasayı övünçle anlatır.[53] İslam ümmetinin içine sızmış olan gevşeklik ve uyuşukluğun giderilmesini, şehirler ve beldeler saltanatını yöneten Allah'ın seçilmiş kullarından birinin eliyle gerekli kıldırdığını ve Allah'ın Gazan Han'ın huylarını rabbani ilham ve hidayet nurlarının feyzine yatkın kılarak bu iş için görevlendirildiğini düşünür.[54] Reşidüddin, Gazan'ın Müslüman olmasında Nevruz'un ve Sadreddin İbrahim'in etkisinden bahsetse de Gazan'ın İslam'ı tercih

[51] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s.169-170.
[52] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s.189-190.
[53] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 203.
[54] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 241.

etmesinin sebebi olarak İslamiyet'in insan aklına ve hayatına uygun bir din olduğunu düşünür.[55]

Reşidüddin, İslam Şahinşahı olarak tanıttığı Olcaytu'nun saygın, namuslu, düzenli, iyi yürekli, huyu beğenilen, iyilik sahibi, sürekli iyilikler ve hayırlar yapan, salih, bilgin ve halkın diğer birçok sınıfının onun varlığıyla huzur bulduğu biri olarak över. Olcaytu'nun varis yapılıp isteklerine sonuna kadar ulaşması için dua eder.[56]

Reşidüddin, Moğol Hanları dışında dönemin Türk ve Müslüman hükümdarları hakkında müspet ifadeler kullanmaz, hatta Muhammed Harezmşah'ın Moğol istilası sırasında perişan halde, korkak, endişeli, dehşete düşmüş, vesvese-i şeytaniyyenin yoldan çıkardığı, gururu yüzünden Cengiz'in dostane girişimlerini reddettiğini, Moğolların hiç niyetleri yokken Harezm'i işgal etmesine sebep olduklarını söyleyerek sultanı suçlar.[57] Benzer şeyleri Türkiye Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus ile ilgili anlattığı hikâyede dile getirir. Hikâyeye göre, Hülagu, II. İzzeddin'e Baycu ile savaştığı için kızgındır. Reşidüddin*, "Sultan İzzeddin çok korkmuştu. Hile oyunlarıyla kendini o suçun çemberinden dışarı çıkarıp kurtulmak istedi. Gayet güzel ve padişaha layık bir ayakkabı diktirilmesini, kendi yüzünün tasvirini o ayakkabılara nakş etmesini söyledi. Tekişmişi(*hediye sunma*) sırasında onu padişahın eline verdi. Hülagu onu gördüğünde sultan yeri öpüp, 'Padişahın, attığı her mübarek adımıyla bu bendenin başını yüceltmesi, bu kulun isteğidir.'"* der ve bu kısımları Reşidüddin görmüş gibi ya da gören birinden dinlemiş gibi anlatır, ancak her zamanki gibi rivayetleri kimden aktardığını ifade etmez. [58] Reşidüddin'in yazdıklarından özellikle Ahmed Teküder, Argun, Gazan ve Olcaytu'nun dini tavırları onların etrafındaki din adamları, Teküder ve Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulünde kimlerin etkili olduğu gibi konularda faydalanılmıştır.

İbnü'l Esir (d.1160- ö.1233) *el-Kâmil fi't-târîh*

Moğol istilasının ilk on üç yılına işiterek şahit olmuş İbnü'l Esir, Moğollar ve dönem devletleri hakkında detaylı bilgiler verir ancak Şihabeddin Sühreverdî de

[55] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 242-243.
[56] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 201, 305.
[57] Reşîdü'd-din Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih'te Harezm Sultanları*, Çev. Farbod Mazlumi, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s.37, 70-72.
[58] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 51.

dahil Moğol istilasının hakim olduğu yıllarda yaşayan dönem sufilerinin hiçbirinden bahsetmez. İbnü'l Esir Moğol İstilasının İslam dünyasına gelişi konusunu yazmaktan geri dursa da yakın dostlarının sürekli ısrarı üzerine yazmaya başladığını söyleyerek kısa bir açıklama yapar. Moğol istilası hakkında*, " Bu büyük ve dehşet verici olay, muazzam musibet, gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle Müslümanları kökünden kazıdı."* diyerek uzun uzadıya Moğol istilasını ve Moğolları lanetli herifler, melun insanlar, Moğol kâfirleri, lanet olasıca Cengiz Han askerleri şeklinden tasvir ederek anlatır. [59]

Moğolların dini konusunu yazarken onların güneşin doğuşu anında güneşe secde ettikleri, yasak ve haram kavramlarının olmadığı, köpek ve domuz gibi hayvanların etini yediklerini, evlilik ve nikâh bilgisinin onlarda bulunmadığı gibi çeşitli bilgiler verir. Ancak bunları genelleyerek söyler, bahsettiği konularda Moğollar arasında böyle şeyler olsa da Cengiz yasalarında görülecektir ki aile hayatı ve sosyal hayata dair çok katı kurallar vardır. Fakat bu yasalar Cengiz ile mi oldu, Cengiz öncesinde de Moğollarda durum bu şekilde miydi bilinmez. İbnü'l Esir Moğol istilasının İslam dünyası üzerine çok kısa sürede ilerleyişinde Muhammed Harezmşah'ın Türkistan'daki tek güçlü devlet haline geldiği, Moğollar istilaya başladığında ise onların karşısında durabilecek bir tane bile hükümdar kalmamasını gösterir. İstilanın başlamasına sebebi olarak Cengiz Han'ın gönderdiği ticaret kervanını ve elçisini Muhammed Harezmşah'ın izniyle öldürülmesini söyler. İstilanın gerçekleşmesine diğer bir sebep olarak kervanın katli sonrası Harezmşah'ın gönderdiği casusların Moğol askerlerinin iyi savaşçılar olup sayılamayacak kadar kalabalık oldukları bilgisiyle Muhammed Harezmşah'ın ne düşüneceği ve ne yapacağını bilemez bir hale düştüğünü gösterir. Ayrıca Moğol istilasındaki genişlemenin ve hızlı ilerlemenin yeme içme ve şehevî arzularını tatmin etmekten başka bir gayreti olmayan Müslüman hükümdarlar ve yöneticilerin etkisini dile getirir.[60] İbnü'l Esir, Cengiz Han ve Moğol istilası hakkında ne kadar ağır ifadeler kullansa da olayları duyduğu şekilde aktarmayı ihmal etmez ve Cengiz'in Buhara'ya

[59] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, Çev. Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, c.X, İstanbul 2019, s. 210-211, 221.
[60] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s. 212, 215-216, 228.

girdiğinde Buharalılar teslim olunca askerleri ve adamlarının Buharalılara adilce davranıp, güzel muamelede bulunduğundan da bahseder.[61]

İbnü'l Esir, dönemin diğer tarihçilerinin aksine Sultan Muhammed Harezmşah hakkında övücü ve yüceltici ifadeler kullanır.[62] İbnü'l Esir, Moğollarla, Türklerin aynı ırktan olduğu konusuna birkaç yerde değinir ve onun Türklere yaklaşımıyla Moğollara yaklaşımı neredeyse aynıdır. Türk Sultanlarına ve ordusuna karşı aşağılayıcı ifadeler kullanmaktan çekinmez. Harezmşah Sultanlarına ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Keykubad için benzer ifadeler kullanır. Erzurum emirinin Celâleddin Harezmşah'a yardım etmesinden Alaeddin Keykubad'ın hayli korktuğunu, Melik Kamil'den Melik Eşref'i göndermesini talep ettiğini hatta Keykubad'ın çok korkup defalarca elçi gönderdiğini vurgular. Aynı şekilde Yassıçimen'de iki ordu karşılaşıp Celâleddin Harezmşah'ın Suriye'den gelen askerlerin ihtişamını, askerlerin ve silahların düzenini görünce kalbi korkuyla dolup taşmıştı diyerek Sultanların korkaklığının üzerinde durarak Türk sultanlarını korkak gibi göstermeye çalışır. [63] İbnü'l Esir, dönem tarihçilerinin aksine Muhammed Harezmşah'a karşı iyi ifadeler kullansa da oğlu Celâleddin için aynı şeyleri yazmaz, Celâleddin Harezmşah'ı halkına kötü davranan, huysuz, yönetim işlerinde son derece tedbirsiz ve komşu hükümdarların hepsiyle düşmanlık içinde bulunduğunu söyler. Harezmşah'ın Halifelik, Melik Eşref ve Alâeddin Keykubad ile de düşman olduğunu, İsmaililerin de ülkesine saldırarak şehirlerini yağmalayıp, adamlarını öldürdüğünü, her sene ödemek üzere onları haraca bağladığını anlatır ve sanki bundan rahatsızlık duyar gibidir. Moğol istilasında bu hükümdarlarla arası bozuk olduğu için ona yardım edecek kimsenin kalmadığını söyler ve doğrudan Celâleddin Harezmşah'ı suçlar.[64]

İbnü'l Esir, Halife Nasır hakkında, *"Halka karşı son derece kötü davranan zalim bir yönetici idi. O'nun hükümranlığı döneminde halk tamamen harabeye dönmüş, bölge sakinleri dünyanın dört bir tarafına dağılıp gitmişler*." diyerek onun

[61] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s. 217.
[62] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s. 223
[63] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s. 213, 220, 342-344.
[64] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s.348-349.

kötü yönetiminden bahseder ve Moğollarla irtibat kurup onları İslam dünyası üzerine çağırdığı söylentilerinin doğru olduğunu yazar.[65]

İbnü'l Esir dönemin diğer bir unsuru İsmaililer ve onların Moğollarla ve Harezmşahlarla olan ilişkisinden de bahseder. 1230-31 senesinde Moğolların Azerbaycan'a girişlerini Celâleddin Harezmşah, Yassıçimen savaşında yenildiğinde İsmaililerin, Moğollara Celâleddin Harezmşah'ın yenilgi haberini gönderip, onları boşalan bölgelere gelmeleri için teşvik edip geldiklerinde zafer kazanacaklarını temin ettiklerinden söz eder. İsmaililerin mektuplarını alan Moğolların hiç vakit kaybetmeden Rey ve Hemedan'a gelip, oradan Azerbaycan'a geçerek yağma ve katliama devam ettiklerini, Celâleddin Harezmşah'ın onlara karşı koymadığı ve kalbinin korkuyla dolup taştığından kaydetmiştir. İbnü'l Esir'in notlarında sufiler bulunmasa bile onun yazdıklarından Abbasiler, İsmaililer, Harezmşahlar ve Moğolların ilişkisini nasıl olduğunu değerlendirebilmek için istifade edilmiştir. [66]

Cemâl Karşî (d.1230-31/ö.1303 sonrası) *Mülhakat'üs-Sürâh*

Moğol istilası sonrası Türkistan'ında doğan Cemal Karşî Moğol hâkimiyetinde büyümüştür. Almalık hanı Özer'in oğlu Sığnak ile evli olan Cuci'nin kızı İlbutar'ın hocalığını yapmıştır. Cemal Karşî, istila yıllarında Türkistan şehirlerine seyahatler etmiştir. Karşî'nin *Mülhakat'üs-Sürâh* adlı eserinden Yesevileri ve 1270 sonrası Cend, Şaş, Hocend, Almalık, Barçkend gibi Türk-İslam şehirlerindeki Moğol idaresindeki sufilerin durumunu anlatmak için kullanılmıştır.[67]

Hamdullah Müstevfî Kazvinî (d.1281- ö.1340?) *Tarih-i Güzide*

Hamdullah Müstevfî, Şiî bir ailenin çocuğu olup sonradan Şiiliği tercih edecek olan Olcaytu Han döneminde, 1311 senesinde İlhanlıların mali işleriyle ilgilenmiştir. Kardeşi Zeyneddin Muhammed'i Reşidüddin Fazlullah Hemedânî müstevfî olarak görevlendirmiştir. Ebu Said Bahadır Han'ın Reşidüddin'in oğlu Gıyaseddin Muhammed'i vezir olarak atamasıyla Kazvinî de onun himayesine

---

[65] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s. 291-292.
[66] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s.348-349.
[67] Cemal Karşî, *el-Mülkahatü's-Surah* (İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah), trc. Vohidova, Aminova, Dayk-press, c.I, Almatı, 2005.; Mustafa Budak, "Cemâl-i Karşî", *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, s. 304-305.

girerek *Nüzhetü'l-kulûb*'u tamamlamış ve *Târîh-i Güzîde*'yi ona takdim etmiştir. Kazvinî, 1340'dan sonra Kazvin'de vefat etmiştir.[68]

Tezde Hamdullah Müstevfî'nin *Tarih-i Güzide* adlı eseri kullanılmıştır. Müstevfî, Cengiz Han'ı dünya padişahlarından biri olarak anıp hadiseleri anlatmaya başlar. Cengiz'in Muhammed Harezmşah ile dostluk kurmasına, birbirlerine ahitnameler ve haberler göndermiş olmalarına rağmen, İnalcık'ın Sultan'dan Cengiz kervanını öldürmek için izin istediğinde gayri ihtiyari Muhammed Harezmşah'ın izin verdiğini söyler. Cengiz Han'ın kısas için İnalcık'ı istemesine Harezmşah'ın bedbahtlığından sertlik gösterip, elçiyi öldürttüğünü ve İnalcık'ı teslim etmeme sebepleri arasında da onun güçlü akrabalarından çekinmesini gösterir. Hadise sonrası Sultan Harezmşah'ı bir korku kaplayıp, padişahlık hevesinin kaçtığını anlatır. Celâleddin Harezmşah ile ilgili genel bilgilerin dışında bir şey yazmaz.[69]

Kazvinî, Ögedey'in babasının açtığı yaralara merhem olup, adalette, cömertlikte ve bağışta bulunduğunu, cömertlik konusunda abartıya kaçtığını anlatır. Cuci, Tuluy ve Çağatay için herhangi bir yorum yapmazken, Güyük'ün babası Ögedey gibi barışa düşkün olduğunu söyler. Mengü'nün Uygur idikutunun Müslümanlara saldırı planından haberdar olup kıtale engel olduğunu ve İslam dininin işinin böylece ilerlediğini ifade eder. Ananda'nın padişahlığında ise Müslümanlığın açığa çıkıp Moğolların çoğunun onun sayesinde İslam'a girdiğini yazar. [70]

Kazvinî, Hülagu ve Abaka'yı sadece genel bilgiler vererek geçiştirir, Gazan Han'ın doğumunu, "ailenin, padişahların özü ve bu aile hükümdarlarının en seçkini olan Gazan Han doğdu." diyerek anlatır.[71] Ahmed Teküder'in Müslüman olması konusundan hiç söz etmez ve ona herhangi bir övgü ifadesi kullanmaz, hatta hile yaparak Argun'dan padişahlığı aldığını rivayet eder. [72] Argun'un padişahlıkta sadece adı olduğunu, Geyhatu'nun 1292'de vezirlikle Kutlu Sahib Hace Sadreddin Ahmed Halidi'yi görevlendirdiği, onun ve veziri Halidi'nin cömertlik işlerinde aşırıya

[68] Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el- Müstevfî", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 454
[69] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 296-297, 395, 471.
[70] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 473, 476-477.
[71] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 490.
[72] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 481.

kaçtıklarından ülkenin mahsulünün onların masraflarına yetmediğini, ayrıca Hanın işrette ileri gittiği ve kadın erkek fark gözetmediği gibi farklı bilgiler verir.[73] Gazan Han'ın Emir Nevruz'un gayretiyle Müslüman olup, Moğolların çoğunun da İslam'ı kabul ettiğini anlatmıştır. Padişah ve naibinin İslam'ı güçlendirmek için çalıştıkları, puthaneleri ve kiliseleri yıktıklarını, onların devletinin gücüyle İran'da bulunan Moğolların tamamının İslam'a girdiği, Muhammed dininin güneşinin parlayıp, küfür ve sapıklığın karanlığa gizlendiğini söyler.[74] Kazvinî, Olcaytu'nun dini hakkında da bilgiler verip onu Şiiliğe yönlendirenin Şiilerin lideri Seyyid Taceddin Avcı olduğunu ve Rafızilikte aşırıya kaçtığı bilgilerini vermiştir.[75]

Hamdullah Müstevfî, Abbasi Halifesi Nasır'dan büyük bir övgüyle bahseder. Ayrıca Halife Mustansır döneminde Arap ülkesinin cenneti kıskandırdığını, o memlekette yıkıntı izleri kalmadığını, El-Mustasım'ın ahmak olduğu söylense de bu konuları anlatmayı uygun görmediğini belirtmiştir.[76] Kazvinî, İsmaililer hakkında da ayrı bir kısım yazmıştır. Celâleddin Hasan'ın babasının zamanında Halifeliğe ve sultanların yanına elçi olarak gönderildiği için babasına karşı soğuduğunu, şeriatın emirlerini ve yasaklarını uygulamaya başladığını, o kınanmış tarikattan ayırdığını ve Hilafetin onun Müslümanlığı konusunda ferman çıkardığından bahsetmiştir. Ona yeni Müslüman lakabının takıldığını, 1220 senesinde Cengiz Han'a boyun eğip, itaat ettiğinde Cengiz'in aman verdiğini yazmıştır.[77] Hamdullah Müstevfî'nin *Târih-i Güzide* eseri Moğollar, Harezmşahlar, Abbasiler ve İsmaililerin birbirleriyle ve Moğollarla ilişkilerini değerlendirmek için kullanılmıştır.

Kâşânî (d.?- ö.1335-36?) *Tarih-i Olcaytu*

Çini işlemeciliğiyle uğraşan bir ailenin oğlu olan Kâşânî'nin doğum tarihi bilinmiyor. *Tarih-i Olcaytu*'da Kâşânî tamamen Olcaytu övgüsü üzerinden bir tarih yazmıştır. Şiilikle ilgili kısımları Olcaytu'dan ziyade kendi düşüncelerini ve Şiilik savunusunu yapmak istercesine detaylandırmıştır. Kitabını yazma amacının

[73] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 483, 486-487.
[74] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 488.
[75] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 491-493.
[76] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 296-297.
[77] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 420-421.

Moğollara olan minnetini göstermek olduğunu da ifade etmiştir.[78] Kâşânî, Olcaytu'nun ailesi, yakın çevresi ve emirleri hakkında fazlaca ayrıntı vermiş ve İslamlaşma bu dönem çok fazla olduğu için Müslüman isimleri Moğollar arasında daha yaygın kullanılmaya başlanmış, Kâşânî de bunları kaydetmiştir. Şahlar Şahı, Hanlar hanı olarak Cengiz Han'ı andıktan sonra çok uzun bir şekilde Olcaytu'yu övmüştür. [79] Kâşânî sağlam temelli ve devamlı hanedan dediği İlhanlıların hizmetinde bulunduğunu, hakir adam olarak yazdığı kendisinin bu devlet sayesinde zenginleştiğini söyleyerek kitaba başlar ve uzun uzadıya Moğol hanlarına övgüye devam eder.[80]

Gazan Han'ın ölmeden önceki konuşmasını ayrıntılarıyla kaydetmiş, dönemin diğer kaynaklarında da Gazan'ın vefatı öncesi konuşması ve öğütleri bulunurken bu kaydı en detaylı olarak Kâşânî vermiştir. Kaydedilen konuşmada Gazan Han'ın tam bir Müslüman olarak olaylara baktığı reayasını korumaya çalıştığı, kurduğu düzenin kendinden sonra devam ettirilmesine vurgu yaptığı, İslam'ın kurallarına bağlı olup, halkın birbiriyle mücadele etmemesini istediği bilgileri tek tek vurgulanır. [81]

Kâşânî, Olcaytu'yu emniyet ve güvence aracı, Rahman'ın rahmetinin feyzi, dünya şehzadesi, olarak kaydedip, doğduğu zaman kuraklık varken doğumuyla yağmur yağdığı rivayetlerini ve yüz güzelliği dâhil hakkında pek çok yüceltici hikâyeler anlatır.[82] Kâşânî, devletin mülazımlarından ya da sultanın nedimlerinin başına gelen bir musibeti Olcaytu'nun *'yüce bir iksir ve mutluluk kimyası olan nazarıyla'* o kişiye baktığında hastalığından kurtulup iyileştiğini söyler. Hatta Kâşânî bunu deneme yanılma yoluyla anladıklarını ifade ederek kendisinin de bu duruma inandığını yazmış olur. Kâşâni'nin de İslam'ı nasıl anladığı ve yorumladığı anlatımlarına baktığında çıkarılır ve onun Olcaytu'ya olağanüstülük vasfı yakıştırdığı görülür. [83] Kâşânî, Olcaytu'nun bir müddet putlara secde etmesine rağmen Tanrı'nın birliğini kabul edip ibadetler, sadakalar, ihsan ve ikramla Tanrı'ya yaklaşma yolları

[78]Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu:İnceleme ve Çeviri*, Yüksek Lisans Tezi (Mürsel Öztürk), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 31-32, 48-49.; Derya Örs, "Kâşânî", *DİA*, c.XXV, Ankara 2022, s. 4.
[79] Kâşânî *Tarih-i Olcaytu,* s. 46-47.
[80]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 48-49.
[81]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 56-59.
[82]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 60-61.
[83]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 63.

arayıp, yasak ve günahlardan sakınıp, yalnızca kımız ve ayran içmekle yetindiğini, ülkenin mutlu ve müreffeh bir durumda olup, Olcaytu'nun Gazan'ın vasiyetlerine uygun bir ferman çıkartarak "Biçare reayanın" malları ev barkları, tarlaları ve gelirlerinin emniyete alındığını yazar.[84]

Kâşânî, Reşidüddin Fazlullah için halkın en erdemlisi, milletin ve dinin reşidi derken, Reşidüddin'in kendisinin yazdığı *Camiü't-Tevarih* adlı kitabı merdud Yahudiler eliyle Han'a sunduğu, karşılık olarak köy, emlak, araziler, nahiyelerden mal aldığını, kendisine de pay vereceğini vaat etse de hiçbir şey vermediğini söyler.[85]

Gazan'ın Abbasileri fasık, facir ve zinakar olarak gördüğünü ve üç halifenin hutbeden adını çıkarmaya karar verdiğinde Reşidüddin'in engel olduğundan bahseder.[86] Gazan'ın bu karardan vazgeçtikten sonra, ülke topraklarının ve Tazik halkının işlerini, isabetli görüşleri ve güzel tedbirleriyle ünlü olan fetanet ve akıllılık ile anılan Reşidüddevle ve Sadeddin Savecî'ye bıraktığı, emirleri arasına sohbette yeterli, hizmet edeplerini öğrenmiş, takva ve züht ile nitelenen, ibadet, oruç, namaz ile tanınan kişileri seçtiğinden bahseder.[87]

Kâşânî'nin eserinde andığı nadir sufilerden biri Alaüddevle Simnânî'dir. Alaüddevle Simnânî'den hürmetle bahseder ancak onun Moğollarla ilişkisi ya da İslamlaşmalarıyla alakalı bir bilgi vermez. [88] Bahsettiği diğer sufi de Kutbüddin Şirazî'dir. Kâşânî, 1311 Tebriz'de Kutbüddin Şirazî vefat ettiğinde dünyada tek olan, zamanın bilgini, dünya imamlarının en mükemmeli ve faziletlisi gibi ifadelerle övüp, Hace Nasıreddin Tusî'nin talebelerinden kalan son kişi olduğunu söylemiştir. Ancak Şirazî'yi sadece Nasıreddin Tusînin öğrencisi olarak göstermesi ve Sadreddin Konevî'den söz etmemesi kasıtlı bir tercih midir bilinmez fakat öyle gibi görünüyor.[89]

Kâşânî, Hülagu için cihangir, ilim, hikmet dolu, nücum ve hendeseye tutkun, doğulu ve batılı bilginleri sarayında toplayan, hendese fenlerine ve matematik

[84]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 68-69.
[85]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 71, 94.
[86]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 130.
[87]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 71.
[88]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 90-91.
[89]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 152.

türlerine ilgi duyduğu bir padişah olduğunu söyler. Abaka'nın imarete ve ziraata önem verdiğini ve halkın onun yolundan gittiğini anlatır. Argun döneminde ise iksir sanatına ve kimyagerliğe ilginin arttığı, Geyhatu döneminde yiyip, içme, eğlence, zevk, sefa ve işretin çoğaldığını yazar. Gazan Han'a daima adil sıfatını kullanarak, onun zamanında yönetim, siyaset, adalet, taat, insaf, hayır ve iyiliklere önem verildiğini yazar. Olcaytu'ya büyük sultan der ve onun devrinde din işlerini tartışma, yakin bilgileri elde etme, dini koruma, adaleti yayma, hayır, hasenat ve Han'ın iyilikleri artırmaya meylettiğini söyler. Ayrıca, kişilerin, "İnsanlar meliklerin dini üzerinedir." hadisini dikkate alarak hareket ettiğini anlatır.[90]

Kâşânî'den tez kapsamında sufiler ile Moğollar arasında doğrudan bağlantı kurulamamışsa da onun İlhanlı hanlarının dini ve mezhebi tercihleri, İslam'ı anlama ve yorumlama tarzları, tercih ettikleri ve reddettikleri İslamî konulara bakarak bir Şii tarihçisinin gözüyle İlhanlı hanlarının değerlendirmesi konusunda faydalanılmıştır.

Şebânkâreî (d.1298- ö.1358) *Mecma'u'l-Ensâb*

Muhammed Şebânkâreî, İlhanlı Hanı Ebu Said'in saray şairlerindendir. Eserini 1332-33 senesinde yazmaya başlayıp 1335-36'da bitirse de Ebu Said'e takdim edileceği sırada han vefat edince kitap kaybolmuştur. 1342'de eserini tekrar yazan Şebânkâreî Ebu Said dönemi hadiselerini de eserine ekleyerek kitabı genişletmiştir. [91]

Şebânkârei, Moğollar hakkında hep müspet değerlendirmeler yapmıştır. Misal, *"Bugün cihan arzusuna kavuşmuş, ve alem mazinin şahı, şahlar şahı cihangir Cengiz Han'ın evlat ve ahfadına râm olmuştur; dilerim ki kıyamete kadar böyle sürsün; zaten böyledir ve böyle olacaktır. İstedim ki bu kitapta bu büyük sultanların güzel eserlerini ve huylarını anlatmaya geçmeden önce bir mukaddime yazayım. Nitekim Cengiz Han devlete erişince, âlemin durumunun ve Âdemoğlunun umurunun temeline başka bir kanun ve düzen yerleştirdi. Neticede onun mübarek devri, cihanın ve insanların durumunun kutlu bir başlangıcı idi. Bu eser de onların mübarek makama erişmeleriyle yeniden başlanmış oldu. Bu mukaddime özür dilemek ve bu*

[90]Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 142.
[91]Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Çev. Fahri Unan, TTK Yay., Ankara 2021, s.

durumu açıklamak içindir" diyerek Moğollar kısmını anlatmaya başlar. Diğer dönem yazarları Moğol hanlarını özellikle Müslüman hanları övse de Cengiz'i övmekten geri durmuş, ancak Şebânkâreî Cengiz'i de yüceltmiştir. Hatta *"Eğer o İslam'la müşerref olsaydı nübüvvetten hissedar kılındığı ve onun ilahi takdirle yeryüzünü düzene sokmak için yeniden çağrıldığı söylenebilirdi"* diyerek gelişinden memnuniyetini ve İslamiyet'i kabul etmiş olmasını istediğini söyler.[92]

Şebânkâreî, Cuci'yi, cesaretli, iş bilir, bağışlayıcı, Çağatay Han'ı sert, siyaset sahibi, Ögedey'i Cengiz Han oğullarının gözünün nuru, Cengiz Han ve ordusunun halk üzerinde açtığı yarayı fevkalade adaleti, cömertliği ve ihsanı ile merhem koyan, bütün o huşuneti kendi ihsan ve lütfuyla telafi eden diyerek bahseder. Ögedey'in Hz. Muhammed'in dinine meyli olduğunu, Müslümanları diğer ümmetlere tercih ettiğini anlatır. Hz. Peygamber'in adını hürmetle zikrettiğini ve saygı gösterdiğini söyler. Ancak Cengiz'in küçük oğlu Tuluy hakkında özel bir ifade kullanmamıştır.[93] Şebânkâreî, Mengü dönemi Moğol idaresinden duyduğu memnuniyeti de dile getirmiştir.*"*[94]

Şebânkâreî, Hülagu'nun İsmaililere ve Halifeliğe son verişine de mutlulukla bakar, Abaka'yı İran topraklarını tamamen eline geçirdiği, Moğol örf ve adetlerini en yüksek zirveye çıkardığı, tam bir adalet sağladığı için metheder. Ayrıca Abaka'ya da vezirlik yapmış Şemseddin Cüveynî'yi, adil, fazıl, kâmil, zamanın ve zeminin Asaf'ı olarak anar. Abaka sonrası yerine geçen ilk Müslüman İlhanlı Hanı Ahmed Teküder için hususi bir ifade hiç kullanmaz, sadece Müslüman olduğu için Şemseddin Cüveynî tarafından desteklendiğini belirtir. Ancak buna karşı Teküder'i idam eden Argun'u *"Cengiz Han evladının fıtraten sahip olduğu iki adetin kendisinde galip bulunduğu bir padişah idi: bunlardan biri siyaset, diğeri cömertliktir. Heybetli, namlı ve cesur bir insandı. Binicilikte onu örnek gösterirlerdi."* diyerek över. Geyhatu için de siyaset erbabı, heybetli, şevket sahibi, fevkalade cömert bir padişah ifadelerini kullanır. Gazan Han'ı adil gönüllü şah, hiçbir asırda Gazan Mahmut'tan daha adil bir şah, daha insaflı bir sultan, daha büyük bir hükümdar, müminlerin emiri

[92] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 185-186.
[93] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 206-208.
[94] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 218.

Ömer'in adaletinin esaslarını, bu konudaki sözleri, haberleri ve onun gayretini, Enuşireven'ın adaletini ve Halife Mansur'un tedbirini, bunların hepsini hiç mesabesinde bırakan bir padişah olarak görür. İslam'ı nasıl kabul ettiğini söylemese de onun İslam şerefiyle muazzez olması ve Muhammed Mustafa'nın dinini kabul etmesiyle dinde sabitkadem ve sağlam fikirli, şeriat ahkâmının sancaklarını en yüksek zirveye ulaştıran, şeriat ve İslam ehlini güçlendiren, kimsenin zulüm ve zorbalık yapamadığı halkın müreffeh yaşamasını sağlayan bir han olduğunu da vurgular. Olcaytu Han için güzel siretli, beğenilen ahlaklı, hareketleri güzel, iyi niyetli, ihsan sahibi, adaleti her şeyi kuşatan, iyilikseverliği yaratılıştan, lütfu eksiksiz, sohbeti hoş, haşmeti bol bir padişah olarak bahsedip, veziri Sadeddin Savecî'nin onun vesilesiyle İslam'ı kabul ettiğini söyler.[95]

Şebânkâreî, Moğollara karşı oldukça hürmetkar davranıp, onların kurduğu devlet düzeninin kendi dönemine kadar başarılı şekilde sürdüğünü anlatmış, Ebu Said dönemi dahil İlhanlı hanlarından bahsetmişse de Müslüman olan Moğol hanlarının niçin İslamiyet'i kabul ettiklerine ya da devrin âlim ve sufilerine dair bir bilgi vermemiştir. Bundan dolayı bu tezin kapsamında ondan hanların İslamiyet ile ve Müslümanlarla olan siyasî ve kültürel ilişkileri hususunda faydalanılmıştır.

İbn Bibi (d.?- ö.1285 sonrası) *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye*

İbn Bibi, Mazenderan bölgesindeki Rugad kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi hakkında bir bilgimiz yok ancak kendisinin verdiği bilgilere göre babası Mecdüddin Muhammed Tercüman, Cürcan bölgesinin ileri gelenlerindendir. Muhammed Harezmşah döneminde, İlhanlıların devlet adamı ve tarihçisi Cüveynî'nin dedesinin yanında iyi bir münşi olarak eğitilmiştir. Annesi Bibi Müneccime ilmi nücum öğrenmiştir. Annesinin babası Kemaleddin Simnanî Nişabur'daki Şafiilerin reisidir. İbn Bibi annesinin iyi bir müneccim olduğu için sultan ve emirler tarafından saygı duyulan biri olduğuna dikkat çeker.[96]

İbn Bibi'nin ailesi Moğol istilası ve Celâleddin Harezmşah'ın I. Keykubad'a Yassıçemen'de yenilişine kadar Harezmşahlar Devleti'ne hizmet etmişlerdir.

[95] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 219-229.
[96] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.429,430.

1230'da yaşanan bu yenilgi sonrası bir süre Şam'da Eyyubiler himayesinde bulunmuşlarsa da Kemaleddin Kamyar'ın aracılığıyla I. Keykubad tarafından Türkiye Selçuklu idaresine katılmışlardır. Bibi Müneccime I. Keykubad'a rica ederek kocasını sultanın yatağının hazırlanmasından sorumlu kişi olmasını sağlamıştır. II. Keyhüsrev döneminde ise tercümanlık görevi verilip, farklı hükümdarlara elçi olarak gönderilmiştir.[97]

İbn Bibi savaşta ve barışta daima sultanın yanında babası Mecdüddin Muhammed Tercüman'ın bulunduğunu, Bağdat'a, Şam'a Harezmlilere, Moğollara ve Yeni Müslüman Alâeddin'e elçi olarak gönderildiğini anlatır. Babası hakkında, *"iyi ahlakla ve cömert tabiatla donanmış, elini eteğini mal biriktirmekten ve şahsi arzularına ulaşmaktan çekmiş, günlerini ve çabalarını imamların, seyyidlerin, seçkin kişilerin ve gariplerin gönlünü almaya adamıştı."* der ve 1272 yılında vefat ettiğini kaydeder. İbn Bibi 1281'de tamamladığı *el-Evâmirü'l-ʿAlâ'iyye* adlı eserini Cüveynî'nin Anadolu Selçuklu tarihi yazması isteği üzerine kaleme almıştır. Ancak İbn Bibi'nin kaleme aldığı bu eserde bir Türk tarihi, Türkiye Selçukluları tarihi bakış açısı bulmak çok zordur. O, Türkiye Selçuklularını sanki bir Türk devleti değil de Fars devleti gibi düşünerek eserini kaleme almıştır. Devlete karşı bütün isyanları Türk ve Türkmen isyanları olarak değerlendirmiştir [98]

İbn Bibi'nin mezhebi tercihi de eserine yansımıştır. Eşari-Şafii ailesinden olan İbn Bibi başta Bahaeddin Veled ve Mevlânâ ailesi olmak üzere kendisine uzak olan ve farklı mezhep mensuplarını özellikle sufileri eserine dahil etmemiştir. Bundan dolayıdır ki tasavvuf ehlini ve sufileri göz ardı etmiştir. Moğolları ise etkin güç ya da hizmet ettiği hâkim devlet olarak görmemiştir. Onun tabiiyeti ne Selçuklu Devletine ne de Moğollara olmuş, eskiden dedesinin de eğitiminden geçtiği Cüveynî ailesine yakın durmuştur. Tez için bu eserden Türkiye Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının Moğollarla ilişkisi hakkında bilgi toplanıp, Moğolların Müslümanlarla yakınlığı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

---

[97] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye,* s.429.
[98] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye,* s.430.

Aksarayî (d.?- ö.1333) *Müsâmeretü'l-Ahbâr*

Aksarayî'nin eseri *Müsâmeratü'l- Ahbâr*'da verdiği bilgiler dışında onun hayatıyla ilgili başka bilgilere sahip değiliz. Nisbesine bakıldığında Aksaraylı'dır ve 1276-1323 seneleri arasında İlhanlı hizmetinde çalışmıştır. 1276'da Hatiroğulları isyanı çıktığında onların hizmetinde bulunsa da asilik yapmadığı ve halkın malına el uzatmadığını yazmıştır. Kızıl Hamit ve Yorgancı Şedit'in isyanlarından sonra isyanı bastıran Kongurtay Noyan tarafından isyan sonrasında ölülerin sayılmasıyla görevlendirilmiştir. 1280 senesinde Abaka'nın Anadolu'daki incü ve iktalarının idaresiyle vazifelendirilip, 1288'de himayesinde bulunduğu II. Gıyaseddin Mesud'un saltanat naibi Müciredin Emirşah ile birlikte Argun Han'ın sarayına gitmiştir. 1289-1291'de Danişmend ilinde daha sonra Aladağ'da Emirşah yargılanırken yanında bulunmuştur. 1292'de II. Mesud'un kardeşi Kılıç Arslan Kastamonu'da ayaklanınca Müciredin Emirşah'ın ona karşı savaşında yanında yer almıştır. 1297'de Gazan Han'a karşı çıkan Baltu İsyanından sonra Han'ın karargâhına Müciredin Emirşah ile birlikte gitmişler ve dönüşte Emirşah'ın yanında Aksarayî bulunmamıştır. Moğol emirlerinden Ayacı, Baytimur ve Samagar'ın oğlu Arap ile birlikte Gevale Kalesi'nin alınması için yola çıkmışlardır. Onların kendisine katı bir tavır takınıp sert davrandığını maliye defterlerini istediğini, ilahi bir yardımla bu sıkıntılı durumdan kurtulduğunu anlatmıştır. Müciredin Emirşah Anadolu'da yeniden görevlendirildiğinde tekrar onunla birlikte çalışmaya başlamıştır. 1301'de Emirşah ölünce Gazan Han tarafından Selçuklu ülkesi vakıfları nazırlığıyla görevlendirilmiştir. Aksarayî evkaf nazırı iken Karamanlılarla Memreş arasındaki olaylarda Konya-Aksaray arasındaki Büyük Alâeddin Kervansarayının yıkılan burçlarını yaptırmıştır. İlyas adındaki bir Türk beyi İrencin'e isyan ettikten sonra bu kervansaraya sığındığında kervasarayı kuşatsa da teslim alamamıştır. İrencin Noyan, Şengitoğlu'nun kendisine, *"Eğer bu han tamir edilmemiş olsaydı İlyas oraya sığınmaz, bu kadar Moğolun kanı akmazdı"* diye malumat vermesi üzerine Aksarayî'den on bin altına ilave altı bin altın daha almıştır. Aksarayî eserini Anadolu valisi Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş Noyan için 1323'te kaleme almıştır.[99]

[99] Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2023, s.15-16.

Aksarayî'nin tam olarak kim olduğunu bilmesek bile dönemin diğer tarihçileri gibi sufilerden uzak bir yazar değildir. O, Mevlânâ Celâleddin'in müritlerinden ve muhiplerinden olan Taceddin Mutez'in oğlu Müciredin Emirşah'ın himayesinde bulunup, eserinde Mevlânâ Celâleddin'i hayırla andığına göre Mevlevilere kendini oldukça yakın hissetmiştir. Hatta o Mevlânâ Celâleddin'i *'Tanrı'nın cezbesine kapılmış zamanın kutbu, Rabbani aşık, dünyanın yeganesi, ariflerin sultanı'* olarak anmıştır. Ancak buna rağmen ne Sultan Veled, ne Ulu Arif Çelebi ne de onların Moğollarla ilişkisine dair eserinde bir şey söylememiştir. Aksarayî, Mevlânâ Celâleddin dışında, Mecdüddin İshak, İbnü'l Arabî, Sadreddin Konevî, Saidüddin Ferganî, Fahreddin Irakî'den saygıyla bahsederken, aynı devirde yaşayan iki hilekâr taife olup bunların insanları tasavvuf adıyla kandırdığını anlatmış, ama bu grupların ismini vermemiştir. Bahsedilen gruplar hangileridir, İsmaililer, Babailer ya da Kalenderiler mi bilinmez. Aksarayî devlete isyan eden topluluklara mesafeli dururken Mevlânâ Celâleddin gibi Şeyhü'l-İslam olarak bahsettiği Sadreddin Konevî'yi de övünçle anar.[100]

Aksarayî, eserini bir Moğol Noyanı olan Timurtaş'a ithaf etmiş, onların idaresinin geçici bir süreliğine olduğunu bilerek ya da ümit ederek rıza göstermiştir. Çünkü onun eserine bakıldığında görülecektir ki Aksarayî, Moğolların gelişini batınilerin yok olması için bir fırsat olarak görmüştür. Aksarayî, Timurtaş Noyan'ı *"sultanların sığınağı, düşmanları ve asileri ezen, afeti kovan, büyüklüğü elinde toplayan, memleket işlerinin tedbirini alan, dünya ülkelerini elinde tutan, sema tarafından desteklenen, düşmanlarına muzaffer olan, Allah kelimesinin göründüğü yer olan, yüksek mana göğünün büyüğü, ümmetlerin yönetim rikabının sahibi, rahmet erkânının hazırlayıcısı, zamanın Mehdisi, Hakk'ın başarılı kıldığı, dünyanın padişahı, cihan sahibi"* gibi sıfatlarla övmüş ve *"geçici dünyadaki gölgesi ve devleti zeval görmesin; başarı direkleri ecel zamanına kadar yıkılmasın"* diyerek övüp, dua etmiştir. Eserini Timurtaş Noyan'ın huzuruna çıkacağında vereceği başka hediye olmadığı için yazmaya başladığını da belirtmiştir[101].

[100] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 68-69, 76-78, 92.
[101] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.1-2.

Timurtaş Noyan'ı uzunca methetmiş ve övgüleri arasında İslam'ın yerleştirilmesi açısından onun devrini kutlu olarak görmüştür:[102] Aksarayî, Hülagu ve onun İsmaililer üzerine gelişini: *"Bu yılda cihan padişahı Hülagu, Ceyhun tarafından geçerek Horasan ülkesine girdi. Güç sahibi, cihangir bir padişah olduğu için halkı kendisine karşı gelen yerleri yıktı. Fakat boyun eğen yerlerin halkına iyi ve adaletli davrandı. Bir gün bir tarladan geçerken deste haline getirilmiş buğday başakları görünce atından inerek yolunun üzerindeki desteyi alıp biraz uzağa bir yere koydu. Onun o güzel davranışını ondaki şefkat ve tevazuu gören tümen beyleri ve yakınları, ekin desteleri askerlerin havyalarının ayakları altında zarar görmesin diye hep birden atlarından inerek bir deste alıp yolun kenarına bir yere yığdılar. Gerçekten de devletin kalıcılığı için hiçbir hareket adalet yaymaktan daha iyi değildir. Velhasıl Hülagu, Horasan diyarından Alamut kalelerine yürüdü. Mülhitlerin propagandacısının mutlak veziri ve kendisine 'Hace-i kâinat' dedikleri onların yanında büyük bir itibara sahip olan Hace Nasır aracılığıyla kalelerin fethini başardı."* diyerek anlatır. [103] Aksarayî'nin Hülagu'yu övmesi ve onun adaletine vurgu yapan bir hadiseyi anlattıktan sonra İsmailileri yok ettiğini söylemesi onun Moğollara karşı doğrudan bir düşmanlık beslememesinin sebebinin İslam dünyası üzerindeki İsmaili sorununu ortadan kaldırdıklarını düşünmüş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak dikkate değer bir şey daha vardır, dönemin diğer tarihçileri gibi o da İsmaili kalelerini Hülagu'nun Nasıreddin Tusî sayesinde ele geçirdiğini söylemesine rağmen Tusî'ye karşı mesafeli durmuş ve ona iltifat eden hiçbir kelime kullanmamıştır. Hace Nasır'ın İsfahan'dan Alamut'a nasıl düştüğünü, Hülagu ile nasıl anlaştığını, Hürşah'ı nasıl ikna ettiği gibi konuları sözü uzatmak istemediği için yazmadığını belirtmiştir. Tusî'nin *"Alamut'un fethinde işlediği rehberlik sevabını düştüğü bu sapık yolda kaybetti"* diyerek Abbasiler üzerine gidilmesi konusundaki teşvikini kınamıştır. Daha sonraki sayfalarda ise Tusî'ye, *"kâmil bir imam, selefin bakiyesi, dünya âlimlerinin halefinin öncüsü"* diyerek iltifat etmiştir.[104]

[102] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 3.
[103] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 36-39.
[104] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 38-39, 93.

Aksarayî'nin Abbasi Halifesi Mustasım'ın askere para vermediği için yanlış hareket ettiğini ve Yahudi vezirinin de kendisine ihanet ettiğini kaydeder. Aksarayî, Abbasi halifesine karşı menfi ya da suçlayıcı bir ifadesi kullanmamış olmasına rağmen yine de halifeliğin içinde Yahudi vezir bulunup onun ihanetine dikkat çeker.[105]

Aksarayî, Berke Han'dan müşfik ve yardımsever biri, Abaka'dan da adalet yayan, onun devrinde düşman topluluğundan hiçbir grubun kalmadığı, devletli biri olarak bahseder. Hatta Abaka için, *"Onun devletinin günlerinde ülkenin her tarafı öyle bir durum almıştı ki serçe şahinin gözüne yuva yapıyor; güvercin, kartalın yuvasında bulunuyor, koyun kurt ile aynı yuvayı paylaşıyor, doğan kırlangıcın yuvasını gözetiyor, şahin kekliğin konakladığı yeri koruyordu"* diyerek Abaka'nın Selçuklu üzerindeki Moğol hâkimiyetinden hoşnut olduğunu ifade eder. Aynı şekilde Şemseddin Cüveynî'nin de pek çok güzel özelliğini dile getirerek takdir eder.[106]

Aksarayî, Moğol hanlarını övse de cümle aralarında tam olarak Moğol idaresini kabullenmediği hissedilir. Hatiroğullarının Moğollara karşı isyanını, *"İnsan görüntüsündeki şeytanlar olan onların cinsi komutanlardan bir grup onların kavga ateşine ve fitne körüğüne baştan çıkarma yeli üfledi. Yönetme gücüne ve yeteneğine sahip olmadan İslam kelimesinin yüce manasına rağmen Şam ordusunun yardım ve desteğiyle Moğol ordusuna karşı koymak için harekete geçti"* ifadelerine bakıldığında yönetme gücüne ve yeteneğine sahip bir grup olsa Moğol idaresine karşı koyulabileceğini ima etmiş ve *"Zamansız iş yapan kimse düşkünlükle karşılaşır"* diyerek ani hareket edildiğine de işaret etmiştir. Ancak hakikat böyle bile olsa Aksarayî, isyancıları Hz. Süleyman'ın vefatı sırasında isyan eden şeytanın askerlerine benzeyen melun Türkler olarak aşağılamaktan da geri kalmamıştır. [107]

Aksarayî, Ahmed Teküder'in İslamiyet'i kabul edip, Şam'a Kutbüddin Şirazî'yi ve Bahaeddin Rukerdî'yi elçi olarak gönderdiğini söylerse de Teküder'e

[105] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.38-39.
[106] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 60-61.
[107] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 78, 95.

Hülagu'ya olduğu kadar bile iltifat etmez ve onun Müslüman olmasına karşı kayıtsız davranır.[108]

Aksarayî, Geyhatu hakkında özel bir değerlendirme yapmamış ancak Baydu'nun tahta geçişiyle her tarafa elçilik heyetleri gönderip halkı tehlikeye düşürdüğünü, ülkenin çoğu yerinin yıkılıp bayındır bölgenin kalmadığını, insanların bu fitnenin korkusundan mağaralara sığındığını, medreselerin ahenginin bozulup, tekke ve dergâhların sapık patrikler ve bahşilerin meskeni haline geldiğini, zahitlerin rahiplerin ayakları altında kaldığını, tapınaklar ve kiliselerin zulüm ve sapıklığı geliştirdiğini, mescidin yapısını yıkmak için o kadar çaba gösterilip neredeyse namaz ve ezanın yasaklanacak duruma geldiğini üzülerek anlatır. Böyle vahim bir durumda kurtuluş ehlinin mescitler ve minberlerde dua etmesinin ardından bu zulmün sona erdiğini ve Gazan Han'ın başa geçtiğini söyler. Gazan Han'ın tahta geçişini sevinçle karşılar ve Han'a iltifat ederek onun sultanlığa çıkışını tasvir eder. Kısa süre sonra Moğolların verdiği zararı telefi edip, ülkenin ibadet yerleri, şehitlikleri ve mezarlarından melun putperestlerin temizlendiğini anlatır.[109]

Aksarayî'nin anlattıklarından Moğol hanlarının İslamiyet'i kabulleri ya da etraflarındaki sufiler hakkında bilgi bulunmasa da onun eserinden özellikle Selçuklu sultanları, hanedan ailesi ve devlet adamları ile Moğollar arasındaki ilişki ve Moğolların İslamiyet ile tanışması hususunda faydalanılmıştır.

Niğdeli Kadı Ahmed (d.1286-ö.1332?) *el-Veledü'ş-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halîk*

Aslen Hotenli olan Kadı Ahmed'in ailesi on üçüncü asrın başlarında Niğde'ye gelip yerleşmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin son senelerinde dünyaya gelen Niğdeli Kadı, yazdığı muhtasar tarihinde Moğollara özel bir başlık ayırmamış Abbasilerin sonunda kısaca bahsetmiştir.[110] Niğdeli Kadı Ahmed, Cengiz Han için *"kahredici melik, parlak cihanın fatihi, aydın devletin sahibi, mahir sanatçı"*, Hülagu'yu da *"ufukların meliki"* olarak anıp Hülagu'nun İsmaili kalelerini ele geçirmesini Nasıreddin Tusî sayesinde olduğunu da kaydetmiştir. Abaka Han'dan

[108] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 107-108.
[109] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 149-151.
[110] Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefîk Ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, Çev, Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, c.I, Ankara 2015, s. 424.

"tedbiri güçlü, raiyyete dost, akıllı melik", Ahmed Teküder'den *"güzel siretli, temiz tahtlı, yeni Müslüman, fer-nur sahibine inanan",* Argun'dan da *"güzel suretli, cömert tabiatlı, mazlumların dostu, raiyyetin gönlünü alan"* olarak bahsetmiştir. Argun'un kardeşi Geyhatu'nun Anadolu'da yaylak ve kışlaklarda yaşayan halkı memnun ettiği, Argun yerine tahta geçtiğinde de âlemi mutlu ettiğini söylemiştir. [111]

Niğdeli, Gazan Han'a diğer Moğol hanlarından daha fazla iltifat etmiştir: *"İnsanların en hayırlısının şeriatına tabi olan, kâfirlerin mabetlerine cevap veren, özünde müdemiç bulunan adaleti faş buyuran, imanın nişanelerinin verdiği temizlik ile iftihar eden, Hanefi milletini talih ve mutluluk yıldızına yaklaştırarak belirgin kılan İslam padişahı"* diyerek yüceltir. Ayrıca Gazan Han'dan sonra yerine geçen Olcaytu'dan da *"ikinci Müslüman padişah, emniyet ve asayişin mazharı, esenlik ve imanın meliki, cihan ufuklarının nadiresi, Âl-i hakanın seçkini"* diyerek bahsetmiştir. Ancak Niğdeli Olcaytu'nun Şiiliğe geçişi konusundan söz etmemiştir.[112]

Eserini Ebu Said Han'a ve veziri Gıyaseddin'e ithaf eden, Moğollara karşı oldukça müsamahakâr yaklaşan Niğdeli Kadı Ahmed yazdıklarında ibahileri, kalenderileri, mülhitleri ciddi olarak eleştirmiştir. Niğdeli'nin eserinden özellikle Selçuklu dönemi sultanları ve devlet adamlarının sufiler ve Moğollarla olan ilişkisi konusunda yararlanılmıştır.

II.II Menakıbnameler ve Dönem Sufilerinin Eserleri

Sufi Muhammed Danişmend (d.1140-ö.1252) *Mir'âtü'l- Kulüb*

Sufi Muhammed Danişmend, Ahmed Yesevî'nin müridi ve halifelerinden olup, Cengiz Han'ın hizmetine girdiği bilinen tek sufidir. Sufi Muhammed Danişmend Zernukî'nin yazdıklarından Yesevilerin düşünceleri ve onların hayatlarının Moğolları nasıl etkilediği hususunda değerlendirme yapmak için faydalanılmıştır. [113]

---

[111] Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefîk Ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, s. 418-422.
[112] Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefîk Ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, s. 423.
[113] Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, haz. Necdet Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

Mevlânâ Celâleddin(ö.1273)*Fîhi Mâ Fîh, Mektuplar, Yedi Meclis*

İlhanlı hâkimiyetindeki Selçuklu Devleti'nde yaşayan Selçuklu sultanlarının ve devlet adamlarının saygı duyduğu Mevlânâ Celâleddin onlar aracılığıyla Moğol siyasetine tesir edebilmiş, insanların Moğollara karşı duyduğu korkuyu yok etmiş, halkın can ve mal güvenliğini sağlamış, bu vesileyle Moğolların Müslümanları ve sufileri daha yakından tanımasına vesile olmuştur. Mevlânâ Celaleddin'in kendi yazdığı eserlerden *Fîhi Mâ Fîh, Mektuplar ve Yedi Meclis* okunarak Moğolları bir düşman olarak görmeyip onları ihtida edilmeye meyilli hak dinden bihaber olan bir güruh olarak düşündüğü, Moğolların zulümlerini görmezden gelmediği ancak Moğolların bu baskı ve zulmüne rağmen Selçuklu sultanları ve devlet adamları ile kurduğu ilişki sayesinde Konya ahalisini koruduğu tespit edilmiştir.[114]

Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî (ö.1282 sonrası) *Nesebnâme*

Mevlânâ Safiyyüddin, Ahmed Yesevî'nin Yesi'deki halifelerindendir. Onun yazdıklarından Yesevilerin Moğol idaresindeki dönemde de tekkelerinin açık kalıp irşat faaliyetlerine devam etmesinin Moğollardan gizli yapılamayacağı için Türkistan şehirlerinde hayatlarına devam eden Yeseviler hakkında bilgi edinmek maksadıyla kullanılmıştır.[115]

Eflâkî (d.1285/91- ö.1360) *Menâkıbu'l-Arifin*

Ahmed Eflâkî, eserini 1318 senesinde Arif Çelebi'nin isteğiyle yazmaya başlamıştır. Ailesi muhtemelen Altın Orda Devleti merkezi olan Saray şehrinde yaşamıştır. Çünkü ölen babasından ona Saray'da büyük bir miras kaldığına dair haber gelmiştir. Yani Eflâkî Konya'ya gelmeden önce çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Altın Orda'nın başkentinde geçirmiştir. Ulu Arif Çelebi'den 'şeyhim' olarak bahsettiğine göre Sultan Veled'in 1312'de vefatı sonrası Konya'ya gelmiş olmalıdır. Eflâkî, Çelebi'ye intisabı sonrası bir daha şeyhinin yanından ayrılmamış, Arif Çelebi'nin vefatıyla Abid Çelebi'ye bağlanmıştır. Abid Çelebi'nin ölümünün

---

[114] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Ahmd Avni Konuk, İz Yayıncılık, İstanbul 2020;Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, çev. Cemal Aydın, Sufi Kitap Yayınevi, İstanbul 2020; Mevlâna Celâleddîn, *Mektuplar*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1963; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Yedi Meclis*, Çev. Hicabi Kırlangıç, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

[115] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, Nesebnâme, hz. Kemal Eraslan, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 1996.

ardından Vâcid, Şehzâde ve Emir Âdil çelebilere intisabı sürmüştür. Eflâkî, şeyhlerinin vefatı sonrasında Konya'dan ayrılmamış, 16 Haziran 1360'ta hayatını kaybetmiştir.[116]

Menakıbu'l-Arifin, Selçuklu coğrafyasına gelen Moğol vali ve komutanları ve Selçuklu sultanları ile devlet adamlarının Mevlevilerle ilişkisi ve bu karşılıklı tanışıklığın neticesinde İslamlaşan Moğollar ya da İslamiyet'i kabul etmese bile Mevlevilere saygı duyan Moğolların durumunu tespit etmek için kullanılmıştır

Elvan Çelebi (d. ?– ö.1359?) *Menâkıbu'l-Kudsiyye*

Büyük dedesi Babai isyanının önderi Baba İlyas, dedesi Karamanoğlu beyliğinin kuruluşuna ismi karışan Muhlis Paşa, babası ise Aşık Paşa'dır. Babasının Mısır'a gittiği 1326 senesinde Elvan Çelebi Çorum'a gelmiş ve bir daha ayrılmamıştır. Çelebi 1358'de yazmaya başladığı eserini 1359 senesinde vefatından kısa süre önce tamamlamıştır.[117]

Elvan Çelebi'nin yazdıklarından Türkiye Selçuklularının Moğol istilasından üç yıl önce çıkan Babai isyanı ve isyanın yaklaşık üç yıl boyunca nasıl hazırlık süreci geçirdiği konusunda faydalanılmıştır. İsyan sonrasında ise Babailerin Selçuklu sultanları ve Selçuklu devletine karşı tutumları incelenmiştir. Çelebi'nin eserinde Kösedağ yenilgisinden ve Moğol hâkimiyetinden hiç söz edilmemişse bile kendilerine kul ve mürit olan Moğolların varlığından bahsettiği kısımlara tez için bakılmıştır. [118]

İbn Bezzaz (d.?– ö.1358 sonrası) *Safvetü's-Safa*

İbn Bezzaz, Safiyyüddin Erdebîlî'nin oğlu Sadreddin Erbedilî'ye mürit olmuş ve çoğunluğunu ondan rivayetle Safiyyüddin Erdebîlî'nin menkıbelerini yazmaya başlamış ve eserini 1358'de tamamlamıştır. İbn Bezzaz, Moğolların İslam dünyasına hükmettiği dönemi Safiyyüddin Erdebîlî merkezli olarak anlatırken o dönemdeki İslam algısına, Müslümanların yaşam tarzlarına, sufi gruplara ve onlar dışında kalan ibahi topluluklar ile Kalenderlere yazdıklarında değinmiştir. İslami kuralların doğru

[116] Tahsin Yazıcı, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, c.II, İstanbul 1989, s.62.
[117] Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi", *DİA*, c.XI, İstanbul 1995, s.
[118] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l Kudsiyye*, haz. Mertol Tulum, Çizgi Yayınevi, Konya 2017.

anlatılması, helal kazanç, hırkanın ancak ahlaki bir hayat yaşanırsa anlam kazanacağı, insan katli ve suikast faaliyetlerinin reddi, kadın erkek ilişkilerindeki sınıra dikkat etme, ziraat ve imar faaliyetlerinin gündelik hayattaki ehemmiyeti, dilenciliğin yasaklanması, mezhepçilikten kaçınma, kerametlere fazla değer vermeme Safiyyüddin Erdebîlî'nin dikkat ettiği meseleler olmuş ve bu dikkati Moğolların ve gayri müslim farklı unsurların İslam'ı kabullerini sağlamıştır. [119]

İbn Bezzaz, Müceddiddlik ve müceddidlerden bahsederken, Hulefâdan Ömer b. Abdülaziz'in I. yüzyılın, Harun Reşid'in II. yüzyılın, el-Müstezhir Billah'ın V. yüzyılın müceddidi olduğunu söyler. Ancak XIII. yüzyılın en ünlü şahsiyetlerinden olan Halife Nasır'ın müceddidliğinden söz etmezken kendisi dışındakilerin Halife Nasır ve kelamcılardan Fahreddîn Râzî'yi müceddid olduğu söylentilerini aktarır ve sözü uzatmadan kısa kestiğini tarihteki ihtilâfları bu kitapta zikretmediğini yazarak konuyu geçiştirir. Bundan dolayı Halife Nasır'a dönemin diğer sufilerinden olan aynı Bahaeddin Veled gibi mesafeli yaklaştığı söylenilebilir.[120]

İbn Bezzaz, İbrahim Zahid Gilanî, Safiyyüddin Erdebîlî ve Gazan Han'ı devrin büyüklerinden olarak aynı kısımda kaydetmiştir. İbn Bezzaz İlhanlı hanlarından ve devlet adamlarından olan Abaka, Ahmet Teküder, Argun, Gazan, Olcaytu, Ebu Said, Emir Çoban ve Timurtaş Noyan'dan bahsetmiştir. Ancak onlar için özel ya da abartılı övgü ifadeleri kullanmamış sadece çoğunu iyi olarak anmıştır.[121]

İbn Bezzaz, Moğolların İslamlaşması konusunda İbrahim Zahid Gilanî'nin mürşidi Seyyid Burhaneddin Muhammed vesilesiyle Hülagu Han ve Berke Han'ın Müslüman olduğunu söyler. Bundan sonra ayrıntılı olarak Şeyh Zahid Gilanî'nin etkisiyle dönemin Şirvanşahlar padişah'ı Ahistan'ın Müslüman olduğunu, Argun Han'ın Şeyh Zahid ile tartışmalı olan Ahistan'ın oğlunu katlettirdiğini anlatır.[122]

---

[119] Serap Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, Mahmud Erol Kılıç, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
[120] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 212.
[121] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 213.
[122] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 352-354.

Gazan Han'ın Şeyh Zahid'in müritlerinden olduğu, şeyhi devamlı ziyaret ettiği, ona tam bağlanmadan önce şeyhi halka ve dünya nimetlerine karşı nasıl davrandığı konusunda denediği, Şeyh Zahid'in sahte sufilerle münakaşasında Gazan Han'ın şeyhi desteklediği, Gilan Valisi Melik İsfehbud'u Gazan Han'ın cezalandıracağında Şeyh Zahid'in oğlu Cemaleddin Ali ile halifesi Safiyüddin Erdebîlî'yi gönderip şefaatçi olduğu bilgilerini verir.[123] Gazan Han'ın tahta geçişinden çok önce Moğollar arasında Şeyh Zahid'in bilindiği, Ahmet Teküder'in ibahi olup haşhaş kullanan yakını Hasan Mengli'nin Teküder'i Şeyh Zahid'e karşı kışkırttığı ve Şeyh'in üzerine harekete geçmesini sağladığı sırada Teküder'in Argun Han ile mücadelesinde öldürüldüğünden bahseder. Ayrıca Şeyh Zahid'in müritlerinden bazılarının Gazan Han'ın sarayında ve ordusunda bulunduğundan, Gazan Han'ın zor durumlarda Şeyhin yardımıyla kurtulduğunu bahsettiği meselelerden de faydalanılmıştır.[124]

İbn Bezzaz, Şeyh Safiyyüddin Erdebîlî ile Moğolların bilinen en erken ilişkisini Abaka Han dönemine götürür ve Erdebîlî'nin müritlerinin Abaka Han'ın sarayında çalıştığını söyler. Safiyyüddin Erdebîlî'nin müritlerinden Emir Ali Ahi'ye Olcaytu devrinde iftira atılmış ve bunun asılsız olduğu öğrenildiğinde Moğollar tarafından Emir Ali'ye hilat giydirilme hadisesi, Ebu Said Han'ın emir Çoban'ın kızı olan karısı Bağdat Hatun ile şeyhi ziyarete gelmesi ve şeyhin oğlu Sadreddin Erdebîlî'yi ona emanet bırakması gibi olaylar üzerinden Moğolların Erdebililerle ilişkisini değerlendirilmeye çalışılmıştır.[125]

İbn Bezzaz'dan sadece Moğol hanlarının İslamlaşması konusunda değil Moğol olan ve olmayan devlet adamlarının da Erdebililer vesilesiyle İslam'ı kabulü konusu incelenirken faydalanılmıştır. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin oğlu Hace Gıyaseddin Reşid'in Şeyh Safiyyüddin sayesinde Müslüman olup onun müritlerinden olması, Ebu Said Han'ın dayısı Emir Ali ile halasının oğlu Şeyh Hasan'ın da şeyhin müritleri arasında bulunması, Moğolların Sulduz boyundan olan Emir Çoban'ın da Şeyhin bağlılarından oluşu konusundaki verdiği bilgilerden özellikle yararlanılmıştır.

---

[123] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 305-307, 363-366.
[124] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 375-377, 388.
[125] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 392, 479-480, 502-504.

Ancak İbn Bezzaz, yalnızca Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş Noyan'ın müritliğinden bahsetmez, hatta Şeyhin onun gönderdiği altınları kabul etmediğini yazar. Ki bunun sebebi muhtemelen Timurtaş Noyan'ın daha sonra mehdilik iddiasıyla ayaklanacak olmasından kaynaklanmıştır.[126]

İbn Bezzaz'ın yazdıklarından genel olarak İbrahim Zahid ve Safiyyüddin Erdebîlî'nin Moğol hanları ile ilişkisi, onların müritlerinin İlhanlı sarayında bulunması, Gıyaseddin Reşid, Emir Ali, Şeyh Hasan ve Emir Çoban gibi İlhanlı devlet adamlarının Erdebîlî'ye mürit olması gibi konular üzerinden sufilerin Moğolların İslamlaşmaya etkisi değerlendirilmiştir.

Nuri Ejderî, (ö.XIV.yy?) *Gazannâme-i Manzum*

Nuri Ejderi, Gazan Han'ın vezirlerinden Hoca Şemseddin Muhammed'in oğludur. Eserini Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys'e sunmuştur. Ejderî'nin yazdıklarından Gazan Han'ın İbrahim Zahid Gilânî ile olan görüşmesi, Moğol hanının İslamiyet'i kabulünde Zahid Gilânî'nin etkisini ve Gazan Han ile Müslüman Emiri Nevruz'un ilişkisini değerlendirmek için faydalanılmıştır.[127]

Mehmed b. Abdüllatif (ö.XV.yy.?) *Şeyh Zahid Geylânî Menâkıbı*

XV. yüzyılda İbrahim Zahid Gilânî'nin menakıbının belli kısımlarını Mehmed b. Abdüllatif Farsça'dan Türkçeye tercüme etmiştir. Bu menakıbnameden hem Gilânî'nin düşüncelerini anlamak hem de Gilânî'nin İlhanlı hanlarından Gazan Han ile münasebetinin hangi konular üzerinde ve ne şekilde gerçekleştiği hakkında bilgi sahibi olmak için kullanılmıştır. [128]

İbn Serrac (d.?- ö. 1346) *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*

İbn Serrac'ın tam künyesi, Muhammed b. Ali b. Abdurrahman b. Ömer b. Abdülvehhab b. Muhammed b Tahir el-Kadı İzzeddin Ebu Abdullah b. es-Serrac ed-Dımeşkî eş-Şafiî'dir. Birecik, Besni, Kahta gibi yerlerde kadılık yapan İbn Serrac,

---

[126] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ,* s. 714, 722-23, 510, 558-562, 213, 219-220, 555-557.

[127] Nûrî Ejderî. *Gāzânnâme-i Manzûm,* Be kûşiş-i Mahmud Müdebbirî. Bünyâd-ı Mevkufât-ı Dr. Mahmud Afşar, Tahran 1381.; Mehmed b. Abdüllatif*, Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân-Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretiler*i, Çev. Namiq Musalı, Hz. Pir Şeyh Şa'bân-ı Veli Kültür Vakfı Yayınları, Kastamonu 2019, s.106-114.;

[128] Mehmed b. Abdüllatif*, Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretiler*i; Namiq Musalı, "Horasan İrfanını Anadolu'ya Ulaştıran Kaynak Eserlerden Menâkıb-ı Şeyh Zahid-i Geylânî", *TAED*, c.III, Mayıs 2024, s.102.

Tuffah'ı 1321'de kaleme almıştır. İmam Nevevî'den ders aldığına göre onun vefat tarihi 1278'den önceki bir yılda doğmuştur. Hayatının çoğunu Şam çevresinde geçirmiş, Halep, Hama, Lezkiye, Menbiç, Suruc gibi şehirlerde de bulunmuştur. Babası da kendisi gibi kadılık yapmış, babasının Lazkiye Kadiu'l-Kudatlığından dolayı altı yıl bu şehirde kalmışlardır. 1300-1301 ailesiyle birlikte Halep'te, 1302'de Besni'ye kadı olarak atanmış, 1304-1305'te görevden alınmış, 1310-1311'de yeniden bu vazifeye getirilmiştir. İbn Serrac, 1308'de yazılan icazetnameye göre Rifaîlere mensuptur. Babası ve dedesinin feyz aldığı müvelleh sufi Yusuf el-Kamînî'den kendisinin de faydalanmış olduğunu dile getirmiştir.[129]

İbn Serrac, Moğollar ve sufilerin ilişkisini özellikle kerametler üzerinden anlatmıştır. Kendisi çok daha sonraki bir devir de yaşasa da kitabında en çok Taceddin Rifaî ve Hülagu arasındaki ilişkiden söz etmiş ve Hülagu'yu Rifaî'nin ateşe girme, zehir içme gibi kerametlerle etkilediğini ancak bunların Han'ın İslamlaşmasına yeterli olmadığını belirtmiştir. Fakat anlattığı bir hikâyede Hristiyanların kilisesine giderken dışarda onların çan sesi ve ezan sesini aynı anda duyduğunda ezan sesi için "Hak olan budur." diyerek kiliseye gitmekten vazgeçtiğini anlatır.[130]

İbn Serrac, Hülagu ve Moğolların insanları helak etmek için yaratıldığını düşünür. Moğolların küfür ve haddi aşmaları ile şöhret kazandıklarını söyler. Hatta onların yemek için ölü diri ayrımı yapmadığını bir kadının ilk çocuğunu kocasıyla kızartıp yediği örneğiyle yazar. Ayrıca anlattığı bu hadiseden sonra verdiği bilgilerin doğru olduğu konusuna dikkat çeker. Moğolların Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik aya, güneşe ve puta tapma gibi din ve inanışlara sahip olduğunu belirtir.[131]

Taceddin Rifaî'nin Ahmed Teküder ile ilişkisi de Hülagu'ya benzer şekilde Rifaî'nin kerametlerinden Han'ın etkilenip şeyhe hürmet etmiş olması şeklinde ele alınır. İbn Serrac dönemin diğer yazarlarının aksine Teküder'den hayırla bahseder.

---

[129] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh-Ruhların Meyvesi ve Kazancın Anahtarı*, Kitap Yayınevi, hz. N.Gürkan-M.N.Bardakçı-M.S.Sarıkaya, İstanbul 2015, s. 11-15.
[130] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 351.
[131] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 346-347.

Gazan Han hakkında olumlu bir ifade kullanmaz ancak oğullarının zahiren Müslüman olduğunu iddia etmiştir.[132]

Tuffah'da Barak Baba, Sarı Saltuk gibi meşhur dervişler hakkında da hikâyeler anlatılır ancak Moğollarla doğrudan alakalı bilgiler bulunmaz. Moğolların yanında bulunan ve onların maddi olarak desteklediği kişilerin durumunu anlamak içinde İbn Serrac'ın yazdıklarına bakılmıştır. Ayrıca İbn Serrac'dan halkın Moğolların verdiği parayı şeyhlerin kabul etmesinden rahatsızlık duyduğu Şeyh Matuk hakkında anlatılan hadise üzerinden incelenmiştir.[133]

Abdurrahman Câmî (ö.1492) *Evliya Menkıbeleri* ve Fahreddin Ali Safi (ö.1532-33) *Reşehat*

Nakşibendi tarikatına mensup olan Abdurrahman Câmî ve Fahreddin Ali Safi'nin yazdıkları Cengiz'in Türkistan'ı hâkimiyeti altına alması ve sonrasında kurulan Çağatay hanlığı dönemindeki sufileri tespit etmek ve Moğol idaresindeki Hâcegân'ın tavrını anlamak için kullanılmıştır.[134]

Devletşah(d.1427/37- ö.1495) *Şair Tezkireleri*

Timurlu dönemi şairlerinden olan Devletşah Moğol istilasının başlangıcını ve sebebini söylemez, bu konudaki alıntıların çoğunu Cüveynî'den yapar. Moğol istilası konusunda sessiz kalırken ısrarlı bir şekilde Muhammed Harezmşah'ın Moğollar karşısında hiç savaşmadığını, hatta savaşmayı bile düşünmediğini vurgular. Devletşah, Gazneli Mahmud ya da Sultan Sencer için kullandığı övgü dolu ifadeleri Muhammed Harezmşah için kullanmaz, kendinden önceki tarihçiler ve menakıb yazarları gibi onu anlatırken eleştirel bir üslup kullanır.[135] Devletşah, Muhammed Harezmşah hakkında menfi bir tavır takınarak onun kısa biyografisini eserine alırken oğlu Celâleddin Harezmşah hakkında aynı duygulara sahip değildir. Hatta Celâleddin Harezmşah'ın mert, cesaretli, güzel yüzlü, boylu boslu olduğunu, Cengiz Han karşısında zaferler kazandığını anlatıp yüceltir. Alaüddevle Simnânî'den rivayetle

---

[132] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 352.
[133] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 217.
[134] Abdurrahan Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, Çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011.; Şeyh Safîyyüddin Mevlânâ Ali b. Hüseyin, *Reşahat*, çev. Necib Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015.
[135] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* Çev. Necati Lugal, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s.195-196.

onun Bağdat'ta dervişliği tercih edip, eskicilikle uğraşırken vefat ettiğini diğer dönem kaynaklarına aykırı olarak söyler. [136]

Devletşah, Cengiz Han ve onun kurduğu yeni devlet hakkında yorum yapmazken Ögedey Han'ın hanlık tahtına hakkıyla oturduğunu, tevazu göstererek tahttan inmek istese de Tuluy'un zorla tahtta kalmasını sağladığını söyler ve insaniyet sahibi biri olduğunu kaydeder.[137] Devletşah tarihçilerin Ögedey Han'ı uzun uzadıya övdüğünü anlatıp kendisi de dinden bihaber olsa da mürüvvet sahibi biri, Hülagu'yu da gayet kudretli, kuvvetli, akıl, fikir sahibi olup melahidenin kalelerini ele geçirdiğini anlatır. Bu kısımda mülhitlerin eline düşmüş Nasıreddin Tusî'nin Hülagu Han'ın hizmetine girdiğini, Hülagu Han'ın Tusî'ye büyük bir sevgi ve inancı olduğunu ekler.[138] Abaka Han'ı tedbirli ve mert bir adam olarak tanıtır ve Şemseddin Cüveynî'yi vezirliğe getirdiğini söyler. Abaka döneminde, Nasıreddin Tusî'nin Hülagu zamanında başladığı Meraga rasathanesini bitirdiğini, kışları Abaka Han'ın Meraga'da bulunduğunu not eder.[139]

Devletşah, Ahmed Teküder'i iyi bir adam, İslamiyet'e ve Müslümanlara fazlaca meyilli olan biri olarak tanıtır. Teküder'in Müslüman olduğu zaman bunu siyaseten gizlemek zorunda kaldığı rivayetlerini aktarır. Sonra Argun Han ile arasındaki taht mücadelesini anlatıp, Argun Han'ın onu öldürtüp tahta geçtiğinden, Şemseddin Cüveynî'nin Teküder'in yanında bulunduğu için Tebriz-Karabağ civarında katlettirildiğinden bahseder.[140]

Gazan Han'ı Argun Han sonrası tahta çıktığında dünyayı adaletle süsleyen, saadet ve tevfik sahibi bir padişah olarak tavsif eder. Gazan Han'ın İslam'a girişini, *"Kalbine vahdet âleminden ünsiyet rüzgârı esince vahdete ulaştı ve onun vasıtasıyla İslamiyet Moğol askerleri arasında yayıldı."* diyerek anlatır. Benâkitî'den rivayetle Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulünde Emir Nevruz'un etkili olduğunu, Nevruz'un Gazan Han'ın kalbine İslam'ın faziletlerini telkin ettiğini ve küfre karşı durduğunu

[136] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.207-208, 210-211.
[137] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.216.
[138] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.224-225.
[139] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.233.
[140] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.248-49.

yazar. [141] Devletşah, Olcaytu Muhammed Hudabende'yi, daima çalışan, düşünme gücü memleketin hayrına işleyen, çok hünerli ve hüner sahiplerini seven bir padişah olup, kendisine Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'yi vezir yaptığını anlatır.[142]

Devletşah, geç dönemde yaşamış olmasına rağmen dönemi iyi bilen Cüveynî, Cûzcânî, Hamdullah Müstevfî Kazvinî, Fahri Benakitî gibi tarihçilerin kaynaklarından faydalanarak eserini hazırlamıştır. Devletşah'tan özellikle Gazan Han'ın Hammuye ailesi aracılığıyla İslamiyet'i kabul ettiği konusunda ve dönem sufilerinin biyografilerini yazarken istifade edilmiştir.

Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli- *Vilâyet-nâme*

Vilâyet-nâme'nin ne zaman ve kim tarafından yazıldığı bilinmemesine rağmen Hacı Bektaş ve müritlerinin Moğolları İslam'a davet etmeleri ve Moğollardan bazılarının onlar vesilesiyle İslam'ı kabul ettiğini anlattığı hadiseler değerlendirme yapmak için kullanılmıştır.[143]

II.III Seyahatnâmeler

Fransisken misyoneri olan Wilhelm Von Rubruk'un(d.1210/20-ö.1293) seyahat notlarında özel olarak sufilerden söz edilmez. Rubruk sadece güzergâhı üzerindeki ve Moğol saraylarında karşılaştığı Müslümanlardan söz eder. Ancak Rubruk'tan çıkarılabilecek önemli değerlendirmeler vardır. Çünkü bir fransisken rahibi olarak devlet eliyle mecburi olarak değil kendi isteğiyle Moğol coğrafyasına geldiğini söyler. Fakat Kral Ludwing'in mektubunu iletmek de asıl meselesi haline gelmiştir. Rubruk Moğollarla daima tercüman vasıtasıyla anlaşmış, Sartak, Batu ve Möngke ile görüşmüştür. Görüşmelerinde ya han ile doğrudan ya da tercümanlar aracılığıyla söyledikleri kaydedilip hanlara iletilmiştir. Moğol merkezlerinde kaldığı süre boyunca Müslümanlarla karşılaşsa da ayrıntılı bilgi vermekten uzak durmuştur. Rubruk'tan tez için Müslümanların hanların sarayındaki konumları ve tartışmalarda ne kadar etkili oldukları, İsmaililerin Möngke'ye düzenlemek istedikleri suikast

[141] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.281-283.
[142] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s.286.
[143] Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme,* hz. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2020.

girişimi, fransiskenlerin sufilerden farklı bir tarzda hareket ettiğini belirtmek için faydalanılmıştır. [144]

Ch'ang Ch'un (ö.1227)- Li Chih- Ch'ang (d.1193-ö.1256), Johannes Plano Carpini (d.1182- ö.1248/1252), Simon St Quentin (d.? 1245/48 ö.?), Marco Polo (d.1254- ö.1324) ve İbn Batuta(d.1304-ö.1369) gibi seyyahların yazdıkları ise Moğol hanlarının din ve inanışları, İslam dışındaki ruhanilerle Moğolların ilişkilerinin nasıl olduğu, güzergahları üzerindeki bölgelerde Müslümanların varlığı konularında bilgi elde etmek için kullanılmıştır.[145]

III. İnceleme Araştırma Eserleri

Moğolların genel olarak tarihi ve İslamlaşması konusunda Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Moğol İstilası Devrinde Türkistan*[146] Zeki Velidi Togan, "*Umumi Türk Tarihine Giriş,* İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika, Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar[147], D'ohsson *Moğol Tarihi*, Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*[148], Mustafa Akkuş *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*[149], Cüneyt Kanat *İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı*[150] Osman Gazi Özgüdenli *Gazan Han ve Reformları, Orta Çağda*

---

[144] Wilhelm Von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat,* Çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

[145] Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı- Taoist Simyacı Bir Kesişin Türkistan Seyahatnamesi(1221-1224)*, çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yay, İstanbul 2020; Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV Yay., Antalya 2006; Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019; *İbn Batuta Seyahatnamesi,* Çev. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul 2015.

[146] V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 412-413; V.V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan,* Çev. Seniha Sariha Moralı, TTK Yayınevi, Ankara 2020.

[147] Zeki Velidi Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1953-54; Zeki Velidi Togan, "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", *İslam Tetikleri Estitüsü Dergisi*, İstanbul 1966; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, c.I, İstanbul 2019.

[148] D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

[149] Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.

[150] Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlük Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 12, Eylül 2002.

Türkler, Moğollar, İranlılar, "Olcaytu Han", "Reşidüddîn-i Fazlullah Hemedânî",[151] Judith Pfeiffer *Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devletinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası*[152], Charles Melville *The Conversion of Sultan Mahmud Gazan Han*,[153] Reuven Amitai *Ghazan, Islam and Mongol Tradition*[154], Jean Richard *Berke Han'ın İslam'a Girişi*[155], Peter Jackson, *Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya*[156] gibi eserlerden faydalanılmıştır.

Tasaavvuf ve sufiler konusunda Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, "İslam Sufi tarikatlerine Türk Moğol Şamanlığının Tesiri", [157], Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*[158], Zikirya Jandarbek Zamanhanulı, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*[159], Mustafa Uyar *İlhanlı Hükümdarlarının İslama Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri*[160], Süleyman Gökbulut *Necmeddin Kübra ve Kübrevilik*[161], Reuven Amitai, Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate",[162] Hamid Algar *Nakşibendilik*[163], Devin DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", "Baba

---

151 Osman G., Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009; Osman G. Özgüdenli, *Orta Çağda Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020; Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007; Özgüdenli, "Reşidüddîn-i Fazlullah Hemedânî", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008.

152 Pfeiffer, Judith, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", Çev. Kazım Uzun, *Tarih İnceleme Dergisi,* 33/2, Aralık 2018.

153Charles Melville, "Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan". Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In honour of P. W. Avery. ed. Charles Melville. 159-177. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

154 Reuven Amitai, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1996, S. 59.

155 Jean Richard, "Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyet'in Yayılışı", Çev. Abdülkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S.306, 1988.

156 Peter Jackson, *Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.

157 Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yay., İstanbul 2016; M. Fuad Köprülü, "İslam Sufi tarikatlerine Türk Moğol Şamanlığının Tesiri", Çev.Yaşar Altan, *AÜİFD*, c.XVIII, 1970.

158 Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet,* Yedikubbe Yay., Konya 2005.

159 Zikirya Jandarbek Zamanhanulı, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, çev. Sevil Piriyeva Karaman-Muhsin Karaman, Astana Yayınları, Ankara 2018.

160 Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten,* c. LXXVI, Ankara, 2012.

161 Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

162 Reuven Amitai, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. XLII, 1999.

163 Hamid Algar, *Nakşibendilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.

Kamal Jandi and the Kubravî Tradition among the Turks of Central Asia", Baba Tükles", "Orta Asya'da Kübreviliğin Ufûlü"[164], Namiq Musalı, "Horasan İrfanını Anadolu'ya Ulaştıran Kaynak Eserlerden Menâkıb-ı Şeyh Zahid-i Geylânî"[165] ve Türkler Ansiklopedisi ile Diyanet İslam Ansiklopedisinin çeşitli maddelerinden hanlıklar ve sufilerin biyografileri konusunda istifade edilmiştir.

[164] DeWeese, Devin, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Necdet Tosun, c. VII, S.16, Ankara 2006; DeWeese, "Baba Kamal Jandi and the Kubravî Tradition among the Turks of Central Asia*" Der Islam*, 71/1, (1994), 58-94. ; DeWeese, "Baba Tükles", *DİA*, Ankara 2020; "Orta Asya'da Kübreviliğin Ufûlü", *Sufi Araştırmaları-MEDAR*, Çev. Yahya Kemal Taştan, c. 9, S. 17, 2018.

[165] Namiq Musalı, "Horasan İrfanını Anadolu'ya Ulaştıran Kaynak Eserlerden Menâkıb-ı Şeyh Zahid-i Geylânî", *TAED*, c.III, Mayıs 2024.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK MOĞOL HANLIĞINDA SUFİLER

Büyük Moğol Hanlığı coğrafyası Karakurum ve Pekin arasını kapsayan çok geniş bir alan olup birçok Müslüman bu coğrafyada Moğol idaresinde yaşamış ve çalışmıştır. Ancak bu dönemde doğrudan sufi ismine sahip birinden ya da herhangi bir sufi grupla alakası olan Müslümandan söz edilmemiştir. Bunun tek istinası ise Sufi Muhammed Danişmend Zernukî olmuştur. Cengiz'in Otrar'ı istilası sırasında Moğol idaresine giren Zernukî dışında Karakurum ve Hıtay coğrafyasında başka bir mutasavvıftan bahsedilmemiştir. Cengiz Han'ın Türkistan istilası sırasında bölgedeki sufileri tanıdığı, elçiler göndererek kurduğu devlette idareci olarak kullanmak istediği söylenebilir. Muhtemelen tanıdığı iki isimden ilki Necmeddin Kübra diğeri de Abdülhalik Gucdüvanî'dir.[166]

Cengiz Han'ın Necmeddin Kübra ve Gucdüvanî ile tanışıklığı yüz yüze gerçekleşmemiş, Otrar'dan itibaren yanında bulunan Yesevî dervişlerinden Sufi Muhammed vesilesiyle onları tanımıştır. Türkistan'da Hâcegân, Yesseviyye ve Kübreviyye mensubu isimler dışında Cengiz'in ve ardıllarının Seyyid Bahaeddin Ecel ve ailesini hizmetlerinde kullandıklarından bahsedilir. Seyyid Bahaeddin Ecel'in sufiliği hakkında kesin bir şey söylemek zor olsa da XV. yüzyıl Garkını icazetnamesinde ismi zikredildiği için sufi kabul edilebilir. Bahsedilen sufiler haricinde Büyük Moğol hanlığında Karakurum, Hıtay ve Türkistan'da da tesiri hissedilen güçlü Müslümanlar ve sonradan İslam'ı kabul eden kişiler incelenmiştir. Ayrıca bu Müslümanların varsa tasavvufi gruplarla ilişkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sufiler dışındaki Müslümanlar kategorisinde Barak Hacib, Körgöz, Fatma Hatun, Rükneddin Hoca Mübarek, Kutbeddin, Mahmud Yalvaç ve Ahmed Fenaketî gibi tesiri en çok hissedilen Moğol yöneticiler ele alınmıştır. Cengiz Han'ın 1206'da lider seçildiği ve Çin üzerine seferlere gittiği ilk andan itibaren yakınında Müslüman isimler elçilik vazifesiyle bulunmuş, ancak istila öncesi yanında bulunan bir sufi ile karşılaşılmamıştır. Büyük Moğol hanlığının iki önemli merkezi

[166] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 211, 220-221, 409; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 57-60; Hamid Algar, "Necmeddin Kübra", *DİA*, c.XXXII, İstanbul 2006, s. 499.

Karakurum ve Pekin'de sufilerin varlığı net değilken 1218'den sonra Türkistan'dan götürülen zanaatkârlar arasında sufilerin olması muhtemeldir.[167]

Cengiz'den Kubilay Han'a kadar Büyük Moğol Hanlığı diğer hanlıkların tabi olduğu merkez halindedir. Harezm'e, Türkistan'a Irak-ı Arap ve Acem coğrafyasına buradan idareciler gönderilmiştir. Ancak XIII. yüzyılın sonlarına doğru hanlıklar bağımsız hareket etmeye ve aralarında savaşmaya başlamışlardır. Çağatay, Altın Orda ve İlhanlı hâkimiyetindeki sufiler Kübreviler, Hâcegân, Yeseviler, Sühreverdiler, Mevleviler başlıkları altında yazılabilirken Büyük Moğol hanlığı için böyle bir sınıflandırma yapılamamaktadır. Bu yüzden bu bölümde Cengiz Han'dan Kubilay'a kadar yönetimde en etkin olan yedi Müslüman isim incelenip, sufi gruplarla yakınlığı var mıdır diye daha dikkatli değerlendirmeye çalışılmıştır. Bahsedilen kişilerden Seyyid Bahaeddin Ecel'in kendisi Moğollara karşı hiçbir isyan faaliyetinde bulunmazken torunları Kubilay'a karşı Müslüman Ananda'yı desteleyip han yapma girişiminde bulunmuştur. Ecel'in ailesinin hem Ananda'nın İslamiyet'i kabul etmesinde tesirleri olmuş hem de Moğol idaresinde hizmet ederken Kubilay'a karşı durabilecek bir kuvvete sahip olmuşlardır.[168]

Cengiz Han'ın Türkistan'a gelmesinden önce hizmetine girmiş Müslüman isimlerin başında Mahmud Yalvaç gelmektedir. Mahmud Yalvaç'ın Çin'e vali atandığı ve mali işlerle ilgilenmesi için görevlendirildiği bilinmesine rağmen Türkistan Maveraünnehir coğrafyasından bağını hiç koparmamıştır. Hatta 1238 senesinde Buhara'da gerçekleşen Tarabî isyanında bölgedeki görevliler Mahmud Yalvaç'tan yardım istemiştir. Cüveynî gelen bu kişilerin maksadının sadece isyanı bastırmak olmadığını Mahmud Yalvaç'ın Buhara'ya geldiğinde Tarabî'ye suikast düzenlemeyi planladıklarını söyler. Yalvaç, Türkistan'dan uzak olmasına rağmen hâkimiyeti güçlü olmalı ki devlet adamları Hıtay'dan Buhara'ya çağırıp Tarabî isyanını onun gölgesinde bastırmayı amaçlamıştır. Mahmud Yalvaç'ın sufilerle irtibatından ondan en ayrıntılı bahseden Cüveynî dahi söz etmez ancak o yıllarda Çağatay coğrafyasında Kübreviler ve Hâcegân etkilidir. Hâcegân'ın Tarabî isyanına

[167] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 405-409; Ahmet Yaşar Ocak, *Dede Garkın ve Emirci Sultan*, s. 58.
[168] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 409.

tepkisinin ne olduğunu yorum yaparak çıkarabilirken Seyfeddin Baharzî'nin isyanın bastırıldıktan sonra halkın tamamen katledilmesini engellemeye çalıştığı bilinir. Mahmud Yalvaç da aynı şekilde isyanın bastırılmasından sonra halkın muhafazası için uğraştığı haberlerine dayanarak Yalvaç'ın Kübrevilere yakınlığı söylenebilir. Ayrıca Zehebi'nin Mahmud Yalvaç'ın oğlu Mesud Yalvaç'ın Şeyh Seyfeddin Baharzî'nin muhiplerinden olduğunu söylemesi ve ondan vergi talep etmemesi hakkında verdiği bilgiler Yalvaç ailesinin Kübrevilere yakınlığına bir diğer işaret olarak gösterilebilir.[169]

Ahmed Fenaketî'nin hakkında ise doğru değerlendirme yapmak çok güçtür. Çünkü onunla ilgili en ayrıntılı bilgileri Çin yıllıkları ve Marco Polo vermiştir. Ahmed'in Müslüman olduğu bilgisi dışında Polo, 'Müslümanların lanetli mezhebi' diye bir ayrıma gitmiş ancak bunu bir ayrım gözetmek için mi yoksa öylesine mi söylemiştir bilemiyoruz. Sadece Müslümanlara karşı çok çirkin bir tutumla ve Müslümanlardan bahsederken Peygambere hakaret ederek sözlerine başlayan Polo lanetli kavramını bir de İsmaililerin son lideri Rükneddin Hürşah için kullanmıştır. Çin yıllıklarının yazarları ve Marco Polo'nun Müslümanlara karşı yaklaşımlarının sınırlı bir bakış açısıyla ve birinin devlet merkezli diğerinin Hristiyanlık temelli notlar aldığı düşünülürse verdiği bilgilerin değerlendirmesini dikkatle yapmak gerekir. Reşidüddin Fazlullah'ın Han'a layıkıyla vezirlik yaptığını söylemesi Fenaketî'nin bir Müslüman tarafından Çin coğrafyasındaki vezirliğinin takdir edildiği tek örnektir. Ancak kaynaklara bakıldığında Fenaketî'nin sufilerle ilişkisine dair bir kayda rastlanmamıştır.[170]

I. Cengiz Han Dönemi (1206-ö.1227) Müslümanlar ve Sufiler

I.I. Cengiz Hanlığının Kuruluşu

Moğol İmparatorluğunun kurucusu Cengiz'in inancına en erken ve ilk kayıtlar dikkate alındığında annesi Höülen Ana üzerinden Atalar Kültünü benimsediği söylenebilir. Cengiz'in şamanist olduğu ve şaman inanışından hiç

[169] Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, tahkik Beşşar Avvad Ma'ruf Muhyi Hilal es-Serhan, c.XXIII, 1348/1985, s. 365.
[170] Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* s.194; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 178.

vazgeçmediği tarihçilerin genel kabulüdür ancak Cengiz'in şamanistliği kabul edilse bile kurduğu devlette şamanistliğin özel bir yeri olmamıştır. Cengiz kurduğu devletin merkezine kendisini koymuş ve devleti muhtemelen atalar kültü inanışının dayandığı yasalarla idare etmiştir. *Moğolların Gizli Tarihçesi*'nde hanlığın kuruluşu ve Cengiz'in liderliğe hazırlanmasında annesi Höülen'in rolü dikkatli bakıldığında çok net bir şekilde görülmektedir. Babası Yesügey Bahadır'ın kabile şefi olması, kabileler arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı zehirlenmesi ve Höülen'in kabilelerin kendilerini bertaraf etme çabasına rağmen kendi çocuklarına ve kocasının diğer iki oğluna sahip çıkması Cengiz'in çok güçlü bir annenin yanında terbiye aldığının işaretleridir.[171]

Kitapta Höülen'in oğlunu lider olarak gördüğü ve bir hükümdar gibi yetiştirdiği görülür. Hatta Tanrı'nın yeryüzünü yönetme yetkisini Cengiz Han'a verdiğine inanan ilk kişinin annesi olduğunu söyleyebiliriz. Misal anlatılan olaylardan birinde Höülen kocası öldüğünde, kocasının yemeğine yetişemeyen oğlu Cengiz'e yemek ayırmadıkları için diğer kabile kadınlarını azarlamıştır. Yesügey'in cenaze töreninden sonra kabileler arası anlaşmazlık daha belirgin hale gelmiş Höülen çocuklarıyla beraber geride bırakılmıştır. Kabilesinin de geride bıraktığı Höülen bundan sonra meyve toplayarak, ağaç keserek, ot kazarak ve sevgiyle çocuklarını büyütmüştür. Ayrıca çocuklarına bu olanların intikamını alabilmek için aralarında birlik olması gerektiğine dair nasihatler vermiştir. Kendisi kocasının çocukları Begter ve Belgüdei sahiplenmiş bakarken, Cengiz ve diğer oğlu Hasar'ın baba bir kardeşlerini av meselesi yüzünden öldürmesine çok sinirlenip, onları ciddi bir şekilde azarlamıştır.[172]

Cengiz'in çocukluğunda ve gençliğinde en çok etkilendiği kişi annesi Höülen olmuş Höülen de hanlığın kuruluşunu Tayciutlardan intikam alma düşüncesi üzerine şekillendirmiştir. Bu kuruluşta din ya da inanç faktörünün etkisi görülmez hatta kaynaklarda annesinin inancı konusunda pek bilgi geçmez ancak çocuklarını eğitirken kavga eden kardeşlere *"eski Alun ananın beş oğlu gibi dirliksiz mi*

[171] *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 29-30.
[172] *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 30-35; Osman G. Özgüdenli, *Orta Çağda Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020, s. 271-272.

olacaksınız" şeklinde kızdığına bakılırsa sadece atalarının geleneklerine uyduğu görülür. Cengiz bu şartlar altında yetişirken annesinden sonra en büyük destekçisi eşi Börte olmuştur. Börte, Cengiz'in kararsız ve arada kaldığı zamanlarda onu yönlendirmiş, diğer kabileler arasındaki mücadelelerden uzak tutmaya çalışmıştır. Börte, Cengiz'in kan kardeşi olan Camuha'nın söylediklerini işittiğinde Camuha'nın kendilerini istemediğini anlayarak göçe devam etmeleri gerektiğini söylemiş, Cengiz'in onayıyla devam etmişlerdir. Bu göç sırasında Cengiz'in kabilesi başka kabilelerle savaşmış, çevresindekileri itaati altına almaya başlamıştır. Kabilelerden geriye kalan dört küçük oğlan çocuğu Höülen'e getirilmiş, Höülen de bu çocukları Cengiz hanlığında *"gündüz görecek göz, gece işitecek kulak"* olmaları için kendi evinde yetiştirmiştir. Cengiz, annesi vasıtasıyla bir gelenek ve siyaset anlayışı geliştirmiş, geniş coğrafyaları hâkimiyetine katıp oğullarına paylaştırmış ve büyük hana bağlı kalmasını emretmiştir. [173]

Cengiz ve ailesinin etrafında şamanlar bulunmuştur. Cengiz belli süre onları etrafında tutsa da o şaman inanışıyla değil, belirlediği yasalar ile kurduğu devletin yönetilmesini istemiştir. Cengiz'in etrafında ve aile üyeleri arasında şamanlar bulunsa bile Cengiz yönetiminde sorun çıkaracak hiç kimseyi devlete ortak haline getirmemiş ve özellikle güçlü bir şaman olan Kökötçü'yü de bu sebepten ötürü karısının ikazıyla katlettirmiştir.[174] Cengiz Han'ın yasalar oluşturma ve devleti yönetmek için yasalara başvurulmasını emretmesi de bu hadisenin ardından gerçekleşmiştir.[175] Cüveynî, Cengiz'in şamanlığı hakkında bir bilgi vermez ve Cengiz'in hiçbir dine inanmadığını kaydetmesine rağmen Tanrı'ya tevekkül eden biri olduğunu söyler. Genceli Kiragos da Cüveynî'ye benzer şekilde Moğollar hakkında onların hiçbir din ile ilgileri bulunmadığını ancak Tanrı'yı sürekli andıklarını ve hükümdarlarını tanrı ile eşit tuttuklarından söz etmiştir.[176] Karenina Kollmar-Paulenz, Moğolların hükümdarlarını tanrı gibi görmeye uzun yıllar devam ettiğini

---

[173] *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 60-62, s.77.
[174] Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, 2020, s. 41; İhsan Arslan, "Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Din Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* c. VIII, 2015, s. 1016-1017.
[175] Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* çev. Lale Arslan Özcan, Say Yayınları, İstanbul 2023, s. 351-352.
[176] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.86; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265*), s. 75.

ancak XVII. asırdan itibaren artık Cengiz'e Budist koruyucu tanrısı olarak tapılmaya başlandığını yazmıştır.[177]

1206 kurultayında 51 yaşında han ilan edilen Cengiz artık küçük Moğol kabileleri ve onların etraflarındaki şamanları ve eski kültürlerini tanıyan biri olarak değil büyük dinler, kültürler ve bunların elçi ve tüccarlarını da tanıyan bir lider haline gelmiştir. 1211 senesinde Cengiz'e Karahıtay tabiiyetinden ayrılarak bağlanan ilk Müslüman Türk hükümdar Kayalık bölgesi Karluk beylerinden Arslan Han olmuştur. Arslan Han'ın niçin böyle bir karar aldığı merak uyandırır. Çünkü 1211'de Moğol istilası Türkistan üzerine çevrilmemiştir. Moğollar Kayalık sınırlarına kadar Nayman beyi Küçlük'ün takip edilmesi sebebiyle gelmiştir. Aynı yıllarda ise Harezmşahlar, Gurlular ve Karahıtaylılar, Büyük Selçukluların yıkılışıyla bölgede nüfuz mücadelesine girmiş ve birbirlerine karşı değişen ittifaklar yapmışlardır. Karahıtaylardan, Karluk Yabgusu I. Arslan Han'a Gürhan'ın ümerasından emir Şemur Tayangu gelip Han'ın onu öldürme niyetini anlatmış, intihar etmesini teklif etmiştir. Eğer ederse yerine oğlunu geçireceğini vaat etmiştir. II. Arslan Han böyle karanlık bir siyasî ortamda sultanlığa gelmiştir. Arslan Han, Gürhan'ın Kayalık'taki naibini öldürüp Cengiz'in bölgeye gelişine kadar devam edecek olan kargaşa ortamından 1211'de Cengiz'e tabiiyetini bildirmesiyle çok uzun zaman önce çıkmıştır. II. Arslan Han, Cengiz Türkistan'a geldiğinde ordusuyla birlikte ona katılmıştır. Karluk beylerinden olan II. Arslan Han'ın bölgesinde Harezmşah ve Karahıtay bölgesinden farklı olarak Yesevî dervişlerin varlığı bilinmektedir. Ahmed Yesevî'nin vefatı sonrası yerine geçireceği damadı Safiyyüddin Kayalık bölgesi doğumludur. Ayrıca Kayalık bölgesinde bir dergâh kurulmuş ve buraya Ahmed Yesevî, torunu Sufi Arslan Hoca(Ahmed Hoca Ata)'yı göndermiştir. [178]

---

[177] Karenina Kollmar-Paulenz, *Moğollar Cengiz Han'dan Günümüze,* Çev. Hakan Aydın, Runik Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s. 28.

[178] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.114-115; Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 63, 71, 81-84; Hüseyin Salman, "Karluklar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İstanbul 1973, s. 83-84; Mehmet Kutlu, "İpekyolu Şehri Kayalık'taki Yesevî Hankahı ve Türbeleri", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmin Yolculuğu*, ed. Yakup Koçyiğit-Aitmamat Kariev, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük 2021, s. 685; V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021, s. 110.

Cengiz, 1218'de Harezmşahlardan kendisine gelen elçilerinde içinde bulunduğu bir ticaret kervanını Otrar'da katledilmesi hadisesine kadar Türkistan ya da İslam dünyası üzerine güçlü bir ordu göndermemiştir. Ancak oğlu Cuci, Naymanlardan Küçlük'ü takip ederken Muhammed Harezmşah'ın arazisine istemeden girmiştir. Cuci, Muhammed Harezmşah'a ortak düşmanlarını etkisiz hale getirdiğini, babasının da Sultanla iyi geçinme siyaseti içinde olduğunu bildirmesine rağmen Muhammed Harezmşah sert bir karşılıkla Küçlük, Gürhan ve Cuci'nin hepsinin puta taptığını ve savaşmaya hazır olmalarını duyurmuştur. Cuci, savaşmaktan kaçınsa da Sultan ısrarla onu takip ederek üzerine geldiğinde Harezmşah ordusuyla karşılaşmıştır. Ancak Muhammed Harezmşah, Cuci karşısında başarılı olamayıp geri çekilmiştir.[179] 1215 senesinde gerçekleşen bu hadiseden anlaşılıyor ki Cengiz, Muhammed Harezmşah'ın kendi üzerine gelmek istediğinden haberdadır. Harezmşahların Hıtay'ı araştırmasını bilmesine rağmen Cengiz yönünü Hıtay'a çevirmiş olduğundan savaşa yanaşmamıştır. Ancak Otrar hadisesi Cengiz'in Çin'den çıkarak Türkistan üzerine gelmesine sebep olmuştur. [180]

Cengiz bir lider olarak hareket ederken hızlı bir şekilde yükselmesini sağlayan sebep çevresindekileri kurduğu hanlığa dahil etmesi, onların isteklerini dikkate alması, din, ırk ayrımı yapmaması olmuştur. Cengiz, kardeşleri, üvey kardeşleri, annesinin yetiştirdiği çocuklar, kendisine tabi olan ya da tabii ettiği bölgelerdeki insan unsurunu resmi işlerle görevlendirerek bölgeleri Moğollara bağlı hale getirmiş, bazı kişileri de kendisine elçilikle vazifelendirmiştir. Elçilik Cengiz için önemli bir vazifeyi teşkil etmiş çünkü bir bölgeyle savaşmadan ilk olarak oranın halkına tabiiyet teklif ederek dostluk üzerine bir siyaset kurmak istemiştir. Muhtemelen bu siyaseti takip etmede yanındaki Müslüman şahsiyetlerin etkisi olmuştur. Bu etki Cengiz'in elçilik heyetlerindeki kişiler arasında mutlaka bir Müslüman bulundurmasından ve onların bilgilerine göre siyasetini şekillendirmesinde gözlemlenebilir.[181]

---

[179] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.110; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 33.
[180]Minhâc-i Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 135; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 32-33.
[181] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 125, 134.

Bir bozkır kabilesi içerisinden gelen Cengiz'den önce ise Moğolların kendi kabileleri arasındaki ilişkinin bile karşılıklı savaş ve intikam üzerine kurulmuş olduğu görülür. Cengiz'in babası Yesügey'in evli bir kadın olduğu halde annesini kaçırdığı için, Tayciutların Yesügey'i zehirleyip daha sonra ani bir baskınla gelini Börte'yi kaçırmıştır. Moğollar kendi aralarında devamlı intikam duygularını dile getirmiş ve Cengiz'in annesi Höülen de çocuklarını bu kabilelere karşı intikam alma duygusuyla yetişirmiştir.[182] Cüveynî, Cengiz'i bu politikası üzerinden akıl ve mantığa dayalı, korkutma ve tehdit yöntemini insanları yola getirmek için kullanmayan, herhangi bir dine bağlılığı olmadığı için din ayrımı yapmayan, çocuklarına da herhangi bir dine girmek yerine atalarının anlayışını devam ettirmesini söyleyen ve ülke yönetiminde bu kadar kalabalık bir aileye mükemmel uyumlu işbirliği yaptırabilen zeki bir siyasetçi olarak tanıtmıştır. Ancak görülecektir ki bu siyaset ani ve hızlı bir ilerlemeyi, bir imparatorluk görünümüne sahip olmayı getirmişse de aslında sadece görünüşte kalmış, Cengiz'in ölümüyle devlet parçalara ayrılmış ve zamanla bölgenin hakim unsuru arasında kaybolmuştur.[183]

I.II. Moğol İstilasının Türkistan ve İslam Dünyası Üzerine Yönelmesi

Cengiz, küçük bir kabile reisinin oğluyken güçlü bir ordu kurmayı başararak Çin üzerine seferlere çıkmıştır. Çünkü dönemin hâkim gücü olan Çin hükümdarı Altun Han Moğolları adetlerinden dolayı devamlı aşağılamış ve onlardan çokça altın talebinde bulunmuştur. Zaten dağınık Moğol kabilelerinin Cengiz'in liderliğinde toplanmalarının sebeplerinden biri de Altun Han'ın taleplerini karşılamak istememeleri olmuştur.[184] Yeni kurulan bu hanlığa dahil edilen grupların kökeni ve milliyeti Cengiz'i çok ilgilendirmemiş, o itaat eden herkesi annesinin düşündüğü gibi gündüz gören göz, gece işiten kulak olabileceği için kullanılma potansiyeli olan güçler olarak değerlendirmiştir. Böylelikle daha Çin üzerine sefer hazırlığına başladığı zaman Yengi-Kendli Cafer ismindeki bir Müslüman'ı Altun Han'a barış ya da savaş konusunda tercih yapması için elçi olarak gönderdiğinde görülebilir. Cengiz, Cafer'in elçilik dönüşünde söylediklerine göre hareket etmiş, onun geldiği yoldan 1212 senesinde Çin istilasını genişletmiştir. Çin seferlerindeki başarısından

[182] *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41-43.
[183] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 85-86.
[184] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 47-48.

dolayı 1215'de Kuzey Çin'e Cafer Hoca darugaçi olarak atanmıştır. Benzer şekilde Cengiz'in Uygur İdukutuna gönderdiği elçilik heyetinde Ömer Oğul isminde bir elçi bulunmuş, elçilik heyetinin görüşmesi sonucu İdukut Cengiz'e tabi olmayı kabul etmiştir. Timothy May, Cengiz'in gönderdiği elçilerin sadece sulh teklifi için değil casusluk faaliyetlerinde bulunduğunu da düşünür.[185] Cengiz ayrıca ele geçirmek istediği bölgeleri savaş yapmadan itaatine almayı hedeflemiş bundan dolayı gönderdiği elçilerin ilk tehdit etmeden önce itaat etmelerini istemiş, kabul edilmezse bölgelerin istila edileceğini bildirmiş ve bu siyaseti Moğol yasası haline getirmiştir.[186]

Cengiz Han'ın Harezmşahlar'a karşı yaklaşımı başlangıçta savaştan uzak durmak üzerine kurulmuştur. Çünkü Cengiz kendisine öncelikli hedef olarak Hıtay'ı seçmiştir. Cengiz'in hükümdarlığının ilk yıllarında Cafer Hoca ve Ömer Oğul gibi elçileri gönderdiği yerlerin Çin ve Uygur kabileleri olduğu, buraları kendi sınırlarına dahil etmesine bakılarak hedefinin Türkistan değil Moğolistan ve Çin coğrafyasına hakim olmak istediği anlaşılır. Cengiz'in yönünü Türkistan'a dönmesine sebep ise Harezmşahlar olmuştur. Daha doğrusu Harezmşahlar politikasını yanlış yönlendiren İsmaililerin faaliyetleridir. Barthold, Moğol İstilası ve devrini çalışan mühim tarihçilerden olmasına rağmen, Moğol istilası ve Harezmşahların ilk karışlaşması konusunda dönemin etkin grubu olan İsmaililerden hiç bahsetmemiş, Abbasilerin Moğolları Harezmşahlara karşı savaşa teşvik ettiklerine dair görüşe de hiç ehemmiyet vermemiştir. Hatta Barthold, Alman Oryantalist August Müller'in Moğollar ve Harezmşahlar arasındaki gerginliğin bir dış tesirle hızlandırıldığı fikrini farz etmek için bir sebep olmadığını düşünmüştür.[187] Ancak siyasi hadiselere dikkatli bakıldığında Abbasilerin İsmaili fedaileri kendi menfaatleri uğruna kullanıyor olması, Abbasilerin Moğolları Harezmşahlar üzerine çağırdığına dair söylentiler, Moğol istilasının 1219'da başlamasına rağmen Moğolların Bağdat üzerine çok geç bir tarihte gelip 1258'de şehri ele geçirmesi, Cengiz'in İsmaililerin katline dair

[185] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa,* s.96; Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 121-122; Michal Biran, *Cengiz Han,* çev. Ahmet Fethi Yıldırım, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.100.
[186]George Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I, Ankara 1944, s. 115-116.
[187] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 412-413; Şeyh Murad Remzi, *Telfikü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr*, Çev. Eda Tanuğur, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020, s. 209-210.

çıkardığı yasa, Ögedey'in yanına gelen İsmailileri kovalaması, Mengü Han'ın Hülagu'yu İsmaililer üzerine göndermesi, Muhammed Harezmşah'ın savaşmak yerine İslam dünyası üzerine geriye çekilip Mazenderan'da saklanması, Muhammed Harezmşah'ın oğullarından Gıyaseddin Pirşah'ın İsmaililerle ilişkisinin olması, Celâleddin Harezmşah dönemi İsmaili fedailerin kullanılması için yapılan oylamada çoğunluğun müsbet rey vermesi gibi bilgiler İsmaililerin dönem siyasetinde oynadıkları aktif rolün işaretleridir.[188] Daftary'nin Sünni Müslümanların Moğolları İsmaililere karşı kışkırttığı iddiası ise Mengü Han devrine ait olup, İsmaililerin hadiselerde pasif kalıp mazlum olduklarına bir işaret teşkil etmez. [189] Ayrıca Nasıreddin Tusî'nin yakınlarından ve İsmaili olan Hasan Mahmud Katib'in yazdığı şiirlerde Cengiz'in İsmaililerle 1220-1221 senesinde haberleştiğinin kayıtlarının mevcut olması Moğol istilasının hususi olarak Hıtay'dan Türkistan ve İslam dünyası üzerine yönlendirildiğinin mühim delillerinden biri olarak sayılabilir.[190]

Cûzcânî, Muhammed Harezmşah'ın Seyyid Ecel Bahaeddin Razî'nin Cengiz'e elçi olarak gönderilip amacının Cengiz'in gücü, Moğol ordusunun durumunu, sayısını, alet, silah ve gereçlerinin miktarını araştırmasını emrettiğinden bahseder. Harezmşahlar'da kâtiplik yapan İmadü'l-Mülk Taceddin Câmî, Muhammed Harezmşah'ın Çin ele geçirmeyi istediği, sürekli bu konuda araştırma yaptığı, gelenlere Çin ve Türkistan'ın uzak bölgelerinin durumunu sorduğu, kendisi Sultanı bu isteğinden vazgeçirmeye çalışsa da başarılı olamadığını yazmıştır. Seyyid Ecel ve yanındakiler Altun Han'ın payitahtına yaklaştıklarında beyaz tepeler görmüşler, bunların ilk bakışta ne olduklarını anlayamamış, halktan ve rehberden insan kemikleri olduğunu öğrenmişlerdir. Cengiz, kendilerini kabul ettiği sırada Altun Han'ın oğlu ve veziri bağlı bir şekilde önlerine getirilmiştir. Cengiz, birçok hediye hazırlayıp elçilere takdim etmesinin ardından Harezmşah'ın güneşi batmakta kendisinin ise güneşi doğmakta olan bir hükümdar olduğunu hatırlatarak, anlaşma, barış ve ticaret ilişkisi kurmak isteğini dile getirmiştir. Bu bilgilere bakılarak

[188]Ayşenur Ünal, " Büyük Selçuklu Devleti'nin İran Coğrafyasındaki Hâkimiyetinin Sonlanmasında Bâtınilerin Rolü: Moğol İstilası ve Harezmşahlar Özelinde Bir Değerlendirme", *Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Tam Metin Bidiri Kitabı*, NEÜ Yay., Konya 2023.
[189] Daftary, *İsmaililer*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 588.
[190] Hasan Mahmud Kâtib, *Divân-ı Kâimiyyat*, hz. M.R. Shafi'i Kadkani- S.J. Badakchani, Tahran 2011, s. 329; Peter Jackson, *Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya*, s. 55.

Cengiz'in Cüveynî'nin bahsettiği gibi "korkutma ve tehdit yöntemini insanları yola getirmek için kullanmayan" biri olmadığı anlaşılır. Cengiz'in Harezmşah elçilerini savaş alanına davet etmesi ve huzurundayken Çin hanının oğlunun ve vezirinin elleri bağlı şekilde getirilmesiyle gözdağı vermek istediği aşikârdır. Cengiz, Harezmşah'ın kendisinin ilerlemesinden rahatsızlık duyduğunu hissetmesine rağmen gelen elçilerle beraber bir elçilik heyeti ve ticaret kervanı hazırlayıp yola çıkarmıştır. Cengiz'in gönderdiği içinde Müslümanlarında bulunduğu elçilik heyeti ve kervan, Harezmşah'ın Otrar valisi tarafından katledilmiştir. Harezmşah bundan sonra Cengiz'in valiyi teslim etme isteğini de reddederek Moğolların yönünü Çin'den Türkistan'a çevirmesine sebep olmuştur. Selçuklu ve Türk İslam kültürüyle yetişmiş olan Harezmşah'ın Müslüman ve masum insanları katleden bir valiyi teslim etmeyi niçin reddettiği ancak o dönemin siyasetinin ve çevresindekilerin tesiriyle açıklanabilir. [191]

Cengiz Han, Muhammed Harezmşah'ın Çin'i araştırdığını bilmektedir. Bu bilgi akışını özellikle Müslüman tüccarlar ve ticaretle sağlanmıştır. Harezmşahlar ülkesinden Ahmed Hocendî, Emir Hüseyîn ve oğlu Ahmed Belhî adlı üç tüccar ticaret için gelmiş, Cengiz tüccarları Müslüman olduğu için beyaz ve temiz bir çadıra yerleştirmiştir. Cengiz, 450 kişilik bir ticaret kervanı hazırlayıp onlarla göndermiş ve Muhammed Harezmşah'a, *"Ülkenizin tüccarlarından buraya gelenler oldu. Onları memnun edip, sağ sâlim geri gönderirken, onlarla birlikte ülkenizde alışveriş yapıp güzel ve nadide şeylerle geri dönsünler diye adamlar gönderiyoruz. Böylece ticari ilişkiler, aramızdaki anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları kaldırıp yerine sevgi ve dostluk getirmeye, kin ve husumetin sürüp gitmesini önlemeye vesile olacak."* diye mektup göndermiştir. Bu tüccarların Cengiz'in yanına gidiş tarihi muhtemelen 1218 hemen öncesidir. Cüveynî'nin naklettiği bu mektuba bakılırsa Cengiz, Harezmşahlarla aralarındaki gerginlikten açıkça bahsetmiş ve tercihinin sulhten yana olduğunu sade bir şekilde iletmiştir. [192]

Cengiz'in yanında Muhammed Harezmşah'ın babası Tekiş'in yanından ayrılan isimler bulunmuş, Harezm ve Türkistan'ı istila etmeye başladığında

[191] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 51-52.
[192] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 117; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 110-111.

Muhammed Harezmşah'ın ordusundan bazı isimler de Cengiz'in tarafına geçmiştir. Cengiz Han, İbn Kefrec Buğra gibi kendi tarafına geçen bu kişileri daha sonra elçi olarak Harezmşahlara göndermiştir. Otrar hadisesi yaşanmadan önce ise Harezmşahlar Cengiz Han'ın Çin'deki varlığı ve gücünü araştırmaya başlamışlardır. Gazneli ve Selçuklu geleneğinin devamı olarak söylenebilecek Harezmşahlar devletinin Selçuklular gibi niçin Batıya doğru değil de Çin üzerine gitme isteği olduğu düşündürücüdür. Türklerin İslamlaşma sonrası fetihleri hep batıya doğruyken Harezmşah'ın Çin üzerine gitme isteği maddi-dünyevi bir güç isteğinin devlet politikasında ağır bastığından ve yanındaki devlet adamlarının onu yanlış yönlendirmiş olmasından dolayıdır.[193]

XIII. yüzyıl metinlerinde Harezmşahlardaki devlet adamları ve tüccarlar anlatılırken onların maddiyata olan düşkünlüklerinden söz ediliyor. Moğolların Harezmşahlar üzerine savaş açmasının bu olaylardan sonra olduğu vurgulanıyor. Kaynaklardaki bilgilere göre, Harezmşahlardan Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve Ahmed Belhî isimli tüccarlar kumaşlarını değerinin çok üzerinde satmaya çalıştıkları zaman Cengiz bu duruma çok sinirlenip hazinesindeki malları göstermiştir. Ahmed Belhî hatalarını fark ederek Cengiz'e malları hediye ettiklerini söyleyerek olayı yatıştırmıştır. Dönem tarihçileri bu olayı anlatırken gelen tüccarların aç gözlü ve hırsla davrandığını da yazar.[194] Cengiz gelen elçilerle beraber gitmesi için çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu 450 kişilik bir ticaret kervanı hazırlatmıştır. Kervan Muhammed Harezmşah'ın Otrar valisi İnalcık tarafından yağmalanmış ve kervandakiler öldürülmüştür. Harezmşah tarafından Cengiz'in valiyi teslim etmesi maksadıyla gönderdiği elçi öldürülüp vali de teslim edilmeyince Cengiz, Çin üzerinden yönünü İslam dünyasına-Türkistan'a çevirmiştir. Muhammed Harezmşah'ın Sünni-Müslüman Gazneli ve Selçuklu devletlerinin devamı ve yeni bir devlet olduğu düşünüldüğünde bu kadar keskin kararlar alması anlaşılmıyor. Ancak

[193] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 54-55; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 395; Ünal, "Büyük Selçuklu Devleti'nin İran Coğrafyasındaki Hâkimiyetinin Sonlanmasında Bâtınilerin Rolü: Moğol İstilası ve Harezmşahlar Özelinde Bir Değerlendirme", s. 79-84.

[194] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.116; Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara 2011, s. 7-8.

Muhammed Harezmşah'ın içinde bulunduğu dönem düşünülürse yönetiminde bulunan İsmaililerin onun fikirlerini etkilemiş olduğu düşünülebilir.[195]

Harezmşahların Muhammed Harezmşah'ın Bağdat seferine kadar Abbasi halifeliğine bağlı kaldığı hatta Selçuklulara karşı Abbasilerden yardım istedikleri bilinmektedir. Ancak bu durum Muhammed Harezmşah döneminde değişmiştir. Harezmşah'ın Bağdat'a giderken aldığı ani kararlar ve yeni atamalar, oğullarına vezir atama, sürgün ve idamlar, güvenilir adamlarından Orhan'ın İsmaililer tarafından katledilmesi, Bağdat seferi dönüşü Otrar krizi ve Çin'e gönderdiği casusların Moğolların çok kuvvetli olup yenilemeyeceği istihbaratı, ordusunu dağıtması, Moğol istilası öncesinde kaleleri yıktırması, ordusundaki askerlerin kendisini tehditi ve bazılarının Cengiz tarafına geçip istihbarat vermesi, Harezmşah'ın Türkistan'dan çıkıp İslam dünyası üzerine çekilmesi ve sultanın Mazenderan'da saklanması, ailesinin Mazenderan'daki kaleye gidip gizlenmeleri ve burada Moğollara esir olmaları sadece Harezmşahlar Devleti'nin aldığı yanlış kararlar ile açıklanması yetersiz ve mantıksız kalır. İradesiz ve kendi menfaatini düşünen devlet adamlarının, âlimleri ve sufileri öldürtmesiyle bölgedeki huzur ortamı da bozulmuş, Sultanın etrafında güvenilir hiçkimse bırakılmadığından kendi merkezinin dışına çıkıp Mazenderan'a gitmeye mecbur edilmiştir.[196]

Muhammed Harezmşah, dönem kaynakları tarafından genellikle korkak ve kötü bir siyasetçi olarak tasvir ediliyor. Bu kaynakların yazarlarının çoğunun Arap ve Fars kökenli olduğu ve Türklere karşı bakış açılarının bir küçümseme üzerine kurulu olduğu düşünülse bile olayların gidişatı ve sonuçları Harezmşah'ın doğru kararlar veremediği ve yanlış bir politika takip ettiğini ortaya koyuyor. Harezmşah, Otrar'da yaşananlardan sonra oğlu Celâleddin Harezmşah'ın uyarılarına rağmen ne vali İnalcık'ı teslim etmiş ne de Moğolların karşısında durup savaşmıştır. Celâleddin

---

[195] "Büyük Selçuklu Devleti'nin İran Coğrafyasındaki Hâkimiyetinin Sonlanmasında Bâtınilerin Rolü: Moğol İstilası ve Harezmşahlar Özelinde Bir Değerlendirme", s. 84-87.

[196] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, c.X, s. 214-215; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 46-47, 59-60, 64-65; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 179, 321-322; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb, s.* 112-113; Ergin Ayan, "Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harezmşahlardan Halifeliğe Yazılan Arapça Mektuplar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. III, 6. Sayı, Ordu 2012; Pınar Kaya, "Sultan Sencer Devrinde (1118-1157) Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", *Tarih Dergisi*, S. 58, İstanbul 2013; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Harezmşah babasına halkın yıllardır vergi ödediği ve şimdi geri çekilmenin doğru olmadığını söylese de etkili olamamıştır. [197]

I.III Cengiz'in Türkistan İstilası Sırasında Görevlendirdiği Müslümanlar

Cengiz Han, Muhammed Harezmşah'ın Otrar'da kervanlarını katletmesi sonrası hızlıca bölgeye gelmiştir. Muhammed Harezmşah'ın Türkistan'dan çıkmasıyla Moğol istilası İslam dünyasına yayılmış ve Cengiz Han hâkimiyet politikası dâhilinde istila güzergâhındaki bölgelere Müslüman yöneticiler görevlendirmiştir. Cengiz Otrar'dan ayrılmadan Çağatay ve Ögedey'i Otrar'da bırakmıştır. Harezmşahlar valisi İnalcık Gayır Han, ordu kumandanı Has Hacib Karaca ve askerlerini 5 aylık Otrar kuşatması sonrası mağlup edip katletmişlerdir. Moğollar, kıtalden kurtulan sanatkârlar ve bazı kişileri kendilerine hizmet etmeleri için ayırmışlardır. Moğollar, 1218-1220 senesinde sırasıyla Otrar, Buhara, Semerkant'ı hâkimiyetine katıp Cend'e doğru hareket etmiştir. Otrar'da bu yıllarda Yeseviler bulunmaktadır. Muhtemeldir ki Cengiz oğulları Çağatay ve Ögedey Otrar'daki Yesevi tekkesini dağıtmamıştır. Çünkü burada Ahmed Yesevî'den icazet alarak gelen ve yaklaşık 40 yıl irşat faaliyetlerine devam eden büyük ihtimalle 1252 tarihinde vefat eden Sufî Muhammed Danişmend Zernukî'nin kabri bulunmaktadır. Sufi Muhammed Danişmend'in mürit ve halifelerinin bölgede irşat faaliyetlerine devam etmiş olması bazı sufiler ve onlara bağlı olan halkın Moğolların kıtaline uğramadığının göstergesidir.[198]

Cengiz, Cend bölgesinden Sığnak kasabasına geldiğinde tüccarken hizmetine girmiş Hasan Hacı'yı savaş yapmadan teslim olurlarsa can ve mallarına zarar gelmeyeceğini haber etmek için elçilikle görevlendirmiştir. Hasan Hacı durumu anlatacağı sırada etrafına toplanmış sokak serserileri tekbir getirerek onu öldürmüşlerdir. Cüveynî, Hasan Hacı'nın öldürülmesiyle Sığnak halkının kendi

---

[197] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 323-323; Chris Peers, *Cengiz Han ve Moğol Savaş Makinesi*, Çev. Harun Tuncer, Ketebe Yay., İstanbul 2023, s. 170-171.

[198] Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 55; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 120-122; Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulûb*, haz. Necdet Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020, s.16; Nadirhan Hasan, "Mevlânâ Sufi Muhammed Danişmend ve Mir'âtü'l-kulûb Eseri" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED*] 45, Erzurum 2011, s. 9-10. Ayrıca daha sonra yapılan arkeolojik kazılarda Otrar şehrinin tamamının değil sadece iç kalesinin yandığı ortaya çıkmıştır. Zikirya Jandarbek Zamanhanulı, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, çev. Sevil Piriyeva Karaman-Muhsin Karaman, Astana Yayınları, Ankara 2018, s. 146.

kendilerini yok edilmelerine sebebiyet verdiğini anlatır. Cengiz, Sığnak'ı ele geçirince Hasan Hacı'nın oğlunu bölgeye yönetici olarak bırakmıştır.[199]

Cengiz, 1219'da Cend'e hâkim olduğunda eskiden beri hizmetlerinde bulunan, Buhara'nın Gucdüvan kasabasında doğan Ali Hoca'ya buranın yönetimini vermiştir. Ali Hoca, vefatına kadar başarılı bir şekilde bölgenin yöneticiliğini yapmış saygı ve itibar kazanmıştır. Cengiz Han'ın görevlendirdiği Hasan Hacı ile oğlu ve Ali Hoca'nın herhangi bir sufi grupla alakası var mıdır yorum yapmak çok zordur. Çünkü Cüveynî, Reşidüddin, Cûzcânî gibi dönem tarihçileri Cengiz tarafından görevlendirilen Müslümanların isimlerini verse de bölgedeki güçlü tasavvufi gruplardan ya da sufilerden hiç bahsetmez. [200]

Cengiz, Otrar'dan ayrılıp Buhara üzerine giderken Zernuk'a yanındaki Müslümanlardan olan Danişmend Hacib'i elçi olarak gönderip halkın teslim olmasını istemiştir. Sulh sağlanınca can kaybı yaşanmamıştır. Cüveynî'nin bahsettiği Danişmend Hacib Yesevîlerden olan Sufî Muhammed Danişmend Zernukî'dir. Cengiz, genel politikasına uygun olarak halkın sevdiği, güvendiği ve Zernuk kasabasından olan Sufi Muhammed Danişmend'i elçilikle görevlendirmiş ve halk sulh teklifini kabul edince bölgede bir kıtal söz konusu olmamıştır. Cengiz Han, Zernuk'tan Nur kasabasına ilerlerken Türkmen kılavuz kullanmış, Nur halkı, Tayir Bahadır'ın elçiliğine olumlu cevap vermiştir. Şehrin yöneticisinin oğlu İl Hoca ile bölge insanı mallarını verip kıtalden kurtulmuşlardır.[201]

Cengiz, 1220'de Buhara'ya ulaştığında başlangıçta teslim olmayı kabul ettikleri için yağma ve katliam yapmamış, hatta halka gayet adilane davranmıştır. Ancak şehirdeki Muhammed Harezmşah'ın Türkistan'ı terk etmeden önce Buhara'ya bıraktığı Barak Hacib'in kardeşi Hamid Bur ve askerlerinin kaçması, bazılarının savaşması ya da gece yarısı baskın düzenleme ihtimalinden dolayı Buhara'yı ateşe vermiş, yapıların çoğu ahşap olduğu için yok olmuştur. Nesevî, Muhammed

---

[199] Yâkut el-Hamevî, Cend bölgesini XIII. yüzyılda büyük bir şehir olarak tanıtır ve halkının Sünnî ve Hanefî olduğunu söyler. Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, s. 360. ;Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 122-123.

[200] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 125.

[201] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 134; Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 101.

Hazemşah'ın Kunduz ve Belh Emirinin Cengiz Han'a sultanın korkudan titrediğini, kargaşanın arttığı gibi bilgileri anlattığını söyler. Yani Buhara'nın işgaline ve halkın katledilmesine emirlerinin Cengiz'in tarafına geçmesi ve Karahıtaylı Hamid Bur'un korkaklığı ve sulh sonrası şehri askerleriyle terk etmesi sebep olmuştur. Buhara'da 30 binden fazla ölü sayılmıştır. Cengiz Han, Buhara'nın ardından Semerkant'ı ele geçirmiş kısa sürede Maveraünnehir bölgesinde hâkimiyet kurup, bölgenin yönetimini büyük vezir Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud Yalvaç'a bırakmıştır. Yalvaç'ın üstün gayretleriyle kısa bir sürede şehrin imar işlerinde büyük bir ilerleme sağlanmıştır.[202]

Buhara'nın ardından Fenaket'e ulaşan Moğollar, Fenaket halkının sanatkâr, tabip ve gençlerini ayırıp diğerlerini katletmiştir. Timur Melik epeyce Moğollara karşı bölgeyi savunmuşsa da önce Harezm'e sonra derviş kıyafetiyle Suriye'ye gitmiştir. Timur Melik, bir süre sonra Hocend'e dönmüş oğlunun buraya vali yapıldığını öğrenmiştir. Timur Melik, Moğollara yakalandığında onlara saygılı davranmayınca öldürülmüştür. Moğollar kendisine karşı savaşmış olsa da Timur Melik'in oğlunu vali olarak bölgeye görevlendirip, bölgeyi kendisine bağlı hale getirmiştir. [203]

Cengiz, 1220 senesinde Otrar, Buhara, Semerkant, Ürgenç, Merv, Nişabur, Herat, Belh, Talekan şehirlerini zapt etmiştir. Cengiz'in Ürgenç üzerine giderken Necmeddin Kübra'yı tanıdığından bahsedilir. Rivayetlere göre, Cengiz Ürgenç'i istila etmeden önce Necmeddin Kübra'ya şehirden ayrılması için haber etmiş, ancak Kübra şehir halkı ile birlikte savaşmayı tercih etmiş, müritlerinden birini Abdülhalik Gucdüvanî'ye gönderip durumdan haberdar etmiştir. Bahsedilen rivayet gerçek ise Gucdüvanî haberi aldığında Buhara'da bulunmaktadır. Dönemin hâkim tarikatının lideri olan Gucdüvanî'nin sulh ile alakasından kaynaklarda söz edilmez, fakat Kübra'dan gelen ikazı değerlendirerek sulhu kabul ettikleri düşünülebilir. Çünkü tarihi kayıtlara göre Moğol istilası Ürgenç'ten Buhara'ya yayılmadan Buhara şehri anlaşma yapmayı kabul etmiş hatta Moğollara dair en sert ifadeleri kullanan İbnü'l-

[202] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 62-63; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, c.X, s. 217-218, 220.; Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 56-57; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 130-134.
[203] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 125-128.

Esir'in yazdıklarında bile Moğolların halka adilane davrandığı kaydedilmiştir. Buhara'nın yağma ve kıtaline ise Harezmşahlardan önce bölgenin hâkimi olan Karahıtaylılar sebep olmuştur. Muhammed Harezmşah bölgeyi ele geçirdiğinde Karahıtaylılar da onun idaresine girmiştir. Harezmşah Türkistan'dan ayrıldığında Karahıtaylıları Buhara'da bırakmıştır. Buhara'da Cengiz ile bir anlaşma sağlanmasına rağmen Karahıtaylılardan Barak Hacib'in kardeşi Hamid Bur ve askerlerinin şehirden kaçması Cengiz'in sulhu bozmasına ve şehri istilasına sebep olmuştur. Hamid Bur'un İslamiyet'i kabul edip etmediği açık değildir. Ancak abisi Barak Hacib'in o zamanlar bir gayrimüslim olduğu kesindir. Çünkü Barak Hacib 1228 sonrası Abbasi halifesine Müslüman olduğunu bildirip sultan olarak tanınmasını istemiştir. [204]

Cengiz, Semarkant'ı kuşattığında, Cebe ve Sübetey'i Tirmiz'i geçmiş olduğu haberi alınan Celâleddin Harezmşah üzerine göndermiştir. Cebe ve Sübetey, 1220'de Nişabur'a Mucirü'l-Mülk Kâfî-i Rabi ve Ziyaü'l-Mülk'ü elçi olarak barışı tercih etmeleri için göndermiştir. Nişabur halkı savunmaya geçmemiştir. Cebe, Nişabur'dan Cüveyn'e, Sübetey, Cam yolundan Tus'a gitmiştir. İtaat edenlerle savaşmamışlar, ancak Tus halkı savunmayı tercih edince yerleşim yerlerini viran edip, katliam yapmışlardır. Sübetey, Radakan, Habuşan, İsferayin ve Adkan'da hâkimiyet kurmuştur. Ardından, Kumis'e Elburz dağlarının doğusuna doğru ilerlemiştir. Sübetey, Damgan'a ulaştığında Cüveynî'nin ifadesiyle "oranın aklı başında kişileri" gidip Girdkuh'a saklanmışlardır. "Serseri ve işsiz takımı(runud)" şehirde kalarak şehri savunmaya karar vermiş, ancak Moğollara yenilmişlerdir. Sübütey ise Kazvin'e doğru yol almıştır. Cüveynî'nin burada ne kastettiği kimlerden bahsettiği anlaşılmıyor 'aklı başındaki kişiler' diye bahsettiği kişilerin kimler olduğu da bilinmiyor ancak o dönem Girdkuh'un daha Moğol hâkimiyetine dâhil olmamış bir İsmaili kalesi olduğu düşünülürse İsmaililer hakkında en ayrıntılı bilgileri veren dönem tarihçisi Cüveynî'nin niçin böyle bir değerlendirme yapmış olduğu

[204] Hamid Algar, "Necmeddin Kübra", s. 499; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 139-140; Mirhand, *Hârezmşâhlar-Ravzau's- Safâ*, 2022, s. 167-168; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 394.; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 397-398.
Mu'îneddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, çev. A. Özturhan-A. Korkmaz-F.Bostancı, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2023, s. 47-48; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 161; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 399; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, s. 306

anlaşılamaz. Sadece Moğolların kıtalinden kurtulmak için kaleye sığınanları aklı başında kişiler görmesi ve Moğollara saldıranları ayak takımı olarak değerlendirmesi kişisel bir tercih mi yoksa uzun zamandır dönem siyasetini ve devlet adamlarını tanıyan bir aileden olan Cüveynî'nin duruma pragmatik yaklaşmasından mıdır bilinmez. [205]

Cebe, Cüveyn yolundan Mazederan'a gitmiş, Mazenderan'da özellikle Amul'da çok fazla insan katletmiş, Sultanın ailesini ele geçirmek için onların bulunduğu kaleyi kuşatmıştır. Moğollar Damgan'dan Simnan'a oradan da Rey'e geçmişlerdir. Rey halkı sulh yapınca burada kan dökülmemiş, Cebe buradayken Sultan'ın Hemedan'a gittiğini haber alınca peşinden gitmiştir. Cebe, Hemedan'a gittiğinde bölge yöneticisi Alaüddevle itaat edip, ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hemedan'ın ileri gelenlerinden olan Alaüddevle Şerif el- Alevî Moğollarla savaşacak güçleri olmadığı için onları para ve hediye vererek uzaklaştırmayı tercih etmiştir. Ancak ahali doğrudan teslim olmayı kabul etmediklerinden Moğollarla çarpışıp mağlup olmuştur. Cebe, Hemedan'a şıhne bırakarak şehirden ayrılmıştır.[206]

Cebe Noyan, Hemedan'dan Sücas'taki ayaklanmayı öğrenmiş, Beğ Tekin ve Küç Buka'yı oraya gönderip sulhu kabul etmeyenleri bastırmışlardır. Cebe, Irak şehir ve köylerini yakıp, yağmalamış, halkını kıyıma uğratmış ve Erdebil'de yağma ve katliamını sürdürmüştür. Kışı Mugan'da geçirmişler, Cemaleddin Ay-aba Irak'ta karışıklıklar çıkarıp, Hemedan'daki Moğolların şıhnesini öldürmüş, Moğollara itaati kabul ettiği için Alaüddevle'yi Kirit Kalesi'ne hapsetmiştir. Cebe intikam için Irak'a gelmiş, Ay-aba af dilemişse de kabul edilmemiş, üzerlerine gidip kılıçtan geçirilmiştir. Irak'tan Tebriz, Meraga, Nahcivan'a geçip oralarda da kıtal gerçekleştirmiştir. Atabek Hamuş b. Özbek itaat ettiğini Cebe'ye bildirdiğinde Cebe, Arran'a gelmiş buradan Baylekan ve Şirvan'a geçmiş, Derbend'e ulaşmıştır. Ardından Deşt-i Kıpçak'ta Cuci ile birleşip, Cengiz'in yanına gitmiştir.[207]

---

[205] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s.160- 162.
[206] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh,* c.X, s. 232-233; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 162.
[207] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 161-163.

Cengiz neredeyse tüm Türkistan yani Harezmşahların hâkim olduğu coğrafyayı sınırlarına katıp, 1224'te Moğolistan'a dönmek için bölgeden ayrılmış, 1225'te merkezine ulaşmıştır. 1227'de Tangutlar üzerine çıktığı seferde hastalanıp vefat etmiştir. Cengiz'in Türkistan'dan Çin'e dönmesinin sebebi Hıtay'da onun öldüğü haberinin yayılıp ayaklanmaların çıkacağı bilgisini almasıdır. Cengiz bu haber üzerine baktırdığı kürek kemiği falında gitmesinin uygun olduğunun söylenmesiyle İslam dünyasından ayrılmıştır.[208]

Cengiz, ele geçirdiği bölgeler itaat etmişse, itaat eden bölgeye Müslüman yöneticiler görevlendirmiş, ya da daha İslam dünyası üzerine gelmeden yanında bulunan Müslümanları bu bölgelere elçi olarak gönderip sulh teklif etmiştir. Tüccarken hizmetine girmiş bazı Müslümanlar ise yeni ele geçirilen bölgelerde görevlendirilip, halkın dili ve dinini bilen yöneticilerle bu topraklarda hâkimiyet kurmuştur. Bu görevlendirmeler Cengiz ve Moğolların Müslümanlarla artık komşuluk, ticaret ilişkilerinin ötesine geçmiş, Moğollar Türk-İslam dünyasının şehirlerinde idare merkezleri kurmuş ve merkezlere atanan Müslüman ve Moğol yöneticilerin birbirlerini yakından tanımasına sebep olmuştur. Cengiz döneminde Müslüman olan herhangi bir Moğol bilinmemektedir. Ancak Zekeriya Kitapçı, Cengiz'in karısının erkek kardeşinin Müslüman olup ismini Cemal Hoca olarak değiştirdiğini söyler.[209]

Cemal Hoca istisnaî tutulursa Müslüman olan herhangi bir Moğol'dan kaynaklarda bahsedilmemiştir. Cengiz döneminde İslamiyet'i kabul ettiği bilinen Moğol olmasa da onun hizmetinde çalışan güçlü Müslümanlar vardır ki bunlar daha sonra Moğolların İslam'a yönelmesinde, Moğol gücü ve etkisinin kırılmasında etkin rol oynayacaktır. Bunlar hakkında ayrıntılı biyografisinden bahsedebileceğimiz ve sufi olarak da tanıtabileceğimiz iki isimden biri Sufi Muhammed Danişmend Zernukî diğeri de Seyyid Bahaeddin Ecel'dir. Cengiz Han'ın Türkistan'ı hâkimiyetine kattığında bölgede etkili olan sufi tarikatlar arasında Kübreviler, Hâcegân ve Yeseviler bulunmaktadır. Dönem siyasetini etkileyen önemli faktörlerden biri de Abbasi halifeliğinden her üç sufi grubun da uzak durmuş olmasıdır. Bu üç sufi

[208] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 100; Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 15.
[209] Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet,* Yedikubbe Yay., Konya 2005, s. 33.

grubun o dönemde yazdıkları eserlere bakıldığında Moğol istilasından ya da Abbasi halifeliğine karşı olan tutumlarından açıkça bahsetmezler hepsinin bahsettiği ortak unsur sahte şeyhler ve sufilerdir. Ancak onlarla ilgili menakıblarda, başta Bahaeddin Veled ve Necmeddin Kübra olmak üzere Abbasi halifeliği ile yakın olmadıklarına işaret edilir. [210]

Dönem kaynaklarından özellikle Reşidüddin'in *Camiü't-Tevarih*'inde Abbasi halifeliğinin Cengiz Han'a Harezmşahlar topraklarını ele geçirirse ona bırakacağına dair gizlice mektuplar gönderdiği kaydedilmiştir.[211] Reşidüddin Fazlullah Hemedânî 30 yaşında Müslüman olmuş ve Moğol sarayında büyümüş bir devlet adamı ve tarihçidir. Doğumundan çok önce gerçekleşmiş bu hadiseleri bu kadar ayrıntılı bildiği halde kimlerden dinlediğini eserine hiç almamıştır. Söyledikleri gerçeğe uygun olup Halifelikten gizlice bir mektup gönderilmişse bile bu mektubu yazanlar, götüren elçiler kimlerdir, bilinmiyor. Halifeliğin bu dönem İsmaililerle olan yakın ilişkileri ve gerektiğinde İsmaili fedaileri kullanmaları Halifelik içinde de İsmaili varlığına ya da siyasetlerine tesir ettiklerine işarettir. Cengiz'in Abbasi Halifeliğine karşı düşünceleri ve siyaseti nedir tam olarak bilmiyoruz. Ancak Cüveynî, Cengiz Han'ın İsmaililerden beşikteki bir çocuğun bile canlı kalmaması gerektiğine dair bir yasa çıkarttığını yazmış, Reşidüddin ise Mengü Han döneminde İsmaililer üzerine gönderilen Hülagu'nun Rükneddin Hürşah'ın akrabaları, kadın, erkek ta beşikteki çocuğa varıncaya kadar herkesi, Ebher ve Kazvin arasında bulunan İsmaililerin hepsinin öldürüldüğünü kaydetmiştir. Burada beşikteki çocukların da öldürüldüğünün söylenmesi belki de Cüveynî'nin kaydettiği Cengiz'in yasasına uyulduğunun göstergesidir. [212] Moğolların zulmü ve kıtali bilinirken İsmaililerin beşikteki çocuklarının öldürülmesi fermanı sadece İsmaililere özgü gibi gözükmektedir. Ancak İslam ve Hristiyan dünyasında işgal ettikleri bölgedeki bebek ve çocuklara karşı nasıl bir yol izledikleri onları da mı katletmişlerdir kaynaklar bu konuda hususi bir vurgu yapmamıştır. Ancak bazen hamile kadınların katledildiği

---

[210] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 37; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 116-117; Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme,* s. 38.

[211] Reşîdü'd-din Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih'te Harezm Sultanları*, Çev. Farbod Mazlumi, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 68; Şihabeddin Fazlullah b. El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 356.

[212] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s.26; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.576, 590-591; Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 421.

söylenmiştir. Quentin de Moğolların zulüm ve katliamlarını en ayrıntılı yazanlardan biri olarak Moğolların kan dökmekten zevk aldığı ve sadece tek bir halkın değil Hristiyanlar ve diğer tüm halkların yok edilmesi için yanıp tutuştukları bilgilerini vermiştir ancak çocuk ve bebek kıyımları hakkında bir bilgi kaydetmemiştir. Sadece Genceli Kiragos, Bağdat'ın istilası sonrası sayısız erkek ve kadının yansıra çocukların da öldürüldüğünü kaydetmiştir.[213] Cengiz Han'ın Türkistan'daki bölgeleri yağmaladığı, yaktırdığı, halkı katlettiği çokça dillendirilmesine rağmen büyük şehirlerdeki ilmî, iktisadî ve dinî hayat son bulmamış, tarikatlar yok olmamıştır. Hatta kısa süre sonra şehir hayatı yeniden imar edilip, sufiler kendi medrese ve dergâhlarındaki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[214]

I.IV. Türkistan Sufilerinin Moğolların İslamlaşmasına Tesiri

I.IV. I Yeseviler: Sufi Muhammed Danişmend Zernukî(d.1140- ö.1252)

Cengiz Han'ın Türkistan üzerine ilk geldiği yer olan Otrar'dan Buhara'ya giderken muhtemelen sulh teklifini kabul edenlerden olan Sufi Muhammed Danişmend'i yanında götürmüş ve Zernuk'a elçi olarak göndermiştir. Yesevi dervişlerinden olan Sufi Muhammed Danişmend Zernukî, Cengiz'in daha ilk andan itibaren güvendiği ve görevlendirdiği kişilerden olmuştur. Sufilere güvenip yönetimine dâhil eden Cengiz Han aynı tavrı İsmaililere karşı sergilememiştir. Cengiz, İsmaililerin katledilmesine dair yasa çıkartırken Han diğer dinden ruhanilere saygı duymuş, özellikle de Müslümanları yol bulmak için kılavuz, elçi ve ele geçirdiği bölgelere idareci olarak atamıştır. Politikasının bir gereği olarak da bir bölgeye ordu sevk etmeden elçi göndermiş ve sulh teklif etmiştir.[215]

Sufi Muhammed Danişmend, Otrar'a muhtemelen 1180'lerde gelmiş olmalıdır. Çünkü Cengiz Han 1218'de Otrar'dan Buhara'ya giderken Zernuk kasabasına elçi göndermiş ve bu sayede Zernuk savaşılmadan Moğol hâkimiyetine bağlanmıştır. Gönderdiği elçinin ismini Cüveynî, Danişmend Hacib olarak vermiştir. Otrar'ın Moğol istilasına uğraması ve Zernuk'a gidiş tarihi 1219-1220 olarak

---

[213] Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 14; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 155; Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, s. 19-20; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265*), s. 134.
[214] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 455.
[215] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 86.

düşünülürse onun hayatına dair belli tarihler çıkarılmış olur.[216] *Neseb-nâme*'de 112 yaşında vefat ettiği kaydedildiğine göre 1140 senesinde doğmuş, 1252 senesinde vefat etmiştir.[217]

Sufî Muhammed Danişmend Zernukî, Ahmed Yesevî'nin önde gelen mürit ve halifelerindendir. Nisbesinden anlaşıldığına göre Buhara civarındaki Zernuk kasabasında doğmuştur. Babası Mahmud Hoca Zernukî, dedesi, Muhammed Hoca Zernukî'dir. Zernuk'tan Yesi'ye gelip Ahmed Yesevî'nin müridi ve halifesi olmuştur. Yesevî'nin verdiği icazetle Otrar'a yerleşmiş ve Otrar'da kırk yıl irşat ile meşgul olmuştur.[218] Sufi Muhammed, Ahmed Yesevî'nin sadece müridi ve halifesi değil kardeşi Sadr Hoca'nın da oğludur. Yani aralarında bir akrabalık bağı da mevcuttur. [219] *Hakim Ata Risalesi*'nde Sufi Muhammed Danişmend, Ahmed Yesevî'ye Hakim Ata'dan sonra itibar eden ikinci kişi olarak geçer. Hikayede Ahmed Yesevî müritlerini namaz esnasında beline koyun bağırsağı sarıp denemiş, bağırsaktan ses geldiğinde mescittekiler namazlarını bozarken Hakim Ata namaza devam etmiş, Sufi Muhammed tereddüt etse de namazını bozmamıştır.[220]

Otrar'da Muhammed Harezmşah'ın Bağdat seferi hazırlıklarına başlamadan hemen öncesine kadar Taceddin Bilge Han yöneticilik yapmıştır. Ancak Muhammed Harezmşah onu görevden alıp 1216 senesinde Nesa'ya sürgün etmiş ve orada öldürtmüştür. Taceddin Bilge Han'ın yerine ise 1218 Otrar hadisesine sebebiyet verecek olan İnalcık-Kayır'ı görevlendirmiştir. Taceddin Bilge Han, Batı Karahanlıların son hükümdarı Osman'ın yeğenidir ve Muhammed Harezmşah'ın aldığı kararlar sonucu Karahanlı idaresi Otrar'da sonlanmıştır. [221] Damişmend Hacib'in kardeşi Abdülmelik'in oğlu Mevlânâ Safiyyüddin de Bilge Han sonrası Otrar'da hüküm sürenlerin yardakçı, zâlim ve hırsız olduğunu söylemiştir. Bütün bu anlatılanlara bakıldığında Sufi Muhammed Danişmend ve Yeseviler Moğol istilası

---

[216]Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb,* hz. Necdet Tosun, s. 16.
[217] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme,* s. 61.
[218] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme*, s. 61; Aşirbek Muminov ve dğr. (ed.), *İslamizatsiya i Sakralnıe Rodoslovnıe v Sentralnoy Azii,* Dayk-press, c.II, 189-190; Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb,* haz. Necdet Tosun, s. 16-17.
[219] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme,* s. 125.
[220] Anonim, *Hakîm Ata Kitabı*, haz. Münevver Tekcan, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007, s. 37-39, 85-86.
[221]Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi,* s. 43-44; Abdülkadir Özcan, "Karahanlılar", *DİA*, c.XXIV, İstanbul 2001, s. 410.

öncesinde bölgede hâkim olan siyasi otorite Harezmşahların yanlış siyasetinden rahatsızlık duymuştur. Muhtemelen Sufi Muhammed'in Cengiz'e tabiiyet bildirmesi ve onun adına İslam bölgelerine elçi olarak görevlendirilmeyi kabulü hem Harezmşahların yanlış politikası hem de Müslümanların Moğollara karşı durabilecek güçlü bir orduya sahip olmadığını bilmesinden dolayıdır. [222]

Cengiz Han, 1219'da Otrar'dan Buhara'ya giderken Zernuk bölgesine Sufi Muhammed Danişmend Hacib'i elçi olarak göndermiş. Zernuk ahalisi başta ona saldırmak istemişse de o niyetinin ve geliş sebebinin Cengiz'in sulh talebini kabul ederlerse canlarına ve mallarına dokunulmayacağını bildirmek olduğunu anlatmıştır. Zernuk halkı, Sufi Muhammed'den emniyetlerine dair söz alınca teslim olmayı kabul etmişlerdir. Moğollar, şehir halkının gençlerini orduya dâhil etmiş, kalanlarının kale yıkılınca şehre dönmelerine izin vermiş, şehre de Kutlug Balıg adını koymuşlardır.[223] Zekeriya Kitapçı, Cengiz tarafından Danişmend Hacib gibi kişilerin elçilikle görevlendirilirken, onların da Cengiz'i devlet kurmaya yönlendirdiğini düşünür. [224]

Sufi Muhammed Danişmend muhtemelen Zernuk'tan sonra Harezm'e elçiklikle vazifelendirilmiştir. Harezm'de Sufi Muhammed Danişmend öncesinde Ahmed Yesevî'nin önemli halifelerinden Süleyman Hakîm Ata(d.1090-ö.1186) bulunmuştur. Harezm doğumlu olan Hakim Ata'nın hangi yıllarda Harezm'de yaşadığı, Ürgenç'te kaç sene irşat faaliyetinde bulunduğu bilinmemektedir. Ancak, bir süre şeyhi Yesevî'nin icazetiyle Ürgenç'te bulunmuş sonra şehirden ayrılmıştır. Harezmşahlar idaresindeki Ürgenç'te pek çok sufi yaşamışsa da hiçbir sufi menakıbnamesinde Harezmşahlar devleti ve yöneticileri övülmemiş hatta ismen bile zikredilmemiştir. Harezmşahların meşhur tarihçisi Nesevî de hiç tasavvufi gruplardan ve mutasavvıflardan söz etmemiştir. Nesevî, sadece Sufi Muhammed Danişmed'den, Cengiz Han'ın Otrar'dan Harezm-Ürgenç üzerine giderken Ürgenç'e elçi olarak görevlendirdiği Zernukî'yi *'Cengiz'e sadık olan kişilerden Mabeynci Danişmend'* diyerek bahsetmiştir. Cengiz, Sufi Muhammed Danişmend'i Harezmşah'ın annesine elçi olarak göndermiş ve şehri teslim ederse idaresinde

[222] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Nesebnâme,* s. 59-60.
[223] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 131-132.
[224] Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet,* s. 33.

bulunan yerlere müdahale etmeyeceğini haber etmiştir. Ancak Terken Hatun bu teklifi reddederek Harezm'i terk edip Mazenderan'da bir kaleye sığınmıştır. Nesevî, Terken Hatun'un Cengiz'in teklifini niçin reddettiğini söylemezken, Mirhand, oğlu Muhammed Harezmşah'dan Mazenderan'a gitmelerine dair haber geldiğini anlatır. Nesevî ayrıca Moğolların Mazenderan'da Muhammed Harezmşah'ın haremini ele geçirdiğinde kızlarını kendi adamlarına verdiği, Kutbüddin Azlagşah'ın kız kardeşi Terken Hatun'un(Muhammed Harezmşah'ın kızı) da Danişmend'e verildiğini yazar.[225]

Sufi Muhammed Danişmend'in Harezm'e geldiğinde Necmeddin Kübra ile görüşüp Cengiz Han'ın şehirden istila öncesi ayrılmasını haber eden kişi midir bilemiyoruz ancak kronolojiye bakıldığında 1219'da Harezm'de bulunması Necmeddin Kübra ile görüşmüş olma ihtimalini düşündürür. Ancak Sufi Muhammed kendi yazdığı ya da daha sonra ilavelerle müritleri tarafından toplanan risalesinde çokça Necmeddin Kübra'nın düşüncelerine yer verse de onunla görüşmesinden bahsetmemiştir. Ancak risalelerin yazılış şekline bakıldığında sufilerin düşüncelerini aktarmayı esas aldığı için Ahmed Yesevî ile görüşmeleri de şeyh-mürit ilişkisi üzerinden bahsedilmemiştir. Yani dinî ve tasavvufî düşüncelerinden başka metinde gündelik hayata yahut siyasilere, dönem devletlerine karşı tavırlarına değinilmemiştir. Ancak görüşmüş olmaları yine de düşük bir ihtimaldir. Çünkü görüşselerdi muhtemelen Sufi Muhammed, Zernuk'taki halkı ikna ettiği gibi Necmeddin Kübra'yı da ikna eder ve şehrin kıyıma uğramasına mani olurdu.[226]

Cüveynî'nin verdiği bilgilerden Sufi Muhammed'in, Ögedey Han'dan ve Mengü'nün iktidarının ilk yılına kadar Moğolların yanında Karakurum'da sarayda bulunduğu anlaşılır. Cüveynî, Ögedey Han'ın(1229-1241) Karakurum şehri inşa edilirken pazara gittiğini ve saraya dönüşte Danişmend Hacib'e pazardan alış satın almasını ve karşılığında satıcıya yüklü miktarda para vermesini istediğini anlatmıştır. Başka bir hikâyede ise Cüveynî, Alaeddin Keykubad zamanında (1220-1237) Anadolu'dan Ögedey'i ziyarete gelen bir maskaranın Ögedey Han'a kuru meyve

---

[225] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Nesebnâme*, s. 25; Anonim, *Hakîm Ata Kitabı*, s. 85; Mustafa Kara, "Hakîm Ata", *DİA*, c.XV, İstanbul 1997, s. 183; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 57-60; Mîrhând, *Hârzemşâhlar/ Ravzatu's-Safâ*, s. 150.
[226] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 57-60.

vererek zengin olma hikâyesinden bahseder. Hikâyede, Ögedey Han, Danişmend Hacib'e Müslüman olmasına rağmen niçin şehrine gelen Müslümanı gözetmediğinin hesabını sorar ve onu ağırlamasını emreder. [227]

Sufi Muhammed Danişmend, Cengiz Han idaresine girdikten sonra siyasetten uzak durmamıştır. Danişmend Hacib ve bazı kimseler Horasan ve Mazenderan'ın yönetimini, Cin Timur'un oğluna verilmesini isterken Cinkay'ın önerisiyle, Ögedey Han, Körgöz'e vermiştir. Cüveynî, 1242 senesinde vefat eden Körgöz'ün İslam'ı kabul ettiğini söyler. Cüveynî babası ile Körgöz'ün de yakın münasebetlerinden bahseder. Ancak Danişmend Hacib'in niçin Körgöz'ü desteklemediğinin sebebini yazmaz. Danişmend Hacib ve bu iki grup arasında bir husumet bulunduğu yazdıklarından anlaşılır. Hatta Danişmend Hacib'in verilen emir üzerine Körgöz'ün himayecisi Cinkay'ı 1252'de cezalandırdığını da kaydetmiştir. [228] Cüveynî'nin Danişmend Hacib hakkında verdiği son bilgi burada kesiliyor. Bu bilgilere bakılarak Sufi Muhammed Danişmend'in 1252 senesine kadar yaşadığı ve hayatının bir bölümünü Karakurum'da sarayda geçirdiği söylenebilir. Böylelikle vefat tarihi *Nesebnâme*'ye de uygun olarak 1252'de netleşmiş olur. Muhtemelen Cinkay'ın cezalandırılması hadisesinden sonra Danişmend Hacib Karakurum'dan ayrılmış ve Otrar'daki dergâhına dönmüş ve kısa süre sonra burada vefat etmiştir.[229]

Sufi Muhammed'in Türkçe yazdığı *Mir'âtü'l-kulûb* eserinde dönemin tasavvuf anlayışı ve sahte şeyhler hakkında bilgiler bulunur. Kitabı Ahmed Yesevî'nin sözleri ve düşüncelerini derlemek için yazmışsa da en çok alıntı yaptığı diğer sufi Necmeddin Kübra olmuştur. Necmeddin Kübra'yı eserde rahmetle anmıştır, buna bakarak eserin en azından 1221 sonrası yazıldığı netleşir. [230]

---

[227] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 211, 220-221, 409.
[228] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 482.
[229] Necdet Tosun vefat tarihini verirken Sufi Muhammed Dânişmend'in damadı ve müridi Abdülmelik'in 1252'de vefat ettiğine dâir bir bilgi bulunduğundan dolayı, ölüm tarihinin şeyhi ile damadının vefat tarihleri arasında, XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında olmasını muhtemel görür. Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, hz. Necdet Tosun, s. 16.
[230] Necdet Tosun, "Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Degisi*, c.XV, S.30, İstanbul, 2017, s. 86; Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, hz. Necdet Tosun, s. 35.

Sufi Muhammed Danişmend eserinin girişinde Hz. Peygamber, Necmeddin Kübra, Ahmed Yesevî'den örnekler ve kendi düşünceleriyle şeriat, tarikat ve hakikatin bir bütün olduğunu anlatır. Sahte şeyhleri de eleştirerek daha başlangıçta sufi geçinenlerle kendi yollarının aynı olmadığını, aynı yolda oldukları mutasavvıfları örneklerle açıklar. Böylelikle XII. yy ve XIII. yüzyıldaki bazı şeyh olduğunu iddia edenleri de isim vermeden eleştirmiş olur. Misal: "*Ama Hak Teâlâ'nın yolu, şu delil ile üç yoldur: İslâm dîni Allah'a giden yoldur. Başlangıcı şeriat, sonu hakikat ve ikisi arasında tarikat (vardır). Ayrıca Şeyh Necmeddin Kübra'dan rivayetle; 'Her işte şeriat, tarikat ve hakikat vardır. Müritlikte de böyledir. Şeriatta ilim ve ameller, tarikatta kalplerin açılması ve hâl, hakikatte ise Hak Teâlâ'nın cemâlini müşahede ve buluşma vardır. Hz. Peygamber (s.a) der ki: Şeriat benim sözlerim, tarikat fiillerim (işlerim), hakikat ise hâlimdir. Sultanü'l-ârifîn (Ahmed Yesevî) der ki: Şeriat, zahiren uzuvlarla amel etmek; tarikat, kalp ile amel etmek; hakikat ise sır (kalbin içindeki cevher, gönül) ile amel etmektir.', 'Bazı insanlar "şeriatla yürüyorum", bazıları da "hakikatle yürüyorum" deyip iddiada bulunur. Şeriatla yürüdüğünü iddia edenlere mümin ve Müslüman derler. Tarikatla yürüyenlere şeyh, sufi ve Zahid derler. Hakikatle yürüyenlere de ârif, âşık ve muhib derler. Bu yolda yürüdüğünü iddia edenlerin mânevî hâl (delil) sâhibi olmaları gerekir. Eger (kişinin) mânevî hâli ve iddiası düzgün olursa, Hak Teâlâ onu dost edinir. Eğer mâneviyâtı düzgün olmayıp iddiası yalan olursa -bundan Allah'a sığınırız- böyle bir kimse Allah Teâlâ'nın düşmanıdır."*[231]

Zernukî, Sultanü'l-ârifîn diyerek bahsettiği şeyhi Ahmed Yesevî'den kendilerine uyulan insanların özelliklerinin nasıl olması gerektiğini yazmıştır. Buna göre; *"Kendisine uyulan önder insanlar üç kısımdır: Şeriat önderleri âlimler ve pâdişahlardır, tarîkat önderleri şeyhler ve sufiler, hakikat önderleri de ârifler ve Hakk'a yakın olan şeyhlerdir. Eğer âlimler ve padişahlar Şeriatta emredilene uyup yasaklanandan sakınır ve başkalarına da (bu emir ve yasakları anlatıp) emrederlerse doğru yoldan şaşmazlar. Onlara uyanlar da şaşmazlar. Eğer bu şartlarla birlikte olmazlarsa, Şeriat yolundan saparlar. Şeyhler ve sufiler riyâzat ve çile çekip gönül âlemlerini açsalar, yetmiş makamdan geçip gâib ruhlar ve meleklerle sohbet etseler,*

[231] Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, s. 74, 76.

bu tür şeyh ve sufiler tarikat yolundan sapmazlar. Bu tür büyüklere tabi olanlar da sapmazlar. (Ama onlar) bu şartlar içinde olmazlarsa tarikat yolundan saparlar, onlara uyanlar da saparlar. Hakk'a yakın olan kullar ve şeyhler, hakikaten (tam manasıyla) Allah'tan başka her şeyden vaz geçip gönüllerini sırra (manevî hâle veya manevî âleme) ulaştırırlarsa maksatlarına erişip hakikat yolundan sapmazlar. Onlara tabi olanlar da sapmazlar. Eğer bu şartlar içinde bulunmazlarsa hakikat yolundan sapıp gaye ve maksada ulaşamazlar. En iyisini bilen Allah'tır.' Yani Sufi Muhammed Danişmend, buna bakarak derler ki: Meselâ Hicaz bölgesinin padişahı, Hıtay (Çin) bölgesinin padişahına elçi (heyeti) gönderse, o elçi yolu bilmese, (içlerinden) biri başkan olup yola koyulsalar, (başkan) doğru yoldan sapıp şaşırır ve dolayısıyla elçi de şaşırır. Eğer o kılavuz (rehber), gördüğü yolu şaşırmasa, kılavuza uyanlar da sapmazlar. Derviş veya şeyh olan kişiler de, yolu bilen kılavuza benzerler. Onlara uyanlar da kılavuz tutan insanlara benzerler.', 'Şeriat, uzuvlarla yani zahirle amel etmektir. Uzuvlarla (bi'l-erkân) kelimesinden maksat, farz, vâcib, sünnet ve edeplerin tümü olur. Ama şeriatla yürürüm deyip iddiada bulunanlar, Müslüman (diye) adlandırıldılar. İddialara delil gerekir. O delil de şudur ki, Hak Teâlâ'nın emri kullarına iki şekilde olur: Emredilen iyi işler (farz) ve yasaklanan kötü işler (haram). "Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten menedersiniz." Şimdi, bu mü'min ve Müslüman diye adlandırılanlar, tüm emredilenleri yerine getirip yasaklananlardan sakınırlarsa, şeriatta iddiaları doğru, mümin ve Müslümanlıkları da dürüst olur. Hak Teâlâ'nın hakiki kulları olurlar. Allah Teâlâ'nın kelâmı: "Allah, inananların dostudur, onları karanlıktan aydınlığa çıkarır." Eğer (kişi) emredileni yerine getirmez, yasaklanandan sakınmaz ise, mümin ve Müslümanım diye iddiası yalandır ve kendisi yalancıdır. Emredilenler şunlardır ki, dine uygun olan her şeyi kabul etmek ve başkalarına da onu emretmek. Yasaklananlar şunlardır ki, küfür, nifâk, şüphe, şirk, kendini beğenmek, gösteriş yapmak, zulmetmek, haram yemek, yalan söylemek, gıybet yapmak, zina etmek, içki içmek, uyuşturucu bitki (beng) yemek ve müminlere haksız yere zulmetmek. Bütün bunlar yasaklanmıştır." [232]

[232] Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, s. 75, 7-78.

Sufi Muhammed Danişmend ısrarla sahte şeyhleri tenkit etmeye devam etmiştir. Sufi Muhammed Danişmend'in muhatabı kimdir sahte şeyhler ve onlara tabi olanlar kalabalık bir topluluk mudur belli bir isim zikredilmediği için bunların kimliği bilinmemektedir. Ancak Cengiz Han'ın yanında Otrar'dan itibaren bulunan Sufi Muhammed'in Cengiz ve sonraki Büyük Moğol hanlarının İsmaililerin sonlandırılmasına karşı özel bir etkisi varmış gibi görülür. Bundan dolayı Zernukî'nin bu sahte şeyhlerden kastının bir kısmının batıniler olduğu düşünülebilir.[233]

Sahte şeyhler konusu neredeyse Sünni sufilerin hepsi tarafından işaret edilmiştir. Ancak hangi gruptan bahsedildiği belli değildir, çünkü açıkça isim vermekten kaçınılmıştır. Sufi Muhammed Danişmend, 1166'da vefat eden hocası Yesevî'den bu konuda bilgiler aktardığına göre on ikinci yüzyılın sonlarında Harezm, Otrar ve Türkistan dâhil bu zihniyete sahip kişilerin varlığı kesindir. Ahmed Yesevî'nin: *"Mürit, bir şeyhe intisap ettikten sonra gidip başka bir şeyhe intisap etmesi (uygun) olmaz. Ama şayet bu şeyh (hakiki) mürşit değilse ve müridi maksada ulaştıramıyorsa, mürit de başka şeyhe gidip hizmet etse ve o mürşit sayesinde murâdı hâsıl olsa bu câiz olur. Ama şeyhten izin almak gerekir. Şu deyim meşhurdur: İcâzet bir kişiye, hizmet bin kişiye. Şeyhin, müridine emir ve tavsiyelerde bulunması, onu makamdan makama ulaştırıp yükseltmesi vâcibtir. Müridin de, şeyhin emrettikleriyle amel etmesi gerekir."* sözlerini risalesine alarak hocasından sonraki dönemde de aynı sorunun devamlılığını gösterir.[234]

Sufi Muhammed, Karahanlı, Harezmşah ve Moğol idaresini görmüş, ancak eserinde hiçbir siyasî iktidarı eleştirmemiştir. Onun tenkitleri sahte şeyhlere karşı olmuştur. Yaklaşık 34 sene Moğollar arasında bulunmasına rağmen hiçbir Moğol'dan söz etmemiş, onların İslam'ı kabullerine dair bir hadise rivayet etmemiştir. Onun Moğol idaresine girişi Harezmşahlara karşı bir tepki ve Moğolların karşısında duracak güçlü bir ordudan yoksun olmasından kaynaklanmıştır. Moğol istilası karşısında Zernuk ahalisine giderek sulhu kabul ettirip onların hayatlarının korunacağına teminat vermiştir. Moğol idaresi zayıflayıncaya kadar Yesevî

[233] Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, s. 76.
[234] Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, s. 88.

tekkelerinin açık kalmasına ve şehir hayatının devam etmesini sağlamıştır. Sufi Muhammed'in en çok alıntı yaptığı ikinci sufi olan Necmeddin Kübra'nın müridi ve halifesi Seyfeddin Baharzî de Buhara'da aynı şekilde hareket edip Kübrevî dergâhlarının Moğol idaresinin en güçlü olduğu devirlerde bile açık kalmasına vesile olmuştur.[235]

I.IV.II. Kübreviler: Necmeddin Kübra(d.1145-ö.1221)

Necmeddin Kübra, muhtemelen 1145'te Hive'de doğmuştur. Çocukluğunu Hive'de ailesinin kumaş dükkânında çalışarak geçirmiş, gençliğinde memleketinden ayrılmıştır. Necmeddin Kübra otuz beş yaşında Dizful şehrinde hastalandığında İsmail Kasrî'nin dergâhında ağırlanmış, onların sema ayinine katılmış ve ertesi gün Kasrî'ye intisap etmiştir. Kasrî, Kübra'yı Ebu Necib Sühreverdî'nin halifesi Ammar Yasir Bitlisi'ye yönlendirmiştir. Ammar Yasir de onu Kâzerûnlu Ruzbihân el-Vezzân el-Mısrî'nin yanına Kahire'ye göndermiştir. Mısır'dan yeniden Ammar Yasir'in yanına gelmiştir. [236]

1184'de Şeyhî Ammar'ın yönlendirmesiyle Necmeddin Kübra, Harezm'e dönmüş, altmış civarında öğrenci ile ilgilenmiştir. Harezmşahlar Devleti'nden ismi bilinmeyen bir vezir kendisini ziyaret etmiştir. Kübra'nın önemli halifelerinden olan Mecdüddin Bağdadî'nin ailesi ve kardeşi Harezmşahlar sarayında görev yapmıştır. Necmeddin Kübra, 1221'de Moğollar Ürgenç'i istila ettiğinde şehit olmuştur. Necmeddin Kübra'nın vefatıyla halife ve müritlerinin bir kısmı Harezm, Türkistan'dan ayrılırken bir kısmı bulundukları bölgede kalmayı tercih etmiştir. Ancak yine de Kübra'nın halife ve müritleri Moğol hâkimiyeti devrinde Çağatay, İlhanlı, Altın Orda hanlıklarının idaresinde yaşamışlardır. [237]

Necmeddin Kübra'nın müritlerinden Mecdüddin Bağdadî'yi 1219 senesinde Moğolların Ürgenç'i istilasından önce Sultan Harezmşah idam ettirmiştir. Çünkü

---

[235] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 57-60; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 211, 220-221, 409.

[236] Abdurrahan Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* , s. 565-567; Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Mecli*s, Çev. Kübra Zümrüt Orhan, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2021, s. 158-159; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 58-59; Hamid Algar, "Necmeddîn-î Kübrâ", s. 499.

[237] Abdurrahan Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s. 567; Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Mecli*s, s. 182-184; Algar, "Necmeddîn-î Kübrâ",s. 499.

Harezmşah'ın yakın çevresi ya da ona istihbarat getiren kişiler, âlim-sufileri şikâyet etmiş, katledilmeleri yahut göçe zorlanmalarına sebebiyet vermiştir. Abdurrahman Câmî, Bahaeddin Veled'i de Necmeddin Kübra'nın müritleri arasında sayar. Bahaeddin Veled'in Necmeddin Kübra'nın müridi olup olmadığını ya da tanışıp tanışmadıklarını teyit edebileceğimiz o döneme ait herhangi bir kaynak yoktur. Bahaeddin Veled de eserinde hiç Necmeddin Kübra'dan bahsetmemiştir. Aralarında bir şeyh mürit ilişkisinden ziyade tanışıklık olması düşünülebilir. Muhtemeldir ki Bahaeddin Veled de Mecdüddin Bağdadî'ye muhalif olan aynı grup tarafından şikâyet edilerek Harezm'den çıkmaya zorlanmıştır. [238]

Necmeddin Kübra ile Fahreddin Râzî aynı dönemde aynı coğrafyada bulunmuştur. İkisi de eserlerinde birbirlerine dair herhangi bir malumat vermemiş ya da atıfta bulunmamıştır. Ancak bazı kaynaklar Fahreddin Razî'nin Necmeddin Kübra'yı ziyaret ettiği, hatta ona mürit olduğunu söylemiştir.[239] Menkıbelerde Bahaeddin Veled ve Fahreddin Razî'nin Necmeddin Kübra'ya mürit olduğu söylenmişse de bu âlimlerin bilinen eserlerinde böyle bir şeyh-mürit ilişkisinden bahsedilmez. Ancak bahsedilen üç isim de Harezmşahlar sarayı ile yakından ilişki içerisinde olmuş, Bahaeddin Veled Harezm bölgesinden göçe zorlanmış, Fahreddin Razî sarayda önemli bir mevkideyken ilk batıniler tarafından tehdit edilmiş sonra da kâfir olduğu dedikoduları sarayda konuşulmuş, Razî de böylelikle Harezmşahlar coğrafyasından ayrılmıştır. Necmeddin Kübra'nın müridi ve halifesi olan Mecdüddin Bağdadî de Sultanın annesiyle yakın ilişkisi olduğu iftirasından dolayı öldürülmüştür.[240] Muhammed Harezmşah'ın yakın çevresinde kimlerin bulunduğu ve ona bu bilgileri kimlerin ilettiği, sürgün ve idam kararlarında sultanı kimlerin teşvik ettiği tarih kaynaklarında kayıtlı değildir. Ancak Necmeddin Kübra tam da bu konuyla alakalı olmalıdır ki *"bir kimseye tabi olanlar sapık ve bozguncu ise eninde sonunda tabi oldukları şahsı da kendi çizgilerine getirirler. Bunun için padişahlara yapılan nasihatlerde şu cümle vardır: 'İnsanların en iyilerini devlet hizmetinde*

[238] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.568-570.
[239] Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s.71-76.
[240] Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, s.309-310.

*kullanınız. Bir haberde de şöyle denmektedir: 'Kurdu çoban yapan kimse koyunlara zulmetmiş demektir."*demiştir.[241]

Cengiz Han, Türkistan istilası devam ederken Ürgenç'e muhtemelen Sufi Muhammed Danişmend'i elçi göndererek Necmeddin Kübra'nın şehri terk etmesini ve Terken Hatun'un teslim olursa canına zarar verilmeyeceğini haber etmiştir. Ancak büyük ihtimalle Necmeddin Kübra ile Zernukî görüşme fırsatı bulamamıştır. Necmeddin Kübra, Sufi Muhammed Danişmend'in sulh yaparak Cengiz'in hizmetine girmesinin aksine şehri terk etmemiş ve üzerlerine gelen Moğollarla savaşmıştır. Necmeddin Kübra'nın şehri terk etmemesinin sebebi Ürgenç'teki halkı yalnız bırakmak istememiş olmasındandır. Çünkü Moğollarla savaşılmayacağı istihbaratıyla şehri terk eden Muhammed Harezmşah'ın ardından, Cengiz Han'dan kendisine zarar verilmeyeceğine dair teminat gönderilen Terken Hatun da şehirden ayrılmıştır. Anne oğul ikisi de Mazenderan bölgesine çekilmiş, Muhammed Harezmşah gizlendiği yerde hayatını kaybetmiş, annesi ve haremi bir süre sonra Moğollara esir düşmüştür. Kübra ise sultansız ve ordusuz kalmış şehri yalnız bırakmamıştır. Ayrıca, Necmeddin Kübra, Moğol istilasının Buhara üzerine gideceğinden haberdar olduğunda Abdülhalik Gucdüvanî'ye haber göndermiştir. Menakıbnamelerde bu bilgi Kübra'nın Gucdüvanî'den dua istemesi üzerine geçse de, buradaki asıl vurgu Kübra'nın Ürgenç'ten Buhara'yı uyarmasıdır. Cengiz Han ise bölgenin en güçlü mutasavvıflarından olan ve diğer bölgelerle de temas halinde olan bu sufiyi şehirden çıkmasını isteyecek kadar uyardığına göre onu da devlet idarecileri arasında görmek istemiş ya da bölgede atayacağı görevlilerle irtibatlı kalmasını arzulamış olmalıdır.[242]

Ürgenç'teki siyasî idare bu kadar karışıkken Necmeddin Kübra'nın istila öncesi şehri terk etmesini haberini alıp almadığı, kendisine bu haberin getirildiği bile meçhuldür. Ancak, Cengiz Han'ın Necmeddin Kübra ile doğrudan tanışmadığı kesin ise de Sufi Muhammed Danişmend'in vesilesiyle ondan haberdar olmuştur. Çünkü Sufi Muhammed Danişmend, Ahmed Yesevî'nin düşüncelerinin kalıcılığını sağlamak maksadıyla yazdığı risalesinde Yesevî'den bahsettiği kadar Necmeddin

[241] Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, Çev. Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 2015, s. 59; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 570.
[242] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 59-60; Abdurrahan Câmî, *Evliya Menkıbeleri* s.455.

Kübra'dan da bahsetmiştir. Muhtemelen Terken Hatun'a elçi olarak gittiğinde Necmeddin Kübra'ya da haber göndermekle görevlendirilmiştir. Necmeddin Kübra, 1219'da Muhammed Harezmşah tarafından Terken Hatun ile yakın ilişkisi olduğu iftirası atılıp idam edilen müridi Mecdüddin Bağdadî'nin katledilmesine üzülmesine rağmen şehri bırakmamışsa da siyasilerden uzaklaşmıştır. Hadiselerin gidişatına bakıldığında Necmeddin Kübra'nın diğer büyük sufiler gibi sulh yapması beklenirken, yapılan savaşta şehit düşmüştür. Muhtemelen de Moğollarla yapılacak görüşmelerde bulunabilseydi Ürgenç'in istilasına engel olabilirdi. Ancak Harezmşahlar'ın şehri terk etmesi sonrası yalancı olarak anılan Ali Kûhi Durugî (dağ gibi yalancı) bölgede yönetici olarak hareket etmiştir. Necmeddin Kübra'nın ise bu unvanla tanıtılan bir kişiyle yakın olmadığı ve gelişen siyasî hadiselerden uzak durduğu söylenebilir. Ayrıca menkıbelerde Necmeddin Kübra'nın Moğol istilasının engellenemeyeceği için savaşarak şehit olmayı seçtiği de anlatılır.[243]

Devletşah, *"Din büyükleri ve ilahi sırları keşfedenlerden, Cengiz Han'ın askerlerinin önünde Ricalullah'ın ve Hızır aleyhisselamın bulunup orduya rehberlik ettikleri nakledilmiştir. Akıllı ve ferasetli kimseler bu duruma hayret etmişlerdir. Hakimlerin hikmetleri bu sırrı çözmekten aciz kalmışlardır; çünkü 'Tanrı istediğini yapar ve dilediğine hükmeder.'* der ve Necmeddin Kübra'dan şöyle bir alıntı yapar, *"Ey karıncaya, yılana, kargaya, bülbüle rızık veren Tanrı, Kulların tamamen helak oldular, sen bir avuç köpeği bahane yapmışsın, Oysa her şey sendendir ve her şeyi sen yapıyorsun. Ne Tatarlar yapıyor ne de Moğollar."* Bu alıntı ile Devletşah, Necmeddin Kübra'nın Moğollara karşı yaklaşımının doğrudan Moğollara bir nefret değil kaçınılmaz bir kader olarak kabul ettiğine işaret eder. Aslında Devletşah onun düşüncelerine doğru bir taraftan baksa da eksik almış, çünkü Necmeddin Kübra Moğollarla sadece savaşta tanışmış ve şehit olmuştur. Şehit olacağını bilerek savaşa girse de eserlerinde dönemin Harezmşahlar devletini göz ardı etmiş ve sahte şeyhleri daha ciddi olarak eleştirmiştir.[244]

---

[243] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 71-72; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 567.
[244] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 196; Necmeddin Kübra, *Tasavvufî Hayat,* s. 57

Necmeddin Kübra'nın bazı öğrencileri şeyhlerinin icazetiyle Ürgenç'ten ayrılmıştır. Kendisinden sonra Harezm'de bir Kübrevî tekkesi kalmış mı? Harezm'de Kübrevilik devamlı olmuş mu? gibi soruların cevabını verebileceğimiz bir bilgiye sahip değiliz. Kübreviliğin tekke merkezli olarak Buhara'daki en önemli temsilcisi Seyfeddin Baharzî, Nişabur-Bahrabad'da Sadeddin Hammuye olmuştur. Onlar tekke kurarak Kübreviliğin devamlılığını sağlamıştır. Ancak Necmeddin Daye, Baba Kemal Cendî, Radıyüddin Ali Lala, Cemaleddin Cilî gibi halife ve müritleri bir müddet irşat faaliyetlerine devam etse de merkezi bir tekke etrafında tarikat faaliyetleri süreklilik kazanmamıştır. Yine de XIII. asrın sonuna kadar onlar ve müritleri Moğol idaresindeki bölgelerde çalışmalarını sürdürmüştür. Kübra Moğollarla savaşta şehit düşmüş olsa da Çağatay Hanlığı coğrafyasında Kübreviliğin devamlılığı, Altın Orda Hanı Berke'nin ve İlhanlı Han'ı Gazan'ın İslamiyet'i kabulü onun halifeleri vesilesiyle gerçekleşmiştir.[245]

Necmeddin Kübra'nın en önemli müritlerinden biri olan Mecdüddin Bağdadî (d.1161-ö.1219), bir tabip ailesinin oğludur. Abbasi halifesinden Harzemşahların tabip istemesi üzerine Bağdadî'nin ailesi Bağdat'tan Harezm'e göçmüşlerdir. Halifelik aracılığıyla Harezmşah sarayında hekimlik yapmaya gönderilen ailesi Harezmşahlardan önce Abbasilerin hizmetinde bulunmuştur.[246] İlk gençlik zamanında Necmeddin Kübra'nın hizmetine girmiş, şeyhi onu temizlik işleriyle görevlendirdiğinde Harezmşahlar Devleti'nde tabiplik yapan annesi Şeyh Necmeddin Kübra ile görüşüp, oğlunu bu görevden alması karşılığında on tane Türk delikanlı göndermeyi teklif etmiştir. Necmeddin Kübra bu doktor kadının teklifini uygun bir dille geri çevirmiştir.[247]

Harezmşah Tekiş, Mecdüddin Bağdadî'nin Necmeddin Kübra'dan hilafet aldığında irşat faaliyetlerinde bulunması için Harezm'de bir tekke inşa ettirmiştir.

---

[245] Abdurrahan Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s.455.
[246] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.568.
[247] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 161; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.568.

Bağdadî, Necmeddin Daye'nin eğitimiyle şeyhi Kübra'nın isteği üzerine ilgilenmiştir. Radıyeddin Ali Lala'ya da Farsça icazetname kaleme almıştır. [248]

Muhammed Harezmşah'ın annesi Mecdüddin Bağdadî'nin vaazlarını dinleyip, şeyhi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler sırasında Şeyh Mecddüdin ile evli sayıldığı sultana sarhoşken anlatılmış ve sultanın sarhoşken verdiği emir uygulanarak 1219'da idam edilmiştir. Abdurrahman Câmî, Muhammed Harezmşah'ın Mecdüddin Bağdadî'yi öldürttüğü için pişmanlık duyup af dilediğini, şeyhin ise yaptığının karşılığını mülkünden olmakla bulacağı rivayetini aktarmıştır. Böyle bir konuşma ve hadisenin gerçekleştiğini teyit edemesek bile Abdurrahman Câmî'nin tarihi bilgileri kronolojik olarak verdiği, Muhammed Harezmşah'ın yakın çevresi tarafından sarhoşken verdiği idam emrinin hemen uygulanarak yönlendirildiği, Bağdadî'nin vefatından iki yıl sonra Harezm'in Moğolların eline geçtiği gerçeği bilinmektedir. [249]

Mecdüddin Bağdadî, Moğol istilası öncesinde yaşadığı için onların İslamlaşması konusunda özel bir şey yaptığı söylenemez. Arapça ve Farsça yazdığı eserler İslamlaşma ve İslam'a davet konusundaki faaliyetlerinden ziyade Müslüman olmuş kesim için kaleme alınmıştır. Özellikle de tasavvufa mensup kişilere hitap etmiş, seyrü sülükte dikkat edilmesi gereken kurallar, giyim-kuşam adabı, şeyh-mürit ilişkisi, halvet, havatır, hırka, sema, zikrin fazileti, avam, havas, havassu'l havas gibi konuları eserlerinde işlemiştir.[250] Bağdadî, Radıyeddin Ali Lala ve Necmeddin Daye'nin eğitimiyle bir süre ilgilenmiş, Şeyh Nureddin Ömer adlı birine icazetname vermiş, muhtemelen Feridüddin Attar'a da hırka giydirmiştir.[251]

I.IV.III Hâcegân: Abdülhalik Gucdüvânî (ö.1221)

Abdülhalik Gucdüvânî, Hemedânî'nin Buhara yakınlarındaki Gucdüvan doğumlu son halifesidir. Babası İmam Abdülcemil, Rum sultanlarından birinin kızıyla evli, yani annesi Rum sultanlarından birinin kızıdır. Babası Malatya'dan Buhara'ya göçmüştür. [252] Gucdüvânî, Hemedânî'den farklı olarak sadece hafi zikri

---

[248] Reşat Öngören, "Mecdüddin el-Bağdâdî", *DİA*, Ankara 2003, s. 230-231.
[249] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s. 570; Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarihi Güzide*, s. 257.
[250] Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ,* s. 132-133.
[251] Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ,* s. 131.
[252] Hamid Algar, "Abdülhâlik Gucdüvânî", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 169-170.

tercih etmiş, onun dışında hocasının düşüncelerini devam ettirmiş, müritlerine de devam ettirmelerini vasiyet etmiştir. Manevi oğlu ve halifesi olan Evliya Kebir'e hitapla yazdığı vasiyetnamesinde birçok konuda uyarılarda bulunmuş ve kendi dönemindeki bazı dini grupları ve onların çalışmalarını üstü örtülü olarak eleştirmiştir.[253]

Gucdüvânî'nin vasiyetnamesinden anlaşılıyor ki o dönem şeriatın kanunlarına ve sünnete uygun olmayan işler, sufi adını kullanan cahiller, fasık idareciler, şöhret peşinde olan âlimler çoğalmıştır. Gucdüvânî isim vermese bile onun zamanında Türkistan coğrafyasında Harezmşahlar Devleti hüküm sürmüş ve bu devlete tabi devlet adamlarını ve din adamlarını eleştirmiştir. Moğol istilası öncesi yaşayan Gucdüvânî yaşadığı dönemin sorunlarını vasiyetnamesinde halife ve müritlerinin dikkatli olmaya yönlendirmiş ve fitne zamanı yalnızlığı tercih etmelerini istemiştir. Belki de Hâcegân'ın bu tavrından dolayı Moğol istilası öncesinde ve zamanında ne Harezmşah devlet adamlarıyla ne Moğol idarecileriyle isimleri anılmıştır. Hemedânî'nin Sultan Sencer ile olan yakınlığı düşünülürse Hâcegân'ın Sencer'e karşı duran Harezmşah Atsız'a ve Büyük Selçukluların yıkılmasında payları bulunan Harezmşahlara müspet yaklaştıkları söylenemez. Gucdüvânî ve halifeleri Moğol hâkimiyetinde de öncesinde olduğu gibi uzleti tercih etmiş ve siyasetten uzak durmuşlardır. Ancak bölgeye atanan Moğol idarecileriyle de bir sorun yaşamamışlardır. [254]

Cengiz, Otrar sonrası oğullarını civar beldelere gönderip kendisi Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da Moğol istilası öncesinde Abdülhalik Gucdüvanî şeyhlik yapmıştır. Gucdüvânî, Buhara'nın Moğollar tarafından istilası sırasında ya da hemen sonrasında vefat etmiştir. Buhara, Cengiz tarafından ilk istila edilmemiş ve yağmalanmamıştır. Çünkü Buhara halkı ve eşrafıyla birlikte Cengiz ile sulh yapmıştır. Ancak bölgenin Harezmşahlardan önceki hâkimi Karahıtaylılar Harezmşahlara tabiiyetini bildirmiş ve Buhara'da kalmaya devam etmişlerdir. Moğollarla yapılan sulhun ardından Karahıtaylı Barak Hacib'in kardeşi Hamid Bur'un askerleriyle Buhara'dan kaçması, Cengiz'in Buharalıların sulhu bozduğu ve

[253] https://www.islamveihsan.com/abdulhalik-gucdevani-hazretlerinden-altin-nasihatler.html
[254] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 125.

kaçanların kendilerine saldırabileceği ihtimaliyle yapılan anlaşmayı bozmasına ve Buhara'yı ateşe vermesine sebep olmuştur.. Şehir ciddi şekilde harap olmasına rağmen kısa süre sonra imar edilmiştir. Gucdüvânî bu hadiseler öncesinde ya da sırasında hayatını kaybetmiş olsa da muhtemeldir ki Buhara'nın istila öncesinde yapılan sulhe halife ve müritleri razıdır. Çünkü Moğol hâkimiyetindeki Buhara'da kendisinden sonra yerine müridi ve halifesi Arif Rivgerî geçmiş ve Cengiz sonrası bölgeye hükmedecek olan Çağatay Han devrinde 1236-37'de ölünceye kadar irşat faaliyetlerine devam etmiştir. Yani Cengiz, Buhara'yı ele geçirdiğinde bölgeye atadığı Gucdüvan doğumlu Ali Hoca ile Rivgerî muhtemelen birbirlerini tanımış ve bir anlaşmazlığa düşmemişlerdir. [255]

I.IV.IV Dönemin Diğer Sufileri: Seyyid Bahaeddin Ecel (ö.?)

Seyyid Bahaeddin Ecel, Muahammed Harezmşah tarafından Çin'e elçi olarak gönderilmiş, Cengiz tarafından da Harezmşahlara gönderilen ticaret kervanıyla geri dönmüştür. Moğolların Merv istilasında teslim olup, Cengiz Han'ın emriyle yakın muhafızı olmuştur. Seyyid Ecel'in çocukları ve torunları Cengiz, Ögedey, Mengü ve Kubilay'ın emrinde çalışmış, özellikle torunu Şemseddin Ecel Çin'de halk tarafından sevilen biri haline gelmiştir. Torunları ise Kubilay'a karşı İslamiyet'i kabul etmiş Ananda'yı desteklemiştir.[256]

Bahaeddin Ecel'in Mirhand'ın da atası olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Muhtemelen, Mirhand, Seyyid Ecel Buharî'nin dördüncü göbekten torunudur. Dedesi Kemaleddin Mahmud Herevi öldüğünde babası Burhaneddin Havendşah küçük olduğu için birçok zorlukla karşılaşmış ve Buhara'dan Belh'e göçmüştür. Yani dedeleri Seyyid Bahaeddin Ecel'in Moğol istilasıyla 1221 yılında Merv'de teslim olduğu düşünülürse, bu yıllarda Ecel'in Buhara'da kalan oğlu Kemaleddin Abdurrahman vefat etmiş, Mirhand'ın babası da Belh'e göç etmiştir. [257]

---

[255]Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 41; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 125.
[256] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s. 405-409; https://www.iranicaonline.org/articles/sayyed-ajall
[257] Mirhand, *Ravzatu's Safa*, TTK, s. 1.

Anadolu'da hiç bilinmeyen ve kaynaklarda bahsedilmeyen Bahaeddin Ecel'in ismine 1433-34 tarihli Garkıni icazetnamesinde rastlanır.[258] Bu icazetnamede Garkıni silsilesi Seyyid Ebul Vefa'ya bağlanır ve silsilede ismi geçenler arasında Emir Acel(Ecel) vardır. Eğer burada geçen Emir Ecel, Muhammed Harezmşah'ın Çin'e elçi gönderdiği Seyyid Bahaeddin Ecel ise Dede Garkın ve ailesinin Moğol istilası öncesi Anadolu'ya Buhara, Belh ya da Merv'den geldiği söylenebilir. Durum böyle olduğu zaman Dede Garkın'ın kimliği netleşirken halifesi Baba İlyas'ın Anadolu'da silsilelerinde geçen Seyyid Ecel'den farklı bir tavır takınarak isimleri Selçuklu Devletine isyan ile anılmıştır. Ancak Harezmşahlar Devleti hizmetinde olan başta Moğollara karşı savaşı isteyen Seyyid Bahaeddin Ecel'in torunu Seyyid Ecel Şemseddin Umar'ın Cengiz, Ögedey, Mengü ve Kubilay'ın emrinde çalıştığı, bu hanlarla hiç karşı karşıya gelmediği, hatta hanların etraflarında çıkan isyanları bastırmada ondan yardım istediği görülür. Ecel'in isyanları bastırma şekli de savaşarak ya da zor kullanarak değil halkı ikna ve sulh yoluyla gerçekleşmiştir.[259]

Cûzcânî, Bahaeddin Ecel ile doğrudan görüşüp konuştuğunu söyler ve onu "nesebi asil bir seyyid" olarak tanıtır. Ardından Harezmşahlar Devleti'nin kâtibi İmadü'l-mülk Taceddin Câmî'den onun Çin'e gönderiliş sebeplerini aktarır. Taceddin Câmî ile 1220 yılında Tulek Kalesi'nde(Herat'ın güneydoğusu) görüştüğünü de kaydeder.[260] Cûzcânî, Bahaeddin Ecel'in Muhammed Harezmşah tarafından Cengiz Han'ın ortaya çıkışını, Moğol ordusu ve teçhizatını araştırması için gönderildiğini anlatır.[261] İmadü'l-mülk Taceddin Câmî de Bahaeddin Ecel'in gönderiliş sebebi olarak Muhammed Harezmşah'ın Çin memleketlerini ele geçirme sevdasının zihninde yer ettiğini, sürekli olarak bu ülkeyi araştırdığını, gelenlerden Çin ve Türkistan'ın uzak bölgelerini sorduğunu anlatır. Taceddin Câmî, Harezmşah'ı Moğollar üzerine gitme düşüncesinden vazgeçirmeye çalışsa da başarılı olamadığını

[258] Ahmet Yaşar Ocak, *Dede Garkın ve Emirci Sultan*, s. 58.
[259] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 405-409.
[260] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 51,52.
[261] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 51.

Seyyid Bahaeddin Ecel'i elçi olarak gönderinceye kadar bu düşüncenin Sultana hâkim olduğunu aktarır.[262]

Bahaeddin Ecel elçilik izlenimlerini anlatırken Cengiz Han'ın yanına Tamgaç sınırlarına Altun Han'ın başkentine yaklaştıkları zaman öldürülen insan kemiklerinden beyaz tepeler gördüklerini, insan yağından dolayı siyahlaşmış zemin olduğu, insanların hastalandığı ya da öldüğü, Tamgaç şehri kapısının girişindeki hisardan altmış bin bakire kızın Moğolların eline düşmemek için hisardan atladığını anlatmıştır. Ardından Cengiz'i gördüklerini ve yanlarına Altun Han'ın oğlu ve vezirinin elleri bağlı bir şekilde getirildiğini, dönecekleri zaman Cengiz'in hediyeler verip söylediklerini eserine alır. *"Muhammed Harezmşah'a iletin ki ' Ben güneşi doğan padişahım; sen ise güneşi batan padişahsın. Aramızda sıkı bir anlaşma, sevgi, güçlü bir barış olsun; iki taraftan tacirler ve kervanlar gelip gitsin; benim memleketimdeki değerli şeyleri ve malları sana; senin ülkendekileri de aynı şekilde bana getirsinler.".* Muhammed Harezmşah'a gönderdiği hediyeler arasında deveboynu şeklinde saf altından bir parça vardır ki bu parçanın araba ile taşınması gerekmiştir. Altından başka gümüş, ipek, ipekli kumaşlar, kunduz, samur yüklü beş yüz deveyi kendisiyle göndermiştir. Kervan Otrar'a geldiğinde İnalcık, Muhammed Harezmşah'tan izin alarak elçilik heyeti ve kervanı altın ile gümüşe olan hırsı sebebiyle katletmiş, hamamda bulunan bir deve çobanı dışında herkes öldürülmüştür. Seyyid Bahaeddin Ecel'in ağzından anlatılan bu hadisede kervanın içinde Bahaeddin Ecel'in de olduğu ve olayları onun anlattığı kadar bildiğimize göre Bahaeddin Ecel'in bu katliamdan nasıl kurtulduğu, Harezmşah sarayına nasıl geri döndüğü olaylar sırasındaki kendi konumuna dair hiçbir bilgi verilmiyor.[263]

Cüveynî, Otrar hadisesini anlatırken Seyyid Bahaeddin Ecel'den bahsetmez Harezmşahlardan gelen Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve Ahmet Belhî isimli tüccarların mallarını normal fiyatının çok üzerinde satmak istediğini anlatır. Bu tüccarlar Cengiz Han durumu öğrenip, sinirlendiğinde kumaşları hediye ettiklerini söyleyip durumu toparlamışlardır. Dönüşlerinde de Cengiz Han'ın emriyle 450 kişilik bir kervan onlarla gönderilmiştir. Cüveynî, Cengiz Han'ın onlarla sultana bir

[262] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 51-52.
[263] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.52-53.

mektup gönderdiğini bu mektupta daha öncede ülkesine tüccarlar gelip onların iyi karşılandığı, şimdiden sonra da dostluk ve ticaret odaklı bir ilişki kurmak istediğinden bahseder.[264]

Nesevî'nin yazdıklarında Bahaeddin Ecel'in adı geçmez ancak Nesevî Otrar olayı öncesi Cengiz'den bir elçilik heyeti geldiğini Harezmli Mahmud Yalvaç'ın sayesinde bir sulh ve ticaret anlaşılması yapıldığını, bu anlaşma devam ederken Cengiz'den gelen ticaret kervanının Otrar'da yağmalandığını anlatır.[265] Cûzcânî ve Cüveynî aynı olayı aynı sıralamayla anlatmasına rağmen olayda geçen isimlerde farklılık vardır. Cüveynî Bahaeddin Ecel'den bahsetmez ama gelen üç tüccardan önce de tüccarların gelmiş olduğunu anlatır. Cüveynî'nin Bahaeddin Ecel'den bahsettiği kısım artık Moğol istilasının başladığı ve Merv'e ilerlediği zamandır. Cüveynî, 1221 senesinde Merv istilası sırasında Kadı ve Bahaeddin Ecel'in Vali Bahaü'l-Mülk ve Şeyhülislam Şemseddin Harisi'nin Moğollara teslim olma düşüncesine karşı çıktığını, ancak Cebe ve Sübetey ordusu geldiğinde teslim olduğunu anlatır. Bu teslimiyet sonrası Bahaeddin Ecel hakkında İslam kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. [266]

I.IV.IV.I Seyyid Şemseddin Ömer Ecel (ö. 1279)

Chi Tang'ın çevirisini yaptığı Çin yıllıklarında Seyyid Bahaeddin Ecel'in ismi geçmezken torunu Seyyid Ecel Şemseddin'in hayatı ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Seyyid Ecel'in babasının adı Kemaleddin olup Peygamber soyundan geldiği ve Seyyid Ecel Asil de dendiği kayıtlıdır. Kemaleddin Abdurrahman vefat etmiş, 1221'de babası Bahaeddin de Moğollara teslim olmuştur. Bahaeddin Ecel yetim torunu Şemseddin Ecel'i de bu sırada yanına almıştır. Seyyid Bahaeddin Ecel, Cengiz Han'ın Batıya sefere çıktığında 1000 kişilik bir süvari kuvvetini kumanda ederek teslim olmuş, Cengiz'e Pars ve Turna kuşu hediye etmiştir. Cengiz onun yakın muhafızı olmasını istediği için Cengiz ile beraber seferlere çıkmış ve Cengiz

---

[264] "Ülkenizin tüccarlarından buraya gelenler oldu. Onları memnun edip sağ sâlim gönderirken, onlarla birlikte ülkenizde alışveriş yapıp güzel ve nadide şeylerle geri dönsünler diye adamlar gönderiyoruz. Böylece ticarî ilişkiler, aramızdaki anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları kaldırıp yerine sevgi ve dostluk getirmeye, kin ve husumetin sürüp gitmesini önlemeye vesile olacak" diye yazılan bir mektup gönderdi." Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 116-117.
[265] Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, s. 52-54.
[266] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 166.

ona Seyyid Ejel diye hitap etmiştir. Darugaçilik ve Pekin'in yöneticiliğini yapmıştır.[267]

Şemseddin Ecel'in Ögedey ve Mengü dönemlerinde de sürekli mevkisi yükseltilmiştir. 1271'de Moğol ordusuyla birlikte savaşlara katılmıştır. 1274'de Kubilay Han, Yunnan[268] adlı bölgeye bizzat gittiğini, bu bölgedeki memurun iyi tayin edilmediği için halkın zulüm gördüğü ve kendisinin bu işten sorumlu olduğunu söyler. Hatasını düzeltmek için ihtiyatlı ve dürüst bir adam tayin etmek istediğini, Seyyid Ecel'den daha iyi bir aday görmediğini söylemiştir. Seyyid Ecel görevi üstlendikten sonra hemen bölgenin bir haritasını çıkarıp Kubilay Han'a sunmuştur. Kubilay Han, Ecel'i bölgenin valiliğine atayıp, para ve kıymetli eşyalar göndermiştir.[269] Atandığı bölgenin yöneticisi Tuqluq askerlerini toplayıp onunla savaşmaya karar verdiğinde, Seyyid Ecel, oğlu Nasreddin'i elçi olarak göndermiştir. Oğlu Nasreddin ile yöneticiye haber göndererek, Kubilay Han'ın kendisini bu bölgeye görevli olarak atadığı ve hemen işe başlamasını emrettiğini söylemesine rağmen bu vazifeyi tek başına yapmaya cesaret edemediği için kendisiyle görüşmek istediğini ve bir adam göndermesini iletmiştir. Kral Tuqluq elçiler göndermiş karşılıklı hediyeleşme ve görüşmeler sonunda bu bölgedeki karışıklıklar engellenmiştir. Kral bütün yönetimi Seyyid Ecel'e bırakmıştır.[270]

Seyyid Ecel, Yunnan bölgesinde yeni bir idare şekli getirmiş ve buraya memurlar atanmasını sağlamıştır. Hatta yönetim dışında kültürel çalışmalarda da bulunmuştur. Erkek ve kızların karar vererek evlendiği, ölülerin gömülmeyip yakıldığı bu bölgeye, görücü usulünü ve gömme geleneğini benimsetmiştir. Toprağı yeniden kullanmalarını, sellere ve kuraklığa karşı suni göller yapılmasını öğretmiş, kanallar yaptırmıştır. Bölgeye bir Konfüçyus mabedi inşa etmiş, öğrencilere klasik

---

[267] Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler, s. 405; Derya Coşkun, "A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)", *Journal of Universal History Studies,* 7(1) 2024, s. 34-35;
Fatma Ecem Ceylan, "Müslüman Çinli Amiral Zeng He'nin Aile Tarihine Bir Bakış", *Current Research in Social Sciences,* Volume 2, No. 37, 2016, s. 41.

[268] Çin'in güneybatısında bulunan bir bölge.

[269] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s. 405-406.

[270] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 405-406; Coşkun, "A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)", s. 35.

bilgiler ve tarih dersi verdirmiştir. Ecel sayesinde medenileşme halk arasında yayılmıştır. Halk bölgede kâğıt para kullanımına alışamadığından Seyyid Ecel bunu hana bildirip insanların eskisi gibi midye kabuğu kullanmalarını onaylatmıştır. [271]

Seyyid Ecel, Yunnan coğrafyasının dağ yolları uzun ve tehlikeli olduğu için bazı yerlere karargâh kurdurmuş, hırsızlık ve haydutluk yapanlara hapis cezası uygulamıştır. Seyyid Ecel'i, kendisine karşı olan biri hana kanunsuzluk ve diktatörlükle suçlamıştır. Han, Ecel'i ihbar eden kişiyi dinledikten sonra tutuklayıp Ecel'e göndermiştir. Ecel ona: *"İmparatorun bana Yunnan halkının durumuna göre uygun bir şekilde idare etmemi emretmiş olduğunu bilmiyorsunuz. Bunun için benim kanunsuz hareketlerimden ve diktatörlüğümden şüphelendiniz. Şimdi sizi kabahatinizden dolayı yargılamıyorum ve sizleri memuriyete tayin ediyorum. Siz vazifede iyi çalışabilir misiniz?"* dediği zaman onlar minnettarlıklarını ölümle bile ödeyebileceklerini dair yemin etmiştir.[272]

Moğollar, bölgede hükümete karşı bazen isyan bazen itaat eden bir grubu istikrarlı bir hale getiremediğinden, Seyyid Ecel o bölgeye elçi gönderip isyan ederlerse felakete uğrayacaklarını ama itaat ederlerse talihin onlara güleceğini duyurmuştur. Elçinin haberini aldıklarında onların kralı(isyan edenlerin lideri) Yunnan'a gelmiştir. Seyyid Ecel onu şehrin dışına çıkarak karşılamıştır. Onların lideri bu karşılamadan sonra kendilerinin ebedi olarak tebaaları sayılmalarını istemiştir.[273]

Seyyid Ecel'in 1276'da Lopan şehrinde isyan eden bir grubu haber alınca üzülmüş, etrafındakiler niye üzüldüğünü sorunca, *"Kendim için korkmuyorum ancak sizin düşmanlara karşı savaşacağınıza ve. halkı yağma edeceğinize üzülüyorum."* demiştir. İsyan haberinin ardından Moğol ordusu şehre gitmiş, üç gün beklenmesine rağmen isyancılar teslim olmamıştır. Seyyid Ecel saldırmak isteyen generallere izin vermemiş, sulh yoluyla olayı çözmek istemiştir. Ancak generallerden biri Seyyid

---

[271] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.407.
[272] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.407.
[273] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 407.

Ecel'in emrini dinlemeyerek askeri teşkilatlandırıp hücum etmiştir. Ecel bu duruma çok sinirlenip, askeri hareketi durdurmuş ve tümen başını yanına çağırtmıştır. Tümenbaşına hanın halkı kılıçtan geçirmesini emretmediğini, olayları yatıştırmayı kendisine emrettiğini, başkumandanın emrini almadan hareket ettiği için öldürülmesi gerektiğini söyleyip onu kınamış, bağlanmasını emretmiştir. Diğer generallerin onun şehir alındıktan sonra cezalandırılmasını ricasını kabul etmiştir. Bu olaydan haberdar olan Lopanların reisi(isyan lideri) böyle bir insana karşı durmanın hata olduğunu düşünerek teslim olmuştur. Seyyid Ecel de teslim olan bu isyan liderini serbest bırakarak olayı sulh yoluyla çözmüştür. İsyan lideri teslim olmaya gelirken Seyyid Ecel'e hediyeler getirmiştir. Ecel bu hediyelerin tamamını yakın memurlarına ve fakir halka dağıtmış kendisi hiçbir şey almamıştır. Bu isyan liderine ziyafet hazırlatmış, ottan ayakkabı ve elbiselerinin yerine, kumaştan şapka, çorap, ayakkabı hediye etmiştir.[274]

Seyyid Ecel, Yunnan'da 6 sene kalmış, 1279'da 69 yaşında vefat etmiştir. Bölge insanları Ecel'in ölümüyle sokaklarda ağlamış, Chiao-chih lideri cenaze merasimine 12 kişilik bir heyet gönderip, "sevimli babam ve annem gibi bizi doyurdu, bize baktı." yazısını okutmuştur.[275] Seyyid Ecel, yöneticilik yaptığı yıllarda budist mabetlerini camiye çevirtmiş, yeni camiler inşa ettirmiş, liyakatli kişileri göreve getirmek için uğraşmış, fakirlere, yetimlere, dullara ve engellilere yiyecek ve giyecek dağıtmıştır.[276]

Seyyid Bahaeddin Ecel ile ilgili anlatılanlara toplu olarak bakıldığında, onun önce Harezmşahlar Devleti'nde elçi olarak görevlendirildiği, istila sonrasında da vefatına kadar Moğol hizmetinde çalıştığı görülür. Çin kaynağı Bahaeddin Ecel adından hiç bahsetmediğine göre bu aile ilk yıllarda Cengiz devletinde önemli bir konum elde etmemiş, Seyyid Ecel Şemseddin Ömer ile bir mevki kazanmışlardır. Seyyid Şemseddin Ecel'in 5 oğlu vardır. Bunlar: Nasreddin, Hasan (başkumandan),

---

[274] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 408.

[275] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 408; Ceylan, "Müslüman Çinli Amiral Zeng He'nin Aile Tarihine Bir Bakış", s. 41-42.

[276] Coşkun, "A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)", s. 36.

Hüseyin, Şemseddin Umar (genel idareci), Mesud (vali) [277] Nasreddin: Moğol ordusunda başkumandanlık yapmıştır. 1279'da Seyyid Ecel ölünce yerine Yunnan'a görevlendirilmiştir. Yunnan'ı iyi idare etmiştir. İdare ettiği bölgeleri vergilendirmiş, posta teşkilatı kurmuş, karargâh teşkil etmiştir. 1284'te Moğol ordusundan 1000 askeri kumanda etmiştir. Kubilay kazandığı galibiyetine karşılık ona para ihsan etmiştir. 1292'de hastalanarak hayatını kaybetmiştir.[278]

Nasreddin'in oğulları: 1-Bayan: 1293'te valilik yapmıştır. 1307'de Bayan, Aqutai ile beraber Ananda'yı sultan ilan etmek istemişlerdir. 2-Umar, 3-Cafer, 4-Hüseyin, 5-Şadi, 6-Ayong, 7-Bayonçor. [279] Hüseyin: Saray muhafızlığı yapmış, 1284'de Yunnan'da çalışmıştır. 1301'de Birmanya(Myanmar) reisi Fuku, Moğol hükümetinin emrini kabul etmediğinde ona elçi gönderip Seyyid Ecel'in oğlu olduğunu ve her şeyi babası gibi idare edeceğini, rahatsız oldukları şeyleri değiştireceğini söylemiştir. Birmanya reisi Fuku itaati kabul edip, ona beyaz bir fil hediye etmiştir. 1308'de valilik yapmış, 1309'da annesi yaşlandığından kendi isteğiyle işini bırakmıştır. 1310 senesinde vefat etmiştir.[280]

II. 1229-1246 Ögedey(1229-ö.1241) ve Töregene Hatun'un (1242-1246) Dönem Müslümanlarıyla İlişkisi

Cengiz Han, kendisinden sonra Ögedey'i halef olarak görüp diğer oğullarına bunu açıklamıştır. Ögedey han olduktan sonra, Hıtay'ın Moğol hâkimiyetinde kalması için uğraşmıştır. Ögedey'in yakın çevresindeki sufilerden dönem tarihçileri bahsetmemiştir. Ancak Han'ın yanındaki Müslüman isimlerden biri babası döneminde de önemli mevkilerde bulunmuş Mahmud Yalvaç'tır. Ögedey, Yalvaç'ı Hıtay'a bırakmış ve Moğolistan'a dönmüştür. Ögedey'in güvenilir ve gözde memurlarından olan bir diğer Müslüman isim de Emir İmadü'l- Mülk Muhammed Hotenî'dir. Mahmud Yalvaç ve Emir İmadü'l-Mülk'ün Ögedey Han ile yakınlığı

[277] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 408.
[278] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 409.
[279] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 409.
[280] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 409.

bilinmesine rağmen onların dönem sufileri ile ilişkileri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. [281]

Ögedey, dönem tarihçilerinin nerdeyse tümü tarafından övülmüş, herkes onun kendi dinlerini desteklediğini söylemiştir. Müslümanlar da aynı şekilde düşünüp Ögedey hakkında iyi hikâyeler anlatmıştır. Bilinen hikâyelerden birinde Moğol yasasına göre kurallara aykırı olarak gündüz suya giren bir Müslüman'ı Ögedey'in kardeşi Çağatay'ın cezalandırmasını engellemesidir. Diğer bir rivayette de Ögedey, bir Müslüman'ın koyun kesmesini kendisine şikâyet eden Kıpçak'ı Müslüman'ın evini gözetlediği için cezalandırmıştır. Başka bir anlatıya göre ise Hıtay'dan gelen oyuncuların sakalı beyaza boyalı, başına sarık koymuş bir Müslüman tasvir ederek, atın kuyruğuna bağlayıp yüzüstü çektiğini görünce Ögedey Han buna engel olmuştur. Hatta Müslümanların zengin ve kaliteli mallarına karşılık, Hıtaylıların değersiz ürünleri olduğunu açıklayıp, *"Müslümanların en fakirinin bile birkaç tane Hıtaylı kölesi var. Hâlbuki Hıtaylı büyük bir emirin tek bir Müslüman kölesi yok. Kavimler arasındaki farklılıklar, Tanrı'nın her kavim için uygun gördüğü mertebe ve dereceden ileri gelir. Cengiz Han'ın eski bir yasası da buna uyar. Bu yasaya göre bir Müslümanın kısası kırk baliş, bir Hıtaylınınki ise bir eşektir. Onlar hakkında bu kadar delil varken niçin bir Müslümanı böyle küçük düşürüyorsunuz? Sizin yaptığınız bu hareket suçtur. İşlediğiniz bu suçun cezasını çekmeniz gerekirdi. Fakat ben sizin hayatınızı bağışlıyorum. Bunu ganimet bilip buradan uzaklaşın ve bir daha buraya gelmeyin."* diyerek Müslümanlara Hıtaylılardan daha çok kıymet verdiğini açıkça söyler.[282]

Ögedey Han'a, Çağatay hanlığından ve bazı Moğollar sürekli gelip Müslümanları şikâyet edip, katledilmelerini tavsiye etmişlerdir. Putperest bir bilge rüyasında Cengiz Han'ı görüp Müslümanları öldürmesi gerektiğini Ögedey'e söylemiştir. Ögedey, Cengiz Han'ın rüyasında hangi dilde konuştuğunu sormuştur. Putperest Türkçe cevabını verdiğinde Ögedey, Cengiz Han'ın Moğolca dışında dil bilmediğini söylemiş ve o putperest bilgeye, *" Kardeşime olan hürmetimden ötürü seni*

[281] Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 102; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 185, 193-194, 229.
[282] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 201-203; V.V.Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan,* Çev. Seniha Sariha Moralı, TTK Yayınevi, Ankara 2020, s. 470.

öldürmüyorum. Tekrar mekânına dönerek Çağatay ve tabiiyetindekilere de ki elini Müslümanlara eziyet ve zulümden çeksinler; Müslümanlar bizim kardeşlerimiz ve dostlarımızdır. Ülkemizin kudreti onlar sayesinde zahir olmuştur. Onların yardımı ile dünya insanlarına boyun eğdirdik." karşılığıyla Müslümanları kardeş ve dost olarak gördüğü vurgusu yapılmıştır.[283]

Ögedey'in tüm dinlere saygılı davranmasından dolayı farklı gruplar onun üzerinde hâkimiyet kurma çabasına girmiştir. Özellikle de Türkistan coğrafyasının Moğolistan'a yakınlığı ve Müslümanların daha kalabalık oluşu, Hristiyanların ve diğer dinden insanların hanlar üzerinden üstünlük elde etmeye çalışmalarına sebep olmuştur. Cüveynî, Arapça konuşan bir münkirin Ögedey'in yanına gelip Cengiz'i rüyasında gördüğünü, oğluna Müslümanları öldürmesini söylediğini anlatır. Ögedey ona Cengiz'in tercüman kullanıp kullanmadığını sormuş, o da kullanmadığını söylediğinde, Ögedey yalan söylediğini anlayıp öldürtmüştür. Cüveynî, Ögedey'i Müslümanları katletmeye yönlendiren Arapça konuşan bir münkirden bahseder. Cûzcânî'nin örneğinde ise şikâyet eden kişi putperesttir. Bir putperestin Müslümanların katledilmesini hanı teşvik etmesi din taassubu ile açıklanabilirken, Moğol Hanına gelip Arapça konuşarak Müslümanların katledilmesini isteyen kişinin kimliği belirsizdir. Ancak Ögedey putperesti affederken Arapça konuşan kişiyi katlettirmiştir. Bu şikâyetlerden anlaşılıyor ki dinler arası kavgalar hanlar üzerinden devam etmiş, Müslümanlar arasında bulunan bozuk zihniyetler de Müslümanların katledilmeleri ve Moğolların Müslümanlar üzerine gelmesi için hazırlık yapmışlardır.[284]

Dönem yazarları Ögedey'in Müslümanlara karşı oldukça müsamahakâr olduğunu yazsa da Ögedey İslamiyet'i kabul etmemiştir. Ancak Han, kendisine gönderilen bir lâl'deki Hz. Muhammed yazısının altına kendi adını sonra da hediyeyi gönderenin ismini kazıtmıştır. Ögedey'in bu tavrı İslami bir duyarlılıktan ziyade Müslüman tebaya karşı bir hükümdar olarak kendini kabul ettirmek istemiş olmasındandır.

[283] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 108-111.
[284] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 217.

Çünkü Ögedey bütün dinlere ve din liderlerine neredeyse aynı mesafede ve samimi davranmıştır.[285]

Cüveynî, Ögedey döneminde sufilerden hatta dönemin en aktif tasavvufi gruplarından olan Hâcegân ve Kübreviyye mensubu isimlerden söz etmezken sufilerin dışında Alevilerin ve Rindlerin Maveraünehir'deki varlığı ve durumundan bahseder. Bu kişiler genellikle menfî bir şekilde cahil, alkolik, sahtekâr olarak tanıtılır. Bunlara ilk örnek Buhara'ya bağlı Çerg bölgesinden, Alevi-i Çerg adlı bir seyyidin Ögedey'den ortak iş yapmak için ödünç para almasıdır. Bu kişi aldığı parayı iade ederken kârını önceden Han'a teslim ettiğini söylemiştir. Alevî, Han'ın karşısına çıkarıldığında Han'a da aynı şeyi söylemiştir. Han yalan söyleyen bu Alevî ile kimsenin ticaret yapmaması emrini vermiştir. Daha sonra Han, Alevî'nin durumunu merak etmiş, kimsenin ticaret yapmaması emrinden pişman olup onun maddi olarak malının değerini karşılamıştır. Alevî, Han'ın iyiliğine karşı yerlere kapanıp ağlamıştır. Cüveynî'nin bahsettiği hikâyede maksadı Moğol hanını övmek olsa bile hanı kandırmaya çalışan ve karşısında yalan söyleyen kişinin Alevî olduğunu söylemesi en azından Alevî olarak o dönemde Buhara bölgesinde bulunan kişi ya da kişiler olup Moğol hanlarını kandırabilecek kapasitelerinin bulunduğu not edilmiş olur.[286]

Ögedey'in çevresinde Müslümanlar hep etkin olmuştur. Bu Müslümanlardan olan bir grup da güreşçilerdir. Moğollar sanat ve zanaatçıları kendi başkentlerine götürmüşlerdir. Ögedey ise hususi olarak güreşi ve güreşçileri sevip, merkezine getirtmiştir. Moğol, Kıpçak ve Hıtaylı güreşçilere ilave olarak Curmagun Noyan'dan Horasan'dan güreşçiler göndermesini istemiş, Curmagun da Hemedanlı Fila'yı göndermiştir. Ögedey, Fila herkesi yenince onu güzel bir kadınla evlendirmiştir. Sonra Fila'nın evlilik hayatını yaşaması için onun yerine akrabası olan Muhammed Şah'ı çağırtmıştır. Han güreşçinin yanındaki bütün pehlivanlara maaş bağlamış, hediyeler vermiştir.[287]

---

[285] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 203.
[286] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 216-217.
[287] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 219-220.

Ögedey Han, Karakurum şehrinde yerleşik bir düzen kurmuş ve artık büyük Moğol hanlığının asıl merkezi Karakurum haline dönüşmüştür. Merkez Karakurum olsa da Ögedey, Cengiz'in siyasetini ve Harezmşahlara karşı olan mücadelesinden vazgeçmeyerek 1231 senesinde Curmagun Noyan'ı İran'a göndermiştir. Curmagun, Hazar denizinin etrafında bulunan Irak, Cibal, Erran, Azerbaycan, Gilan, Rüstemdari gibi şehirleri İsfahan dışında yağmalanıp, harap olmuştur. İstila bölgeleri Hulvan'dan Bağdat'a uzanmış, Halife Mustansır-billah tarafından birkaç kez Moğolların üzerine Acem, Türk, Kürt ve Arap birlikleri sevk etmiş ancak ciddi bir savaş yaşanmamıştır. Moğollar bu dönem Bağdat'a çok yaklaşmamıştır. Curmagun Noyan, Kum-Kaşân sınırına yerleşmiş, bazı Moğollar da Kirman tarafına gitmiştir. Curmagun, Celâleddin Harezmşah'ı mağlup edip, Mugan ve Arran'a yerleşmiştir. Böylelikle Anadolu sınırlarına gelen Moğollar 1243 Kösedağ'a kadar Selçuklularla büyük bir savaş yaşamamıştır. Hatta epeyce uzak mesafe olmasına rağmen Ögedey döneminde Konya ve Karakurum arasında bir irtibat kurulmuştur. Türkiye Selçuklu coğrafyasından tüccarlar ve maddi kazanç elde etmek isteyen kişiler Karakurum'a gitmeyi göze almışlardır. Buna örnek olarak Anadolu'dan Ögedey'i ziyarete gelen bir maskaranın Hana kuru meyve vererek zengin olma hikâyesi verilebilir.[288]

Ögedey'e Anadolu'dan gelen ikinci kişi Kazvin'den Erzurum'a oradan Karakurum'a giden tüccar Şemseddin Ömer Kazvinî'dir. Ticaret yapmak için gelen tüccarla Ögedey Karakurum'da görüşüp, Alâeddin Keykubad hakkında bilgi almıştır. Ardından da onu Türkiye Selçuklularına, Alâeddin Keykubad'ın kendisine il olmasını teklif etmek için göndermiştir. 1236'da Keykubad, gelen elçiyle Kayseri'de özel olarak görüşüp, Moğolların topraklarını işgal etmeyeceğinden emin olunca teklifi kabul etmiştir. Ancak kısa süre sonra Keykubad aniden vefat etmiştir. 1237 senesinde Keykubad'ın yerine geçen oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev babasının kararını onaylamış, hatta Keykubad'ın Ögedey'e birader demesine karşın kendisinin baba diyeceğini vurgulamıştır. Selçukluların Ögedey'e gönderilen elçileri Mülhitler-Bâtıniler yakalayıp Girdkuh'a hapsetmişlerdir. Durumdan hanlık haberdar olduğunda Ögedey, Curmagun Noyan'ı görevlendirmiş, elçiler 3 ay on gün sonra kurtarılıp Karakurum'a gitmek için çıktıkları yola devam etmişlerdir. Selçukluların elçilerini

[288] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 112-113; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 220-221.

Girdkuh'a hapseden İsmaililer bir Selçuklu Moğol savaşını planlamıştır. İsmaililer, Selçuklu'nun Moğollara gönderdiği elçilerden haberdar iken Ögedey'in etrafında da İsmaililer var mıdır, varsa onlar Moğolları Müslümanlar üzerine bir savaşa yönlendirmiş midir bilemiyoruz. [289]

Ögedey'in etrafında bir sufi ya da gayri Sünni bir kişinin varlığı ismen bilinmese de yönettiği bölgelerde bu kişiler varlıklarını devam ettirmiştir. Ögedey'in idaresindeki Buhara Tarab'da 1238 senesinde Mahmud isimli bir kalburcu hırka giyip şeyhlik ve peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Kalburcunun çevresinde çok sayıda insan toplanmıştır. Mahmud Yalvaç akıl ve ileri görüşlülüğü ile aniden türeyen bu belayı yok etmiştir. Mahmud Tarabî, Buhara halkını Moğollara karşı silahlanmaya ve savaşa teşvik ettiği ve ona halktan serseriler, ayak takımından kimselerin uyup hırsızlık ve yağmaya başlamasından dolayı Ögedey Han, şehrin tamamını katledecekken, Mahmud Yalvaç engel olmuştur. Buhara, Kübrevilerin ve Hâcegân'dan sufilerin bulunduğu İslam dünyasının önemli şehirlerinden olsa da şehrin büyüklüğü ve karışıklığı sebebiyle Tarabî gibi kişiler şeyhlik iddiasıyla ayaklanıp etrafına mürit toplayabilmiştir. Cüveynî'nin isyana katılanları ayaktakımı ve serseri olarak değerlendirmesi Moğol hizmetinde çalışan biri olmasından kaynaklansa da dönemin iki büyük tarikatı Kübreviyye ve Hâcegân'ın isminin isyanla anılmaması onların Moğol hâkimiyetinde bile olsa bölgedeki sorumlu kişinin Müslüman Mahmud Yalvaç olmasını kabul ederek bir düzene tabi olduklarına işaret sayılabilir. [290]

Ögedey, hükmettiği bütün coğrafyadaki yazarların övgüsünü kazanmış bir Moğol hanı olarak 1241'de vefat etmiştir. Ögedey han döneminde, Aleviler, Rindler, İsmaililer, Tarabî isyanı gibi Sünni tasavvuf dışındaki hareketlerden söz edilse de Hâcegân, Yeseviler, Kübreviler ve Sühreverdilerden ve onların Moğollarla alakasından söz edilmemiştir. Danişmend Hacib'in 1252 senesine kadar Karakurum'da yaşadığı ve Ögedey'e hizmet ettiği bilgisi dışında hiçbir Sünni sufi isimden bahsedilmemiştir. 1237'de İsmaililerin Türkiye Selçuklu elçilerinin Moğollara gitmelerini engellemek maksadıyla hapsetmesi, 1238 Tarabî ve 1240

[289] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 437-440.
[290] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 138-142.

Baba isyanı Anadolu'dan Karakurum'a kadarki bölgede ayaklanmalarda batını karakterli grupların varlığı ciddi şekilde hissedilmiştir.[291]

II.I 1229-1246 Döneminin Nüfuzlu Müslümanları

II.I.I Barak Hacib (ö.1235)

Aslen Karahıtaylı olan Barak Hacib, Karahıtaylıların elçisi olarak Harezmşahlara gelmiştir. Karahıtaylıların Harezmşahlar karşısındaki yenilgisi sonrası Harezmşahlar devletinde çalışmaya başlamıştır. Muhammed Harezmşah tarafından oğlu Gıyaseddin Pirşah'a Kirman, Kiş, Mekran verilmiş, Gıyaseddin Pirşah Moğol istilası başladığında bölgeye gitmiştir. İlk olarak Barak Hacib, Gıyaseddin Pirşah'a atabeylik yapmıştır. Muhammed Harezmşah'ın vefatıyla Celâleddin Harezmşah Hindistan'a gidince, Irak'tan memurlar ayrılmış hükümetin anahtarları ve Kirman Barak Hacib'e verilmiştir. Nesevî, Barak Hacib'in Celâleddin Harezmşah'ı nasıl mahvettiğini ileride anlatacağını söyler ve Moğolları Harezmşahlar üzerine savaşa teşvik edeceğine işaret eder.[292]

1226 senesinde Celâleddin Harezmşah Tiflis'in zaptı sonrası Barak Hacib'in itaatten ayrıldığı, Moğollarla savaştığı ve Moğolları kendi üzerine teşvik eden elçiler gönderdiği haberini almıştır. Celâleddin Harezmşah, Barak Hacib konusunda veziri Şerefü'l-Mülk ve yakın adamlarından olan Orhan'a ne yapılması gerektiğine dair fikirlerini sormuştur. İsmaililer tarafından şehit edilecek olan Orhan, Barak Hacib'in yakalanıp hapsedilmesini, Kirman'ın zapt edilmesini teklif etmiştir. İsmaililerle yakından ilişki içinde bulunan vezir Şerefü'l-Mülk ise Barak Hacib'in Celâleddin Harezmşah'ı karşılayıp ilk itaat edenlerden olduğunu ve ihaneti hakkında bir söz duymadığını anlatmıştır. Celâleddin Harezmşah, Barak Hacib'i tutuklamaya karar verip üzerine ordu sevk etmiştir. Barak durumu öğrendiğinde sultana elçiler gönderip

---

[291] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 440

[292] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 46; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 423-424; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 160; Abdülkerim Özaydın, "Barak Hâcib", *DİA*, c.V, 1992 İstanbul, s. 62.

hediyeler sunmuştur. Celâleddin Harezmşah intikam almaya gücü yetmediği için Kirman'dan Şiraz'a yolunu çevirmiştir.[293]

Barak Hacib, Kirman'dayken kendisine sığınan Gıyaseddin Pirşah ve annesini kabul etmiştir. Gıyaseddin Pirşah, kardeşi Celâleddin Harezmşah'ın güvendiği adamlardan olan Hasan Harmil'i öldürünce, Celâleddin Harezmşah hiddetlenerek kadıya ister kısas uygulamasını ister affetmesini emretmiştir. Gıyaseddin, İsfahan'dan Huzistan'a kaçmış, veziri Kerim eş-Şark'ı Bağdat halifesine göndermiştir. Halifelik hediyeler ve 30.000 dinar vermişse de Gıyaseddin'i kabul etmemiş o da Huzistan'dan çıkıp Alamut'a geçmiştir. Alamut hâkimi Alâeddin, Celâleddin Harezmşah'a elçi gönderip kardeşi Gıyaseddin'in aman dilediğini bildirip affedilmesini rica etmiştir. Sultan onun özrünü kabul etmiş, memlükler emini Tacü'l-Mülk Necibüddin Yakub el-Harezmî ile Taşdar Cemaleddin Ferec'i kardeşini getirmekle görevlendirmiştir. Ancak Gıyaseddin teslim olmayıp, Alamut hâkimi Alâeddin'den üç yüz, dört yüz bin hayvan alarak kaçmış, Barak Hacib'in bulunduğu Kirman'a gitmiştir. Gıyaseddin Pirşah, Barak Hacib'in gücünü gördüğünde sana bu ululuğu kim verdi sorusuna, *"Samanlılardan saltanatı alıp köleleri Gaznelilere veren, Selçuklulardan alıp senin ataların olan Harezmşahlara verenler."* cevabını vermiştir. 1228 senesinde Barak Hacib, Gıyaseddin ve annesini kabul etse de Gıyaseddin Pirşah'ın annesini kendisiyle evlenmeye zorlamıştır. Kadınla evlendikten bir süre sonra da anne oğlu kendisini zehirletmek iddiasıyla, veziri Kerim eş-Şark ve emiri Cihan Pehlivan ile birlikte idam ettirmiştir. Cüveynî bu hadise sonrası *".Sen sultanı bir şeytanın tuzağına atıyor, alçağı emir, cömerdi dilenci yapıyorsun."* diyerek Gıyaseddin Pirşah'ın kandırıldığına düşünür. [294]

Barak Hacib, Cuvaşir Kalesi'ni ele geçirip, Gıyaseddin Pirşah'ı katlettikten sonra Celâleddin Harezmşah'ın baskısından kurtulmuştur. Barak, Abbasi halifesine elçi gönderip Müslüman olduğunu bildirmiş ve kendisine sultan unvanının

---

[293] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 353-54; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 101, 116-117, 121-122, 130; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265*, s. 26-28; Ünal, " Büyük Selçuklu Devleti'nin İran Coğrafyasındaki Hâkimiyetinin Sonlanmasında Bâtınilerin Rolü: Moğol İstilası ve Harezmşahlar Özelinde Bir Değerlendirme", s. 88-89.

[294] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 139-140; Mirhand, *Hârezmşâhlar-Ravzau's- Safâ*, 2022, s. 167-168; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 394; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 397-398.

verilmesini talep etmiştir. Halifelik isteğini kabul ederek ona 'kutluğ sultan' unvanını vermiştir. Barak Hacib'in niçin Müslüman olduğu ya da yakınındaki Müslümanlara dair herhangi bir malumat yoktur. Ancak, Cüveynî, Barak Hacib'in son derece akıllı biri olup gücün Moğollara geçtiğini anladığında onlara itaat ettiğini söyler. İbnü'l Esir ise Barak'ın Moğollara Celâleddin Harezmşah ile ilgili gizli bilgileri haber ettiğini, Harezmşah'ın ülkesinin çok geniş ve zengin olduğunu, onun ülkelerine sahip olursa askerlerinin çoğalacağı ve memleketinin genişleyeceğini anlattığından bahseder. Barak Hacib, Moğollara sadece itaatini bildirmekle yetinmemiş, nasıl olduğu bilinmese de büyük kızı Sevinç Terken'in Çağatay Han ile evlenmesiyle de bir yakınlık kurmuştur. Cengiz'in yasalar konusunda en katı olduğu söylenen oğlu ile evlenen Terken Hatun'un dini, evlilik sonrası hayatı, Çağatay üzerine etkisini değerlendirebileceğimiz bir kayıt yoktur.[295]

Barak Hacib, Abbasi halifeliğinden aldığı sultan unvanıyla bağımsızlık kazanmışken, Moğol kumandalarından Tayir Bahadır, Sistan'ı istilasında ona haber gönderip itaat etmesini ve yardım göndermesini haber etmiştir. Barak Hacib, onun isteğini kabul etmiş ancak kendisi hasta olduğunu ileri sürüp gitmemiş oğlu Rükneddin Hoca Mübarek'i göndermiştir. Aynı sene Barak Hacib 1235'de vefat etmiştir. Barak Hacib ihtida etmiş ve Halifelikten sultan unvanını elde etmiş biri olmasına rağmen onun Müslümanlığı ya da Moğollarla ilişkisinde İslamiyet'in yerini değerlendirebileceğimiz kayıtlar yoktur. Ancak onun İslamiyet'i kabulü ve Müslüman olduğunu bildirdiği kişinin Abbasi halifesi olması, dönem sufileriyle bir yakınlık kurmadığındandır. Çünkü onun Kirman coğrafyasına gelmeden bulunduğu Buhara ve Ürgenç, Hâcegân'dan ve Kübreviyye'den önemli sufilerin yaşadığı şehirlerdir. Bu iki tarikat ise Abbasilerden ve Harezmşahlardan uzak durmuştur. Barak Hacib'in ne sufilerle yakınlığı söz konusudur ne de Moğolların

[295] Mu'înеddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender,* s. 47-48; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 161; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 399; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh,* s. 306; Cihan Gençtürk, "Barâk Hâcib ve Kutluğhanlılar(Kirman Karahıtalıları)'ın Kuruluş Süreci", *Atatürk Üniversitesi TAED*-62, Mayıs Erzurum 2018, s. 334.

İslamlaşmasına bir etkisi. O siyaseten güçlü bir karakter olup hem Abbasilere hem Moğollara kendini kabul ettirip Kirman coğrafyasında yöneticilik yapabilmiştir. [296]

II.I.II Körgöz (ö.1242)

Körgöz, Beş Balıg'a yakın, seyyahların geçit güzergahında bulunan Barlıg adlı küçük bir köyde doğmuştur. Babası köyün ileri gelenlerinden olup Körgöz küçükken ölmüştür. Üvey annesi dışında kimsesi bulunmayan Körgöz, üvey annesi onu satacakken kaçıp İdikut'a sığınmıştır. İdikut, Moğol-Uygur âdetinde çocuğun üvey annesi ile evlenebileceğini söyleyerek evlenmesini önermiştir. Körgöz kabul etmemiş ve Uygur yazısını öğrenip kendisini geliştirmiştir. Köyden çıkmak istese de yol parası bulamamış, amcasının oğlu Beş Kulaç'ın ona at almasıyla Batu'nun yanına gidip onun hizmetine girmiştir. Başta seyislikle vazifelendirilse de bir memur onu kendi hizmetine almıştır. Bu memur Cuci'nin av partisine yanında Körgöz'ü de götürmüş. Körgöz Cengiz'den gelen yarlığı okuduğunda, Cuci onu katipliğe getirmiştir. Kısa süre sonra Moğol şehzadelerini eğitmekle ve Uygurca öğretmekle görevlendirilmiştir. Cüveynî, Körgöz'ün ömrünün sonlarına doğru Müslüman olduğunu yazar, ancak bunun dışında başka hiçbir bilgi vermez. Cüveynî'deki kayıtlara bakıldığında Körgöz'ün güvendiği, yerine Horasan ve Mazenderan'a sahib divan olarak bıraktığı kişi Ata Melik Cüveynî'nin babasıdır. Körgöz muhtemelen uzun süre birlikte çalıştığı Cüveynî ailesi vesilesiyle İslam'ı tanıyıp kabul etmiştir.[297]

Körgöz, Cengiz dönemi sonrası sınırları net olarak paylaşılmayan Horasan ve Mazenderan bölgesinde yöneticilik yapmaya çalışırken, bölgede Batu, Çağatay, Sorgaktani Beki'nin yakınları Ögedey'den bağımsız hâkimiyet mücadelesine girmişken, Körgöz'ün doğrudan Ögedey'in hanlığını kabulü ve Karakurum ile irtibatını koparmaması bütün bu diğer hanlar ve onların emirlerinin kendisine karşı durmasına sebebiyet vermiştir. Kendisinden sonra bölgeyi Emir Argun idare edecekse de Hülagu'nun gelip İsmailileri dağıtıncaya kadar bölgede güç mücadelesi devam etmiştir. Aslen Karahıtaylı olan Cin Timur, Ürgenç'te baskak olarak görevlendirildiğinde Körgöz onun haciblik ve naibliğini yapmış ve onun tarafından

[296] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 399-400; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 424.
[297] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s. 383; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 406-408.

Ögedey'e haberci olarak gönderilmiştir. Han onu çok beğenmiş, kendisi gibi Uygur olan Cinkay da Han'a onu övmüştür. Körgöz, 1235'de Mazenderan'a ilk kez Cin Timur öldüğünde gelmiştir. Cin Timur'un vefatıyla yerine Nosal getirilmiştir. Cüveynî Nosal'ın Sorkatani Beki'nin temsilcisi olduğu bilgisini vererek hadiseyi anlatır. Melik Bahaeddin, Karakurum'dan döndüğünde Körgöz, Ögedey'in yanına gidip rapor vermekle görevlendirilmiştir. Ancak, Nosal ve Kül Bolat yaptıkları yanlışları anlatma ihtimalinden dolayı Karakurum'a gitmesini istememiştir. Körgöz, Cüveynî'nin babası Bahaeddin Muhammed ile görüşüp Karakurum'a gitmek için hareket etmiştir.[298] Körgöz, yanında Melik Bahaeddin, Mahmud Şah, Horasan büyüklerinin bazılarıyla yola çıkmıştır. Han'a vergi borçlarının ne kadar toplanması gerektiğini anlatmıştır. Horasan ve Mazenderan'ın yönetimini Cinkay, Körgöz'e verilmesini isterken Danişmend Hacib ve bazıları Cin Timur'un oğlu Edgü Timur'a verilmesini istemiştir. Cinkay'ın çabasıyla Ögedey, Körgöz'ü yönetime getirmiştir. Körgöz, Horasan ve Mazenderan'da düzen kurmayı başarmıştır.[299]

Horasan ve Mazenderan yöneticiliğine Cin Timur'un oğlu Edgü Timur'u geçirmek için Batu'nun yanından dönen Şerafeddin ve Cin Timur'un yakınları Körgöz'e iftira atmayı planlamışlardır. Cüveynî olayı Körgöz'ün haklılığı tarafından anlatmış, çünkü babası Körgöz'ün Horasan ve Mazenderan'da güvendiği isimlerden olmuştur. Han bu iftira olayını araştırmak için Emir Argun, Kür-buka, Şemseddin Kemerger'i görevlendirmiş. Körgöz hadiseleri öğrenince yerine Cüveynî'nin babasını sahib divan olarak bırakıp yola çıkmıştır. Körgöz'ü geri döndürmek istemişler, Tonguz ile yapılan savaşta Körgöz'ün dişi kırılmıştır. Kül Bolat, Edgü Timur, Nosal, Timur Elçi, Körgöz ve adamlarını yakalayıp sorguya çekmişledir. Timur Elçi, Ögedey'in yanından gelip sorgulamayı bırakıp yanına gelmelerini emretmiştir. Devlet memurları Körgöz ve Edgü Timur ile Şerafeddin arasında kararsız kalmıştır. Körgöz gelen emir üzerine başkente doğru yola çıkmıştır. Kül Bolat ve Edgü Timur, dedikodu ve gammazlıkla ünlenmiş bir grup kimseyle

[298] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide* , 2018, s.473; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 409.
[299] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 409-410.

Buhara'ya gitmiş, Buhara emiri Melik Şah onları güzelce ağırlamıştır. Ancak, ziyafet esnasında dışarı çıkan Kül Bolat'ı fedailerden bir grup bıçaklayıp öldürmüştür.[300]

Körgöz ve Edgü Timur, Han'ın huzurunda Karakurum'da çadır kurmuş ancak Edgü Timur'un çadırı Ögedey'in ziyaretinde yıkılmıştır. Buna karşın Ögedey Körgöz'ün çadırını ziyaretinden, verdiği hediyeler ve ziyafetten oldukça memnun kalıp ona daha çok ilgi göstermiştir. Körgöz ve Edgü Timur arasındaki kavgayı çözmek için Cinkay görevlendirmiştir. Körgöz'ün yanında, Melik Nizameddin İsferayin, İhtiyaredin Abiverd, Amidü'l-Mülk Şerafeddin Bistamî gibi melikler ve Nizameddin Şah gibi akıllı kâtipler bulunmuştur. Cüveynî, Edgü Timur'un çok genç, yanındakilerden Kül Bolat'ın çocuk yaşta olduğunu, çok az aklı başında kişinin yanlarında bulunduğu hatta aralarındaki Mazenderanlıların ne söz söyleyebilmiş, ne de söyleneni anlamış diyerek haklı bile olsalar kendilerini savunamadığından bahsetmiştir. [301]

Yargılama sonucunda Ögedey'in adamları Körgöz'ün tarafında olduğu için Körgöz üstün gelmiştir. Birkaç ay dava sürmüş sonuç çıkmayınca Ögedey onların aynı çadırda konaklatmış, yine çözüm olmamıştır. Edgü Timur'u Batu'nun görevlisi Batu'ya gönderip cezalandırması emrini vermiştir. Edgü Timur kendisini büyük Han'ın cezalandırmasını istemesi üzerine Ögedey canlarını bağışlayıp, Körgöz'ün emrine vermiştir. Han karışıklıklardan Şerafeddin'i(Tacik) mesul tuttuğundan dolayı cezalandırmak istese de Körgöz ile Cinkay Horasan ve Mazenderan'ın vergi işlerini iyi bildiği için engel olmuşlar ve Körgöz ile Mazenderan ve Horasan'a dönmüştür.[302]

Körgöz, 1239 senesinde Karakurum'dan Horasan'a döndüğünde Batu'nun kardeşi Tangut'un yanına gitmiş, Harezm yoluyla geri dönerken Cüveynî'nin babası hediyeler gönderip Horasan ileri gelenleriyle onu karşılamıştır. Cüveynî'nin babası çadır kurdurup, eğlence düzenlemiştir. Körgöz Irak, Arran ve Azerbaycan'a oğlunu

[300]Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s. 383; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 410-411.
[301] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 412-413.
[302] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 413-414.

göndermiş. Divana Nizameddin Şah'ı görevlendirmiştir. Körgöz'ün oğlu ve heyeti Irak, Arran ve Azerbaycan'ı Curmagun taraftarlarından almıştır.[303]

Körgöz kendisine başkent olarak Tus'u seçmiş, Tus'un imarı için epeyce uğraşmıştır. Körgöz düşmanı Şerafeddin'i etkisiz hale getiren Asil Rugedi'ye vezirlik vermiştir. Timur Elçi'yi Şerafeddin'i şikâyet için göndermiş, arkasından kendi Karakurum'a gitmek üzere yoldayken, Han'ın öldüğü haberini alıp dönüşte Cengiz'in emirlerinden olduğunu söyleyen biriyle tartışmıştır. O Emir, Çağatay'ın oğullarına Körgöz'ü şikâyet etmiş, Argun ve Kür-buka Körgöz'ü getirmekle görevlendirilmiştir. Çağatay'ın elçileri geldiğinde Körgöz'ün bazı komutanları onların yanına katılmış, elçiler kaledeki hazine kapısına hançerlerle saldırmıştır. Körgöz asi olmadığını söyleyip teslim olmuş, ancak bundan sonra Horasan Mazenderan'da düzen bozulmuş, Körgöz ve Asil Rugedi'yi tutuklayıp götürmüşlerdir. Körgöz onların kendisini yargılamasını kabul etmemiş, yargılamayı Töregene Hatun'un yapmasına karar vermişlerdir. Cinkay, Töregene'den korkup Güyük'ün yanına gitmiştir.[304]

Cinkay'ın adamları olan Mahmud Yalvaç ve Körgöz, o dönem saraydaki devlet erkânına dikkate almadıklarından onlar tarafından olumsuz karşılanmışlardır. Fatma Hatun, Şerafeddin'e yargılamada istediklerini söylemesi karşılığında Horasan ve Mazenderan'ı vaat etmiştir. Yargılama sırasında Körgöz korkmadan cevap vermiş olmasına rağmen, ağzına taş doldurularak öldürülmüştür. Yargılamadan infaz kararı çıkmasında Ögedey Han'ın vefat etmiş olması muhaliflerinin daha rahat hareket etmesine ve Körgöz'ün Moğol yasasına aykırı olarak kendi şahsına hazine binası yaptırması etkili olmuştur. Körgöz'ün katli sonrası veziri Asil Rugedi de Semerkant'da yakalanıp aç bırakılmış sonra yemeğine zehir katılarak infaz edilmiştir. Körgöz'ün İslamiyet'i kabul ettiği söylense de onun dini tavrı ve düşünceleri hakkında kaynaklarda bilgi verilmemiştir. Cüveynî'nin anlattıklarından anlaşılıyor ki ölünceye kadar Büyük Moğol hanına sadık kalmıştır. Danişmend Hacib'in Horasan Mazenderan valiliğine niçin Körgöz'ü istemediğinin sebebi belli

[303] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 414-415.
[304] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 416-417.

değildir. Körgöz, bölgedeki bütün kargaşaya rağmen bir düzen kurmayı başarmıştır.[305]

II.I.III Fatma Hatun (ö.1248)

Töregene Hatun (d.1185-(1242-1246) ö.1265?) Ögedey'in ilk karısı olup, Ögedey'in 1241'de vefatıyla, akrabalarını ülke yönetimi ve han seçimi için kurultaya çağırmıştır. Bu kişiler toplanıncaya kadar yönetimi Töregene eline almış. Cinkay ve diğer vezirler, vilayet yöneticileri yerinde bırakırken Cengiz Han döneminden beri Moğol idaresinde bulunmuş Mahmud Yalvaç ve Ögedey'in itimat ettiği isimlerinden olan İmadü'l-Mülk Hotenî gibi Müslümanları görevden uzaklaştırmıştır. [306]

Töregene Hatun, Cengiz ve Ögedey döneminde hanların yakınlarındaki isimleri yönetimden uzaklaştırırken, onların yerine Müslüman bir kadın olan Fatma Hatun ile yakınlaşmıştır. Töregene, Sahib Yalvaç ve Cinkay'ı yakalatmak istediğinde onlar, Töregene'nin oğlu Köten'e sığınıp kurtulmuştur. Töregene oğlundan teslim edilmelerini istemişse de Köten, annesine onların durumunun kurultayda karar verilmesini söyleyip teslim etmemiştir. Töregene, Emir İmadü'l- Mülk Muhammed Hotenî'yi Yalvaç ve Cinkay'a karşı yalancı şahit yapmak istediğinde İmadü'l-Mülk kabul etmemiş, böylece zindana atılmıştır. İmadül'l-Mülk zindandan kurtulup, Güyük devrinde daha yüksek bir mevki sahibi olmuştur. Töregene'nin emirler hakkındaki tutumundan haberi olan Emir Mesud Yalvaç da Batu Han'ın yanına gitmiştir. Töregene'nin yanında Fatma Hatun devlet işlerine karışabilecek güce eriştiğinde Hıtay'a vali olarak Mahmud Yalvaç yerine Abdurrahman'ı tayin etmiştir.[307] Şebânkâreî'nin nesebinin Alevilerden olduğunu söylediği Fatma Hatun'un Mahmud Yalvaç ile anlaşmazlığı muhtemelen bu mezhep farklılığından kaynaklanmıştır.[308]

Fatma Hatun, Moğolların Meşhed'i istilasında esir düşmüş, Karakurum pazarında tellallık yaparken Töregene'nin hizmetine girmiştir. Cüveynî, Fatma

---

[305] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 418; Özkan Dayı-Özgür Tokan, "Moğol Dönemi İran'ında Uygur Kökenli Bir Vali: Körgöz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.XIII, S.I, Erzincan 2020, s. 116.
[306] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 122-123; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 228-229.
[307] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 229-230; Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan,* s. 476.
[308] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 213.

Hatun'u *"kurnazlık ve zekilik bakımından en hilekâr kadın bile onun eline su dökemez."* diyerek tanıtır. Kısa sürede Töregene'nin yanında bütün devlet işlerinde etkin konuma gelmiştir. Meşhed seyyidlerinden bir grup Karakurum'a gelip onun Peygamber soyundan olduğunu söylemişlerdir. Karakurum'a gelen ve yönetimdeki hatunun en yakını olan Fatma Hatun'un seyyid olduğunu iddia eden grup kimdir Meşhed'den Karakurum'a gelip Fatma Hatun'un seyyid olduğunu haber etmeleri ne anlama gelmektedir bilinmiyor ancak Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud Yalvaç gibi Sünni-Hanefi ve Seyfeddin Baharzî gibi Kübrevilerle aynı çizgide bulunan kişilerle anlaşamaması, Fatma Hatun'un Şii taraftarlığından kaynaklanmış olmalıdır. [309]

Fatma Hatun, Mazenderan'ı kimin yöneteceği ve Hıtay'a kimin atanacağı konusunda Töregene Hatun'u yönlendirmiştir. Pazarda sıradan bir tellallık yapan esirin bu kadar ciddi meselelere karışması ve Moğol idaresini yönlendirmesi tek başına hareket etmediğine işarettir. Fatma Hatun'un tesiriyle Töregene Hatun, naibelik yapmaya başladığında ilk aldığı kararlardan biri Mahmud Yalvaç ile Cinkay'ın yakalatılması ve Körgöz'ün tutuklatılması emri olmuştur. Yalvaç ve Cinkay kaçıp Töregene'nin oğlu Köten'e sığınmıştır. Töregene, Hıtay'a Yalvaç yerine Abdurrahman'ı, Mazenderan ve Horasan'a Emir Argun'u getirmiştir. Emir Argun, Körgöz'ü yakalayıp Töregene'ye getirdiğinde hapse atılmış ve Horasan Valiliği kesin olarak Emir Argun bırakılmıştır. Töregene'nin oğlu Güyük ile arası Fatma Hatun yüzünden açılmıştır. Çünkü Güyük Han döneminde, Kadak Noyan'ın Alevî olduğu söylenen şarapçısı Semerkantlı Alevî Şarapçı, Töregene'nin oğlu Köten'in hastalığının Fatma'nın büyüsünden olduğunu iddia etmiştir. Köten de bu hadiseyi Güyük'e haber edip kendisine zarar gelirse Fatma'dan intikamını almasını istemiş ve bir ay sonra vefat etmiştir. Güyük annesi Töregene'den Fatma Hatun'u istemiş, ancak kadın teslim etmeyi reddetmiştir. Güyük, Fatma Hatun'un teslimi konusunda ısrar edince, Töregene onu vermek zorunda kalmıştır. Fatma Hatun'u teslim alan Güyük 1248 senesinde öldürtmüştür. Hatta Fatma Hatun'un akrabalarını bulup eziyet ve işkence etmişlerdir.[310]

---

[309] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 231.
[310] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 230-232.

Fatma Hatun'un öldürülmesi hadisesinden kısa süre sonra İmilli Ali Hoca, Fatma'ya büyü yaptırmak konusunda iftira atıldığını ve ona iftira atanın Alevî şarapçı olduğunu söylemiştir. Alevî şarapçıyı iki yıl boyunca hapse atıp işkence etmişler sonra da suçunu itiraf edince suya atıp öldürmüşlerdir. Cüveynî, 'işlemedği suçu itiraf edince' der onun böyle bir iş yapmadığını söyler. Gariptir ki Cüveynî, Fatma Hatunun da Şarapçının da suçsuz olduğuna işaret eder. Ali Hoca'nın da aynı iftiraya uğrayıp 1251'de Mengü'nün Hanlığa geçtiği sene idam edildiğinden bahseder. Fatma Hatun 13. asırda Müslüman Şii bir kadın olup Moğollara esir düştükten sonra pazarda tellallık yaparken Büyük Moğol hanlığının naibesi Töregene'nin dikkatini çekerek hizmetine girmeyi başarmıştır. Fatma, Töregene Hatun üzerinde büyük bir hâkimiyet elde edip, Çin'e ve Horasan-Mazenderan'a atanacak görevliler konusunda naibeyi yönlendirmiştir. Fatma sıradan bir şii kadın olmayıp, büyük Moğol hanlığında yaşarken yanına Meşhed seyyidlerinden bir grubun gelip kendisinin Peygamber soyundan olduğunu hatırlatması muhtemel tabi olduğu grubun bir ikazıdır. Fatma Hatun devlet işlerine karışacak ve Töregene Hatun'u yönlendirecek kadar güçlü bir şahsiyetse de Töregene'nin ya da herhangi bir Moğol'un İslam'a yakınlaşmasına vesile olmamıştır. [311]

III. 1246-1294 Güyük(1246-ö.1248), Mengü (1251-ö.1259) ve Kubilay (1260-ö.1294) Han'ın Sufiler Hakkındaki Düşüncesi

Güyük, Ögedey'in 1241 yılında vefatıyla 5 yıl gibi uzun bir sürede toplanan kurultayın ardından 1246 senesinde han seçilmiştir. Töregene yönetimi oğlu Güyük'e bırakmıştır. Kurultaya Maveraünnehir ve Türkistan'dan Mesud Yalvaç ve bölge ileri gelenleri, Emir Argun ile Horasan Irak, Lur, Azerbaycan, Şirvan'ın beyleri, Anadolu'dan IV. Rükneddin, Gürcistan'dan Bedreddin Lulu'nun(1233-1265) eşi, Kirman ve Fars'tan yöneticiler, Alamut'tan III. Alâeddin Muhamed (1221-1255), Kuhistan'dan Şihabeddin ve Şemseddin yönetici olarak katılmıştır.[312]

Güyük Han, 1246'da kurultaydan hemen sonra mülhit sorununu ortadan kaldırmak için kendi hâkimiyetindeki bölgelerden belli sayıda orduya asker

[311] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 232; Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 22.
[312] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 234.

göndermesini emretmiştir. Kendisi de onların arkasından gitmeyi hedefine koymuştur. Güyük Han, Hıtay memleketlerini Sahib Yalvaç'a, Türkistan'ı Mesud Yalvaç'a bırakmıştır. Emir Argun'a Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kirman, Fars, Hindistan bölgesinin idaresini vermiştir. Rum yönetimine II. Keykavus'u azledip yerine IV. Rükneddin'i getirmiştir. Diyarbakır ve Halep sultanlarına onların elçileriyle yarlıg vermiştir. Ancak Bağdat elçisine yarlıg vermeyip, Halife'ye sert mesajlar göndermiştir. Alamut elçilerine de hakaretler ederek getirdikleri mektuba sert cevaplar verip geri göndermiştir. Horasan ve Mazenderan'ın mali işleriyle ilgilenen Şerafeddin'in yerine Güyük Han uluğ bitikçi olarak herkes tarafından sevilen, sayılan iyi kalpli olarak tasvir edilen Hoca Fahreddin Bitikçi'yi atamıştır. Atabek Hamuş'un oğlu Atabeg Nusretüddin'i Tebriz ve Azerbaycan emir tümenliğine getiren al tamgalı bir ferman çıkarttırmıştır.[313].

Güyük'ün yakın çevresindeki ve Karakurum'da bulunan Müslümanlardan kaynaklar bahsetmiyor. Çünkü Güyük'ün en yakınındaki isim Nov Kadak Hristiyan olduğu için Han ondan etkilenerek onun dinine girmiştir. Diğer adamı Cinkay'ın da Hristiyan olması yüzünden keşişlere ve Hristiyanlara özel ilgi ve yardımda bulunmuştur. Başta tabipler olmak üzere sarayına pek çok Hristiyan almış, böylece onun döneminde Hristiyanlar güçlenirken, Müslümanların tesiri azalmıştır.[314] Ayrıca Barthold, Güyük'ün İlçigiday'ı Kıbrıs adasında bulunan Fransız Kralı IX. Louis'e İsmaililer ve Abbasi halifesine karşı ittifak amacıyla gönderdiğini ve bir uzlaşmaya varsalar da Güyük'ün vefatıyla anlaşmanın uygulamaya konulmadığı hakkında dönem mektuplarında yazışmaların olduğunu aktarır.[315]

Şebânkâreî de Güyük'ün İsmaili sorunu bitirmeye kesin olarak karar verdiği görülür. Şebânkâreî, Güyük'ün Abbasi halifesinin gönderdiği mektuba tehdit, tahfif ve ümitle karışık cevap verirken; İsmaililere karşı son derece sert davrandığını, onları

---

[313] Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 22; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 214.; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 239, 421.
[314] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 240.
[315] Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan,* s. 493-494.

köpek, sapkın, yalancı olarak niteledikten sonra "ülkeyi siz köpeklerden temizleyeceğim!" dediğini kaydetmiştir.[316]

Güyük Han'ın yakın çevresinde Müslümanlardan söz edilmese de onun döneminde Müslüman ve Alevilerin hanlık merkezindeki hadiselere etki ettiği görülür. Kadak Noyan'ın Alevî olduğu söylenen şarapçısı Semerkantlı Alevî Şarapçı, Töregene'nin oğlu Köten'in hastalığının Fatma'nın büyüsünden olduğunu söylemiştir. Güyük kardeşini vefatından sonra annesinden zorla Fatma Hatun'u alarak 1248'de idam ettirmiş ve kardeşine verdiği sözü tutmuştur.[317]

Güyük'ün yanında Hristiyanlar kadar putperestler de aktif faaliyetlerde bulunmuş, Güyük'e istikrarlı olarak Müslümanların katledilmelerini ya da nüfuslarının çoğalmasını engellemeye teşvik etmişlerdir. Cûzcânî, Çin ile Türkistan'da kabul gören ve nam sahibi putperest toyinlerden birinin Güyük'e, *"Moğol tahtı, hükümdarlığı, ordusunun sana kalmasını istiyorsan iki işten birini yap; ya Müslümanların tamamını öldür, ya da onların tenasüllerini kes."*dediğini anlatır ve tüm Müslümanların iğdiş ve hadım etmeleri için Çin, Maçin, Acem, Irak, Rum ve Şam'ı kapsayan bir ferman çıkarttığından bahseder. Cûzcânî, ferman kaleme alındıktan sonra tüm ülkelere gönderilmesi emri verildiğinde toyine sarayda köpek saldırıp ölünce Güyük'ün bunu bir işaret olarak görüp vazgeçtiğini anlatır.[318]

Güyük'ün hâkimiyet yılları dinler arası kavgaların yaşandığı özellikle de Müslümanların pasifleştirilmesi için gayrimüslim din adamlarının büyük bir çaba harcadığı bir dönem olmuştur. Hristiyanlar, papazlar ve putperestlerden bir grup Güyük'ten kendileriyle münazara edip İslam'ı anlatmaları için bir Müslüman istemiştir. Güyük'ün emriyle İmam Nureddin Harezmî'yi çağırmışlardır. Cüveynî, Harezmî'den, *"Ehl-i İslam ulemasından, çeşitli tarikat ilmiyle mevsuf, şeriat ilminin sınıfları ve hakikat sanatlarının incelikleri ile donanmış; dışı ilim ve fazilet süsüyle müzeyyen, içi ise saflık ve amel nuru ile pirüpak idi. İslam dini konusunda parmakla gösterilen Mustafa sallallahu Aleyhi ve Sellem'in sünneti yörüngesinin yüce bir kutbu idi."* diyerek bahsetmiştir. Ona Muhammed kimdir diye sorduklarında,

[316] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 215.
[317] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 231-232.
[318] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 130-131.

"Muhammed nebilerin sonuncusu, gönderilmişlerin efendisi, Alemlerin Rabbi'nin peygamberidir. Başı 'ömrüne and olasun ki (Hicr suresi 72.ayet)' ile taçlandı; üzeri 'Senin göğsünü açıp genişletmedik mi? (İnşirah suresi 1. Ayet)'ile kaplandı; Musa Allah'ım beni Muhammed'in ümmetinde eyle demekle onun yüceliğinin aşığıdır; nübüvvet görevinin çavuşu olan İsa, 'Benden sonra Ahmed adlı bir Resul gelir.(Saf sures, 6. Ayet)' sözüyle onun şanını müjdeleyen öncüdür." demiştir. Karşısındaki gayrimüslim topluluk Nureddin Harezmî'ye, *" Peygamber sadece ruhani olandır; aynen İsa gibi, kadınlara kaşı şehvetle ilgisi yoktur ve ilgi göstermez. Muhammed'in 9 hücresi(karısı) ve birkaç çocuğu vardı; bu nasıl olur?* diye sormuşlardır. Nureddin Harezmî, *" Davud Peygamberin doksan dokuz karısı vardı, 'Bu benim kardeşimdir. Onun doksan dokuz koyunu var. (Sad Suresi 23. Ayet) Süleyman 360 nikahlı kadın sahibi idi; bin cariye onun ev işlerini görüyordu."* karşılığını vermiştir. Cûzcânî soruyu soranların, *" O kâfirler taifesi inat, inançsızlık, kibir ve diretme yüzünden Davud ve Süleyman'ın nübüvvetini inkar ettiler, onlar hükümdardır dediler."* diyerek soru soranların münakaşa maksadına dikkat çeker. Bu topluluk Güyük'e imamdan namaz kılmasını emretmesini istemiş, Nureddin Harezmî namaz kılarken Güyük'ün buyruğuyla namaz esnasında imama eziyet etmişlerdir. İmam eziyetlere rağmen namazını bozmayıp bitirdikten sonra evine gitmiştir. Cûzcânî bu olayın gecesinde Güyük'ün hastalanıp vefat ettiğini, oğullarının da ertesi gün gelip Nureddin Harezmî'den özür dilediklerinden bahseder. Rubruk ise Mengü'nün büyük han olması için Batu'nun Güyük Han'ı zehirlendiğini ve bu bilgiyi birader Andereas dediği kişiden duyduğunu kaydetmiştir. Kaynaklara bakıldığında Güyük'ün İslamiyet'ten ve Müslümanlardan uzak duran hatta putperestlerin de teşvikiyle Müslümanlara eziyet eden biri olduğu görülür. Müslümanlara karşı bu kadar mesafeli olan Güyük'ün sufilere de sempati beslemeyeceği ortadadır. [319]

Mengü Han(d.1209- 1251-ö.1259)

Mengü, tahta çıkmadan önce, kurultayda kesin karar alıncaya kadar Güyük'ün yerine karısı Oğul Gaymış geçmiştir. Oğul Gaymış'ın(1248-1251) oğulları Hoca ve Naku, Batu'nun yanında bulunmuştur. Batu onlarla ilgilenmesi için

[319] Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Han'ına Seyahat (1253-1255)*, s. 108; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 133-135.

Cinkay'ın vazifelendirilmesini tavsiye etmiştir. Oğul Gaymış, kamlarla ve onların gerçek dışı sözleriyle, oğulları Hoca ve Naku da devlet işinden çok tüccarlardan mal almak ve vergi toplamakla uğraşmıştır. Güyük'ün vefatı sonrası yerine geçen ve yaklaşık üç yıl naibelik yapan karısı Oğul Gaymış'ın Müslümanlarla alakası bulunmamıştır. Oğullarından birini adının Hoca olduğu söylenmişse de dini konusunda yorum yapabileceğimiz daha net bir bilgi bulunmamaktadır. Onun Müslümanlardan etkilenerek Hoca unvanını kullanmış olması muhtemeldir. [320]

Güyük sonrası hanlık için toplanan kurultayda Batu'nun da desteklediği Mengü han kabul edilmiştir. Mengü, han ilan edildikten sonra, Hıtay'a Kubilay'ı, Batı'ya Hülagu'yu göndermiştir. Hülagu, 1252'de Ked Buka Bavurci'yi mülhitlerin üzerine öncü birlik olarak göndermiştir. Ked Buka'nın gönderilişinden iki yıl sonra 1254'de İsmaililer tarafından 400 suikastçı Mengü'ye suikast düzenleyip, tahttan indirmek için gönderilince Hülagu Batıya gitmek için Karakurum'dan ayrılmıştır.[321] Mengü'yü İsmaililer üzerine gitmeye Kadı Şemseddin Kazvinî de teşvik etmiştir. Kadı Şemseddin Hıtay tarafına birkaç kez yolculuk yapmış, Mengü Han'a mülhitlerin İslam memleketlerindeki şer ve fesadını anlatmıştır. Cûzcânî onun Mengü karşısındaki durumunu şu şekilde anlatır, *"Mengü Han'ın huzurunda, Müslümanlığın ve dinin heybeti ile sözler edince, Mengü Han'ın öfkesini ve meliklik kibrini tahrik etti. Onun hükümdarlık tasarrufunun ve idaresinin aciz ve zayıf olduğu hakkında sözler söyledi. Mengü Han: "Kadı memleketimizde ne acizlik görmüş ki böyle korkunç laflar ediyor?" dedi. Kadı Şemseddin, "Acizlik ve endişe şudur: Mülhitler cemaati birkaç kale inşa ettiler; bu cemaatin dini Hristiyanlık, Müslümanlık ve Moğol dinlerine karşıdır; parayla sizi aldatıyorlar. Devletiniz biraz zayıflık gösterdiğinde, o topluluk kalelerden ve kaleler arasından çıkarak İslam ehlinden geri kalanları devirip Müslümanlıktan bir iz bırakmamayı beklemektedir".* diye cevap vermiştir. Cûzcânî, Şemseddin Kazvinî'nin Mengü Han'ı İsmaili kalelerini ve Kuhistan'ın Alamut Kalesi'ni yıkmaya teşvik ettiğini düşünür.[322]

---

[320] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 243.
[321] Wilhelm Von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255),* s. 152-153; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 488-489.
[322] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 144-145.

Mengü İsmaililerin kendisine karşı planladığı suikast tertibinin ardından Moğol dışındaki dünyada kendisine asıl düşman olarak İsmailileri görmüştür. Kardeşi Hülagu'yu İsmaililer üzerine gönderip, İsmaililerin kalelerinin yıktırmıştır. Hülagu İsmaililerin son büyük lideri Rükneddin Hürşah'ı teslim alıp Mengü Han'a gönderdiğinde ise Mengü Han onların öldürülmelerini ve kendilerinden hiçbir eser kalmamasını emretmiştir. Mengü'nün emriyle Hülagu, Rükneddin Hürşah'ın oğullarını, kızlarını, erkek ve kız kardeşleri ile bütün askerlerini öldürtmüştür. Hatta İsmaililerden asker toplama bahanesiyle on iki bin kişiyi katlettirmiştir.[323]

Mengü'nün İsmaililere karşı yaklaşımı bu kadar sert ve net iken Müslümanlarla herhangi bir sorun yaşamamıştır. Hatta Güyük'ün aksine Mengü döneminde Müslümanlar artık Moğolların tebaası olarak görülmeye başlanmıştır. Müslümanların bu gücünü kırmak isteyen Cengiz dönemi önemli mevkilere gelmiş Uygurlardan Bala Bitikçi(putperest), Uygur İdukutunu kandırıp Müslümanları katletmeyi planlamıştır. Bu planı Müslümanlar öğrendiğinde, Beşbalıg'taki Moğol devletinin ileri gelenlerinden Emir Seyfeddin'e haber etmişlerdir. Suçlular cezalandırılmış. İdikut'un yerine kardeşi Öğünç getirilmiştir. Asıl katliam planını hazırlayan kişi Bala Bitikçi böyle ciddi bir suç işlemiş olmasına rağmen affedilmiş, onun yanındakiler öldürülmüştür. Hatta Bitikçi, Moğol hizmetinde kalmaya devam ederek Şam ve Mısır'a elçi olarak gönderilmiştir. Bala Bitikçi'nin yanında bulunanlar ise başkente getirilip yargılanmış, Beş Balıg'a götürülüp idam edilmiştir. Bala Bitikçi'nin ise niçin cezalandırılmadığı bilinmiyor.[324]

Mengü Han, uzun zamandır Moğol yönetiminde bulunan Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud Yalvaç'ı yeniden Harezm, Maveraünnehr, Hıtay coğrafyasının yönetimiyle vazifelendirmiştir. Mesud Yalvaç'a Maveraünnehr, Türkistan, Otrar, Uygur, Hoten, Kaşgar, Cend, Harezm, Fergana idaresi verilmiştir. Yalvaç ailesinin ardından 1252'de Emir Argun, Mengü'nün yanına gelmiş, Han ona; Horasan,

[323] Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 29-30.
[324] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 218; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 97-101, 483.

Mazenderan, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Halep valiliğini bırakmıştır.[325]

Müslüman yöneticilerin yeniden eski konumlarına getirilmesiyle birlikte Müslümanlar, Cengiz'in İslam dünyasını istilasından çok uzun zaman geçmeden eski hayatlarına dönmeye başlamıştır. Müslümanların şehirleri imar edilmiş, bayram namazları ve kendi dinlerinin ibadetlerini bu dönemde kolaylıkla gerçekleştirmeye başlamış, Mengü de onlara destek olmuştur. Mengü, Müslümanların büyük seyyidleri ve imamlarından, Hristiyan rahipler ve öğrencilerinden, putperest rahiplerden ve çok yaşlılardan vergi almamıştır. Ancak Cüveynî, Mengü Han'ın en çok Müslümanlara saygı duyduğu ve ikramda bulunduğunu vurgular. [326] Genceli Kiragos, Mengü'nün hanlığın başına geçtiğinde Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan topraklarında nüfus sayımı yaptırıp halka ağır vergiler koyduğunu, bu vergi memurlarının maiyetinde İranlı Müslümanlar bulunduğunu, halkın ağır vergilerle sefalete düşürseler de ruhanilerden hiçbir talepte bulunulmadığını ve bunun Mengü'nün fermanı olduğunu kaydetmiştir.[327]

1252 senesinde Cüveynî'nin milletin ve dinin cemali, âlimlerin seçkini olarak tanıttığı baş kadı Mahmud el-Hocendî, Müslümanların önüne düşüp ordunun kapısının önüne gelmiş, orada imamlık yapıp hutbe okumuştur. Hutbede dört halife ve Müminlerin emirinin adı da(muhtemelen kastı Abbasi halifesidir) geçmiş, bayram namazını kıldırıp orduya gitmiştir. Mengü, onların bu toplantılarını hoşgörüyle karşılamış, bayramda halkı sevindirmek için altın, gümüş, kıymetli kumaşlar dağıtmış, suçluları affetmiştir.[328]

Batu, kendi desteğiyle han seçilmiş Mengü Han'ın 1255'deki kurultayına Hristiyan oğlu Sartak'ı göndermiştir. Sartak dönüş yolunda vefat etmiş aynı sırada Batu da hayatını kaybetmiştir. Mengü, Altın Orda'ya haberci gönderip Sartak'ın oğlu Ulakçi büyüyünceye kadar Batu'nun karısı Borakcin'in yerine geçmesini emretmiştir. Mengü, Çağatay hanlığında araları bozuk olan Yesü'yü görevden alıp

---

[325] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 489; Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 25.
[326] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 491.
[327] Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265*), s. 118-119.
[328] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 492.

Kara Hülagu b. Mötüken b. Çağatay'ı göreve getirmiştir. Fakat Kara Hülagu dönüşte ölünce yerine karısı Orkine'yi oğlu büyüyünceye kadar tayin etmiştir. Çağatay hanlarından İslam'ı ilk kabul edecek olan Mübarekşah, Kara Hülagu ve Orkine'nin evladıdır. İslamiyet'i nasıl kabul ettiği bilinmese de Mübarekşah'ın adının dönem kaynaklarında çok geçmeyişi muhtemelen siyasetten uzak durmasıyla ilgilidir. Mengü'nün Müslümanlara karşı olumlu tavrı Çağataylılar coğrafyasında da İslamiyet'in rahat yaşanmasını sağlamıştır.[329]

Mengü döneminde hâkimiyet altına alınan bölgelerde Moğol idaresi yerleşmeye başlamıştır. Artık istila edilen bölgelerdeki halk kendilerine vergi veren duruma geldiği için halk ve hanlar arasında irtibatı sağlayacak kişiler görevlendirilmiştir. Mengü, Balgay Aka'yı halkın isteğini padişaha duyurmakla görevlendirmiştir. Ona yardımcı olarak Güyük Han'ın sarayında çalışmış olan Müslüman bitikçilerden İmadü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk'ü birkaç Moğollar görevlendirilmiştir. İmam, seyyid, derviş, Hristiyan, her dini cemaatin ileri gelenlerinin işleri için iki kişi görevlendirilmiştir. 1259'da Çin'e karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetmiş olan Mengü döneminde Karakurum'da ve hanlık çevresinde yaşayan ya da Moğol idaresiyle irtibat kurmuş bir sufi ismine rastlanmamıştır. Mengü döneminde İslam'ı kabul eden Moğollardan da söz edilmemiştir. [330]

Kubilay(d.1215-1260-ö.1294) Han

Kubilay Han**,** Mengü'nün vefatıyla kardeşi Arık Buka ile girdiği taht mücadelesinde galip gelip 1260'da han ilan edilmiştir. Budist olan Kubilay, başkenti Karakurum'dan Hanbalık(Pekin)'a taşımıştır. Kubilay döneminde idarede Budist ve Hristiyanlar desteklenmesine rağmen Ahmed Fenaketî yaklaşık 20 yıl Kubilay'ın hizmetinde çalışmıştır. Aynı dönemde Seyyid Bahaeddin Ecel de Kubilay idaresinde Çin'de idarecilik yapmıştır. Ancak dönemin bu iki büyük Müslüman idarecisinin birbirleriyle alakasından kaynaklarda bahsedilmemiştir. Siyasî tavır olarak iki isim de Moğol idarecilere tabi kalmayı tercih etmiştir. Ancak, Seyyid Bahaeddin Ecel'in çocukları, Budist olup Hristiyanları destekleyen Kubilay'a karşı Kubilay'ın torunu

[329] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 245-247, 250.
[330] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 496-497.

Müslüman Ananda'yı desteklemiş ve Han ilan etmek istemişlerse de başarılı olamamışlardır. Ananda 1285 senesinde 15 yaşındayken babası Mangala, Ansi (Tangut) bölgesini Prens olarak yönetmiştir. Mangala, oğlu Ananda'nın terbiye ve eğitimini Türkistan Müslümanlarından Mehtar Hasan Ahtaçi ve karısı Züleyha'ya bırakmıştır. Ananda, 1279 yılında Tangut bölgesinin iktidar varisi olunca kendisine bağlı olan 150 bin Moğol askerine Müslümanlığı kabul ettirmiştir. [331]

Kubilay Han'ın 1280'den 1287 senesine kadar sürecek İslamiyet'e uygun hayvan kesmeyi yasaklama ve Müslümanları baskı altında tutma politikası özellikle Müslüman tüccarların Çin'den göç etmesine sebep olmuştur. Ancak Kubilay'ın halefi Timur'un İslam'a müspet tavır alması Ananda'nın İslamiyet'i yaymasına vesile olmuştur. Yine de bu uzun sürmemiş, Ananda'nın 1307 yılında Yuan tahtını ele geçirmeye çabaladığı gerekçesiyle öldürülmesi emredilmiştir. Ananda'nın ardından bölgenin İslamlaşmasını Kanat şu şekilde özetlemiştir, *"Lakin onun(Ananda) bu çabaları ve dini faaliyetleri boşa gitmemiş ve akabinde Çin'in kuzeybatısındaki Tangut bölgesinin yerli halkı (Çin, Tangut, Moğol, Türk, Tibetli, Tacik, Fars, Arap) XIV. yüzyılda tek bir Müslüman grubuna birleşmiştir. Ming Hanedanlığı döneminde bu grup dil açısından tamamen Çinlileştirilerek Kuzeybatı Çin'in Çinli Müslümanlar grubunun temelini oluşturmuştur. Bu grubun önemli bir kısmını Orta Asya'da Dungan olarak bilinen Huiler (Rusça Huwey) teşkil etmiştir. Ananda, harem içinde Müslüman bir aile tarafından yetiştirilmiştir. Bu yüzden İslam dinini iyi bilmekteydi. Kendisi Tunghsiang'daki Hui azınlığının atası olarak bilinmekle beraber Yuan Hanedanlığı zamanındaki Kansu bölgesindeki Müslüman topluluğunun da kurucusudur. Batıdaki diğer üç Moğol hanlıkları gibi Ananda sayesinde Yuan Hanedanlığı da İslamlaşmıştır*."[332]

Ananda'nın 1279-1307 arasındaki idarecilik dönemi en azından onun hâkimiyetindeki bölgelerde İslam'ın yayılmasına ve yerleşmesine vesile olmuştur. Ananda'nın İslamiyet'i kabulünde Seyyid Bahaeddin Ecel'in çocukları ve torunları

[331] Morris Rossabi, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 194-196, 219; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 477; Şevket Kanat, Çinli Müslümanlar Huiler / Tunganlar ve Guomıngdang Dönemi İlişkileri (1911-1949), İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 38.

[332] Rossabi, *Kubilay Han*, s.195; Kanat, "Çinli Müslümanlar Huiler/Tunganlar ve Guomıngdang Dönemi İlişkileri (1911-1949)", s. 38-39.

etkili olmuştur. Ecel ailesinin hangi tarikate mensup olduğu, hatta olup olmadığı bile belli değildir. Yine de Moğolistan ve Çin coğrafyasında içerisinde Moğollarında bulunduğu Müslüman bir topluluğun teşekkülünü Ananda'nın desteğini kazanarak sağlamışlardır. [333]

III.I. 1246-1294 Seneleri Arasındaki Müslüman Yöneticiler

III.I.I. Rükneddin Hoca Mübarek (ö.1253)

Karahtıylı Barak Hacib'in oğlu olan Rükneddin babası tarafından 1235'de Moğollara yardım için gönderilmiştir. Rükneddin yoldayken babasının vefat ettiği, amcaoğlu Kutbeddin'in isyan edip yerine geçtiği haberini almıştır. Bu hadise üzerine Ögedey Han'ın yanına gidince Han Rükneddin'i Kirman yöneticiliğine getirmiştir. Ayrıca Ögedey, Rükneddin'e 'Kutlug Sultan' unvanını verip mürebbi olarak yanına Cinkay'ı göndermiştir.[334] Şebânkâreî, Rükneddin'in cesur ve dindar bir sultan olup, Moğol yasaları ve törelerini iyi bildiğini söylemiştir.[335]

Barak Hacib'in kardeşinin oğlu Kutbeddin, Kirman'dan Zuzen(Zevzen)'e oradan Han'ın sarayına gitmiştir. Kutbeddin, Hıtay'a Mahmud Yalvaç'ın yanına gönderilmiştir. Güyük Han'ın kurultayına kadar Hıtay'da bulunan Kutbeddin hanın vefatı sonrası toplanan kurultaya katılmıştır. Güyük Han'dan Kirman'ı istese de Rükneddin'nin mürebbisi Cinkay engel olmuştur. Mengü Han başa geçince Kirman yönetimini Kutbeddin almayı başarmıştır. 1252-53 senesinde Rükneddin Hoca, Kutbeddin'in elçileri Kirman yönetiminin kendisinden alındığını bildirmeye geldiğinde onları kovalamış, yanına Kutbeddin'den kaçan adamları da alıp Lur'a gelmiştir. Rükneddin, Kirman yönetimi kendisinden alınınca Mengü Han'ın huzuruna gitmeye karar vermiş, Girdkuh'da dinlenirken mülhitlerin saldırısına uğramıştır. Rükneddin, onları mağlup etmiş, Buku Han bundan dolayı onu tebrik etmiştir. Yaklaşık 18 sene Kirman yönetiminde bulunan Rükneddin 1253'te Almalıg'tan dönen Mengü ile görüşmüştür. Görüşmeler devam ederken Mengü'ye Kutbeddin'in elçisi gelip, Rükneddin'in Bağdat ile yakınlığını anlatınca Han,

---

[333] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 409.
[334] Mu'înеddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi,* s. 49; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 400.
[335] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 161.

Rükneddin'i. Kutbeddin'e teslim etmiş, Rükneddin ise Kutbeddin tarafından öldürülmüştür. Kirman coğrafyası Moğol istilası öncesi Büyük Selçuklu ve Harezmşahlar hâkimiyetinde bulunurken istila sonrası bölgenin yöneticiliği mühtedi Barak Hacib'e geçmiştir. Barak Hacib'in vefatı sonrasında da oğlu Rükneddin bölgeyi yönetmeye devam etmiştir. Onların Moğollarla ilişkisi Moğol tabiiyetini kabul edip idarecilik yapmakla sınırlıdır. Ancak İslam'ı nasıl kabul edip yaşadıkları, bölgedeki sufilerle yakınlıkları olup olmadığı, Moğollara İslam'ı kabul etmeleri konusunda telkinde bulunup bulunmadıkları belli değildir. [336]

III.I.II. Mahmud Yalvaç (ö.1254)

Mahmud Yalvaç Harezmli bir Müslümandır. Moğol istilasından önce Cengiz Han'ın hizmetine girmiştir. Mahmud Yalvaç'ın sufilerle bir yakınlığı bulunur mu açıkça söylemek zor olsa da Tarabî isyanı sonrası halkın Moğollar tarafından katledilmesine Seyfeddin Baharzî ve Mahmud Yalvaç'ın engel olduğu kaydedilmiştir. Aynı hadise sonrası dönemin iki hâkim gücünün aynı tavrı sergilemesi birbirlerinden habersiz olması ihtimalini azaltır. Cüveynî, Mahmud Yalvaç hakkında methedici ifadeler kullanıp ayrıntılı bir şekilde onun yöneticiliğini anlatmasına rağmen dönem sufilerinden niçin hiç söz etmediği düşündürücüdür. Mahmud Yalvaç, 1218 senesi Otrar hadisesi öncesinde Muhammed Harezmşah ile ticaret anlaşması yapmıştır. Yalvaç'ın doğum tarihi ya da ne zaman Cengiz'in yönetiminde çalışmaya başladığı bilinmiyor. Ancak kaynaklarda Muhammed Harezmşah'a Otrar hadisesi öncesi, Harezmşah'ın Bağdat seferi sırasında elçi olarak gönderildiği bilinmektedir. Bundan dolayı Mahmud Yalvaç'ın ismi kaynaklarda ilk defa Cengiz tarafından Muhammed Harezmşah'a elçi gönderilmesi sırasında geçmiştir. Muhammed Harezmşah, Irak'tan Maveraünnehir'e döndüğünde Cengiz'in gönderdiği Mahmud Harezmî, Hace Ali Buharî ve Otrarlı Yusuf Kenka'yı kabul etmiştir. Elçiler giderken yanlarında değerli malzemeler götürmüşlerdir. Nesevî

[336] Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 2018, s. 425; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 400-401.

onların geliş amacının muhabbet sulh ve komşuluk ilişkilerini geliştirmek olduğunu söyler.[337]

Elçiler, Cengiz'in söylediklerini sultana şu şekilde iletmişlerdir: *"Ne makamınızın yüceliğini, ne iktidarınızı bilmez değilim. İmparatorluğunuzun genişliğini bilirim. Ve ekser iklimlerde hükmünüzün cari olduğu malumumdur. Sizi sevgili oğlumdan daha ziyade aziz bilerek sizinle dostluk münasebetleri tesisini bir vazife bilirim. Siz de bilirsiniz ki Çin Krallığı ve Türk ilinin buna komşu olan kısmını zaptettim. Bu ülkenin bütün kabileleri hükmüm altındadır. Ve herkesten iyi bilirsiniz ki eyaletim asker fidanlığı ve gümüş madenleridir, bunlar her şeyini bol bol hasıl ettiklerinden para için uzaklara gitmeye gerek yoktur. Eğer münasip görürseniz iki taraf arasında ticaret kapıları açâlim. Bundaki faide ve menfaat iki tarafa aittir."* Sultan gece Mahmud Yalvaç'ı yanına çağırtmış ve kendisi için casusluk yapmasını istemiştir. Mahmud hürmet ve korkudan teklifi kabul etmiş, sorduğu sorulara sultanın hoşuna gidecek tarzda cevaplar vererek sulhü sağlamıştır. Sulh sağlanmışken Otrarlı Ömer Hoca, Meragalı Cemal, Buharalı Fahrüddin, Heratlı Emineddin ve atlı adamlar Cengiz Han'ın memleketinden Otrar'a gelmiştir. Sultanın dayısının oğlu İnalcık(Eynal, Gayır) bu tacirlerin malını almaya karar verdiği için sultana gelenlerin tacir değil hafiye olduğuna dair hainane ve sahte bir mektup yazmıştır. Sultan onların hapsedilmesini emretmişse de İnalcık mallarına el koymuş, tüccar ve elçileri de katletmiştir. Otrar hadisesi sonrası Cengiz, Türkistan'ı hâkimiyetine almasının hemen ardından Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud ile görüşüp bilgi almıştır. Ayrıca Yalvaç ailesini şehir hayatının kural ve töresini iyi bildikleri için Çin ulusunu yöneten Moğol yöneticilerinin yanına danışman olarak atamıştır. [338]

Cengiz Han 1220'de Buhara'yı işgal etmiştir. Harabe edilen şehir Cengiz döneminden beri Pekin'de bulunan Mahmud Yalvaç'ın idaresine bırakılmıştır. 1229'da Ögedey Han da Buhara yönetimini yeniden Yalvaç'a vermiştir. Cüveynî, Yalvaç'ın Buhara'daki iyi yöneticiliğini *"Onun adalet mıknatısı, oraya buraya dağılmış Buharalıları tekrar vatanlarına çekti. Buhara Yalvaç'ın üstün gayretleri*

[337] Mirhand, *Hârezmşâhlar-Ravzau's- Safâ*, 2022, s. 179; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, s. 52-53.
[338] Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, s. 53-54; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 230.

sayesinde şehrin imar işleri büyük bir ilerleme kaydetti. O boş arsa haline getirilen yer, büyük insanların ikamet ettiği çok sayıda kimsenin barındığı yer oldu." ifadeleriyle dile getirmiştir.[339]

Mahmud Yalvaç, 1238'de Buhara Tarab'da çıkan isyanı bastırmıştır. Bu dönemde Tuluy'un Nesturi Hristiyan olan karısı Sorgaktani, Buhara'da Han ve Mesudiye adlı iki medrese inşa ettirmiştir. Sorgaktani, Cengiz ailesindeki en güçlü simalardan olup oğullardan birini Büyük Moğol imparatorluğuna, diğerini İslam dünyasının en zengin bölgesinde büyük bir hanlık olarak kurulacak İlhanlıların liderliğine gelmesini sağlamıştır. Bu süreç zarfında Sorgaktani, Büyük Moğol Hanlığı ve Altın Orda hanlarıyla çok iyi anlaşmış iki tarafın da desteğini kazanmıştır. Ayrıca Buhara'da inşa ettirdiği medreseler sayesinde yerel halkın güvenini kazanıp güçlü sufileri destekleyerek bölgede Tarabî gibi isyanların çıkmasını engellemiş ve yönetimi kolaylaştırmıştır.[340]

Tarabî isyanının detayına bakıldığında Buhara'daki Moğol idaresinin isyanı bastıramayacak kadar güçsüz olduğu ve bunun için Buhara'daki bazı devlet büyüklerinin Hocend'e Mahmud Yalvaç'a isyanı bastırması için haber gönderdiği görülür. Devlet adamlarından bazıları da güya Tarabî'nin yanına gidip dua istemişler ve Buhara'yı şereflendirmesi için yalvarmışlardır. Geldiğinde ise Tarabî'ye suikast düzenlemeyi planlamışlardır. Kalburcu Mahmud Tarabî, Burhaneddin'i halifesi, Şemseddin Mahbubi'yi naibi ilan etmiştir. Cüveynî, Burhaneddin'i şehrin ileri gelen âlimlerinden diye tanıtır.[341]

Tarabî, Buhara'daki büyük insanlar ve tanınmış kişilere eziyet ettirmiş, bir kısmını da öldürtmüş, cahillerin ve sokak kabadayılarının gönlünü almıştır. Halka konuşmalar yaparak iki kısım ordusu ve görünmez askerleri olduğunu söylemiştir. Halktan görünmez askerleri görmediğini söyleyenlere değnek vurdurup zorla görüyorum dedirtmiştir. Tarabî, Allah'tan kendisine silah gönderildiğini söylediğinde Şiraz'dan dört hayvan yüklü gelen kılıçları halkı ikna etmek için örnek göstermiştir. Buhara'da halkın bazısı dayak ile susturulmuş bazısı da çeşitli yöntemlerle ikna

[339] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 136-137, 447.
[340] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 137-138.
[341] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 138-140.

edildiğinden şehir halkının özellikle zenginleri yağmalanmış, zenginlerin evlerine girip mallarını toplayıp Tarabî'nin evinde biriktirmişlerdir. Kızkardeşi, Tarabî'nin gusül abdesti aldığı suyu halkın aralarında bölüştüğünü, topladığı malı askelerine ve yakınlarına dağıttığını gördüğünde, Tarabî'ye, *"Benim sözlerimle yola çıkıp, yolunu sapıttı."* demiştir. Ögedey Han, çıkan isyan sebebiyle Buhara şehrinin tamamını katledecekken, Mahmud Yalvaç engel olmuştur. Yalvaç, *"Birkaç kötü insan yüzünden binlerce insan nasıl öldürülür? Bu kadar yıl harcanan gayret ve çabalar sonunda imar edilmiş bu şehri bir cahil yüzünden yok etmek insafa sığar mı?"* diyerek halkın katledilmesine mani olmuştur. [342]

Cüveynî'nin Tarabî isyanını anlatması ve Mahmud Tarabî'yi sahtekâr olarak kasıtlı bir şekilde göstermiş olabileceği akla gelen bir ihtimal olmasına rağmen[343] muhtemelen böyle bir iftira atmamıştır. Çünkü Cüveynî eğer Moğollara karşı dini motifleri kullanarak ayaklanan güçlü bir topluluğu karalamak isteseydi bu tek başına kalburculuk yaparak geçinen Mahmud Tarabî olmazdı. Ya da görmezden geldiği Hâcegân veya Yesevilerden bahseder onlara olmayan şeyler isnat etmeye çalışırdı ki eserlerinde bu tür uydurma hadiselere yer vermemiştir. Yani Cüveynî sırf Moğollara karşı ayaklandığı için Tarabî ve etrafındakilere hakaret etmemiş, o dönemde var olup Moğol idaresinin zayıf bir anında kendini gösteren bir grubun İslam dışı düşüncelerini de açığa çıktığını kaydetmiştir. Cüveynî eserini yazarken çok dikkatli davranmış, sadece ona tam uymayan sufi grupları karalamak yerine, özellikle sünni sufileri görmezden gelerek metnini oluşturmuştur. Bundan dolayıdır ki Cüveynî'nin bahsettiği Tarabî'yi Moğollara karşı ayaklanan bir halk kahramanı sufi olarak görmek doğru olmaz, Tarabî Moğol idaresinin zaafını kullanarak halkın ayak takımını etrafında toplamış ve zenginlerini de yağmalayarak Buhara'da iktidar elde etmeye çalışmış sahte bir şeyhtir. [344]

Mahmud Yalvaç, Tarabî isyanını bastırıp Maveraünnehr'de istikrarı sağladıktan sonra Ögedey Han tarafından Hıtay'ı yönetmekle görevlendirilmiştir. Cüveynî, Mahmud Yalvaç'ın Ögedey'e çok yakın olduğunu ve Han'ın onu yanındaki

---

[342] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 142.
[343] Aykut Özbayraktar, "Mahmud Târâbî İsyanı (1238)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi*, S.84, 2017, s. 212.
[344] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 136-142.

diğer emir ve kâtiplerden ayırdığını hikâyelerde söyler. Misal, Ögedey Han'ın sarhoş olduğu sırada birisi ona Horasan külahı vermiş, karşılığında çok büyük miktarda baliş verince devlet adamları Han'ın sarhoş olduğu için verdiğini söyleyip söz verdiği parayı teslim etmemişlerdir. Han emirlerini ve kâtiplerini toplayıp dünyada sonsuza kadar kalacak bir şeyin olup olmadığını sorduğunda "yok" cevabını almıştır. Bu cevabı duyduğunda Ögedey, Mahmud Yalvaç'a dönerek, emrinin yerine getirilmeyerek iyi bir isim bırakmasına mani olunduğunu dile getirip kendine yakın olduğunu düşündüğü Yalvaç'a sitem etmiştir. Ögedey ile Yalvaç'ın yakınlığına başka bir örnek de Ögedey Han'ın ava giderken karısı Möge hatun ile Yalvaç'ın evinde kalmış olmasıdır. Yalvaç, Han'ın kaldığı yeri güzelce süslemiş, Han ve karısı için bir taht hazırlatmıştır. Han, Mahmud Yalvaç'ın bu hizmetine karşı, pekçok hediyeler ve dört bin baliş vermiştir. Sahib Yalvaç da Ögedey Han'ın sarayında bulunmuş, hatta Ögedey Yalvaç'ı özel hizmetlerinde de kullanmıştır. Ögedey Han, Yalvaç'a hazinesi de dahil pek çok yere giriş izni vermiş, sarayına gelen bir kadının haremindeki kadınların takılarına imrendiğini fark ettiğinde Yalvaç'a hazineden inci getirtip verdirmiştir. [345]

1241 senesinde Ögedey'in vefatıyla naibe olarak yerine geçen hatunu Töregene devrinde Mahmud Yalvaç devlet yönetiminden uzaklaştırılmıştır. Hatta Töregene Mahmud Yalvaç ve dostu Cinkay'ı sorgulamak ve yalancı şahit tutarak cezalandırmak isteyince onlar kaçarak Ögedey'in oğlu Köten'e sığınmışlardır. Köten onların Töregene tarafından değil kurultayda sorgulanmasını isteyince kurtulmuşlardır.[346] Töregene, yakınındaki Fatma Hatun'un etkisiyle Hıtay'a vali olarak Mahmud Yalvaç yerine Horasan valiliği yapmakta olan Abdurrahman'ı atattırmıştır. Horasan valiliğine de Körgöz yerine Emir Argun'u getirmiştir. Horasan ve Mazenderan Cengiz'in paylaştırdığı yerlerde sayılmadığı için oğullarının ortak mülkü sayılmış ve Hülagu'nun bu coğrafyada hâkimiyeti sağlamasına kadar valiler tarafından idare edilmiştir. [347]

---

[345] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 139-143, 194, 209, 212, 217.
[346] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 228-230.
[347] Abdülkadir Yuvalı, "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Güyük, Mengü)*", Fırat Üniversitesi Dergisi: Sosyal Bilimler,* c. II, Elazığ 1988, s. 233; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 230-240,418.

1246'da Güyük han olduğunda Hıtay memleketlerinin idaresini yeniden Mahmud Yalvaç'a, Türkistan'ı da Mesud Yalvaç'a bırakmıştır. Güyük, Emir Argun ve Sahib Yalvaç ile oğlundan başka kimseyi huzuruna kabul etmemiştir. Güyük, Yalvaç ailesini idareden uzaklaştıran Fatma Hatun'u kardeşi Köten'nin vasiyeti üzerine idam ettirdikten kısa süre sonra 1248 yılında vefat etmiştir. Yaklaşık 2 yıl tahta kalmasına rağmen Cengiz dönemindeki gibi Yalvaç ailesini tekrar Hıtay ve Türkistan'da idareci olarak görevlendirmiştir.[348]

1246 senesinde Barak Hacib'in kardeşinin oğlu Kutbeddin, Kirman'dan Zuzen'e oradan Han'ın sarayına gitmiştir. O, saraydan Hıtay'a Mahmud Yalvaç'ın yanına gönderilmiştir. Yalvaç'ın yanında uzun süre kalmış ve kendisine sevgi ve saygıyla davranılmış, bölge halkı da onu sevmiştir. Güyük Han'ın kurultayına Kutbeddin de katılmış, tekrar Kirman'ı istese de Rükneddin'in mürebbisi Cinkay engel olmuştur.[349]

Mengü Han'ın 1251'de yapılan hanlığa geçiş töreni Sahib Yalvaç'ın dokuttuğu çok güzel bir çadırda yapılmıştır. Kurultayda Mahmud Yalvaç'ı Harezm, Maveraünehir ve Hıtay coğrafyasını yönetmekle, Mesud Yalvaç'ı da Maveraünehir, Türkistan, Otrar, Hoten, Kaşgar, Cend, Harezm, Fergana idaresiyle görevlendirmiştir. Yalvaç vefat etmeden önce Kirman'a da desteklediği Kutbeddin'i göndertmiştir. Kurultay sonrası 1252 yılında beyler merkezden idare bölgelerine gitmişlerdir. 1252 yılında Pekin'e dönen Mahmud Yalvaç 1254'deki vefatına kadar Çin'de bulunmuştur.[350]

Mahmud Yalvaç'ın Cengiz Han'ın emrine daha istila Türkistan üzerine çevrilmediği halde niçin girdiği bilinmiyor. Ancak ondan itibaren Yalvaç ailesi uzun bir müddet Moğol hizmetinde çalışmıştır. Harezmli Müslüman bir aile olmalarının yanısıra Cüveynî sadece Seyfeddin Baharzî ile adlarını Tarabî isyanında birlikte anar ve Tarabî'ye katılan halkın tamamen katledilmesini engellediği bilgisini verir. Yalvaç ailesinin sufilerle hususî bir ilişkileri yazılmamıştır. Ancak Yalvaç ailesi

---

[348] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 230-232, 240.
[349] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 400.
[350] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 425, 469-470, 489; Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalvaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.42, Ankara 2007, s.231.

Çağatay hanlığında da güçlü konumda olması Çağataylı coğrafyasındaki Müslümanların dini hayatlarını rahat yaşamasına ve bir devlet düzeni kurulduğunda Moğolların buna uyum gösterip İslamlaşmalarını kolaylaştırmıştır. Muhtemeldir ki bu topraklardaki Hâcegân'dan ve Kübreviyye'den dervişler Yalvaç'ın idaresinden memnuniyet duyduğu için Moğol idaresine karşı bir girişimde bulunmamış, Moğolların şehir hayatını tanımasına meslek sahibi olmasına ve yerleşik düzene uyum sağlamalarını kolaylaştırmışlardır. Mahmud Yalvaç'ın olmasa bile oğlu Mesud Yalvaç'ın Seyfeddin Baharzî'nin sevenleri arasında bulunması Kübrevilerle Yalvaç ailesi arasında bir dostluğun delili sayılabilir. [351]

III.I.III. Kutbeddin (ö.1258)

Mengü Han, 1253 senesinde Kirman yönetimini Barak Hacib'in kardeşinin oğlu olan Kutbeddin'e vermiştir. Kutbeddin'in babası Buhara'nın yakılmasına sebep olan Hamid Bur mu yoksa Barak Hacib'in başka kardeşi var mıdır bilmiyoruz. Barak Hacib aslen Karahıtaylı olup sonradan İslam'ı kabul etmiş biridir. Muhtemelen amcası gibi Kutbeddin de sonradan İslam'ı kabul etmiş ve Kutbeddin unvanını almıştır. Ancak İslam öncesi hayatına dair bir bilgi yoktur. Kutbeddin, Güyük döneminde Kirman yönetimini istemek için Karakurum'a gelmişse de ona bu görev verilmemiş o da Hıtay'a Mahmud Yalvaç'ın yanına gönderilmiştir. Hıtay'dayken tekrar Kirman yönetimini talep etmiş ancak Barak Hacib'in oğlu Rükneddin Hoca Mübarek'in mürebbisi Cinkay engel olmuştur. Mengü'nün fermanıyla Kirman'ın yöneticiliğine getirilen Kutbeddin elçilerini bu haberi bildirmeye Rükneddin'e göndermiştir. Rükneddin 1252 senesinde onları kovalamıştır. Kutbeddin'in elçisi 1253'te Mengü'ye Rükneddin'in Bağdat ile yakınlığını haber etmiştir. Mengü bu bilgi üzerine Rükneddin'i Kutbeddin'e teslim etmiştir. Kutbeddin kendisine verilen Rükneddin'i 1253'de öldürtmüştür. Kutbeddin yönetici olarak Kirman'a gitse de olaylar yatışmamış, Hülagu ile görüşüp onun iltifatını kazanan Kutbeddin eceliyle 1257-58'de vefat etmiştir. Kirman coğrafi olarak Büyük hanlığa uzak olmasına rağmen bölgenin yöneticileri buradan belirlenmiştir. Kirman'da uzun süre hâkim olan Barak Hacib'in ailesi geç bir dönemde Moğol istilası başladığında İslamlaşmıştır. Onların İslamlaşmasında sufi etkisi görülmez, Barak Hacib'in Abbasi

[351] Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, s. 365.

halifeliğine bildirerek İslamiyet'i kabul ettiği açıklanmıştır. Muhtemeldir ki Barak Hacib'in oğlu Rükneddin ve yeğeni Kutbeddin'in de mutasavvıflarla yakınlığı söz konusu değildir. Onların Kirman'daki hükümranlığı döneminde muhtemeldir ki sufiler göz önünde bulunmamış bundan kaynaklı da Moğollarla bir irtibat kurulmamıştır. [352]

III.I.IV.Ahmed Fenaketî (ö.1282)

Ahmed Fenaketî, Çin yıllıklarında sadece Ahmed ismiyle anılmıştır. Fenaketî, Uygur kökenli olup Moğol memurluğuna ne zaman girdiği bilinmemektedir. Çin yıllıklarında çok zeki, güzel konuşan, kendisinin yaptığı faydalı eserlerle gururlanan, diğer memurların hepsinin onun iktidarını methettiği bilgisi verilir.[353] Marco Polo da Ahmed'i maharetli, güçlü adam, Kubilay Han üzerinde çok büyük etkisi olan ve bundan dolayı çok özgür olup istediğini yapabilen, kin duyduğu kimseyi haklı ya da haksız olmadığına bakmaksızın öldürebilen, birçok kişiyi haksız yere katleden biri olarak tasvir etmiştir.[354] Reşidüddin Fazlullah Hemdanî de Ahmed için "Ahmed vezaret makamını yaklaşık 25 yıl onurla doldurdu." diyerek övgüyle bahsetmiştir. Ahmed, Kongirat kabilesinden bir beyin yanında çalışmış, ardından Kuzey Çin'de Kubilay Han'ın köleleri arasına girmiştir. Burada Han'ın eşi olan Çabi'nin hizmetine verildikten bir süre sonra Kubilay Han'ın idaresinde çalışmaya başlamıştır.[355]

Ahmed Fenaketî, 1262'de Kubilay Han'ın emriyle bakanlığa getirilip, hazine ve vergi işleriyle vazifelendirilmiştir. 1263'de demir madeni idaresini isteyip menfaat sağlamak istemiştir. Kubilay Han zamanla onun rütbesini daha çok yükseltmiştir. Ahmed, demir madenlerinde üç bin aile çalıştırıp rapor etmiştir. Ayrıca eritilen demirden ziraat aletleri yaptırmıştır. [356]

---

[352] Mu'înеddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 49-50. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 400-402; Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 2018, s. 425-426; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 162.
[353] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 393.
[354] Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* s. 191.
[355] Rossabi, *Kubilay Han*, s. 178.
[356] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 392.

Fenaketî, 1264 senesinde Kubilay Han'a sunduğu raporda halktan bazısının gizlice açtığı küçük tuz madeninden hükümete haber vermeden satış yaptığını bildirmiştir. Ahmed'in mevkisi bundan sonra valiliğe yükseltilmiştir. 1266 senesinde Han'a tekrar gönderdiği raporda halktan toplanan kumaşların kullanılamayacak kadar kötü olduğundan sattıklarını, şehirlerde nizama uygun olmayan altın ve gümüşün tekrar dökülmesi gerektiği, yanmaz kâğıttan yapılmış bir kumaş olduğu ve bu yanmaz kâğıt madenini geliştirmesini yazmıştır. Ayrıca Kubilay Han'ın masrafının çok olduğunu eğer böyle devam ederse gelecek seneki masrafını karşılayamayacağını idareli hareket etmesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.[357]

1270'lerde Kubilay Han, ülkeyi zenginleştirme konusunda Ahmed'e vazife vererek denemiş ve Ahmed bu denemeyi başarılı bir şekilde geçmiştir. Kubilay'ın başveziri Antong uzun süre tahammül ettiği Ahmed'i Kubilay Han'a kendisiyle istişare etmediği için şikâyet etmiş, açıklamasında da Kubilay Han'a daha önce aldığı kararı hatırlatıp Ahmed'in kendisiyle istişare etmediği için Han'ın buyruğuna karşı geldiğini yazmıştır. Kubilay Han, Antong'un haklı olduğu karşılığını verince başvezir Han'a Ahmed'in yanındaki adamların kötü kimseler olduğunu duyup araştırdığını, haberin doğru çıkarsa memuriyetten atacağını bildirmiştir. Han da onun yaptıklarını onaylamıştır. Antong, Ahmed'in kendisine yakın adamları tayin etmede kurallara riayet etmediğini, memur olarak atanacak kişilerin önce araştırılıp sonra bu işleri onaylayan bir kurul tarafından kabul edildikten sonra göreve başlaması gerekirken kafasına göre hareket ettiğini Kubilay Han'a haber etmiştir. Kubilay Han Ahmed'i bu konuda sorguladığında Ahmed, *"İster büyük ister küçük olsun bütün işleri bana emanet ettiniz. Bunun için kullanacağım adamları ben de kendim seçtim."* savunmasını yapmıştır. Antong bölgeyi kendisinin kontrolü altına alacak yeni tedbirler alıp, 'içişlerindeki mesuliyet ve adaletin apaçık olacağını." temin ederek bunları Kubilay Han'a onaylatmıştır. [358]

Büyük Moğol Hanlığında 1271'de nüfus sayımı yapılmış. 1272'de Ahmed valiliğe tayin edilmiştir. 1273'de Ahmed oğlu Hüseyin'i umumi murakıp olarak

[357] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 393-394.
[358] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 394.

görevlendirmiştir. Antong yine kendisinden habersiz iş yaptığı için Kubilay'a tekrar bir rapor göndermiştir. Raporda Ahmed'in yeni görevlendirdiği kişilerin mevkilerine layık olmadığını, başvezirliğine güvenerek bireysel hareket edip kendi çıkarlarına göre ticaret yaptığını ve halkın bitkin bir durumda olduğunu yazmıştır. Kubilay Han işin soruşturulmasını emretmiştir. Ahmed kendisi hakkında sunulan bu rapordan haberdar olduğunda raporu yazan kişiyle sarayda görüşüp işi müzakere etmek istemiştir. Kubilay han Ahmed'in oğlu Hüseyin'in atadığı memuriyeti onaylamamıştır. [359]

Kubilay Han tarafından Ahmed 1275 yılında güney Çin'de tuz vergisi ile para kanununu tâlim etmek ve ilaç maddelerini piyasaya çıkarmakla görevlendirilmiştir. Ahmed'in tuz ve tıbbi maddelerin halkın serbestçe alınıp satılırsa kargaşa çıkacağı ve birliğin bozulacağı düşüncesini Kubilay Han beğenmiş ve onun fikirlerini kabul etmiştir. Ahmed zaman geçtikçe Han'ın en yakın yöneticisi haline gelmiş ve istikrarlı bir şekilde rütbesi yükselmiştir. 1276-77'de Ahmed, baş nakliye idareciliği(ulaştırma bakanlığı) kurmayı, akıllı ve rüşvet almayan kişiler seçip görevleri onlara tevdi etmeyi, maden işletme işini genişletmeyi, ticareti hükümetin yapmasını, halkın bireysel olarak bakır eritme işinin yasaklanmasını, halkın gücünü kırmadan milli bütçeyi korumayı teklif etmiştir. Kubilay Han, teklifi kabul ettiğinde Ahmed Fenaketî, İbrahim, Cemaleddin, Ali Hoca ve Alaeddin isimli çoğunluğunu Müslümanlardan olan baş nakliyecileri görevlendirmiştir. Bu sırada İmadüddin isimli devlete yüklü miktarda borcu olan biri vefat edince Kubilay'a bildirmişler han meseleyi Ahmed ile görüşmelerini söylemiştir. 1278 senesinde meydana gelen kıtlıkta Kubilay Han halkı muhafaza etmesini, hububatı depolarda toplamasını Ahmed'e emretmiştir. Ahmed de depolarda çalışan memurların kendisinden habersiz hareket etmemelerine dair kurallar koydurup, Han'a onaylattırmıştır. [360]

Kubilay Han'ın idarecilerinden biri Ahmed'in usulsüzlükler yapmaya devam ettiğini hatta hanın kendisinin görevlendirdiği Ali adlı birinin de bunları bildiği halde susup hanı aldattığını söylemiştir. Ali'nin bu sayede Mesud adlı işe yaramaz oğluna

---

[359] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 395.
[360] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 395- 396.

da büyük bir bölgenin valiliğini Ahmed'in verdiğini haber etmiştir. Ahmed'in hilekâr biri olduğunu başlangıçta hana kendi akrabasından olan kişileri yönetimden uzaklaştırtmışsa da bir süre sonra yakınlarını çevresine getirdiğini yazmıştır. Kubilay Han bahsedilen kişileri görevden almışsa da Ahmed'i yargılamamış, hatta " başvezir Tanrı yolunu bilmeli, coğrafyadan anlamalı, insanlarla ilgili işlerde muvaffak olmalı; bu üç şeye sahip olan baş vezirliğe layık olur." diyerek Müslümanlar arasında Ahmed'in kabiliyetiyle başvezir olduğunu dile getirerek methetmiştir. [361]

1280'li senelerde Ahmed'in uzun süre başvezir olmasından dolayı işini kötü yaptığı, kötü kimseleri görevlendirdiği, rüşvet alıp, Kubilay Han'a yalan haberler gönderdiği, halktan fazla vergi toplandığı bundan dolayı bazı insanların göçe mecbur kaldığı yazılmıştır. Hatta güzel bahçeleri ve zengin tarlaları olan kişilerin mülküne el koymuştur. Saraydaki memurlar Ahmed'i eleştirmek istese de cesaret edememiş içlerinden biri olanları Kubilay Han'a mektupla bildirdiğinde Kubilay Han onu hapiste öldürtmüştür.[362] Marco Polo da benzer kayıtlar tutmuş ve Çin yıllıklarında yazmayan bir bilgi olarak beğendiği kadınları evli ya da bekâr olmasına bakmaksızın zorla haremine katmış, bazen de bakanlıklar karşılığında satın almıştır diye eklemiştir. [363]

1282'de Kubilay Han ve şehzadesinin yanında Wang-chu isimli bir adam halkın Ahmed'den nefret etmesinden dolayı kendisine büyük bir çekiç yaptırıp onu öldürmeye yemin etmiştir. Bu sırada Kao isimli bir Budist rahibi gizlice ordudan kaçmış, yalandan ölmüş olduğunu ilan etmiş ve kendi talebesini öldürmüştür. Kaçıp bir yerlerde saklanmış, nasıl olduysa Wang-chu ve Kao birlikte Ahmed'i öldürmek için ittifak etmişlerdir. Marco Polo da bu budist rahip yerine Cençu adlı bir Çinli ile ittifak yapıldığını bu kişinin karısını, kızını ve annesini de Ahmed'in zorla aldığını yazarak suikasta iten sebep olarak bu bilgiyi göstermeye çalışmıştır.[364]

---

[361] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 397.
[362] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 398-399.
[363] Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* s. 191.
[364] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 399; Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* s.193.

Sahte bir Budist ayini düzenleyerek sahte veliahdın Ahmed'i yanına çağırdığını söyletmişler ve Ahmed geldiğinde onu Wang-chu hazırladığı çekiçle öldürmüştür. Çin yıllıklarında Ahmed dışında öldürülen başka kimseden bahsedilmezken Polo ittifakı yapanların bir ateş yakma işaretiyle anlaştıklarını ve işareti gördüklerinde bölgede sakallı olan herkesi öldürme emri verdiklerinden bahsetmiştir. Hadise sonrası sorumluların yakalanması emredilince Kao kaçmış, Wang-chu ise teslim olmuştur. Kubilay'ın emriyle Kao da yakalanmış ve Wang-chu ile birlikte idam edilmiştir. Öldürüldükten sonra parçalandığı da kayıtlara geçmiştir. Kubilay Han'ın Ahmed ölmesine rağmen onun kötülüğünü tam anlayamadığı için ailesini ve oğullarını araştırtmış, aldığı bilgilerin menfi olmasından dolayı "Wang-chu onu öldürdü haklıydı." diyerek Ahmed'in türbesinden kabrini çıkartmış, cesedini parçalatıp köpeklere yedirtmiştir. Kalabalık bir memur ve halk grubu bu durumu izlemiş, anlatıya göre bu hadise herkesin hoşuna gitmiştir. Han, Ahmed'in oğullarını ve erkek yeğenlerini de katlettirmiştir. Polo yine Çin yıllıklarından farklı olarak Ahmed'in 25 çocuğu olup bu çocukların hepsini değil suçlu olan 7 kişinin öldürüldüğünü, babasının yanında olanların canlı canlı derilerini yüzdürtüldüğünü kaydetmiştir. [365]

Marco Polo, Ahmed'in öldürülüşünden sonra onun dini tutumu hakkında Kubilay'ın ifadeleriyle şu kayıtları tutmuştur, *" Ve Serrazenlerin lanetli mezhebinde her türlü günahın meşru kılındığını ve kendi inançlarından olmayan herkesi öldürebileceklerini ve bu nedenle lanetli Ahmed ile oğullarının hata yaptıklarını hiç düşünmediklerini hatırlayarak bu mezhebi küçümsedi ve iğrendi. Serrazenleri huzuruna çağırarak inançlarının emrettiği birçok şeyi yapmalarını yasakladı; Tatarların yasasına göre kendilerine eş almalarını emretti ve hayvanların etini yemek için boğazını kesmelerini yasakladı, karınlarını açmalarını emretti*."[366] Polo Müslümanlardan hep Serrazen olarak bahsederken Ahmed'i sadece Serrazen olarak değil 'Serrazenlerin lanetli mezhebinde' ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadeden herhangi bir gruba bağlılığı olduğu yorumu çıkarmak çok zordur. Ancak Polo onun hırsız, ahlaksız ve kadın düşkünü olduğunu da vurgular. Ancak Rossabi, Ahmed

[365] Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* s. 399-400; Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* s.194.
[366] Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi,* s.194.

hakkında söylenen bu iddiaların Ahmed'den sonra yerine getirilen Sanga için de kullanıldığını söyler. Özellikle evlerinde sakladıkları inci hadisesini bu kadar zeki siyasetçilerin böyle basit işlerle uğraşmayacağı için asılsız olarak görüp iftira olduğunu düşünür. Uzun süre Kubilay Han'ın hizmetinde çalışan Ahmed Fenaketî'nin ne kendisinin tasavvufla alakası olmuş ne de sufilerle irtibat kurmuştur. Onun hakkındaki bilgileri Çin yıllıkları ve Polo'dan aldığımız için hakkındaki çirkin ithamları reddedebileceğimiz ya da onaylayacağımız bilinen başka bir kaynağa ulaşamadığımızdan hakkında kesin bir kanaat bildiremiyoruz. Ancak yaklaşık 25 sene Kubilay'ın yanında çalıştığına ve çeşitli memuriyetlere Müslümanları atadığına göre en azından Moğolların Müslümanlarla birlikte çalışmasına ve İslamiyet'in idareciler arasında da tanınmasına sebep olmuştur. [367]

[367] Rossabi, *Kubilay Han*, s. 188.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY ve ALTIN ORDA HANLIĞI COĞRAFYASINDAKİ SUFİLER

A- I. Çağataylı Hanların Sufilere Bakışı

I.I Çağatay Han (1227- ö.1241)

Çağatay, Cengiz Han'ın emriyle Türkistan ve Harezm topraklarına[368] idareci olarak atanmış ve böylece Moğollar İslam'ın şehirleşip merkezileştiği yerlerle tanışmıştır. Çağatay Han, Cengiz'in oğulları arasında yasa ile sorumlu tuttuğu kişi olmuştur. Çağatay Han'ın doğrudan bir sufi ile ilişkisinden kaynaklarda söz edilmiyor. Muhtemelen bunun sebebi Han'ın Harezm ve Türkistan topraklarına hükmettiğinde daima bu coğrafyada kalmamasıdır. Ancak Çağatay'a bölge yöneticiliği verildiğinde doğrudan Müslüman devlet adamlarıyla tanışıp onları vezirlik ve valilik gibi görevlerde kullanmıştır. Çağatay Han, Türkistan ve Harezm coğrafyasına hâkim olmasına rağmen bölgenin Ürgenç, Semerkant, Buhara gibi önemli şehirlerinde yerleşmemiştir. Çağatay Han'ın ordası yazın İli Irmağı havzasında Almalık şehri yakınındaki Kunas'da, kışın Kayalık şehrine yakın bir yerde bulunmuştur. Hatta burada bulunduğu sırada Cengiz Han'ı ziyaret maksadıyla seyahat eden Taoist rahip Ch'ang Ch'un Almalık yakınına geldiğinde Çağatay'ın üst rütbeli zanaatkârı gelerek bu bölgedeki üç mabetten birinde inancını anlatmasını teklif etse de rahip reddetmiştir. Ancak burada Çağatay'ın rahibe karşı bir daveti söz konusu olmamıştır.[369]

Çağatay Han'ın Müslümanların şehirlerinden uzak durmuş olması, onların Moğol adetlerini devam ettirmesini sağlarken bölgeye görevlendirdiği Müslümanların sufi olmayışı kendisinin doğrudan şehirlerdeki Hâcegân, Kübreviyye ve Yeseviyye mensubu sufileri ve sufi çevrelerini tanımasına engel olmuştur. Türkistan'ın ele geçirilmesinin hemen ardından gerçekleşen Ch'ang Ch'un'un

---

[368]Mustafa Kafalı, "Çağatay Hanlığı", *Türkler* , c.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 586.
[369]Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı- Taoist Simyacı Bir Kesişin Türkistan Seyahatnamesi(1221-1224,* s.210-212.; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 95; Mustafa Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 586.

seyahatlerine bakıldığında 1221 sonrası Taoist Rahip, Türkistan coğrafyasındadır ve sırasıyla Almalık, Sayram, Semerkant gibi İslam şehirlerinde kalmıştır. Seyahat notlarından anlaşılıyor ki Moğol hâkimiyetinin başlangıcı sayılabilecek yıllarda bile bu şehirlerde yerel yöneticiler ve Müslüman hâkimler bulunmuştur. [370]

Çağatay Han'ın yakın çevresindeki en mühim Müslümanlardan biri veziri Kutbeddin Habeş Amid (ö.1260) diğeri de Mesud Yalvaç'tır (ö.1289). Yalvaç ailesi Cengiz döneminden itibaren Moğol idaresinde bulunmuş ve ailenin Moğollara hizmeti devamlı olmuştur. Mesud Yalvaç'ın ardından torunları Ebubekir Yalvaç (1289-1298), Satılmış Yalvaç (1298-1306) ve Sevinç Yalvaç, Çağatay hanlığı idaresinde çalışmışlardır. Çağatay Han'ın sarayında görevlendirdiği bir diğer Müslüman isim de *Miftahü'l-Ulum* isimli eseriyle bilinen Yusuf Sekkakî'(d.1160-ö.1229)'dir. Çağatay Han onu sarayına danışman olarak atamıştır. Sekkakî'nin, Çağatay Han'ın sarayına girmesinde sihir, büyü, astroloji, simya vs. gibi esrarlı ilimlerdeki şöhreti etkili olmuştur. Ancak vezir Kutbeddin ona gösterilen ihtimamdan rahatsızlık duyarak hapse attırmış ve Sekkakî 1229 senesinde hapiste hayatını kaybetmiştir.[371] Handmir, Çağatay Han'ın gökten istediği turnaları okuyarak düşürdüğü için hayret edip Sekkakî'ye mürit olup onun huzurunda iki dizi üstünde oturduğundan bahseder.[372]

Kutbeddin Habeş Amid'in Moğol hizmetine ne zaman girdiğini bilmiyorsak da çok erken bir tarih olduğu muhtemeldir. Çünkü Çağatay, güvenilir adamlarından olan Kutbeddin Habeş Amid'e babası Cengiz tarafından 1222 senesinde Mazenderan'da esir edilip kendisine verilmiş olan Muhammed Harezmşah'ın iki kız kardeşinden birini hediye etmiştir. Çağatay, kızlardan diğerini de kendine cariye yapmıştır. [373]

---

[370] Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı- Taoist Simyacı Bir Kesişin Türkistan Seyahatnamesi(1221-1224,* s. 172-180.
[371] Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 202-203; İsmail Durmuş, "Sekâkî", *DİA*, c.XXXVI, İstanbul 2009, s. 332; Mustafa Kafalı, *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 569; Barthold*, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 211.
[372] Umut Kansoy, "Habibü's-Siyer'de Çağatay Hanlığı Tarihi (1227-1370)", *Farsça ve Arapça Kaynaklarda Türk ve Moğol Devletleri Tarihi II*, ed.Ahmet Özturhan, Efeakademik Yayınları, İstanbul 2024, s. 121.
[373] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 390.

Türkistan ve Harezm'de Çağatay idaresi kurulduğunda Hâcegân ve Kübreviyyeden sufiler bölgede varlıklarını devam ettirmiştir. Ancak bölgede sadece şeriatın zahiri kurallarına bağlı kalarak hareket eden sufilerin dışında batıniler ve İslam'ı kabul edip eski inanışlarını devam ettiren topluluklar da olmuştur. Ayrıca bu dönemde bir süreliğine medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapalı olmasından faydalanan, bireysel olarak İslam'ı kendi algılarına göre yorumlayıp isyan eden kişiler de görülmüştür. 1238-1239'daki Tarabî İsyanı bunun örneği olarak verilebilir. Bu ayaklanma Anadolu'da bir yıl sonra çıkacak Babai isyanı ile aynı karakterde bir isyan olmuştur. Çağatay Han'ın vefatının hemen öncesine denk gelen Tarabî isyanı Çağatay'ın bölgedeki gayri Sünni gruplara karşı bir tavır aldığına işaret eder. Çağatay Han hakkında kaynaklar yasaları çok katı uyguladığı, Müslümanların açıktan et kesme gibi konularda izin istediğinde kabul etmeyip onları baskı altında tuttuğunu söyler. Hatta Çağatay Han'ın bu uygulanmasından cesaret alan bazı putperestler Müslümanlara suikast düzenlemeye cesaret etmiş, ancak suikast planı Emir Seyfeddin tarafından engellenmiştir. Çağatay Han, Müslüman düşmanı bir hükümdar gibi gösterilse de Emir Seyfeddin'in Çağatay idaresinde bulunması ve Cengiz Han döneminden beri Yalvaç ailesinin ve Kutbeddin Habeş Amid'in Moğol hizmetinde çalışıp Çağatay döneminde de İslamiyet'in en güçlü olduğu şehirlere yönetici olarak görevlendirildiği düşünülürse ya Yalvaç ailesi ve Seyfeddin ile Habeş Amid İslami kurallara riayet etmemiş, ya da Çağatay han bahsedildiği kadar Müslümanlara katı davranmamıştır. Üçüncü bir seçenek ise Cengiz, Güyük ve Mengü'nün İsmaililere karşı sert bir tavır takınıp, katledilmelerine dair emir verdiği gibi Çağatay Han da gayri Sünni ve kimlikleri belli olmayan Mahmud Tarabî gibi kişi ve gruplara katı muamelede bulunmuş ve onlara karşı güçlü tedbirler almıştır. [374]

Çağatay Han, ırk konusunda da keskin çizgilere sahip olmamış, hastalandığında Türk asıllı veziri Hucir'e devlet işlerini bırakmıştır. Hucir, Çağatay için Mecdüddin adlı bir tabip getirmiş, tabip onu iyileştiremediğinden büyük karısı

[374] Sadece Çağatay Han değil genel olarak tarihçiler Moğolları İslam ve Müslüman düşmanı gibi göstermişlerdir. Ancak Moğolların Çinlilere olduğu gibi Müslümanlara doğrudan düşmanlık beslemesine bir sebep yoktur ki hususi olarak böyle bir düşmanlıktan da söz edilemez. Cengiz döneminden itibaren Moğol idaresinde pek çok Müslümana yer verilip saygı duyulmuştur. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, c.1, İstanbul 2019, s. 134-135.

Yesülün, Hucir ve Mecdüddin'i kadınları ve çocuklarıyla öldürtmüştür. Hucir'in yerine vezirliğe Kutbeddin Habeş Amid getirilmiştir. Habeş Amid, Yesülün sayesinde yükselmiştir. Cengiz Han, Çağatay'a veliaht olarak, Çağatay'ın oğlu Mötüken Bamyan'da öldüğü için Mötüken'in oğlu Kara Hülagu'yu seçmiştir. Bundan dolayı Yesülün ve Habeş Amid, Çağatay'ın vefatıyla han olarak Kara Hülagu'yu başa geçirmiştir. Çağatay kadar katı ve yasalara bağlı olduğu söylenen birinin torunu olan Kara Hülagu 1242-1246 seneleri arasında hanlıkta bulunmuş olmasına rağmen kaynaklarda onunla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak ilginç olan şu ki Kara Hülagu'nun Orkine'den doğan oğlu Müslüman olup Mübarekşah adını almıştır. 1220-1246 yılları arasında Çağatay Han ve torunu Kara Hülagu, Türkistan ve Harezm topraklarını yönetmesine rağmen onların sufilerle kurduğu idarenin nasıl olduğundan ne tarihçiler ne de menakıbname yazarları bahsetmiştir. Yine de tarihçilerin İsmaililere karşı Moğol hanlarının sert tavrından bahsetmesi, Çağatay'ın Tarabî isyanına katılan halk da dâhil herkesi katletme emri verdiği bilgisi kaydedilmişken sufilerden söz edilmemesi Çağatay Han ve torunu Kara Hülagu'nun sufilere yönelik müspet ya da menfi hususi bir tavır almadığını gösterir. Yaklaşık yirmi altı yıllık süre zarfında Hanların bu bölgede Moğol idaresi kurup, Müslüman yöneticiler vasıtasıyla bölgeye hükmetmesi, Ürgenç, Semerkant ya da Buhara gibi İslam merkezlerini başkent olarak seçmemeleri onların bir müddet daha sufilerle ve İslam ile doğrudan tanışmalarına mani olmuştur. [375]

I.II. Yesü(1246-1251), Mübarekşah(1251/61, 1266) ve Algu Han(1261-1266)'ın Sufilerle İrtibatı

Büyük Moğol Han'ı Güyük'ün isteği üzerine hanlığa Çağatay'ın öz oğlu Yesü getirilmiştir. Cüveynî'nin alkolik diyerek bahsettiği Yesü iş başına geçince Kara Hülagu'yu destekleyen Habeş Amid'i öldürtmek istemiştir. Ancak, Çağatay vefatından önce Habeş Amid'in oğullarını şehzadelerin hizmetiyle görevlendirdiği için Habeş Amid, Çağatay'ın diğer oğulları tarafından da muhtemelen desteklenmiştir. [376]

[375] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 248-249.
[376] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 249-250.

Yesü'nün beş yıllık iktidarı hakkında kaynaklar detaylı bilgi vermediği için onun Müslümanlara ve sufilere karşı tutumunu bilemiyoruz. Ancak Çağatay'ın onun hizmetine Bahaeddin Merginanî'yi vermesi ve Merginanî'nin Yesü'nün vefatından hemen sonra Habeş Amid tarafından öldürülecek olması Yesü'nün himayesindeki bir Müslümanın güçlü bir konumda olduğundan dolayı katledildiği yorumunu yapmamıza olanak sağlar. Yesü'nün ölümüyle, Habeş Amid ve oğlu Nasıreddin, Kara Hülagu'nun karısı Orkine'nin döneminde güçlenmiştir. Orkine, Yesü'nün ardından naibeliğe geldiğinde, Bahaeddin Merginanî'yi ailesi ve malıyla birlikte Habeş Amid'e hizmet etmesi için vermiştir. Habeş Amid, 1252 yılında Bahaeddin'i keçeye sarıp çiğneterek katlettirmiş, süt emen çocukları da dâhil bütün ailesini öldürtmüştür.[377] Cüveynî, Emir Bahaeddin'i soylu, bilgili, baba tarafından Fergana şeyhülislamına, anne tarafından Karahanlılardan Togan Han'a soyunun dayandığını söylemiştir. Onu vezirliğe tecrübesi, dünyevî ve dinî bilgilerinin çokluğunun ulaştırdığından, meclisinde âlimlerin ve büyük insanların toplandığını, herkesin ilgilenmediği bilgi ve fazileti başına taç yaptığından bahsetmiştir. Cüveynî'nin verdiği bu kısa paragraftan anlaşılıyor ki Merginanî vezirlik yaparken katledilmiştir. Kutbeddin Habeş, Müslüman olsa da mezhebi durumu ya da İslamiyet algısının ne şekilde olduğunu bilmiyoruz. Fakat Seyfeddin Baharzî'nin de ona mektup gönderip ağır tenkitler de bulunmuş olması, katlettirdiği Yusuf Sekkakî ve Merginanî'nin dönemin meşhur Sünni âlimlerinden oluşu Habeş Amid'in tasavvufla alakasının bulunmayıp, Sünni olmadığı ihtimalini akla getirir. [378]

Yesü'nün hâkimiyeti 1251 senesinde Mengü'nün büyük han seçildiği kurultayın ardından Mengü'ye bir suikast girişiminde bulunulmasıyla sonlanmıştır. Mengü Han, bu hadisenin ardından Çağataylı ve Ögedeyli sülalesinden şehzadelerinde suikastla irtibatı olabileceği ihtimalinden dolayı katlettirmiştir. Ancak Kara Hülagu'yu kendi taraftarı olduğu için sağ bırakmıştır. Kara Hülagü Çağatay hanlığına dönerken yolda vefat ettiği için yerine karısı Orkine oğlu Mübarekşah'a naibe olarak hanlığın başına geçmiştir. Mengü'ye düzenlenen suikastın İsmaililer tarafından tertip edildiğine dair söylentiler vardır ve Mengü kardeşi Hülagu'yu bu

[377] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 249- 250.
[378] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 251; Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, s. 466-467.

hadise sonrası Irak-ı Acem üzerine göndermiştir. Bu suikastın ardından öldürülen Çağataylı ve Ögedeyli şehzadelerinin İsmaililerle alakası var mı bilinmiyor ancak Mengü'nün kurultayına bu grubun elçilerinin katıldığı bilgisi varken Çağatay hanlığı topraklarındaki şehzadelerle irtibat kurmuş olmaları muhtemeldir. [379]

Mübarekşah, annesi Orkine'nin naibeliğinin ve Algu'nun hükümdarlığının ardından kısa süreliğine 1266'da bağımsız olarak yeniden hanlığın başına geçmiştir. Çağatay Hanlığı içerisinde İslam'ı kabul eden ilk han Mübarekşah olmuştur. Ancak onun yakın ya da uzak çevresinde alakasının bulunduğu bir sufi ismi zikredilmez. Yaklaşık on yıllık ilk saltanat ya da annesi Orkine'nin naibelik dönemi ve Algu sonrasında kısa süreliğine tahta geçtiği yıllarda İslam'ı niçin ve nasıl kabul ettiği konusunda kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu yıllarda Ahmet Teküder, Berke gibi Moğolların diğer hanları arasında da İslamiyet kabul edilmeye ve bulundukları bölgenin dinini kabul ile şehirlere yerleşmeye başlamışlardır. Mübarekşah'ın beş erkek evladı olmasına rağmen, isimlerinde bir değişiklik görülmemiştir, yani Mübarekşah İslamiyet'i kabul etse de muhtemelen evlatları kabul etmemiştir.[380]

Orkine Hatun ile evlenen Çağatay'ın torunu Algu Han 1261'den 1266 yılına kadar hanlığın başında kalmıştır. Mengü Han vefat ettiğinde büyük hanlıkta Kubilay Han ve Arık Buka arasında bir taht mücadelesi başlamış, bu mücadele Çağatay Hanlığı coğrafyasınada yansımıştır. Arık Buka, kardeşi Kubilay'a karşı kendisini destekleyebileceği düşüncesiyle Çağatay oğlu Baydar oğlu Algu'yu hanlığa getirmiştir. Algu, han olarak Almalık'a geldiğinde uzun süre Çağatay hanlığında vezirlik yapmış olan Kutbeddin Habeş Amid'in oğlu Süleyman Bey'i Semerkant-Buhara'ya ordu kumandanı olarak göndermiştir. Algu, Arık Buka'nın desteğiyle hanlığa gelmesine rağmen onun kendi hâkimiyetindeki topraklarda olan baskısından rahatsızlık duyarak Kubilay Han'ın tarafına geçmiştir.[381]

---

[379] Rubruck, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat,* s. 152-153; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 250.; Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 589.
[380] Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 590.
[381] Mehmet Alpargu, "Çağatay Hanlığı", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.VII, S.II, Ankara 1991, s. 126; Hayrunnisa Alan, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları,* ed. H.Alan-İ.

Algu, Kubilay'ın da teşvikiyle Altın Orda hanlığı ile Türkistan toprakları için mücadele etmiştir. Berke Han ile yaptığı savaşlar sonrasında Otrar'ı ve Harezm'i Çağatay Hanlığı'nın sınırlarına dâhil etmiştir. Orkine Hatun ve Mesud Yalvaç Algu'nun faaliyetlerinden rahatsız olmuş, şikâyet etmek maksadıyla Karakurum'a Arık Buka'nın yanına gitmiştir. Arık Buka, Algu'nun tabiiyetten ayrıldığını haber alınca Algu'nun üzerine gelmişse de yenilip geri çekilmiştir. Algu yanına dönen Orkine ve Mesud Yalvaç'ı eski konumlarına yeniden koymuştur. Algu, 1266 senesinde vefatına kadar Orkine ve Yalvaç ile hanlığın idaresini sürdürmüştür. Algu'nun dini ya da sufilere karşı yaklaşımını değerlendirebileceğimiz yeterli bilgi bulunmamaktadır. [382]

I.III. Barak Han Gıyaseddin (1266-1271)

Barak, Çağatay hanlığının ilk Müslüman hanı Mübarekşah'ın kısa süren saltanatından sonra Özkend'de tahta oturmuştur. Cengiz döneminden beri Moğol hizmetinde çalışan Mesud Yalvaç'ı halkın gönlünü okşaması, arazileri imar etmesi ve toprakları ekilebilir duruma getirmekle görevlendirmiştir. Yalvaç, dağılmış halkı toparlamış, Maveraünnehr'in işleri onun iyi idaresi ile mamur olmuştur. Barak, İran'a yönelmek için "saldırı ve tecavüz elini uzatmıştır." diye olayları anlatan İlhanlı devlet adam Reşidüddin, Barak'ı bu fikrinden Mesud Yalvaç'ın;*" bu işe teşebbüs etmek hoş bir davranış değildir. Çünkü eğer o vilayetler ele geçirilemezse bu diyara geri dönüş gerçekleşemez."* diyerek vazgeçirdiğini söyler.[383]

Barak, İlhanlılar üzerine gitmekten vazgeçse de 1266'da Mesud Yalvaç'ı elçi olarak Abaka'ya göndermiştir. Yalvaç, Cengiz Han'ın hırkasını giyip, bütün emirlerden daha yukarı oturmuştur. Hace Şemseddin Allakani'den bütün hesapları çıkarmasını istemiş, o da bir haftada çıkarmıştır. Reşidüddin, *"iyi niyetle gelmedikleri için geri dönmekte acele ediyorlardı"* diyerek Mesud'un casusluk için

---

Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s. 76; Çetin Kaya, Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318), s. 87.

[382] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980, s. 318; Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", s. 177.

[383] Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 490; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 86.

geldiğini düşünür. Hatta Abaka'nın Mesud Yalvaç'ın Barak'a casusluk için geldiğini anlayıp Yalvaç'ın arkasından gitmişse de yakalayamadığını söyler.[384]

Barak, iç karışıklıklarla uğraşırken Kaydu üzerine gelmiş ve Barak'ı yenilgiye uğratmıştır. Çünkü Kaydu eskiden beri Çağataylı topraklarına doğru sınırlarını genişletmek istemiş daha önce de Algu ile Berke arasındaki rekabetten yararlanarak Berke Han'a müttefik olmayı önermiştir. Berke Han, Kaydu'ya, Algu'yu yenerse Çağatay ulusunun başına getirmeyi vaad etmiştir. Ancak Kaydu galip gelmişken Barak'a sulh talebinde bulunmuş, çünkü Kaydu, büyük han ile doğrudan savaşa karar vermiştir. Böylelikle, Kaydu, Kubilay'dan bağımsız bir hanlık haline gelmiştir. Anlaşmaya göre, taraf olan bütün hükümdarlar karşılıklı olarak kan kardeşi sayılmış, göçebe ve yerleşik halkın mülklerinin korunmasına, Maveraünnehir'in üçte ikisinin Barak'a bırakılmasına, tarım bölgelerinin idaresine de Mesud Yalvaç'ın getirilmesine karar verilmiştir. 1268'de Mesud Yalvaç, Barak tarafından tekrar Abaka'ya gönderilmiştir. Yalvaç, Abaka'ya tabi olmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Yalvaç saraya kabul edildiğinde Cüveynî'ye hakaret etmiş olmasına rağmen tabiiyet bildirme haberini verdiğinden dolayı cezalandırılmadan geri gönderilmiştir. [385]

Mesud Yalvaç'ın elçiliğinin asıl sebebi ise Abaka'nın dikkatini Maveraünnehir dışına çekmek olmuş, çünkü Barak Horasan'ın tamamına hâkim olup, bütün Türkistan'a hükmetmeyi hedeflemiştir. Barak Han, Doğu Türkistan'ı Kaydu Han'a terk etmiştir. 1270'de Kaydu Han, Kıpçak-Oğul ve Çapat'ı Gıyaseddin'in ordusuna desteğe göndermiştir. Çağataylı şehzadelerinden Ahmet Börü, Nikbay, Taligu ve Mübarek-şah da Han'ın ordusunda yer almıştır. Ayrıca Mümin ve Yasavur da Barak Han'ın yanında bulunmuştur. Kaydu, Barak'a yardım vaad etmişse de onun asıl düşüncesi Barak'ı Abaka karşısında tek başına bırakıp gücünü kırmak olmuştur. Barak, Gürcistan'da bulunan kardeşi Neküder'i Abaka'ya karşı ayaklanmaya teşvik etmiştir. Ancak Neküder Abaka'ya galip gelememiştir. Barak'ın da Horasan'ı istilası başarısızlığa uğramıştır. Barak daha sonra Bedehşan'ı

[384] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 81.
[385] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 319-320; Kafalı "Çağatay Hanlığı", s. 591.; Alpargu, "Çağatay Hanlığı", 128.

istila edip, Nişabur'a kadar ilerlemiştir. Burada Şemseddin Kert ile münasebetlerini güçlendirmiştir. 1270'de Barak, Abaka karşısında mağlup olup, Horasan'da elde etmiş olduğu yerleri terk ederek, Buhara'ya dönmüştür. Kışı Buhara'da geçiren Barak, orada Sultan Gıyaseddin adını alarak Müslüman olmuştur.[386] Çağataylı diğer hanlar Türkistan'daki şehirlerin dışında yerleşmişken, Barak'ın kışı Buhara'da geçirdiği ve aynı sene İslam'ı kabul ettiği bilgisine bakılarak İslam'dan şehirde geçirdiği süre boyunca etkilenmiştir. Bu bilgi haricinde onun yakınındaki tek Müslüman isim olarak Mesud Yalvaç'ı görüyoruz. İslamiyet'i Buhara'da kabul ettiği yıllarda Hâcegân ve Kübreviyye mensuplarından Hoca Mahmud İncir Fagnevî, Hoca Ali Ramitenî, Yahya b. Ahmed b. Seyfeddin Baharzî şeyhlik yapmaktadır. Barak Han'ı bu sufilerden birinin tesiriyle mi İslamiyet'i kabul ettiği bilinmez ancak bu sufilerin onun döneminde irşat faaliyetlerine devam ettiği ve dergâhlarının açık kaldığı düşünüldüğünde Han tanınmış bu mutasavvıflardan habersiz değildir ve onlara karşı olumsuz bir tavır almamıştır. Natanzî, 'gayet tedbirli, hilekâr ve güç sahibi' diyerek bahsettiği Barak'ın Müslümanlığı konusundan hiç söz etmemiştir. Ayrıca Mesud Yalvaç'ın da Seyfeddin Baharzî'ye olan muhabbeti bilindiğine Han, üzerinde sufi tesiri bulunan Mesud Yalvaç vesilesiyle İslam'ı tanıyıp kabul etmiş olmalıdır.[387]

Gıyaseddin Barak Han, 1271 senesinde İslamiyet'i kabul ettikten kısa süre sonra vefat etmiştir. Barak'ın beş oğlundan sadece Duva'nın İslamiyet'i kabul ettiği bilinmektedir. Diğerlerinin isimlerine bakıldığında Müslüman olup olmadıkları çıkarılamamaktadır. Oğullarının isimleri Bek-Timur, Tokta, Uladay ve Bozan'dır. [388] Barak Han İslamiyet'i kabul etmesine rağmen Handmir onu zalim, gayri adil, kibirli, bir hükümdar olarak kaydetmiştir. Müslüman olduğunu yazmışsa da hakkında iyi bir kayıt tutmamıştır.[389]

Gıyaseddin Barak Han'ın vefatından sonra Çağatay Hanlığında 1271-1282 senelerini kapsayan uzun bir hanlar arası mücadeleler devri yaşanmıştır. 1271-1274

---

[386] Ömer Subaşı, "Moğol Neküderîlerinin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten,* c. LXXXIII, Ankara 2019, s. 855-857; Alpargu, "Çağatay Hanlığı", s. 129.
[387] Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela,* s. 365; Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 116.
[388] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* s. 320; Kafalı "Çağatay Hanlığı", s. 591.
[389] Kansoy, "Habibü's-Siyer'de Çağatay Hanlığı Tarihi (1227-1370)", s. 127.

arası dönemde Barak Han'ın ardından yerine geçen Nikibey Han ile 1274-1277 yıllarında iktidarda olan Buka Timur, Kaydu'nun vasalı gibi hareket etmişlerdir. 1272-1273'ün önemli olaylarından birisi Buhara şehrinin yakılması olmuştur. Çünkü Şemseddin Cüveynî ve komutanlardan Ak Bek'in Semerkant ve Buhara'ya hâkim olanın Horasan'ı da ele geçirmek isteyeceğini söylemesi üzerine Abaka Çağataylılar üzerine, Nikbey Bahadır ve Ak Bek'i göndermiştir. İki İlhanlı komutanı Buhara'da yağma ve katliam yapmış, Mesud Yalvaç'ın yaptırdığı medreseyi ve kütüphaneyi yakmışlardır. Vassaf, Mesud Yalvaç'ın Gıyaseddin Barak'ın elçisi olarak Abaka Han'ın huzuruna geldiği zaman Şemseddin Cüveynî'yi atından inmeyerek küçümsediği için Cüveynî'nin Abaka'yı Çağatay hanlığı üzerine gönderdiğini söyler. İlhanlı ordusu yakıp yağmalayıp bölgeden ayrıldıktan sonra Kaydu'nun emriyle Mesud Yalvaç tekrar şehirleri imar etmiştir. Çağatay hanlığında 1282 yılından Duva Han başa geçinceye kadar taht mücadeleleri devam etmiştir. İdaredeki en etkili Müslüman isim ise uzun süredir Moğol hizmetinde çalışan Mesud Yalvaç olmuştur. Mesud Yalvaç ve Cüveynî arasındaki anlaşmazlığın sebebi bilinmiyor. Ancak Cüveynî ailesinin İlhanlı hizmetinde olduğu düşünüldüğünde Horasan ve Mazenderan bölgesini paylaşamayan iki hanlıktan hizmet ettiği İlhanlıların tarafında bulunduğu, Buhara'yı istila etmeye Abaka'yı sevk ederek Horasan ve Mazenderan'daki Çağataylı gücünü kırmayı hedeflediği sonucu çıkarılabilir. [390]

I.IV Duva Han'ın(1282-ö.1307)

Buka Timur'un vefatıyla Gıyaseddin Barak'ın oğlu Duva Han onun yerine Çağatay Hanlığına getirilmiştir. Natanzî ondan "gayet akıllı, fazıl, şevket ve düşünce sahibi büyük rütbeli bir padişah" olarak bahseder. Duva, hanlık süresince Kaydu Han ile iyi geçinmiş ve onun da desteğiyle İlhanlıların tahrip ettiği şehirler yeniden mamur hale getirilmiştir. Mesud Yalvaç, 1289 yılında vefatına kadar imar işleriyle meşgul olmuş, tahrip edilmiş Mesudiye Medresesini tamir ettirmiştir. Vefat ettiğinde medresenin yanına kendisi için yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Kaydu Han, 1289'da Mesud Yalvaç'ın yerine büyük oğlu Ebubekir Yalvaç'ı görevlendirmiştir.

[390] Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiu't-Tevarih*, s.110-111; Kaya, Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318), s. 101-102.

Kaydu'ya tabi olan Ebubekir Yalvaç'ın 1298 yılında vefatıyla yerine kardeşi Satılmış Yalvaç getirilmiştir.[391]

1301'de Duva, Kubilay'ın halefi olan Timur Kağan'a karşı Kaydu'yu desteklemiştir. Duva, Kaydu'nun vefatı sonrası. Kaydu'nun oğlu Çapar ile birlikte Timur Kağan'a tabi olduklarını açıklamışlardır. Duva bir süre sonra Çapar ile mücadele etmişse de yeniden sulh sağlanmıştır.[392] Duva Han, Büyük Moğol hanlığı ve Ögedeyliler arasındaki mücadeleye katılmamış ve kendi hanlığını kuvvetlendirmiştir. 1303'de hayatını kaybeden Satılmış Yalvaç'ın, yerine Mesud Yalvaç'ın oğlu Sevinç Yalvaç, Çapar Han'ın emriyle şehirlerin yönetimiyle görevlendirilmiştir. Sevinç Yalvaç, babası ve dedesi gibi Hocend şehrini değil, Kaşgar'ı merkez olarak seçmiştir.[393]

1305 sonu 1306 senesi başlarında Timur Han'a yenilen Kaydu'nun ordası dağılmış, insanların bazısı boyun eğmiş, bazıları da Çapar Han gibi Duva Han'a sığınmışlardır. Duva Han, kendisine sığınanları Afganistan'a iskân etmiştir. Duva Han, Timur kağan ile savaşırken yaralanmış ve yaranın tesiriyle ölmüştür. Yaklaşık yirmibeş sene hanlıkta kalmış Duva'nın Müslümanlara ve sufilere karşı tavrının nasıl olduğu hakkında değerlendirme yapabileceğimiz fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak uzun süredir Çağatay hanlığında hizmet eden Yalvaç ailesi, Duva döneminde de ağırlığını hissettirmiştir. Hem Yalvaç ailesinin Duva döneminde idarede bulunması hem de Duva'nın iktidarda bulunduğu yıllarda Müslümanların kendisine karşı herhangi bir isyan faaliyetinde bulunmaması Duva'nın İslamiyet'i kabul etmese bile Müslümanların hayatlarına müdahale etmediğini ve karşılıklı ilişkilerin ılımlı olduğunu düşündürür. [394]

I.V Küncük (1307- 1308), Taliku (1308- 1309) ve İsen-Buka Han (1309-1319)

1306 senesinde Duva vefat edince büyük oğlu Küncük yerine geçmiştir. Küncük'ün ölümüyle(Mu-tekin oğlu Ahmed) Buri'nin torunu Taliku iktidarı ele geçirmiştir. Taliku'nun İslam'a müsamahalı yaklaşması, Moğol geleneklerine son

[391] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 117; Kafalı "Çağatay Hanlığı", s. 592; Kansoy, "Habibü's-Siyer'de Çağatay Hanlığı Tarihi (1227-1370)", s. 137.
[392] Alpargu, "Çağatay Hanlığı", s. 129-131.
[393] Kafalı "Çağatay Hanlığı", s. 593.
[394] Kafalı "Çağatay Hanlığı", s. 593.

derece bağlı Duva ailesini destekleyenlerin isyan etmesine ve asilerden biri tarafından ziyafet esnasında katledilmesine sebep olmuştur. 1308-1309 suikastçılar Duva'nın küçük oğlu Kebek'i han ilan etmişlerdir. Ancak burada bir tezat vardır Taliku İslamiyet'e yakınken, Kebek İslamiyet'i kabul edecektir.[395]

Taliku'nun katledilmesinden sonra toplanan toyda Kebek abisi İsen-Buka'yı Çağatay Hanlığı tahtına çıkarmıştır. İsen-Buka'nın hanlığının üçüncü yılında Buyantu Kağan (1311-1320) Çağataylı şehzadelerinden Yasavur, Çağatay hanlığı tahtına çıkması için göndermiştir. Bu durumu haber alan İsen-Buka ve kardeşi Kebek, Doğu Türkistan hudutlarında onu karşılamak üzere ordularıyla hareket etmiştir. Yasavur, hanlık makamını ele geçiremeden İlhanlılara sığınmak zorunda kalmıştır. İsen-Buka, Gaffar-ı Kazvinî'ye göre 1318 senesinin sonunda vefat etmiştir. İsen-Buka Han'ın mezarının Nahşep'te (Karşi) olması ise Hanlığın merkezinin artık Kaşga Irmağı havzasına taşındığının bir göstergesidir.[396]

I.VI Kebek Han (1320- ö.1326)

Kebek han olmadan önce Çağatay hanlığının ileri gelenlerinden olan Yasavur ile anlaşmazlık içinde olmuştur. Ancak sonra aralarındaki sorunu çözen Kebek ile Yasavur İlhanlılara karşı birlikte hareket etmiş, Memlüklerden sancak almışlar ve 1314'de Ceyhun'u geçmişlerdir. Ancak 1315 senesinde Kebek'in, Yasavur'un Olcaytu Han ile anlaştığını iddia ederek Yasavur'a karşı tedbirler almasıyla araları bozulmuştur. Yasavur bunun üzerine kendi güvenliğini teminat altına almak istemiş ve Olcaytu'ya haber göndermiştir. Olcaytu, Yasavur'u dostça karşılayarak Kebek'in taarruzuna karşı ona gerekli yardımı yapmış, kışlak olarak bir yer tahsis etmiştir. Moğol kumandanı Yasavul, Maveraünnehir kumandanı Yasavur'u Olcaytu tarafına geçtiği için ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Yasavur bu tertibi duyduğunda Yasavul'u yakalatıp öldürtmüştür. Kebek Han, Tebriz'e gidip Ebu Said Han ile görüşmüştür. Yasavur'un bir müddet sonra Ebu Said'e karşı ayaklanmasından dolayı Ebu Said ile Kebek ittifak ederek 1320'de Yasavur'u öldürmüşlerdir.[397]

---

[395] Alpargu, "Çağatay Hanlığı", s. 131.
[396] Kafalı "Çağatay Hanlığı", s. 593.
[397] Alpargu, "Çağatay Hanlığı", s. 133-134.

Natanzî, Yasavur'un Müslüman olup, hacca gittiğini tavaf sırasında bir fedai tarafından katledildiğinden bahseder. Hatta fedaiyi görevlendirenin Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Ebu Said Han'ın veziri Gıyaseddin Muhammed olduğunu da söyler. Çağatay ve İlhanlı hanları ile beyleri XIV. Yüzyılın ilk yarısında İslamlaşmış olsa da aralarındaki mücadele devam etmiştir. Bu mücadelenin temel sebebi tam anlamıyla devletleşememiş Moğol hanlıklarının hükümranlık arzusu ve daha geniş sınırları olan bir devlete sahip olma isteği olmuştur. Ancak Natanzî'nin verdiği bilgiler doğru ise İslamiyet'i kabul etmiş bir Moğol olan Yasavur'u hac esnasında Gıyaseddin Muhammed Reşidî'nin bir fedaiye niçin öldürttüğü belli değildir. [398]

1319'da Kebek, abisi İsen Buka'nın ölümüyle Çağatay Hanı ilân edilmiştir. Kebek Han Çağataylılarda ilk kez adına para darp ettiren hükümdardır. Kebek Han, Hanlığın merkezini Karşi'ye taşımıştır. Kebek'in vefatıyla kısa bir süre Elçigiday yönetimde bulunmuştur. Elçigiday, 1326'da gerçekleştirilen toyda Tarmaşrin hanlığa getirilinceye kadar idarede kalmıştır.[399]

II. Çağatay Hanlığı Coğrafyasındaki Sufilerin Moğollarla İlişkisi

II.I. Hâcegân

Cengiz istilası başlamadan önce İslam dünyasında genel olarak sınıflandırılacak olursa silsilelerini Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'ye götüren iki hâkim sufi gruptan söz edebiliriz. Ayrıca bunların dışında kaynaklarda İslam'ın kurallarına aykırı olarak hareket eden heteredoks kişiler ve gruplardan da bahsedilir. Cengiz istilası ve sonrasında şekillenecek olan tasavvufi grupların dönem olaylarına aldığı tavır istiladan önce belirginleşmeye başlamıştır. İstila zamanlarında da aynı tavırlarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde hâkim sufi grupların dönem siyasetine ve devletlerine yaklaşımı benzer olmuştur en azından heteredoks kişiler ve gruplar dışarıda bırakıldığında ortaklık çok fazladır. İstila zamanlarında Anadolu'da Mevlevilik, Bektaşilik, Türkistan'da Hâcegân, Kübrevilik, Yesevilik, Irak-ı Acem ve Arap'ta Sühreverdi ve Kübrevi sufiler siyasi otoritelere ve halifeliğe karşı benzer tavrı sergilemişlerdir.

---

[398] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi,* s.119-120.
[399] Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 594-595.

Yusuf Hemedânî(ö.1140), Bâtını-İsmaili propagandasının arttığı bir dönemde Büyük Selçuklu himayesinde Nizamiye medreselerinde eğitim almış, Sultan Sencer'in sevgisini kazanmıştır. Bağdat'tan ayrıldıktan sonra gittiği Türkistan coğrafyası Selçuklular tarafından Harezmşahlara bırakılsa da Sultan Sencer ile Harezmşah Atsız karşı karşıya gelmiştir. Harezmşahlar, Abbasiler tarafından halifeliğin gücünü Büyük Selçuklulara kaptırma korkusuyla kışkırtılmış ve Büyük Selçuklu Devleti sonuçta Harezmşah-Abbasi ittifakıyla yıkılmıştır. Selçuklunun siyasî ve dinî duruşunu, devlet anlayışının doğruluğuna inanmış olan sufiler ise hilafetten ve Harezmşahlardan uzak durmuştur. Yusuf Hemedânî, Bahaeddin Veled, Necmeddin Kübra ve onların müritleri ile halifeleri de aynı tavrı devam ettirmiştir. Şihabeddin Sühreverdî ise hilafete mesafeli duran sufilerden farklı bir tutum içinde olmuş ancak onun konumuna bakıldığında Abbasilere hizmetten ziyade İslam dünyası ve İslam dünyasındaki sufilerle ortak hareket ettiği, Hilafetin içindeki kargaşayı en iyi bilenlerden biri olarak hem dönem Sultanlarıyla hem de sufileriyle muhatap olma, onları uyarma fırsatı yakaladığı görülür. Ayrıca halifenin elçisi sıfatıyla farklı sultanlarla da görüşme şansına sahip olmuştur.[400]

Heteredoks grupları sınıflandırmak ve tavırlarını bilmek, bu grupların ya da kişilerin kimler olduğunu tespit etmek kolay değildir. Ama Sünni sufilerden farklı hareket ettikleri Moğollarla bir savaşı istedikleri ya da Sünni İslam dünyasının Moğollarla savaşmasını arzuladıkları anlaşılır. Moğol istilası sonrası bu kişilerden bazıları Moğolları İslamlaştırma maksadıyla Moğol inançlarıyla ortaklıkları kullanarak (kerametler) iktidar elde etmeye ve hanların İslamlaşmasından sonra hanları iktidardan uzaklaştırıp o iktidar boşluğunu kendileri doldurmaya çalışmıştır. Moğolların İslamlaşma konusu yerleştikleri bölgede hâkim olan dini düşünceye entegre olup kimliklerini yitirmelerine sebep olmuştur. Ancak bu çok az bir Moğol hükümdar ailesiyle alakalı olmalıdır, çünkü Moğolların hepsi İslam coğrafyasında hâkimiyeti sağlayıp kaybettikten sonra İslam coğrafyasında kalmamış tekrar bir geri göç hareketi başlamış ve Moğolistan'a dönmüşlerdir. Çağatay coğrafyasında ise Moğol hanları şehirlerden uzak durduğu için İslamiyet'i kabul etmeleri İlhanlı ve Altın Orda hanlarına göre daha geç gerçekleşmiştir. Çağatay coğrafyasının büyük

[400] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi,* s. 33-36.

şehirlerindeki etkili sufi grupların başlıcaları Hâcegân, Yeseviyye ve Kübreviyye olmuş Çağatay idaresi boyunca tekke ve dergâhları kapatılmamıştır.[401]

II.I.I Yusuf Hemedânî(d.1029/1048-ö.1140)'nin Moğolların İslamlaşmasına Dolaylı Tesiri

Moğol istilası ve sonrasında Türkistan'da en etkili olacak tasavvufi zümre olan Hâcegân'ın şeyhi Yusuf Hemedânî'dir. Yusuf b. Eyyub Hemedânî, Hemedan yakınındaki Berucird kasabasında 1029 ya da 1148 yılında doğmuştur. Yusuf Hemedânî, 1067'de Bağdat'a gidip Nizamiye Medresesinde Ebu İshak eş-Şirazî'den ders almıştır. Hemedânî, Türkistan'a gitmeden önce Tus'a gidip Ebû Ali el-Farmedî ile görüşüp ona intisap etmiş, Farmedî'nin 1084'de vefatıyla dördüncü halifesi olmuştur. [402]

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer şehzadeliği sırasında 1111'de Semerkant'taki Kasım b. Cuki'ye mektup göndererek Hemedânî'nin kendisine Fatiha okuyup, şeyhin ahlak ve tavırlarını içeren bir eser yazılıp gönderilmesini rica etmiştir. Mektupta Hemedânî'nin Semerkant'ta bulunup yaşının kemale erdiği söylenip, Sencer'in Süleymanşah ile savaş hazırlığı yaptığı için gelemediği belirtilmiş, tekke ve dervişlerin ihtiyaçlarının karşılanması için 50.000 dinar gönderilmiştir. Yusuf Hemedânî'ye bu konudan bahsedilince, müritlerine kendisinde Peygamberin şeriatına uygun ne gördülerse yazma izni vermiştir.[403]

İbnü'l Esir'in vaiz, abid, zahid olarak tanıttığı Yusuf Hemedânî 1112-1113'te yeniden Bağdat'a gelmiş ve halka vaaz vermiştir.[404] Hemedânî'den bahseden bütün kaynakların ortak noktası Bağdat'ta vaaz verdiği sırada kendisiyle tartışmaya giren İbnu Sekka'nın kıssası olmuştur. Bu anlatıya göre fakih İbnu Sekka, Hemedânî vaaz verirken ona sorular sorup, itiraz etmiştir. Hemedânî onun sözlerinde küfür işaretleri olduğunu söyleyerek susturmuş ve Müslüman olarak öleceğinden şüphe ettiğini dile

---

[401] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 455.
[402] Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 124-12; Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA,* c. XLIV, İstabul 2013, s. 12-13; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, c. IX, s. 154.
[403] Hâce Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l-Hayat/ Hayat Nedir*, çev. Necdet Tosun, İnsan Yay.İstanbul 2016, s. 51-52.
[404] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh,* c.VIII, s.570.

getirmiştir. Anlatıya göre İbnu Sekka Anadolu'ya gitmiş ve burada din değiştirip Hristiyan olarak ölmüştür.[405]

Yusuf Hemedânî, bir süre kaldığı Bağdat'tan ayrılmış, Sultan Sencer'in merkez haline getirdiği Merv'e gidip yerleşmiştir. Hemedânî'nin Merv'e ne zaman yerleştiği bilinmiyor, Merv doğumlu ünlü tarihçi Semâni'nin şeyhimiz diyerek bahsettiği Hemedânî ile ömrünün sonlarına doğru görüştüğünü, ondan hadis dinleyip, *"sultanların kapısına gitme, yediğinin haram olmaması için gözünü dört aç."* nasihatini Merv'de aldığından bahsetmiştir. Semâni bulunduğu bölgeden ilk seyahatlerine 1135'te çıktığına göre Hemedânî'nin kesin olarak hangi tarihte Merv'e geldiği söylenemezse de 1135 ve öncesinde Merv'e yerleştiği söylenebilir.[406]

Hemedânî, Merv'e yerleşmesinden sonra Türkistan'dan çok Herat'a gidip gelmiştir. Çünkü Türkistan'ı artık halifeleri ve müritlerine bırakmış, sırasıyla Hasan Endakî, Abdullah Barakî, Ahmet Yesevî ve Abdülhalik Gucdüvânî Buhara'da Hemedânî'nin halifeliğini yapmış, Yesevî ise buradan ayrılıp Yesi'ye dönmüştür. Ancak Yesevî'nin yazdıklarında ve Yesevî dervişlerin eserlerinde Yusuf Hemedânî'nin ismine rastlanmayışı Yesevî'nin Hemedânî'nin müridi ve halifesi olma ihtimalini azaltıp aralarındaki ilişkinin muhtemelen bir tanışıklıktan ibaret olduğunu düşündürür. Hemedânî, 1140'da Herat dönüşü Bamyan kasabasında vefat etmiş, kabri buradan Merv'e İbnü Neccar adlı öğrencisi tarafından taşınmıştır.[407]

Yusuf Hemedânî, İslam dünyası içerisindeki hem siyasi hem de mezhepler arası çatışmalara şahitlik etmiştir. Ayrıca sufi isminin ve bu ismi kullanan kişilerin-grupların yaygınlaştığını da fark etmiştir. Bundan dolayı müritlerine, halifelerine ve halka şeriatın zahiri kanunlarına riayet edilmesini, el emeği ve helal kazanç ile geçinmenin önemini, yanlış düşüncelerden ve kişilerden korunmanın ise o güne kadar güvenilir olarak gelen âlimlerin eserlerini okumak olduğunu anlatmıştır. Moğol istilasından önce vefat etmiş olan Yusuf Hemedânî'nin halifeleri Moğol

---

[405] İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, c. IX, s.154; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, c.VIII, s.570.

[406] Dilaver Gürer, "Hace Yusuf Hemedânî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, c.23, S.46, Nisan 2021, s. 5; Mehmet Efendioğlu, "Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 461.

[407] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, sad. Necib Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yay. İstanbul 2015, s.11-12; Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", s.12-13.

istilasının hâkim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Ancak, ne Hemedânî'nin halifelerinin yazdıklarında ne de dönem kaynaklarında onların Moğollarla olan ilişkilerine dair doğrudan bir not ya da açıklama vardır. Ancak halifelerin eserlerine bakıldığında onların uyarı ve tavsiyeleri, menakıbnamelerde anlatılan hikâyelerde bu sufilerin olaylara yaklaşımı istila zamanlarında hangi konumda bulunduklarına dair ipuçları verir. [408]

Yusuf Hemedânî, Büyük Selçuklu medreselerinde eğitim almış ve eğitim vermiş bir sufi olarak Horasan, Türkistan, Harezm coğrafyasına seyahatler etmiştir. Özellikle Bâtıni-İsmaili çalışmalarına karşı sistemli bir eğitim verme amaçlı kurulmuş medresede eğitim alan Hemedânî'nin Sultan Sencer ile olan yakın alakası da düşünüldüğünde Harezmşahlardan uzak durmuş, Harezmşah Atsız ve Abbasi halifesine karşı Selçukluları desteklemiştir. Bundan dolayı Hemedânî halifelerinin ve müritlerinin Harezmşah sultanlarıyla ve devlet adamlarıyla yakın olmayıp mesafeli durdukları ve kısa süre sonra çıkacak olan Moğol istilası sırasında da aynı çizgide kaldıkları görülebilir. Moğol istilası başladığında genel olarak üç tavır benimsenmiştir. Bunlardan ilki İstila öncesi Moğolların elçi olarak gönderdiği Müslümanlarla anlaşmak, ikincisi savaşmayı tercih etmek sonuncusu da istila sırasında barış istemektir. Bu tercihler genelde birbirinden farklı gruplar tarafından seçilmiştir. Örneğin kaynaklar şeyhlerin, âlimlerin, hocaların çoğunluğunun istiladan kurtuluşun imkânsız olduğu düşüncesiyle tabiyet teklifinin kabul edilmesi taraftarı olduğunu, ancak ayaktakımı, rind, serseri ya da işsiz grupların savaş istediğini, hatta savaşa sebebiyet verdiğini yazar. İstilanın başladığı zamanda ise âlim, sufi ve hocaların barış teklifi için öne sürüldüğü görülür. Bunların istisnası olarak Necmeddin Kübra'nın istila başladığı zaman bulunduğu bölgeyi terk etmek yerine yetiştirdiği halifelerini İslam dünyasının başka bölgelerine uyarıcı olarak gönderip kendisinin Harezm'de Moğollarla sulh yapılmadığı, sultanın şehri terk etmesi sonrası

[408] Ayşenur Ünal, "Yûsuf Hemedânî Örneğiyle Türklerin İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 20-22.

halkı bir başına bırakmayıp şehit olmayı istediği için savaşmayı seçmesi gösterilebilir. [409]

Yusuf Hemedânî, çizme imalatı ve çiftçilik yaparak geçimini sağlamıştır. Hemedânî'nin, halifeleri de bir meslek, zanaat sahibi oldukları için muhtemelen Moğol istilasında sulhu tercih etmiş ve Moğolların siyasetine uygun olarak kıtalden kurtulmuşlardır. Böylelikle, Moğol istilası öncesinde Hemedânî'nin halifelerinden bazıları bulundukları bölgede kalırken bazıları da seyahati ya da göçü tercih etmiştir. Böylelikle istila sırasında ve sonrasında bu halifeler farklı mekânlarda olmalarına rağmen, yazdıklarında ve yaşadıklarında daima değişmeyen ortak unsurlar bulundurmuştur ki bunlar şunlardır: şeriat kurallarının zahirine bağlılık, helal kazanç ve bir mesleğe sahip olma, şüpheli şeylerden uzak durup ilk olarak güvenilir âlimlerin eserlerini okumadır. Bundan dolayıdır ki Hemedânî'nin halifelerin hepsi bir meslek sahibi olup bir zanaatla meşgul olmuştur. Moğolların istila zamanlarında da muhtemelen bu özelliklerinden dolayı kıtalden kurtulmuşlar, hatta Moğollar meslek sahibi olup zanaatla uğraşan insanları başkentlerine taşırken Hâcegân'dan kimseleri de yanlarında götürmüştür. [410]

Moğolların İslamlaşması konusunda Hemedânî'nin devamı Hâcegân ve Nakşibendilik, ne kadar ve ne şekilde etkili olduğu konusunda isimler ve gruplar üzerinden gidilerek değerlendirme yapmak çok güçtür. Hemedan, Bağdat, Tus, Semerkant, Buhara, Merv ve Herat gibi önemli siyasî ve kültür merkezlerinde seyahat eden Hemedânî'nin 8000 putperesti Müslüman ettiği not edilmiştir. Eğer bu bilgi gerçekse, bu putperestlerden kast edilenin kim olduğu ve İslamlaşmanın bir bölge emiri, bir kabile reisi ile tanışma ve onlar aracılığıyla mı olduğu bilinmiyor. Ancak seyahat çevresinin genişliği bu ihtimalin olabileceğini düşündürüyor. Moğolların İslamlaşmasında sufilerin etkisi bundan biraz daha farklıdır, çünkü Hemadânî'nin vefatından yaklaşık seksen yıl sonra başlayan Moğol istilasında, sufiler Moğollarla seyahatleri sırasında karşılaşıp, tanışmamış istila ile Moğollar

[409] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 122-128, 160-162; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 45-46; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 64-65, 86-88.

[410] Hâce Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l-Hayat/ Hayat Nedir*, s. 141-149.

İslam memleketlerinde yerleşmeye ve devletleşmeye başladıktan sonra karşılaşmışlardır. [411]

Kübrevilerden Mecdüddin Bağdadî ve Necmeddin Daye eserlerinde Hemedânî'den bahsetmiştir. Mecdüddin Bağdadî meşayihin müritlerin terbiyesinde kullandıkları zikir usulünü kıyaslarken Yusuf Hemedâni ile Ebu Necib Sühreverdî'nin 'Lâilâhe illallâh'ı kullandıklarını kaydetmiştir. [412] Necmeddin Daye, Yusuf Hemedânî'nin Ahmed Gazalî'nin hizmetinde olan bir kişinin sofrada arkadaşlarıyla birlikteyken baygınlık geçirdiği ve rüyasında peygamberin ona lokma verdiğini söylediğini hikâye etmiştir. Hemedânî de "tarikat çocukları bu hayaller ile terbiye edilir, bunlar müritleri terbiye için yapılan gösterilerdir." diyerek karşılık vermiştir. [413]

Hemedânî'nin müritlerinin Moğollarla ilişkisi muhtemelen meslek ve zanaat öğretme üzerinden ve mecburi bir itaat etme zorunluluğu şeklinde gerçekleşmiştir. Hâcegân'ın Türkistan'da Moğollara karşı yaklaşımını Anadolu'da Mevleviler devam ettirecektir. Bahaeddin Veled, Belh'den ayrılıp 1212'de Semerkant'a gelmiş, burada Feridüddin Attar ile görüşmüştür. Attar da Mevlânâ Celâleddin'e kendi kitabını hediye etmiştir. Feridüddin Attar, Hemedânî'nin vefatından hemen sonra dünyaya gelmişse de eserlerinde Hemedânî'den övgüyle bahsetmiştir.[414] Semerkant'ta Bahaeddin Veled ve Attar'ın Hemedânî silsilesinden birileriyle tanışıp, tanışmadığını bilmesek de Abdurrahman Câmî büyüklerden birinden işittiği notuyla, Hâcegân'dan Ali Ramitenî'ye Mevlânâ'nın Buhara ayanının ona kul olduğunu söyleyen bir şiirini rivayet eder.[415]

Yusuf Hemedânî, Hâcegân'dan sufilerin şeyhi olarak meşhur olsa da Feridüddin Attar da ondan ciddi şekilde etkilenmiştir. Feridüddin Attar, Nişabur'da attar dükkânı olan, tıp ve eczacılıkla uğraşan bir ailenin ferdi olarak 1142, 1145 yılları arasında bir tarihte doğmuştur. Bir süre burada çalışmışsa da bu hayattan vazgeçerek tasavvufla ilgilenmiş, farklı şehirleri ziyaret etmiş, eser yazmakla meşgul

[411] Hâce Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l-Hayat/ Hayat Nedir,* s. 52.
[412] Hâce Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l-Hayat/ Hayat Nedir,* s. 21-22.
[413] Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, Çev. Halil Baltacı, Dergah Yayınları, İstanbul 2021, s.200.
[414] Feridüddin Attar, *İlahînâme*, Çev. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 102.
[415] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 502.

olmuştur.[416] Attar'ın Moğollarla ilişkisi vefatından kısa süre öncesine denk gelir. Devletşah onun Moğollar tarafından esir edildiğini, esir hayatı yaşarken hayatının pazarlık konusu olduğunu, daha sonra da Moğollar tarafından şehit edildiğini anlatır.[417] Attar, *İlahînâme* adlı eserinde Yusuf Hemedânî'den "*o gönül aydınlatan mum"* diyerek övgüyle bahsetmiştir.[418] Ayrıca Ahmed Yesevî'nin müritlerinden Kutbeddin Haydar'a babası İbrahim b. İshak Attar Kedgenî intisap etmiş, Attar da *Haydarnâme* adlı eseri onun adına kaleme almıştır. Feridüddin Attar düşünceleriyle kendisinden sonra pek çok sufi ve şairi etkilemiş, Moğolların İslamlaşmasında en etkili isim olacak olan Mevlânâ Celâleddin ve eserlerinde dolaylı da olsa Moğollardan bahseden ve Abaka'ya nasihat mektupları yazan Sadi Şirazî bu isimlerden en önemlileri olmuştur. [419]

Yusuf Hemedânî'nin halifeleri Moğol hâkimiyetinde yaşamış ve şeyhlik yapmıştır. Hemedânî'nin Harezm bölgesinden olan ilk halifesi Abdullah Barakî'dir. Barakî'nin ailesinin koyun sahibi olup kuzu sattığı kaydedilmiştir. Hemedânî'nin Buhara yakınlarındaki Endak kasabasından ikinci halifesi Hasan Endâkî Buharî'dir. Hemedânî, halifesi Endakî işi bıraktığı zaman fakir, evli ve çocuk sahibi olduğundan çalışmaya mecbur olup, şeriatın ve aklın bunu gerektirdiğini söyleyerek uyarmıştır. Hemedânî'nin silsilesi özellikle Abdülhalik Gucdüvanî ile devam etmiş, onun halife ve müritleri Çağatay hanlığı topraklarında irşat faaliyetlerinde bulunmuştur [420]

II.I.II Hoca Arif Rivgerî (ö.1237, 1262)

Abdülhalik Gucdüvanî'nin üçüncü ya da dördüncü halifesi olan Hoca Arif Rivgerî Buhara yakınlarındaki Rivger kasabasında dünyaya gelmiştir.[421] Muhtemelen 1165'de doğmuş olan Rivgerî'nin hayatına dair tarihler kesin olarak bilinmiyorsa da hayatının bir kısmını Moğol hâkimiyetinde geçirmiştir.[422]

---

[416] M. Nazif Şahinoğlu, "Ferîdüddin Attar", *DİA*, c.IV, İstanbul 1991, s. 95.
[417] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 256-257.
[418] Feridüddin Attar, *İlahînâme*, s. 102.
[419] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 257-258.
[420] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 11.
[421] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.502; Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 41; Süleyman Uludağ, "Ârif-i Rîvgerî", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 369.
[422] Hâce Muhammed Arif-i Rivgerî, *Ârifname*, haz. Kamilcan Rahimov, Fecr Yayınevi, Ankara 2021, s. 21-22.

Rivgerî'nin bugün bilinen günümüze kalmış tek eseri 1225 yılında müritlerinden Hace Naim'in ricasıyla Nur kasabası şeyhlerine öğüt vermek için yazılmıştır. Farsça yazılan bu risale, müride masivayı terk etmesi ile başlanıp, kendisini temiz hale getirdikten sonra, ebrar, ahyar ve ehlullahtan olan insanların hizmetinde bulunması ve örnek alınması önerilir. Tavsiye verilenlerin kimler olduğu açıkça isim şeklinde zikredilmez. Ancak sufinin günahtan sakınan, para, zenginlik, yeme içme ve güzel elbise giyme hevesinde olmaması gerektiği vurgulanır. Bu ve benzeri özelliklerin tüm Müslümanlarda bulunması zaten beklenirken burada Rivgerî farklı bir konuya da dikkat çekmiş sufinin mertebesinin ne kadar yükselirse yükselsin ibadetleri yapmasına gerek kalmadığı gibi bir durumun söz konusu olmadığını vurgulamıştır. Rivgerî bu uyarıları kime yapmıştır, hitap ettiği kesim kimdir diye düşünüldüğünde zaten risaleyi kaleme alan müridi şeyhlere öğüt vermek için yazıldığını belirtmiştir. Risalenin içerisinde Moğollar ya da Türkler hakkında eleştiri, uyarı ve nasihate dair doğrudan bir ifade yoktur. Sadece şeyhler ve tasavvufa yeni intisap etmiş sufilerin dikkat etmesi gereken meseleler üzerine vurgu yapılmıştır. [423]

II.I.II.I Hoca Mahmud İncirfagnevî (ö.1315)

Hoca Mahmud İncir Fagnevî, Buhara'nın Vabkent kasabası İncirfagne köyünde doğmuştur. Geçimini sıvacılık, dülgerlik yaparak sağlamıştır. Arif Rivgerî'ye mürit olup, açık zikir yapma izni almıştır. Açık zikri niçin tercih ettiği sorulduğunda amacının halkı irşat olduğunu şu sözlerle "*uyuyanlar uyansın, gafiller işitsin, Hak yoluna şeriat ve tarikat hedefine yönelsinler"* diye ifade etmiştir. Açık zikri de belli kişilerin yapabileceğini, bu kişilerin yalan ve gıybet konuşmayan, haram yemeyen gösteriş ve riyadan uzak, Allah'tan başka hiçbir şeyle ilgilenmeyenler olduğunu açıklamıştır. Eserlerini yazdığı dil ve hitap ettiği kesim arasında Moğolların var olup olmadığı hakkında net bir şey söylenemiyor. Ancak vefat tarihine bakıldığında Çağataylı idaresi onun irşat faaliyetlerine engel olmamış, cehrî zikir yapabilmiştir. [424]

---

[423] Rivgeri, *Ârifname,* s. 36-39.
[424] Hamid Algar, "Fağnevî", *DİA*, c.XII, İstanbul 1995, s.76; Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat,* s. 41.

II.I.III Hoca Ali Ramitenî (d.1191- ö.1321)

Azizan unvanlı Hoca Ali Ramitenî, Buhara yakınlarındaki Ramiten kasabasında doğmuştur. Mesleği kumaş dokuyuculuğu olup, Abdurrahman Câmî eseri *Nefahat*'te Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin Ramitenî'den "Dokumacı Nessaç" olarak bahsedip övdüğünü kaydetmiştir.[425] Ramitenî'nin *Reşahat*'te 130 yıl yaşayıp 1321 senesinde vefat ettiği ve kabrinin Harezm'de olduğu bilgisi verilmiştir.[426] Ayrıca, Ramitenî'nin Harezmşah'tan mühürlü bir belge alarak Harezm'e yerleştiği rivayet edilir. Burada bahsedilen Harezm Şah'ı Muhammed Harezmşah ise 1218 ve öncesinde bu belgeyi alıp Harezm'e geçmiş olmalıdır. Hoca Ali Ramitenî, Buhara'dan ayrılıp doğrudan Harezm'e gitmemiş önce Baverd bölgesinde bir müddet bulunmuş ardından Harezm'e geçmiştir. Bundan dolayı Hoca Ali Baverdî olarak, kendisiyle konuşan herkese azizim diye hitap ettiğinden de Azizan unvanıyla tanınmıştır. [427]

Reşehat'te Alaüddevle Simnânî'nin(ö.1336) mektuplar göndererek Ramitenî'ye sorular sorduğundan bahsedilir. Simnânî'nin sorularından biri *"Siz ve biz halka hizmette kusur etmemeye dikkat ederiz. Siz yedirip içirmekte fazla külfete girmezsiniz. Olanı verir yedirir ve içirirsiniz. Biz ikramda külfet gösteririz. Daima fazlasına bakar ve mübalağaya kaçarız. Hâlbuki halk sizden razı ve bizden şikâyetçidir. Sebebi ne olabilir?",* Ramitenî cevap olarak, *"Minnet karşılığı hizmet edenler çoktur. Hizmetini minnet bilenlerse azdır. Çalışınız ki, hizmetinizi minnet bilesiniz; o zaman şikâyetçiniz olmaz."* Bahsedilen bu hikâyede Ramitenî, Simnânî'nin sorduğu halkın kendilerine niçin iltifat etmediği sorusuna, yaptıkları işlerde karşılık beklentisi içinde olduklarını söyler ve bu durumdan kurtulması için halka yaptığı hizmeti zaten bir vazifesi olarak görmesi gerektiğini tavsiye eder. Bu mektuplaşmaların tarihi bilinmiyor ancak Rükneddin Alaüddevle Simnânî'nin bir dönem putperest olan İlhanlı Hanı Argun'un(1284-ö.1291) hizmetinde bulunduğu ve bu sayede halka abartılı sofralar kurabildiği düşünülebilir. Ramitenî de onu muhtemelen bundan dolayı ikaz etmiştir. Simnânî'nin mektubundaki hadiseye

---

[425] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s. 502; Süleyman Uludağ, "Ali Râmîtênî", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 436.
[426] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 52-53.
[427] Hace Ali Ramitenî, *Risale-i Hazret-i Azizan*, haz. Kamilcan Rahimov, Fecr Yayınevi, Ankara 2021, s. 21-22.

bakıldığında Müslümanlar Simnânî'den Argun'dan para aldığı için uzak dururken kendi el emeğiyle geçinen, siyaset adamı gibi Moğol sarayında görev almayan Ramitenî'nin gösterişsiz ve abartılı olmayan ikramını tercih etmiştir. Yazışmaların Argun döneminde olduğu kabul edilirse aynı dönemde Çağatay hanlığında Duva hükümdar durumundadır. Duva 30 sene Çağatay hanlığı başında bulunmasına rağmen dini tutumu ve dönem sufileriyle alakasından kaynaklarda söz edilmez. Ancak Ramitenî'nin hayatına bakıldığında Müslümanlar bu dönemde ibadetlerini rahatlıkla yapmış hatta İlhanlı coğrafyasındaki sufileri eleştirecek kadar etkin konumda olmuşlardır. [428]

Hace Ali Ramitenî, Simnânî'nin niçin cehri zikir yaptığı sorusuna da eleştirel bir cevap olarak kendisinin hafi zikir yapmasına rağmen bunun duyulduğu, duyulan zikrin açık yapılan zikir ile eşit değerde olduğunu hatta gizli zikrin riyaya daha da yatkın olduğu cevabını verir. Yine cehrî zikir konusunda hassas davranır ve kendisinin cehrî zikri tercih etme sebebini ölmek üzere olan kişinin yüksek sesle tevhid getirmeyi olumlayan hadise dayandırır. Dervişlerin her nefesinin son nefes sayılabileceğinden cehrî zikri yine bir araç olarak kullandığını ima eder. [429]

Moğol istilası zamanlarına denk gelen dönemlerde mürşitlik yapan Ramitenî, mürit ve halife yetiştirmenin yanı sıra toplumun sorunlarını da çözmüştür. Hatta kendi gibi bir sufi olup Yesevi silsilesinden olan Seyyid Ata'nın kaçırılan oğlunu kurtarmıştır. *Reşahat*'te olay anlatılırken Asya içlerinden gelen çapulcu alaylarının şehri yağmaladığı, Seyyid Ata'nın oğlunun vahşi çapulcular tarafından kaçırılıp esir edildiği yazar. Çapulcu, yağmacı, vahşi ifadesi Moğol istilası dönemlerinde Moğollar için kullanılmış ve başka kaynaklarda da bu ifadeler geçmiştir. Ayrıca Moğolların bu dönemde yağmalar yapıp meslek sahibi kişileri esir ettiği de dönem kaynaklarında kayıtlıdır. Olay menkıbevi şekilde anlatıldığı için Ramitenî'nin Moğollarla ne şekilde irtibat kurduğu bilinmiyor. Türkistan çevresinde Doğu Çağataylıları yani yerleşik hayata geçmeyen Moğol kabileleri özellikle Batı Çağataylılara sık sık baskın yapıp yağma faaliyetlerinde bulunmuştur. Ramitenî muhtemelen Seyyid Ata'nın oğlunu

[428] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 44-45.
[429] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 45.

Doğu Çağataylılarla ya da yerleşik İslam kültüründe idarecilik yapan Batı Çağataylı Moğol yöneticilerle görüşerek kurtarmıştır. [430]

*Reşahat'*te anlatılan ilginç olaylardan biri de Ali Ramitenî'nin Harezm şehrine sultandan mühürlü belge alarak gelip yerleşmesidir. Olayda Ramitenî iki dervişini Harezmşaha gönderip fakir bir dokumacının gelip şehre yerleşmek için izin istediği, verilmezse geri döneceği izin verilirse de dervişlerin mühürlü belge almaları isteniyor. Ramitenî ve müritleri izin alındıktan sonra şehrin kuytu bir muhitinden ev tutup yerleşmişlerdir. Her gün ırgat pazarından birkaç ırgat alıp abdest alıp sohbeti dinlemeleri istenmiştir. Sohbete katılan ırgatlar zamanla Ramitenî'ye mürit olmuş ve Ramitenî'nin nüfuzu şehirde artmıştır. Bundan rahatsız olanlar Şahın kulağına şehirde bir şeyhin çok sevildiğini eğer bir önlem alınmazsa sultanın saltanatının hükmü kalmayacağını ve önlem alınması gerektiğini fısıldamıştır. Sultan bu sözlere itibar edince Ramitenî'yi şehirden çıkarmak istemiş, ancak Ramitenî kendisine verilen mühürlü belgeyi gösterip şehirde kalmıştır. Sultan, Ramitenî'nin sohbetlerine katılmış, hatta ona bağlı hale gelmiştir.[431] Eğer verilen bu bilgi doğruysa Ramitenî Moğol istilası öncesi Harezmşahlar coğrafyasına gelip şehir merkezine muhtemelen Muhammed Harezmşah'tan aldığı belge ile yerleşmiştir. Yani Ali Ramitenî 1218 Moğol istilası başlamadan önce Harezm'e gelmiştir. Olaylara bakıldığında Harezmşah coğrafyasının istila öncesinde de karışık olduğu dönem âlim sufilerinin durumdan haberdar olduğu ve temkinli hareket ettiği görülür. [432]

Ali Râmîtenî, büyük oğlu Hace İbrahim yerine küçük oğlu Muhammed'i halife bırakmıştır. Oğlu Hace Muhammed'den başka Hace Muhammed Külâhdûz, Hâce Muhammed Baverdî, Hace Muhammed Hallac, Hace Muhammed Baba Simmasî adlı dört halifesi daha vardır. Nakşibendiyye tarikatının kurucusu

---

[430] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 49-50.
[431] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 51-52.
[432] Benzer bir durum dönemin önemli sufilerinden olan Baheddin Veled'in de başına gelmiş Bahaeddin Veled Sultana şikayet edildiğinde Ramitenî gibi davranmak yerine sultanlıkta gözü olmadığını söyleyerek bu coğrafyayı terk etmiştir. Yine bu olayın bir Necmeddin Kübra'nin müritlerinden olan Mecdüddin Bağdadî'nin başına gelmiştir. Mecdüddin Bağdadi Harezmşah coğrafyasında sevilip şöhret kazandığında, Sultan da onun vaazlarını dinlemeye başlamıştır. Sultanın etrafındaki bir grupta Sultan sarhoşken Bağdadî'nin annesi ile olan ilişkisi konusunda iftira atarak idam kararı vermesine sebep olmuşlardır. Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.568-570.

Bahaeddin Nakşibend, Ali Râmîtenî'nin halifelerinden Muhammed Baba Simmasî'nin müridîdir. [433]

Devin DeWeese, Ramitenî'nin menkıbelerini yazan Muhammed Erzengî'nin muhtemelen eserinin XV. yüzyılın başlarında kaleme alındığını ve Ramitenî'nin Ramiten, Baverd ve Harezm'deki üç evini de gördüğünü iddia ettiğini söyler. Eserin Ramitenî'nin vefatından bir müddet sonra evlerin bilinirken derlendiğini düşünür. Ayrıca menkıbeleri derleyen bu kişinin Hoca İbrahim ve Ramitenî ile görüştüğünü söylemediğine dikkat çeker. Metni derleyen kişinin Ramitenî ve oğlu ile görüşmemiş olsa da üç evini ziyaret ettiği bilgisi Ramitenî'nin geniş bir bölgede XV. asırda hala tanındığını gösterir. [434]

Ramitenî'nin risalesinde ve menkıbesinde belli konular özellikle eleştirilir ve sık sık bu mevzular tekrarlanır. Ramitenî'nin yazdıklarında dönem tasavvufu ve sufilerin sahtekârlıkları tenkit edilir, kötü insanlarla birlikte bulunanların onlardan etkilendiği konusunda uyarı yapılır ve bazı cemaatlerin aşırılıkları eleştirilir. Ramitenî'nin menkıbesinin yazarı bu aşırı gruplar arasında Kalenderileri göstermiştir. Ramitenî, tekkeyi ve ekmek dağıtımını elde tutmak için meşhur olmak isteyen, sadece halkın iltifatını bekleyen, hatta halktan para, giysi, yiyecek vb. şeyler almak için zikir yapan şarlatanların çokluğu sebebiyle tasavvufu daha doğrusu sahtekâr şeyhleri eleştirir. Ancak eleştirilen bu kişilerin kim oldukları hangi gruptan oldukları ismen söylenmez tekkelerinin yeri ve ismi de hiç kayıtlarda geçmez. [435]

Diğer tüm menakıb yazarları gibi menkıbeyi derleyen kişi de muhtemelen Hâcegân'a bağlı bir sufidir. DeWesee de menkıbeyi derleyenin bir tekkenin kurulması ve devam ettirilmesi için konulan meşru hak ve görevlerin caiz olduğunu kabul ettiğini yazar. Sufilerin "*Allah, bana bir manevi hal verdi, ona şükrane olarak ben de Allah'ın kullarına hizmet etmek ve onlara ekmek temin etmek için bu tekkeyi*

---

[433] Uludağ, "Ali Râmîtênî", s. 436.

[434] Devin DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Necdet Tosun, c. VII, S.16, Ankara 2006, s.322-323; Hace Ali Ramiteni, s. 52-53.

[435] Hace Ali Ramitenî, *Risale-i Hazret-i Azizan*, s. 54.; DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 323-324.

bina ettim." düşüncesiyle hareket etseler de tekke sahibi olmanın zorluğu sebebiyle Hâcegân'ın tekke açmaktan kaçındığını düşünür. [436]

Menkıbede eleştirinin yanı sıra "şeyhlik ve büyüklük gösterisi yapmak ve insanları aldatmak için" tekke kuranlara karşı ikazlarda bulunulur. Çünkü böyle durumlarda "senin bu tekken kıyamet gününde cehennem çukurlarından bir çukur olacaktır." diye iyi niyetle çıkılan yolda aynı niyette kalmanın zorluğunu sert bir şekilde dile getirir. [437]

Menkıbeyi derleyen kişi Ramitenî'nin *"Bizim için hırka mühim değildir, mühim olan meslektir."* sözünü şöyle yorumlar: "*Müslümanın en temel ihtiyacı helal yemek ve helal giymektir. Bu ihtiyacı tam olarak yerine getirebilmek, ancak meşru bir meslek sayesinde yiyecek ve giyecek kazanmak sayesinde mümkün olabilir. Hâcegân'ın meslek üzerinde ısrar etmesini açıklarken, mesleğe önem vermenin hırka ile niçin çeliştiğine temas etmez, sadece bir kimsenin hırkasız yaşayabileceğini ve günaha girmeyeceğini, ancak meşru bir mesleği olmadan, yiyecek ve giyeceğini temin etmeden yaşayamayacağını vurgular. Derleyicinin neredeyse bütün tartışmaları gerçekte yiyecek konusuna odaklanmıştır. Başlangıçta giyeceği (hırka) zikretmiş olması, iki zıt konuyu birleştirmek için olmalıdır: Meslek ve giyecek (hırka). Mesleğin, yaşamak için gereken şeyleri meşru yolla temin edeceğini söyler; giyecek konusunun sembolik değerini kabul eder ama hırkanın gerekliliğini reddeder."* [438]

DeWeese, XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın başlarına kadar Maveraünnehir'deki yaşantının Moğol yönetiminin bir mirası olarak muttaki bir Müslümanı konumunun meşruiyeti şüpheli olan kişilere karşı isyana yönelttiğini düşünür. Derleyicinin, 'zahiri şartlar, takva sahibi olmadığını gösteren insanların' derken tamgacılar (ticaret ve zanaat ürünlerinden alınan Moğol usulü vergiyi toplayan kişiler ki şeriata aykırı bir vergi olduğu için Müslümaların şikâyetlerinin bir hedef tahtası olmuşlardır), yöneticilerin maiyetindeki askeri personel (nökerler), memurlar, zâlimler ve onların

[436] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 330-331.
[437] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 331.
[438] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 331-332.

dalkavukları ve pazar halkının bazıları, mesela bazı bidatçılar ve günahkârları kast ettiğini söyler. Ancak DeWeese'nin bahsettiği gibi muttaki Müslüman bu dönemde konumu şüpheli insanlara başkaldırmamıştır, en azından tarihi kayıtlarda böyle bir vakadan hiç söz edilmemiştir. Buhara'da bilinen tek ayaklanma 1238 Tarabî isyanıdır ki isyan eden kişinin muttaki Müslüman olduğunu söylemek çok zordur. Burada derleyicinin anlattıklarından Hâcegân'ın Moğollar ve Moğol idarecilerden ziyade sahte şeyh ve gruplara aldığı bir tavır söz konusudur ki anlatılarda Moğol idaresi ve yönetimi burada Müslümanların elinde olduğu için şehir halkı Moğollarla muhatap olmamıştır. [439]

DeWeese, Ramitenî'nin menakıb yazarının verdiği bilgiler üzerinden sahte sufilerin hırkayı kullanarak helalden uzaklaştığı bu kişilerin ise Moğolarla irtibatlı olan kişilerden ziyade gayri şeri gruplar olduğunu düşünür. [440] DeWeese, hırka mevzusunda menkıbe yazarının Hâcegân tarafından reddedilen hırka giymeye büyük ilgi gösterdiğini, hırka giymenin bazı şartlarını sayıp, hırkaları iki gruba ayırdığını yazar: Kesb-i kemal hırkası ve bereketi müridin hedefine ulaşmasına yardım edecek olan teberrük hırkası. Hâcegân'ın hırkaya verilen aşırı değeri reddetmesi hırkanın gerektirdiği güçlükler sebebiyle olup, aynı şekilde derleyicinin hırkanın şekli değil anlamının önemli olduğunu vurgulayıp, hırka ile hedeflenen manevi hali elde eden kişinin hırkasız olmasının ona zarar vermeyeceğini ifade ettiğini anlatmıştır. [441] Ramitenî çok uzun seneler Çağataylı hâkimiyetinde yaşamış olmasına rağmen onun yazdıklarında ve hakkında anlatılanlarda tenkit ve ikazlar Moğollara karşı değil bölgedeki diğer sahte şeyh ve sufileredir. [442]

II.I.IV Muhammed Baba Semmasî (ö.1335/36)

Buhara yakınlarındaki Semmas köyünde doğmuş, köyünde bağcılıkla uğraşmıştır. Ali Ramitenî'nin halifesi olan Semmasî'nin en önemli halifeleri arasında Seyyid Emir Külâl vardır. Semmasî, Emir Külâl'e Türkistan, Anadolu ve Hindistan'a

---

[439] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 333.
[440] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 333.
[441] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 332.
[442] DeWeese, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", s. 333-334.

kadar genişleyecek olan Nakşibendiliğin kurucusu Bahaeddin Nakşbend'in eğitimiyle ilgilenmesini vasiyet etmiştir.[443]

II.I.V Seyyid Emir Külâl (d.1284-ö.1370)

Seyyid Emir Külâl, Suhari köyü doğumlu, mesleği çömlekçilik olup güreş ile uğraşan bir seyyid ailesindendir. Nakşibendiliğin kurucusu Bahaeddin Nakşibend'e mürşitlik yapmış, Muhammed Baba Semmasî'nin halifesi olmuştur. Seyyid Emir Külâl güreş ile meşgul olmuştur. Hakkında bahsedilen hikâyelerde seyyid ailesinden olan birinin bidat sayılabilecek bir spor ile uğraşmasını kınayanlar olduğu, bu kınayan insanların eğitimi için güreşin bir araç olarak kullanıldığı Emir Külâl'in ağzından aktarılır. [444]

Hemedânî sonrası halifelerinin anlatıldığı hikâyelerde doğrudan Moğollarla ilgili ve dönemin siyasî, dinî durumunu açıklayan bilgiler bulunmasa da Emir Külâl döneminde Moğolların halk ve din adamları arasında bir baskıya sebep olmadığı, hatta bu dönemde istilanın etkisinin azalmaya başlayıp insanların güreş gibi sporlarla ilgilendiği hatta bunları bidat olarak görüp eleştiren kişilerin varlığı, istila sonrası XIII. yüzyıl sonlarına doğru normalleşmeye başlandığının işaretleridir. Emir Külâl'e kadar genel olarak bakıldığında Hemedânî'nin halifelerinin Moğolların İslamlaşmasına bir etki ettikleri söylenemez, hatta bunun için çaba gösterdikleri de söylenemez. Ancak denilebilecek tek şey 80 yıllık Moğol hâkimiyeti sırasında Hâcegân'ın Çağataylıların hâkimiyetinde sorunsuz yaşaması, tekkelerinin ve dükkânlarının açık kalması sufilerin Moğollar tarafından görevlendirilen Müslüman idarecilerin yönetimlerinden rahatsızlık duymamasındandır. Emir Külâl, Çağatay Hanlığında artık İslamiyet'in bölgenin dini haline geldiği Tarmaşirin(1326-1335) saltanat sürdüğü yıllarda Semmasî'ye mürit olmuştur. XIII. yüzyılın sonları ve XIV. asrın başına denk gelen bu senelerde artık Türkistan ve Harezm'deki Moğollar, Çağataylılar yani İslamlaşmış ve Türkleşmiş bir devlet haline gelmiş ve İslam'ı kabul etmeyenler hala Moğollar olarak anılmaya devam etmiştir. [445]

---

[443] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 502-503; Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s.54-55.
[444] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 57-58.
[445] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 504-505.

Emir Külâl'in Çağatay Hanları ve beyleri ile ilgili ilişkisine dair hiçbir hikâye aktarılmazken, Timur'un kendisine bağlandığı söylenir Ancak Hamid Algar, Emir Külâl'in Timur'un mürşidi olduğu veya ona müsbet baktığı yolundaki rivayetlerin sağlam bir kaynaktan gelmeyip sadece Timur'a atfedilen sıhhati şüpheli hâtıralara (Tüzûkât-ı Tîmûrî,) dayandığını düşünür. Hatta Emir Külâl'in torununun oğlu Mevlânâ Şihabeddin'in, Emir Külâl'in Timur için dua etmekten çekindiğini ve onu Semerkant'ta ziyaret etmeyi reddettiğini bilgisini verirken kendi düşüncelerini bildirmez. Ancak bu kadar sarih bir bilgi torunu tarafından kaydedildiğine göre Çağataylılar döneminde Moğol idaresinden bir rahatsızlıktan söz edilmemişken Timur hakkındaki çekincelerini açıkça dile getirmiş olduğu varsayılabilir. [446]

II.II Kübreviler

II.II.I Seyfeddin Baharzî (d.1190-ö.1261)

Seyfeddin Baharzî, 1190 senesinde Bâharz'da dünyaya gelmiş, ilk eğitimini burada almasının ardından tahsil maksadıyla küçük yaşta seyahate çıkmıştır. 1210'da Nişabur'da hadis dinlemiş, 1212'de Herat'ta Tâceddin Mahmûd el-Üşnühî'den hırka giymiştir. 1212-1215 yıllarında Dihistan'da bulunmuş, aynı yıl Mekke'ye ve ardından Semerkant'a gitmiştir. 1216'da Bağdat'a geçmiş, burada Şihabeddin Sühreverdî'nin derslerine katılmıştır. [447] Baharzî, 1218'de Ürgenç'e gidip Necmeddin Kübra'ya intisap etmiştir. Şeyhi tarafından Buhara'ya gönderilen Baharzî 1220'de şehirde bulunup hadis tahsil etmiş sonra buradan ayrılmıştır. 1220'de Buhara'da bulunan Baharzî, 1222 senesinde tekrar Bağdat'a seyahat etmiş ve 1230'a kadar burada kalmıştır. Bağdat'tan Buhara'ya gelip bu kez yerleşmiş ve bir daha ayrılmamıştır. [448]

Yaklaşık kırklı yaşlarında Buhara'da vaazlar vermiş, *Sahih-i Buhârî* okumuş ve hadis şerhetmiştir. Buhara'da sevilen Baharzî "şeyh-i âlem" olarak tanınmaya

---

[446] Algar, "Emir Külâl", s. 137.

[447] Mahmud Esad Erkaya, "Kübreviyye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö. 659/1261) Esrârü'l-erbaîn liahyâri's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2018, s. 836-838.

[448] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.575; Süleyman Gökbulut, "Buhara'da Kübrevi Bir Şeyh Ailesi: Baharziler", *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya,* Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2020, s. 135.

başlamıştır. Sema etmesi ve tesbih namazlarını cemaatle kıldırması tenkit edilmesine sebep olmuştur.[449] Torunu Yahya Baharzî'nin rivayetine göre kâfirlerden ve düşmanlardan bir grup Baharzî şikâyet etmiştir. Buhara'ya gönderilmiş bir elçi şeyhi namaz kılarken tutuklayıp Moğol kampına götürmüştür. Zehebî de şeyhe atılan iftiralar konusunda benzer misaller verir. İsmi belli olmayan bazı kişiler Bayku adlı bir Moğol yöneticisine *"Şeyhin senin huzuruna gelmemesinin sebebi halife olma isteğidir."* diyerek kışkırtmıştır. Bayku'nun emriyle Baharzî tutuklanarak Semerkant'a getirilmiştir. Şeyh de *"Bu zilletten bir izzet doğacaktır."* şeklinde bir öngörüde bulunmuş ve neticede Baharzî Semerkant'a yaklaşırken tutuklanmasını emreden Bayku ölmüş, Baharzî serbest bırakılmıştır. Bu hadise sonrası Baharzî'nin vesilesiyle bir grup insan İslam' ı kabul etmiştir. [450]

Çağatay Han'ın iktidarda olduğu 1238'de Buhara'da çıkan Tarabî isyanında Seyfeddin Baharzî asilere katılmış halktan bazı kişilerin ceza almaması için aracı olmuştur. Baharzî, özellikle isyancıların canlarının affı hususunda da önemli bir rol üstlenmiştir. Buhara'nın Tarab köyüne nisbetle Mahmud Tarabî olarak tanınan bir kalburcu, Buhara'da Moğollar'a karşı bir ayaklanma başlatmış gibi görünse de şehir halkının zenginlerinin evlerini yağmalamış, kendisini desteklemeyenlere işkence ettirmiştir. Moğollar kısa sürede Tarabî başta olmak üzere yedi bin isyancıyı katletmiştir. Ancak Baharzî'nin kefil olduklarının canı bağışlanmıştır. [451]

Seyfeddin Baharzî, Çağatay Han'ın veziri Kutbeddin Habeş Amid'e gönderdiği mektupta ona sitemlerde bulunmuştur. Seyfeddin Baharzi'nin mektubunda; *"Bu devlette Hakk'ın zaferini gerçekleştirmen için vazifelendirilmiş biri olarak bunu yerine getirmediğin takdirde kıyamet gününde kendini savunmak için ne söyleyeceksin? Bizim dini cemiyetimizde 'bilgi, ruhani liderlik ve İslam' idareciliğin esas şartıdır. Eğer hamasetsiz bir genç, yönetici olmak istiyorsa bilge insanların gözünde eski hükümdarların idare makamını kaybetmeleri utanç verici değildir. Çavuşkuşunun(hüdhüd-ibibik) saltanat sürdüğü bir yerde şahin, tacından*

[449] Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, s. 27-28.
[450] Gökbulut, "Buhara'da Kübrevi Bir Şeyh Ailesi: Baharziler" s. 137.
[451] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 138-142. ; Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", s. 29.

ayrıldığı için utanmaz. Ahmakların hüküm sürdükleri yerde akıllı insanların kenarda durmaları daha iyidir. Sarayın minber olmasından ise, minberin hiç olmaması çok daha iyidir." [452] Baharzî'nin Kutbeddin Habeş Amid'e karşı olan bu katı tenkitine rağmen Tuluy'un karısı, Mengü Han'ın annesi olan Sorgaktani (ö.1252) ile bir husumet yaşamamıştır. Hatun, Buhara'da yaptırdığı Haniyye medresesinin idaresini Şeyh Baharzî'ye bırakmış, bin kese gümüş göndermiş, hatta birkaç köyün gelirini de medreseye vakfetmiştir.[453] Tuluy'un karısı Sorgaktani Hristiyan olmasına rağmen, imamlara ve şeyhlere sadaka ve yardımlarda bulunmuş, İslamiyet'in şer'i kurallarının yaşatılması için çabalamıştır. Seyfeddin Baharzî'ye bin baliş gümüş verip Buhara'da medrese yapmakla görevlendirmiştir. O civardaki köyleri satın alıp, inşaa ettirdiği medresenin hocaları ve öğrencilerini destekleyen vakfa bırakmıştır. [454]

Çağatay Hanlığı coğrafyasında yaşamasına ve tasavvufi çalışmalarını buradan sürdürmesine rağmen Baharzî'nin Çağatay Hanlarıyla muhabbetine dair bilgi yoktur. Muhtemelen hanların temsilcisi olan Kutbeddin Habeş Amid ve benzeri Çağataylı idarecilerle anlaşamamıştır. Çağataylılardan olmasa da Altın Ordalı Berke Han, Baharzî'yi Buhara'da ziyaret etmiş ve onun telkiniyle müslüman olmuştur. Onun İslam'ı kabul edişi Altın Orda hanı olmasından önce gerçekleşmiştir. Zehebî'nin anlattıklarına göre han olan abisi Batu da şeyhe hürmet eden kişilerdendir ve Berke abisinin izniyle Buhara'da şeyhi ziyaret etmiştir. Han olmadan önce şeyhi ziyaret ettiğine göre 1256 senesinden önce bu hadise gerçekleşmiştir. Anlatılanlara göre, Berke, yanındakilerle birlikte Buhara'ya soğuk bir günde yatsı namazı sonrası geç bir vakitte varmış, fakat Baharzî'yi rahatsız etmemek amacıyla sabaha kadar kapısında beklemiştir. Berke, sabah namazı vakti girdiğinde ise Baharzî namaz kılarken içeri girmiş, hemen şeyhinin ayağını öpmüş ve yanında namaza durmuştur. Hadise sonrasında yanında bulunan emirler önce Müslüman olmuşlar ardından da Baharzî'ye biat ederek müridi olmuşlardır. Ancak Zehebî'den aktarılan bu hadisede Berke'nin şeyhin yanında namaza durduğu bilgisi biraz ilginçtir. Çünkü İslam'ı Buhara'da şeyh aracılığıyla kabul edeceği düşünülürse, namaz kılmayı yetişirken

[452] Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, s. 466-467.
[453] Gökbulut, "Buhara'da Kübrevi Bir Şeyh Ailesi: Baharziler", s. 135-136.
[454] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 455.

çevresindeki Müslümanlardan görmüş ve şeklen biliyor bile olsa İslam'ı daha önce kabul etmiş ya da İslam'ı dikkatle araştırmış olabileceği ihtimalini düşündürür. [455]

Mengü Han'ın veziri Mesud Yalvaç da şeyhe iltifat edenler arasında olmuştur. Moğol hükümdarlarından Mengü Han'a vezirlik yapan ve Türkistan'ın idaresini elinde bulunduran Mesud Yalvaç Buhara'ya vergi toplamak için geldiğinde Baharzî ile görüşmüştür. Öyle ki Yalvaç, bu dönemde hâkim oldukları bölge halkından kişi başına bir dinar, ticari mallardan ise öşür vergisi almaktadır. Rivâyete göre Baharzî ile karşılaştığında onun güzel görünümünden etkilenmiş, kendisinden vergi almak bir yana önüne bin dinar koyuvermiştir. Baharzî ise buna iltifat etmemiştir. Bu hadisede Baharzî'nin ilmî yönünün yanı sıra dış görüşünün etkisi de görülmektedir. Nitekim Baharzî'nin dış görünüşü o kadar hayranlık uyandırıcıdır ki şeyhi Necmeddin Kübra insanları fitneye düşürmemek için yüzünü örtmesi hususunda zaman zaman onu uyarmıştır. [456]

Moğollar arasında Baharzî "ulu şeyh" ismiyle meşhur olmuş, Batu Han, kendisi Müslüman olmasa da kardeşi Berke'nin şeyhin irşadıyla Müslüman olup, ona mürit olmasından memnuniyet duymuştur. Rivayetlerden bazılarında Batu Han ile Hülagu Han'ın da Baharzî vesilesiyle İslam'ı kabul ettiğini ancak gizli tuttukları anlatılır. Fakat bahsedilen bu hikâyeler dönem tarihçilerinin kayıtlarında geçmediği için dikkate alınmaz çünkü neredeyse bütün menakıb yazarları dönem hanının kendi şeyhi vasıtasıyla İslam'ı kabul ettiğinden söz eder. Ancak Hülagu'nun İslamlaşması meselesi Cûzcânî'de de geçer. Ancak bu gerçekten İslamiyet'i kabul etme şeklinde değildir. Hülagu Abbasi halifesini kandırıp itaat ettirmek için yanına gelen halifenin oğluna bir oyun tertip etmiştir. Cûzcânî'deki anlatıya göre Abbasi ordusu Moğollar karşısında yenilip Bağdat'a çekilmiştir. Emirler, Halife'ye kendileriyle birlikte bir gemiye gidip bu beladan kurtulmayı teklif etmişlerdir. Halife durumu veziri Alkamî'ye anlatınca, vezir: *"Ben onlarla sulh yolunu açmıştım, buna gerek yok. Onlar Emirü'l-Müminin'in huzuruna geliyorlar. Eğer benim sözüme itimat edilmiyorsa, Moğol Hülagu'nun tavrını anlamak için Emir Ebubekir'i dışarı*

[455] Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", s.29.
[456] Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", s. 28.

göndermek gerekir." dediğinde halife oğlu Ebubekir'i Hülagu'nun yanına göndermiştir. Vezir Alkamî, halifelikten daha önce Hülagu'ya gizli bir adam gönderip: *" Emir Ebubekir'e hürmet et; tazim ve ikramla onu karşıla ki halife sana güvensin ve hedefin gerçekleşsin."* diye haber göndermiştir. Hülagu bu bilgiyi aldığında onu karşılayıp: *"Benim amcam Berke, Şeyh Safiyyüddin Baharzî eliyle Müslüman olmuştur. Ben de orada Müslüman olmak istedim, fakat 'En yüce Müslüman kimdir? diye sordum ve bana Hazreti Hilafeti işaret ettiler. Ben, Emirü'l-Müminin'in eliyle Müslüman olmak için geldim."* demiştir. Halifenin oğlu Emir Ebu Bekir bu söz ve davranışlara inanmış bir şekilde halifeliğe dönmüş, gördüklerini eksiksiz anlatmıştır. Vezir Alkamî de *"Doğru olan, Moğol Hülagu'nun karşılanması ve tazim kaidesini yerine getirmesi için Emirü'l- Mümini'nin tam bir ihtişamla ve maiyetiyle beraber dışarı çıkmasıdır."* diye onu onaylamıştır. Melikler buna itiraz edip, Halifeyi, Alkamî'ye itimat etmemesi konusunda uyarmışlarsa da Halife dikkate almamıştır. Teslim olan halife maiyetiyle birlikte katledilmiştir. Hülagu'nun İslamiyet'i kabul ettiğine dair söylentiler de muhtemelen Alkamî tarafından tertip edilen bu hadise üzerine çıkmıştır. [457]

Menkıbelere göre Baharzî'ye, Halife Mustasım, Hz. Ali'nin hattıyla yazılmış bir mushaf ve bazı hediyeler göndermiştir. 1257-1282 arasındaki senelerde Kirman hâkimi Kutluğhanlılardan Terken Sultan, Baharzî'ye kıymetli hediyeler gönderip oğlunu Kirman'a huzuruna göndermesini rica etmiştir. Böylelikle Baharzî oğlu Burhaneddin Ahmed'i Kirman'a yollamıştır. Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan'ın kızı Melike, Hz. Peygamber'in Uhud'da kırılan dişini, Şîraz hâkimi Muzafferüddin de Baharzî'ye her yıl 1000 dinar ulaştırmıştır. [458]

Baharzî'nin, Celâleddin Muhammed (ö.1263), Şeyhzade Said unvanlı Burhaneddin Ahmed (ö.1297) ve Konya'ya giderek Mevlânâ ile görüşen Muzhirüddin Mutahhar(ö.?) adlı üç oğlu vardır. Ayrıca hat yazısını ve Arapça'yı öğrenmiş hadis rivâyet eden altmış hafız köleye sahiptir. Baharziler, diğer tarikatlerden farklı olarak vakıf arazilerini işlemek ve daha sonra âzat etmek için

[457] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s. 158-161.
[458] Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", s. 30.

Çinli, Hintli, Rus ve Moğol köleler satın almıştır. Bu kölelerin ise İslam'ı kabulleri daha kolay olmuştur. Baharzî'nin yanında bulunan altmış köle muhtemelen bu kişilerdendir. [459]

Seyfeddin Baharzî, 1261'de Fethâbâd'daki hankâhında vefat etmiştir. Baharzî'nin eserlerine bakıldığında Arapça kaleme aldığı Kırk Hadis dışındaki bütün eserlerini Farsça yazmıştır. [460] Seyfeddin Baharzî'nin 1230 sonrası Buhara'ya yerleşmiş olduğu dikkate alınırsa kalan otuz bir yılını Çağatay Hanlığı idaresinde yaşamıştır. Baharzî, 11 sene Çağatay Han, ardından sırasıyla Kara Hülagu Han, Yesü Mengü Han ve Mübarek Şah'ın hâkimiyet dönemlerine şahitlik etmiştir. Ancak Çağatay idaresinde yaşamışsa da Büyük Moğol hanı olan Mengü ve İlhanlıların kurucusu olan Hülagu'nun annesi Sorgaktani Beki Baharzî'ye saygı duymuştur. Altın Orda Han'ı Berke de onun vesilesiyle İslamiyet'i kabul etmiştir. Ancak onun hayatta olduğu yıllarda Çağatay hanlığından İslamiyet'i kabul eden ilk han Mübarekşah olmasına rağmen hanın İslamiyet'i kabulü ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığımız için Baharzî ile münasebetine dair herhangi bir şey söyleyemiyoruz. [461]

II.II.I.I Muzhirüddin b. Seyfeddin Baharzî (ö.?)

Çağatay Hanlığı ve Türkiye Selçuklu Devleti her ne kadar birbirine uzak iki bölge olsa da benzer hadiselerle karşı karşıya kalmıştır. 1238 Tarabî isyanı ve 1240'daki Babai isyanı çok benzer bir karakterde gerçekleşmiştir. Tarabî isyanı sonrası Seyfeddin Baharzî isyancıların ya da isyana katılan halkın canının bağışlanmasını talep etmiştir. Mevlânâ Celâleddin muhtemelen isyanının hemen ardından Konya'ya döndüğü için onun tavrı eskiden Baba İlyas'ın müritlerinden olan Hacı Bektaş'a ve Baba İlyas'a mürit olmuş Babailere ve Babailerle yakın ilişki kurmuş Karamanoğullarına karşı mesafeli duruşundan isyanı ve isyancıları desteklemediğini akla getirir. Şihabeddin Sühreverdî'ye mürit olup Mevlânâ ile

---

[459] Devin DeWeese, "Orta Asya'da Kübreviliğin Ufûlü", *Sufi Araştırmaları-MEDAR*, Çev. Yahya Kemal Taştan, c. 9, S .17, 2018, s. 83; Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", s. 30, 31.
[460] Gökbulut, "Buhara'da Kübrevi Bir Şeyh Ailesi: Baharziler" s. 137-138.
[461] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 455; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 160.

yakınlık kurmuş Celâleddin Karatay da Baharzî gibi isyan sonrası asilerden esir edilmiş olanların tamamının idam edilmesine engel olmuştur. [462]

Seyfeddin Baharzî ile Mevlânâ'nın tanışıklığı ne zaman ve nerededir bilinmezse de oğlu Muzhirüddin'i Mevlânâ'ya göndermesi muhtemelen 1261'de vefatı öncesidir. Konya'ya gelen Muzhirüddin'in Mevlânâ'yı ziyaret ettikten sonra onun sevenlerinden olmuştur. Seyfeddin Baharzî döneminin en meşhur sufilerinden olup dönemin iki hanı olan Mengü ve Hülagu'nun annesi Sorgaktani ve dönemin bir diğer hanı Berke'nin saygısını kazanmıştır. Çağataylı idarecilerinden de Mesud Yalvaç'ın himayesini görmüştür. 1230 senesinde Çağatay Han yönetimine bırakılmış Buhara'ya yerleşen ve kendisi için yaptırılan medresede dersler veren Seyfeddin Baharzî, Eflâkî'nin anlattığına göre oğlu Muzhirüddin'i Mevlânâ Celâleddin ile tanışması için Konya'ya göndermiştir. Muzhirüddin Konya'da Mevlânâ Celâleddin ile tanışmasının ardından babasının onun hakkındaki düşüncelerinin doğruluğuna kanaat getirmiştir. Buhara'da Baharzî ailesi, Konya'da Mevleviler Moğol idaresinde yaşayan Müslümanların normal hayatlarına devam etmelerine yardımcı olmuştur. Onlar Moğolları hiçbir zaman sorunun kaynağı görmedikleri için İslamiyet'in yaşatılmasını, medrese ve tekkelerin açık kalmasını sağlamışlardır. XIV. asrın ilk yarısında ise Moğol hanlıkları devam ettirilen bu İslam hayatına dâhil olmuşlardır. [463]

II.II.I.II Yâhya b. Ahmed b. Seyfeddin Baharzî (ö.1335)

Yahya Baharzî, İsen Buka Han, Kebek Han ve Alaaeddin Tarmaşirin idaresindeki Çağatay hanlığında Buhara'da yaklaşık 23 sene şeyhlik yapmıştır. Moğol hanlarıyla özellikle Müslüman olan Tarmaşirin Han ile bir irtibatı olup olmadığı konusunda araştırdığımız kadarıyla değerlendirme yapmamızı sağlayacak bir bilgi bulunmamaktadır. Menkıbelerde ve tarihi kayıtlarda detaylı bilgi bulunmasa bile dedesi Seyfeddin Baharzî'nin hankahı ve buraya bağlanmış büyük ve zengin vakıfların varlığı Moğollardan izinsiz hareket etmediğini onlara medrese yaptıran ve vakıflar tahsis edenin Moğollar olması Moğol idaresiyle bir sorun yaşamadıklarını gösterir. Torun Yahya Baharzî döneminde de bu faaliyetler devam etmiştir. 1257-

[462] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s.175-180.
[463] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s.158-159.

1282 yılları arasında bağımsız olarak Kirman'da hüküm süren Barak Hacib'in kızı Kutluğ Hatun'un isteğiyle Baharzî, ortanca oğlu ve halifesi Burhaneddin Ahmed'i Kirman'a göndermiştir. Böylelikle Yahya Baharzî Kirman'da doğmuş, ilk eğitimini babasından alıp ondan irşat hırkası giymiştir. Kutluğ Hatun kocası Kutbeddin Muhammed 1257 senesinde öldüğünde bir müddet üvey oğlu Haccac'ın baskısına maruz kalmıştır. Yaklaşık on yıl üvey oğlunun yaşı küçük olduğu için ona naibelik yapsa Haccac bir işret meclisinde alkollü olduğu sırada hatundan raks etmesini istemiştir. Hatun istemeyerek kabul etmiştir. Kutluğ Hatun bu hadiseler üzerine Abaka ile evlendirmiş olduğu kızından yardım istemiştir. Kızı Padişah Hatun aracılığıyla Abaka'ya Haccac'ı şikâyet etmiştir. Abaka, Haccac'ı Kirman yönetiminden azletmiş ve yanına getirilmesini emretmiştir. Haccac emre itaat etmeyip 1267 senesinde Delhi'ye kaçmıştır. [464]

Kutluğ Hatun'un Seyfeddin Baharzî ile muhtemelen kız kardeşi Sevinç Terken vesilesiyle tanışmıştır. Çünkü Sevinç Terken Çağatay Han'ın karısıdır. Bu varsayımın doğru olduğu kabul edilirse Seyfeddin Baharzî, Sevinç Terken Hatun ile de tanışık olup, Kutluğ Hatun'un şeyhten oğlunu Kirman'a göndermesini kızkardeşi aracılığıyla rica etmiş olması muhtemeldir. Sevinç. Terken'in dinini bilmiyoruz ancak Kutluğ Hatun'un Müslüman olduğu hatta on iki sene merhamet ve adaletiyle din ve dünya işlerinin yürümesiyle Müslümanların iyiliğini sağladığını Natanzî söyler. [465]

1297 senesinde Ahmed Baharzî öldüğünde, Yahya Baharzî onun halifesi Latîfüddin Nûrî'ye intisap etmiştir. Yahya Baharzî, İran şehirlerini, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'yu seyahatler etmiş ve buradaki âlim ve şeyhlerin sohbetlerine katılmıştır. 1300'de seyahatleri sonrası tekrar İran'a dönmüştür. 1309 senesinde hacca gitmiş, hac dönüşü Mısır'a geçmiştir. Saîdü's-süedâ Hankahı'nda Şeyh Kemaleddin Uzerî'nin sohbet ve derslerinde bulunmuştur. Kudüs'te Şeyh Hüsameddin er-Rûmî'nin zikir halkasına dâhil olup, ondan da hırka giyip ve icâzet

[464] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 163-164; Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi,* s. 48-51.
[465] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi,* s. 51.

almıştır. *Âdâbü'l-müritîn, ʿAvârifü'l-maʿârif, Fusûsü'l-hikem, Kutü'l-ḳulûb* ve İbn Seb'în'in eserlerini bu bölgelerdeki meşâyihten okumuştur. [466]

Yahya Baharzî, 1312 senesinde Buhara'ya gidederek dedesi Seyfeddin Baharzî'nin şehrin dışındaki Fethabâd'daki hankahında vaaz ve irşata başlamıştır. 1333 yılında Buhara'yı ziyaret eden İbn Batuta âlim abid zahid diyerek bahsettiği Şeyh Seyfeddin Baharzî'nin soyundan Yahya Baharzî diye kaydettiği Baharzî'nin hankahında misafir olmuştur. İbn Battuta, Fethabâd'daki imarethanede misafirlere yemek verildiğini, Hace Yahya'nın kendi evinde düzenlediği ziyafete şehrin ileri gelenlerinin katıldığını, burada hafızların Kur'an okuduğunu, ardından vaaz edildiğini, ilâhiler okunduğunu ve gecenin hoşça geçtiğini kaydetmiştir. [467] Yahya Baharzî Fethabâd'da vefat etmiş ve dedesinin kabrinin yanına defnedilmiştir. Burhaneddin Şehîd ve Ruhuddin Dâvud adlı oğullarının kabirleri de buradadır. [468]

II.II.II Baba Kemal Cendî (d.1191- ö.1273)

Cend 1219'da Cengiz Han'ın emriyle Cuci tarafından ele geçirilmiştir. Cend üzerine Moğollar hareket etmeden Cin Timur'u elçi göndermiş, Cend halkı elçiyi öldürmek isteyince Cin Timur Sığnak da öldürülen Hasan Hacı'nın itikamını Moğolların ağır bir şekilde aldığını ancak itaat ederlerse can güvenliğini temin ettiğini açıklamıştır. Cin Timur'un açıklamalarına ikna olan halk şehir dışına çıkarılmış sadece ona karşı gelen bir kaç kişi katledilmiştir. Cend ele geçirildiğinde Buhara doğumlu Ali Hoca şehre yönetici olarak görevlendirilmiştir. Şehrin idaresi uzun müddet Mahmud Yalvaç'ın sorumluluğunda bulunmuştur. 1252'de Mengü Han bölgenin sorumluluğunu yeniden baba Yalvaç'a ardından Mesud Yalvaç'a bırakmıştır. [469]

Nisbesinden Cendli olduğu anlaşılan Baba Kemal, Harezm'e gelip Necmeddin Kübra'nın müridi ve halifesi olmuştur. Şeyhinin vefatı öncesi Harezm'de bulunduğuna göre ilk gençlik yıllarında Kübra'ya intisap etmiştir. Türkler arasında

---

[466] Süleyman Uludağ, " Yahyâ b. Ahmed el Bahârzî", *DİA*, c.,XLIII, İstanbul 2013, s. 240.
[467] *İbn Batuta Seyahatnamesi,* s. 278
[468] Uludağ, " Yahyâ b. Ahmed el Bahârzî", s. 241.
[469] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 121-125.

"Şeyh Baba" olarak tanınmıştır. 1273 yılında vefat ettiğinde Cend'deki Hayrabad'a defnedilmiştir. [470]

Cendî'nin Şems ve Irakî'yi halvete kattığına dair anlatıya göre Şemsî Tebrîzî ticaret için Türkistan taraflarına giderken soyguncuların saldırısına uğradığında Baba Kemal Cendî'nin dergâhına sığınmıştır. Şems buradayken Fahreddin Irakî de şeyhi Zekeriya Mültanî'nin tavsiyesiyle Cendî'nin dergâhına gelmiştir. Cendî iki sufiyi de halvete katmıştır. Bu hadise Harezmî'nin *Cevâhiru'l Esrâr*'ında anlatılmışsa da dönemin menakıpları da dâhil bilgiyi teyit edebileceğimiz başka ya da benzer bir hikâye söz konusu değildir. [471]

1273 senesinde Cend'e seyahat eden Cemal Karşî, bölgenin tüccarlar için hala kârlı bir yer olduğunu anlatır. Karşî, Türkmenler arasında Şeyh Baba olarak bilinen Sığnakî Kemaleddin Harezmî'den burada ders aldığını söylemiştir. Ders aldığı yer konusunda Cemal Karşî bir şey söylememişse de muhtemelen Cend'de bir Kübrevi dergâhı bulunmaktadır. DeWeese Cendî nisbesinin yanı sıra bulunduğu bölgenin adı olarak Sığnakî nisbesiyle de anıldığını söyler. Cemal Karşî de muhtemelen bu şekilde kullanan yazarlardan biridir. [472]

Cemal Karşî, Cend'de bulunduğu sırada Seyfeddin Baharzî'nin Kemaleddin'e gönderdiği mektubu gördüğünü de kaydetmiştir. Ancak mektubun içeriğine dair bir şey söylememiştir. Baharzî'nin 1261 senesinde vefat ettiğine göre Kübrevi şeyhleri arasındaki iletişim Moğol istilası boyunca hiç kesintiye uğramamıştır. Kemaleddin Cendî, Moğollar Cend'i ele muhatabı yine Müsüman idareciler olmuştur. Hayatının sonuna kadar Moğol egemenliğinde yaşamış Cendî'nin hakkında bilinen kaynaklara bakıldığında Moğollara karşı yaklaşımının ne olduğunu söyleyemesek bile bir Kübrevi dervişi olması, Buhara'da Moğolların idaresinde tekkesi ve zengin vakıfları olan Seyfeddin Baharzî ile mektuplaşması onun da doğrudan Moğollara karşı bir

---

470 Abdurrahman Câmî, Evliya Menkıbeleri, s. 577; Devin DeWeese, "Baba Kamal Jandi and the Kubravî Tradition among the Turks of Central Asia" *Der Islam*, 71/1, (1994), s. 61-63; Cemal Karşî, *el-Mülkahatü's-Surah* (İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah), trc. Vohidova, Aminova, Dayk-press, c. I, Almatı, 2005, s. 156-157; Tungysh Abylov , Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 46.

471 Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s .161-163.

472 Cemal Karşî, *el-Mülkahatü's-Surah*, s. 156; DeWeese, "Orta Asya'da Kübreviliğin Ufûlü", s. 84; V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 399.

düşmanlık beslemediğini ve Cend'de de Moğolların ağırlığının hissedilmediği için irşat faaliyetlerine rahatlıkla devam edebildiği söylenebilir. Çünkü Karşî 1273 senesindeki seyahatini anlatırken ne Moğollardan ne de Moğol idarecilerinden söz etmiştir. [473]

B- I Altın Orda Hanlarının Sufilere Bakışı

I. I Batu Han (1227-ö.1256)

Batu Han babası Cuci'nin vefat etmesi üzerine Cengiz'in fermanıyla hanlığa getirilmiştir. Ak Orda ve Gök Orda olarak anılacak iki kısımdan oluşan Cuci oğullarının topraklarında asıl han Batu olup Gök Orda hanlığının başına Orda getirilmiş ve Batu'ya bağlanmıştır. [474] Cüveynî, Batu hakkında; *"Tanrı tanımaz bir adam olduğundan hiçbir dine ilgi duymaz, din ayrımı yapmazdı. Eli açık ve son derece cömertti. Çevre ülkelerin meliklerinin gönderdikleri hediyeleri hazineye koymaz, az çok demeden orada bulunan Moğol, Müslüman herkese dağıtırdı. Yabancı ülkelerden gelen tüccarların bütün mallarını alır, onlara fazlasıyla ödeme yapardı. Rum, Suriye ve diğer ülkelerin sultanlarına berat ve yarlıg verdi. Huzuruna gelmiş herkes isteğine kavuşmuş olarak oradan ayrıldı"* der ve savaş öncesi Batu'nun bir tepeye çıkıp bir gün bir gece boyunca Tanrı'ya yardımcı olması için dua ettiğini, Müslümanlara da toplanıp dua etmelerini emrettiğini yazmıştır.[475]

Cûzcânî, güvenilir insanlardan rivayetle Batu'nun içten içe ve gizliden gizliye Müslüman olduğunu, fakat göstermediğini, Ehl-i İslam'a güveninin tam olduğunu anlatmıştır. Cûzcânî ayrıca, *"Yeterince akıllı ve Müslüman sever, Müslümanlar onun idaresinde müreffeh bir halde zaman geçirdiler. Ordugâhında ve kabileleri arasında mescitler ve cemaat vardı; tümünde imam ve müezzin bulunuyordu. Hâkimiyeti süresince ve hayatı boyunca tabileri ve askerlerinden İslam beldelerine herhangi bir emrinden dolayı zarar gelmedi. Türkistan Müslümanları onun himayesi gölgesinde çok rahat ve oldukça emniyette idiler."* diyerek Batu döneminde Müslümanlarla Moğolların savaşmadığını ve kendi inandıkları gibi yaşamaya devam ettiklerinden

[473] Cemal Karşî, *el-Mülkahatü's-Surah,* s. 157.
[474] Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, hz. Tuncer Gülensoy, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020, s. 30; Mustafa Kafalı, "Batu Han", *DİA*, c.V, İstanbul 1992, s. 208.;
[475] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 245, 247.

bahseder. Cûzcânî'nin söyledikleri Batu'nun gizliden gizliye İslam'ı kabul ettiği bilgisi dışındaki verdiği *'Hâkimiyeti süresince ve hayatı boyunca tabileri ve askerlerinden İslam beldelerine herhangi bir emrinden dolayı zarar gelmedi. Türkistan Müslümanları onun himayesi gölgesinde çok rahat ve oldukça emniyette idiler'* bilgisi tarihi geçeklikle uyuşur. Batu, vefatına kadar herhangi bir Müslüman devlet ya da toplulukla savaşmamış, Selçuklular baskı ve yağma yapan Moğol kumandanlarına karşı ondan yardım talep etmiştir. [476] Batu İslam'a ve Müslümanlara karşı oldukça yakındır. Muhtemelen sufilere karşı da aynı tavrı benimsemiştir. Cûzcânî'nin bahsettiği Batu'nun hâkimiyetinde rahatça hayatını sürdüren cemaatler arasında ihtimaldir ki sufi zümreler de vardır ancak tarihçiler bunları not etmemiştir. Cûzcânî, Batu'nun Müslüman olduğunu söylerken Rubruk, Batu'nun Hristiyan olduğu duyumlarını alıp onu ziyarete gitseler de Batu'nun Hristiyan olmadığını hatta Hristiyan olarak anılmak dahi istemediğini, sadece Hristiyanlar üzerinde iyi bir izlenim bıraktığı kanaatindedir.[477]

Batu'nun Horasan Mazenderan'da Hâkimiyet Kurma Çabası

Horasan Mazenderan bölgesi Cengiz Han'ın oğullarına paylaştırdığı yerler arasında sayılmadığından dolayı kardeşler arasında hâkimiyet için bir mücadele alanına dönüşmüştür. Batu Han'ın da bundan dolayı Horasan Mazenderan'da yöneticilik yapmış her isimle alakası bulunmuştur. Cin Timur, Edgü Timur, Körgöz, Şerafeddin Harezmî bölgede görev yapmış kişilerdendir. Horasan ve Mazenderan idarecisi Cin Timur, Batu'yu temsilen vezirliğe Şerafeddin'i, sahib divanlığa Cüveynî'nin babası Bahaeddin Muhammed'i getirmiştir. Körgöz ve Cüveynî'nin babasını rapor vermek için Kaan'a göndermiştir. Nizameddin'i kendine yardımcı seçmiştir. 1235-36 senesinde Cin Timur'un vefatı sonrası yerine Nosal getirildiğinde emirler onun yanına giderken Şerafeddin, Batu'nun sarayına dönmüştür.[478]

Körgöz ilk olarak Batu'nun karargâhında onun emirlerinin birinin yanında seyislik yapmış daha sonra yanında çalıştığı memur aracılığıyla gittiği av partisinde Cuci'nin hizmetine girmiştir. Batu'nun Körgöz ve Edgü Timur arasındaki

[476] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 136-137.
[477] Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, s. 39, 83.
[478] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 406.

mücadelede aktif bir rolü söz konusu değildir. Ancak Edgü Timur'un hamisi ya da sorumlusunun Batu olduğu Körgöz ile yargı sonrası Edgü Timur'u Ögedey Batu'ya gönderip cezasını hamisinin vermesini emrettiğinde, Edgü Timur kendisini büyük han dururken Batu'nun cezalandırmamasını rica ettiği için affedilip Körgöz'ün emrine verilmiştir. Körgöz, 1239'da Horasan'a dönmüş, 1242'de vefatına kadar Horasan-Mazenderan idaresinde bulunmuştur. Körgöz ile aynı sene vefat eden Ögedey'in tahtına 1242 yılında Töregene naibelik sıfatıyla geçmiştir. Töregene, Mesud Yalvaç'ı cezalandırmak için harekete geçtiğinde. Mesud Yalvaç Töregene'den kaçıp Batu Han'ın yanına gitmiştir. [479]

1243-44'te Körgöz'ün yerine Emir Argun Horasan Mazenderan'a görevlendirildiğinde Batu'nun elçilik heyeti gelip Şerafeddin'i Batu'ya götürmüştür. Cüveynî'ye göre, Şerafeddin Batu'nun sarayından gelip vergileri artırıp zorla toplamaya başlayınca halk, Emir Argun'a daha çok bağlanmıştır. Emir Argun, Güyük Han'ın kurultayına giderken, Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu'ya Cüveynî'nin babasını Sahib Divan olarak bırakmış, Buku'yu da baskak olarak görevlendirmiştir. Argun yoldayken Şerafeddin'in öldüğü haberiyle fazladan toplanmış vergileri halka iade etmiştir. Güyük, Şerafeddin'in vefatıyla, uluğ bitikçi olarak Hoca Fahreddin Bitikçi'yi atamıştır. Cüveynî, Hoca Fahreddin'i herkes tarafından sevilen, sayılan iyi kalpli biri diye yazmıştır.[480]

Batu'nun sufilere bakışını değerlendirebileceğimiz yeterince bilgi yoktur. Ancak kardeşi Berke'nin Müslüman olmasını desteklemiş, Berke Han da Seyfeddin Baharzî vesilesiyle İslamiyet'i kabul etmiştir. Ayrıca 1242 senesinde Töregene Hatun'dan kaçıp Batu'ya sığınan Mesud Yalvaç da Baharzî'nin sevenleri arasındadır. Batu ne kadar uğraşsa da onun çevresinde Sünni sufilere yakın isimler bulunup, Horasan Mazenderan'da etkili olmadıkları için o da bu coğrafyada tam anlamıyla bir egemenlik kuramamıştır. Cüveynî ailesi bölgede daha tesirli olmuş onlarda zamanla İlhanlı hizmetinde çalışmıştır. Cüveynî ile Mesud Yalvaç'ın anlaşmazlığı muhtemelen bu tarihlere denk gelir. Cüveynî'nin Horasan-Mazenderan'a Batu

[479] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 408, 413-414.
[480] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 419-421.

tarafından görevlendirilen Şerafeddin Harezmî'yi tenkit etmesi de muhtemelen bölgedeki bu rekabetten kaynaklanır. [481]

Türkiye Selçuklularından Gelen Müslüman Elçiler

II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1243 Kösedağ yenilgisinin ardından sulh için Batu'ya elçi olarak Mühezzübiddin Ali'yi göndermiştir. Mühezzübiddin Ali'nin sağladığı sulh sonrası Naib Şemseddin İsfehanî, Amasya Kadısı Fahreddin ve mütercim Mecdeddin Muhammed, Batu'nun sarayına gitmiş ve Türkiye Selçukluların Altın Orda'ya tabiiyetleri kesinleşmiştir. Batu, İsfahânî'ye Nizamü'l-Mülk ve Salahu'l-Âlem unvanlarını vermiştir. İsfehanî, Altın Orda'dan dönüşünün ardından vefat eden Mühezzübiddin Ali'nin yerine 1245'de vezirliğe getirilmiştir. İsfehanî elçilik görevi sırasında Ermenileri cezalandırmak için izin almayı başarmıştır. II. İzzeddin Keykavus'un sultanlığı sırasında da vezirlikte kalan İsfehanî, sultanın annesiyle evlendiğinde kendisine karşı oluşan cepheyi dağıtmak için Batu'ya mektup yazarak yardım istemiştir. Batu, Şemseddin İsfehanî'nin ölümü sonrası Selçuklulara elçi gönderip, İsfehanî'nin mal varlığını çıkartmıştır.[482]

Şemseddin Tuğraî, Altın Orda ile gerginleşen ilişkileri yumuşatmak için Batu'nun huzuruna gitmiştir. Batu'nun fermanıyla Tuğraî vezirliğe getirilmiştir. Selçuklular üçlü saltanat döneminde II. Keykubad'ı Mengü Han'ın kurultayına göndermiştir. Keykubad kurultaya gitmeden önce Batu Han'ın sarayına gitmiştir. II. Keykubad Batu ile görüşmesinden hemen önce 1254 senesinde zehirlenerek öldürülmüştür. Şemseddin Tuğraî'nin vefatıyla Emir-i dad Fahreddin Ali vezirliğe gelmiş, 1254'de Baycu'nun Anadolu'daki baskısını şikâyet etmek üzere Batu'nun yanına gitmiştir. Batu, Tuğraî'nin isteği üzerine Baycu ve Moğol Noyanlarının Anadolu'ya kafalarına göre girmelerini engelleyen buyruk çıkartmıştır. Hülagu'nun gelişine kadar Anadolu Altın Orda'nın tabiiyetinde kalmıştır. Batu uzun süre tahtta kalmış ve İslam dünyasından pek çok kimseyle tanışmış olmasına rağmen herhangi bir Müslüman din adamı ya da sufi ile görüşmesinden söz edilmemiştir. Ancak Batu'nun vefatına kadar Türkiye Selçuklularına Kösedağ sonrası Moğollar ciddi bir

[481] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 419-421.
[482] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 512-513.

saldırıda bulunmamış, hatta Batu, Türkiye Selçuklularını bölgedeki diğer Moğol komutanlarına karşı himaye etmiştir.[483]

Aksarayî de hadiseyi anlatırken II. Keykubad'a bağlı olan emirlerin II. Keykubad'ın Baycu'nun kötülüklerini haber etmesi için Batu Han'ın yanına gitmeye teşvik ettiğini anlatır. II. Keykubad Batu'nun yanına gitmek için Erzurum'dan ayrılmadan önce Baycu'nun Anadolu üzerine geldiğini, II. Keykavus'a mektupla haber etmiştir. Mektupta Baycu ve yanında gelen Engürek ile Hoca Noyan'a karşı direnmekten ve savaştan ziyade barış yapılmasının ve istenilen paranın verilmesinin daha uygun olduğunu haber etmiştir. Altın Orda ve Selçuklular sarasında siyasi ilişkilerin bu denli yakın olduğu beylerin Batu Han'dan yardım talebinde bulunacak kadar güvenilir olmasına rağmen Selçuklu döneminin âlim ve sufilerinin Batu ile ilgili bir irtibatı söz konusu olmamış ya da kaynaklara yansımamıştır.[484]

Batu'nun Güyük Han'ın ölümü sonrası 1251 yılında toplanan kurultayda kendisinin büyük han olması kararlaştırılmış olsa da, o amcaoğlu Mengü'nün hanlığı daha iyi yapabileceğini ifade etmiştir. Kurultayda bazı kimseler Ögedey ya da Güyük'ün oğullarından birinin han olmasında ısrar ederken Batu, Mengü'yü desteklemeye devam etmiştir. Batu Han, Mengü Han'ın 1255'teki kurultayına Hristiyan oğlu Sartak'ı göndermiştir. Sartak dönmeden Batu hayatını kaybetmiştir. Sartak da babasının vefatından hemen sonra ölmüştür. Mengü Altın Orda Hanlığına haberci gönderip Batu'nun karısı Borakcin'in naibe olarak oğlu Ulakçi büyüyünceye kadar hanlığın başına geçmesini emretmiştir. Ulakçi de kısa süren saltanatının ardından hayatını kaybedince tahta Batu'nun kardeşi Berke Han geçmiştir.[485]

I.II. Berke Han (1256-ö.1266)

Berke Han, Cuci Harezm'i aldığında 1222 senesinde dünyaya gelmiştir. Cûzcânî, Cuci'nin, Berke doğduğunda, *"Oğlumu Müslüman yaptım; göbek bağını bir Mülümanın kesmesi ve Müslüman sütü içmesi için ona Müslüman bir dadı bulsunlar ki benim oğlum Müslüman olsun."* diye emrettiğini, Berke'nin göbek

[483] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 571-572.
[484] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 29-30.
[485] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 245-246, 460-463.; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 68.

bağını Müslüman bir dadının kestiğini ve Müslüman dadılardan süt içtiğini söyler. Hatta Cuci'nin Berke'ye Kur'an eğitimi vermesi için imamlar çağırıp onlardan birini seçtiğini anlatır. Cûzcânî açıkça isim vermeden güvenilir insanlardan rivayetle diyerek, Berke'nin Kur'an'ı Hocend'deki âlimlerden öğrendiğini söylemiştir. Hocend'de o yıllarda Mahmud Yalvaç ikamet ettiği için muhtemelen Yalvaç'ın da gözetiminde kalmıştır. Cûzcânî ayrıca, Berke'nin sünnet edildiğini, Cuci'nin, ordugâhındaki Müslüman herkesin oğlunun birliğine katılmasını emrettiğini anlatır. Berke, Batu tahta çıktığında da aynı babası dönemindeki gibi saygı görmüş, Batu'nun emriyle bir müddet büyük hanlığa gidip Mengü'nün han olmasına destek vermiştir. [486]

Berke Han gençliğinde âlimleri ziyaret etmek için Buhara'ya gitmiştir. Berke, yakınındaki kişileri Halifeliğe göndermiş. Batu Han'ın vefatı öncesinde de Abbasilere ikiden çok kez seyahat etmiştir. Cûzcânî, Berke Han'ın ordusunda otuz bin kadar Müslüman bulunduğunu, namaz kılmak için yanlarında seccade bulundurmaya çabaladıklarını, ordusunda kimsenin içki içmediğini, büyük âlimler, müfessirler, muhaddisler, fakihler ve münazaracıların onun etrafında bulunduğundan bahseder. Ayrıca Berke'nin dine dair birçok kitaba sahip olduğunu, meclis ve sohbetlerinde âlimlerle birlikte bulunup, sarayında devamlı şeriat ilmiyle uğraşıldığını anlatır.[487] Hatta İbn Abdüzzâhir, her emir ve hatunun yanında birer imam ve müezzin bulunduğunu, küçüklerin ise mektepler de *Kur'an-ı Kerim*'i öğrendiğini söyler.[488] Rubruk da Berke'nin Müslüman olduğunu, ordusunda domuz eti yenmesini yasakladığından söz eder.[489]

Dönemin diğer yazarları sadece Berke'nin İslamiyet'i kabul ettiğini söylese de İbn Arabşah onlardan farklı olarak Berke Han'ın Hanefi olduğu ve hanefiliğin bayraktarlığını yapma arzusundan bahseder. İbn Arabşah'ın ifadesiyle, *"Berke İslam libasını giyme şerefine nail olduktan sonra çevresinde Hanefi mezhebinin bayraklarını dalgalandırmak, insanlara doğru yolu göstermek ve tek Tanrıya*

[486] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 181.
[487] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 182.; Şeyh Murad Remzi, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr*, s. 265.
[488] İbn Abdüzzâhir, *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, Çev. Aydn Usta, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 147.
[489] Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, s. 83.

inanmalarını sağlamak için o civardaki âlimleri ve başka ülkedeki din adamlarını huzuruna davet etti. Bu konuda son derece mürrüvvet gösterip daveti kabul edip gelenleri hediyelere boğdu." der ve Saray şehrini kurdurup burayı kendine başkent seçtiği, şehrin İslamî bir görüntü kazandığını, bozkır halklarını İslam'ı kabule teşvik ettiğini söyler. Berke'nin hayatına bakıldığında Arabşah haksız sayılmaz. Çünkü Berke'nin Hocend'de eğitim alması, Seyfeddin Baharzî'ye muhabbet duyması ve Berke'nin Hanefiliğin yaygın olduğu bir coğrafyada yaşaması böyle bir arzuya yol açmış olmalıdır. [490]

1259 senesinde Seyyid-i Şerif Celâleddin Sufî'nin Nureddin-i Ama Hankahı[491]'na bağlı olan oğlu Seyyid Eşrefüddin ticaret için Delhi'ye gittiğinde Cûzcânî ile görüşmüştür. Cûzcânî bu kişiden Berke Han'ın Müslümanlığı ile ilgili şu hikâyeyi dinlemiştir: *"Semerkant Hristiyanlarından biri İslam devletine geldi. İslam dininde katı olan Semerkant Müslümanları ona iyi davrandılar ve birçok ihsanda bulundular. Devlet, kudret sahibi ve Hristiyanlığa meyleden melun ve asi Çin Moğol küffarından biri ansızın Semerkant'a geldi. Semerkant Hristiyanları o Moğol'un yanına giderek 'Müslümanlar evlatlarımızı Hristiyanlıktan ve Hazreti İsa Aleyhisselama uymaktan koparıp İslam'a yöneltiyorlar; Mustafa Sallalahu Aleyhi ve Sellem'i takip etmesini söylüyorlar Eğer bu kapı açılırsa tüm halkımız Hristiyanlık dininden dönerler. Bizim bu sorunumuzu zor ve kuvvet ile çöz!' diye şikâyette bulunmuştur. Bu Moğol Müslümanlığı kabul eden o genci getirmelerini emretti. Onun güzellik ve iyilik, mal ve ihsanla İslam'dan dönmesi için uğraştılar. Bu sadık yeni Müslümana her ne kadar konuştularsa da o İslam dininden dönmedi; Muhammedî dininin tazelik elbisesinden gönlünü ve ruhunu sıyırmadı."* Hadisenin devamında Moğol ihtida etmiş genci zor, baskı ve tehdit ile korkutmaya çalışmıştır. Genç İslam'dan vazgeçmeyince o Moğol tarafından şehit edilmiştir. Semerkant Müslümanları bu hadiseden rencide olduğu için bir dilekçe hazırlayıp Berke Han'ın yanına giderek Semerkant Hristiyanlarının düşmanlığını anlatmışlardır. Berke Han

[490] İbn Arabşah, *Bozkırdan Gelen Bela-Acâibu'l-Makdûr*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2023, s. 120-121.

[491] Nureddin Basîr, Semerkant'ta yaşamış ve orada 1249'da vefat etmiş gözleri görmeyen bir şeyhtir. Gucdüvanî ve Seyfeddin Baharzî'nin müritleri onu ziyaret etmiştir. Cûzcânî'nin bahsettiği Nureddin-i Ama hankahı ona ait olmalıdır. Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", *Tanımadan Tanımlamaya*, c.I, Ankara-Türkistan 2012, s. 527

bu hadiseden haberdar olduğunda suçlu Hristiyanların öldürülmelerini emretmiştir. Berke Han'ın fermanıyla, o yeni ihtida etmiş Müslümanı öldüren kişiler Semerkant'taki kilisede yakalanıp öldürülmüş, kiliseleri de harap edilmiştir.[492]

Çağatay Hanlığı topraklarında gerçekleşen hadisede şehir ahalisinin Altın Orda Hanı Berke'den yardım istemesi, halkın onu Müslüman bir lider olarak kabul ettiğinin göstergesi olabilir. Ancak Hristiyanların Müslümanlara eziyet edecek kadar ileri gidebilme cesaretini kendilerinde bulmaları muhtemelen Batu Han'ın Hristiyan oğlu Sartak'dan destek almış olmalarındandır. Çünkü o dönemde Çağatay hanlığında Hristiyan bir han bulunmasa da Sartak dini konusunda taassup sahibi olmuştur. Cûzcânî onun Müslümanlara karşı zulüm, baskı, taassup sahibi biri olduğunu belirtmiştir. Hatta Cûzcânî Sartak'ın ağzından Mengü Han'ın yanından dönüşte Berke Han'ın kendisine niçin yanına uğramadığını sorduğunda " *Sen Müslümansın ve ben Hristiyanlık dinindenim, Müslüman yüzü görmek uğursuzluktur."* cevabını verdiğini kaydetmiştir. Berke bu sözden rahatsız olup ordugâhta çadır kurdurup yalnız çadırda *" Ya Rabbi Muhammed dini ve İslam gerçekse beni Sartak'dan kurtar."* diye dua etmesinden sonra üç gün üç gece üç gündüz farzları kılıp ağlayıp, yalvarmış dördüncü gün Sartak vefat etmiştir. Genceli Kiragos da Sartak'ı öldürenlerin amcaları Berke ve Berkecer olduğunu ve Sartak'ın ölmesinden Hristiyanların üzüntü duyduğunu söylemiştir. [493]

Berke Han'ın İslamiyet'i kabulü sadece kendi topraklarını değil etrafındaki coğrafyayı da etkilemiştir. Hatta 1260 senesinde Mengü Han öldüğünde tüm Şark ve Garp şehirlerinde Acem, Maveraünnehir ve Horasan memleketlerinde hutbe Berke Han adına okunmuştur. Berke Han'a ise Sultan Celâleddin İbrahim diye hitap edilmiştir.[494] Ayrıca Berke Han İslamiyet'i kabul ettikten sonra kendi hâkimiyetindeki şehirlerde camiler, minareler, medreseler ve kervansaraylar inşa ettirmiştir. Berke Han'ın bu şehircilik siyaseti sayesinde Altın Orda hanlığı toprakları İslami kuralların ve hayatın yaşanabileceği şehirlere sahip olmuştur. Karısı Çiçek

[492] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.183-185.
[493] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.186; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265*), s. 126-127.
[494] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.186.

Hatun da muhtemelen eşinin tesiriyle İslamiyet'i kabul etmiş, çadırdan hareket eden bir mescit yaptırmıştır.[495]

Berke Han'ın Müslüman oluşu kaynakların müşterek kabulüne göre Buhara'da Kübra'nın müritlerinden Seyfeddin Baharzî vesilesiyle gerçeklemiştir. Ancak Berke Han'ın hayatına bakıldığında İslamiyet'i ve Kuran-ı Kerim'i çocukluğundan beri annesinin de çabasıyla öğrendiği, abisi Batu döneminde Abbasilere elçi olarak bizzat gittiği bilgileri uzun bir süreden beri Müslümanları ve İslam dünyasını tanıdığı gerçeği Berke'nin çok daha küçükken İslamiyet'i kabul etmiş olma ihtimalini akla getirir. Seyfeddin Baharzî ile görüşmesi ve onun ile yakınlaşması İslamiyet'i kabul ettiğini ilan etmesine ve şüphelerin ortadan kaldırılmasına vesile olmuştur. Halifeliği, İslam dünyasındaki âlimleri ve şeyhleri tanımasına rağmen kaynakların Şeyh Baharzî vesilesiyle İslam'ı kabul ettiğini anlatması, Berke'nin İslam'ı Halifelik ya da başka bir çevreden değil sufiler aracılığıyla kabul etmiş olması onun sufilere olan itimadının da bir göstergesidir. Ötemiş Hacı'nın kaydettiği Seyfeddin Baharzî'nin Berke'yi İslamiyet'i kabul etmesinin ardından Hülagu üzerine gitmeye teşvik ettiği bilgisi sahih kabul edilirse, Berke siyasetini değiştirip şekillendirecek kadar sufilerden etkilenmiştir.[496]

Necmeddin Kübra'dan hadis, Yusuf Sekkakî'den edebiyat ve belagat dersi almış olan Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd Zahidî, 1260 senesinde üç bölümden ibaret olup eserin birinci bölümünde Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ispatı, ikinci bölümde peygamberliğini inkâr edenlerin şüphelerine cevaplar ve üçüncü bölümde Hıristiyanların İslâm'a yönelttikleri itirazları cevaplandırarak Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yapılan bazı münazara örneklerinin bahsedildiği *er-Risâletü'n-Nâsıriyye* adlı eserini Berke Han'a ithaf etmiştir. Zahidî, Berke Han'ın ülkede İslâm'ın yeniden canlanması için harcadığı çabaları büyük bir takdir ve coşkuyla karşılamış, büyük bir kurtarıcı olarak gördüğü bu hükümdara methiyeler yazmıştır.[497]

---

[495] Vadim Leonidoviç Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, çev. Alihan Büyükçolak, Ötüken Yay., İstanbul 2022, s. 107-109; Şeyh Murad Remzi, *Telfikü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr*, s. 265-266.
[496] Ötemiş Hacı, *Cengiznâme,* s. 35-37.
[497] Şükrü Özen, "Zahidî", *DİA*, c.44, İstanbul 2023, s. 82.

Nesevî'deki bilgilere göre Berke'nin annesi Muhammed Harezmşah'ın kızı Han Sultan'dır ve çocuklarını İslamiyet'in esaslarına göre yetiştirmiş, kocası Cuci de buna mani olmamıştır. Nesevî de anlatıldığına göre, Muhammed Harezmşah'ın ilk kızı olan Han Sultan ve annesi Terken Hatun Moğollara esir düşmüştür. Celâleddin Harezmşah'a, kardeşi Han Sultan Ahlat muhasarasında mektup gönderip Moğolların durumu hakkında bilgilendirmiştir. Han Sultan, kardeşine Cuci'nin kendisinden olan çocuklara Kur'an okutulması izni verdiğini söylemiş ve *" Hakan, şevketinizi, mertebenizi, memleketinizin vüsatını öğrendi, sizinle sıhriyet akdeylemek ve arada Ceyhun hudut olmak üzere sulh etme emelindedir. Nehrin öte tarafı sizin, beri tarafı onun olacak. Kuvvetiniz oldukça taarruz ve hücumda devam ediniz. Galip olduğunuz takdirde istediğinizi yaparsınız. Aksi takdirde Moğolların size ettikleri muslihane teklifleri kabul ediniz."* diye haber göndermiştir. Nesevî, Celâleddin Harezmşah'ın meşguliyetinden *"münasebetin iadesine ve uyuşmaya bir yol açması memul olan bu teklife cevap vermedi."* diyerek Moğollarla anlaşmanın gerçekleşmediğini söyler. [498] *Muizzü'l-Ensab*'ta Berke'nin annesinin isminin Sultan Hatun olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Sultan Hatun'un Berke, Berkecer ve Bure'nin de annesi olduğu belirtilmiştir. Üç kardeşin de Müslüman olması annesinin verdiği terbiyeyle bir alakası olduğu düşünülebilir. Berkecer de Ermeni tarihçi Kirakos'a göre, Berke gibi bir Müslümandır ve Bure'nin diğer ismi de Muhammed'dir.[499]

Berke Han, Müslüman bir Moğol hanı olarak Memlükler ve Türkiye Selçuklularıyla İlhanlılar gibi savaşmamıştır. Hatta Bağdat'ın işgali sonrası Hülagu'ya karşı bir tavır takınmış, Memlüklerle yakınlaşmıştır. Memlükler de daima onları İlhanlılarla savaşa teşvik etmiştir. Berke Han, 1263'de İstanbul'a kaçan II. İzzeddin Keykavus'u hapsedildiği Enez Kalesi'nden kurtarmış, kızı Orbay Hatun ile evlendirip Kırım'a yerleştirmiştir. II. İzzeddin Keykavus'u kurtaranlar arasında meşhur sufi Sarı Saltık'ın da bulunduğu anlatılır. Ancak Sarı Saltık'ın Altın Orda coğrafyasından mı orduya katılıp Enez Kalesi'ne gittiği, ya da Berke ile bir

[498] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 177; Jean Richard, Han Sultan'ın Berke'nin annesi olması ihtimali bulunduğunu, Abylov da Han Sultan ile Sultan Hatun'ın aynı kişi olduğunu düşünür; Jean Richard, "Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyet'in Yayılışı", Çev. Abdülkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S.306, 1988, s. 641; Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 154.

[499] Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 153-154.

tanışıklığının olup olmadığına dair yorum yapabileceğimiz bir kaynak yoktur. Berke Han'ın karısı da I. Alâeddin Keykubad'ın kızı olup, II. İzzeddin Keykavus'un kurtuluşunu kocasından rica etmiştir. Berke İslam dünyası ve sultanlarıyla yakından ilgilenmiş olmasına rağmen Selçuklu coğrafyasındaki sufiler ya da kendi topraklarındaki diğer sufilerle ismi anılmamıştır. Ancak Berke, 1265'de Abaka'dan da aldığı onay ile Tebriz'de bir cami ve kumaş fabrikası inşa ettirmiştir. Yakubovskiy, Berke'nin Tebriz'de cami inşa ettirerek bölge ahalisini kendine yakınlaştırmaya çalışıp, kanuni hanları olduğunu kabul ettirmeyi hedeflediğini düşünür.[500]

Berke, Abaka ile savaş hazırlığı yaparken 1266 senesinde hayatını kaybetmiştir. Berke'nin erkek çocuğu olmadığı için tahta kardeşi Batu'nun oğlu Togan'dan torunu Mengü Timur geçmiştir. Berke Han'ın Buhara'daki Seyfeddin Baharzî vesilesiyle İslam'ı kabul ettiği bilgisinin dışında dönemin diğer sufileriyle ilişkisine dair bir kayıt tutulmamıştır. Özellikle Altın Orda coğrafyasının İlhanlılar ile sınır olup İlhanlı topraklarında Zahidiler ve Erdebililerin varlığına rağmen bu tarikatlar sadece İlhanlı hanları ve devlet adamlarıyla ilişkilerinden menkıbelerinde söz etmiş, Altın Orda'nın Müslüman Han'ı Berke bu kayıtlarda hiç yer etmemiştir. Muhtemelen bunda Berke Han'ın da İlhanlı topraklarından ziyade Gök Orda ve Çağatay topraklarında hâkimiyetini sağlamlaştırmak istediği için Tebriz gibi büyük bir şehirde kumaş fabrikası ve cami inşa ettirmesine rağmen yine de ihmal ettiği düşünülebilir. [501]

I.III Mengü Timur (1266-ö.1282) ve Tuda Mengü (1282-ö.1287)

Mengü Timur, Berke Han'ın vefatıyla Altın Ordu tahtına geçmiştir. Kaynaklarda onun dini hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Ancak Mengü Timur'un Sultan Mesud'u babasının karısı olan Orbay Hatun ile evlendirmek istediği bilgisine bakılarak Moğol geleneklerine bağlı biri olduğu söylenilebilir. Mengü Timur bu

[500] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 57-58; A. Yu. Yakuboskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2021, s. 41-42; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, KaknüsYay., İstanbul 2003, s. 44-45.
[501] Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, c.V, İstanbul 1992, s. 506.

kararında ısrarlı davrandığından II. Gıyaseddin Mesud Kırım'dan Anadolu'ya geçmiştir.[502]

Berke Han'dan sonra Altın Orda tahtına onun kadar etkili bir han çıkmamıştır. Ancak Berke Han'ın yakınlarından ve ordu kumandanlarının en büyüğü olan Nogay zaman geçtikçe hâkimiyetini kuvvetlendirmiştir. Nogay, 1270-1271 senesinde Baybars'a İslamiyet'i kabul ettiğini bildiren bir mektup göndermiştir.[503]

Nogay'ın Baybars'a yazdığı mektupta İslamiyet'i kabul ettiği ve Berke'nin yolunu takip ettiği söylenmiştir. Mektupta bildirilmek istenen iki ülkenin siyasî ilişkilerini yine dostluk temelli devam edeceğine işaret etmektir. Nogay, İslamiyet'i kabul etmiş olmasına rağmen Berke Han gibi Kübrevilerle ya da Seyfeddin Baharzî ile münasebetine dair bir bilgi yoktur. Onların İslamiyet'i kabulü tarihi kaynaklarda Berke Han'ın Baharzî'nin huzuruna gidip onun vesilesiyle kabul ettiği gibi bir tasvirle anlatılmamıştır. Ancak muhtemeldir ki Nogay ve onun gibi diğer devlet adamları da Berke'nin İslamiyet'i kabul ettiği zaman toplu olarak İslamiyet'i seçmiştir. [504]

Memlüklerle ilişkiler 1281 senesinde Kalavun tahta çıktığında da devam etmiştir. Kalavun, Mengü Timur'a elçi gönderip, onu kâfirler ve muannitler ile birlikte savaşmaya teşvik etmiş ve Memlüklerle Altın Orda arasındaki dostluğu yenilemiştir.[505] 1286 yılında vefat eden Mengü'nün 9 erkek evladı vardır. Algoy, Burluk, Saraybuğa, Tuğrulca, Malagan, Tudan, Tokta, Kadan ve Kutugan'dır. Tuda Mengü en büyük oğul olarak babasının yerine geçmiştir.[506]

Berke gibi Müslüman bir handan sonra tahta çıkıp 16 sene hükümdarlık yapan Mengü Timur'un döneminde Müslüman Nogay'ın siyasi ilişkileri kontrolünde bulundurup, Memlüklerle dostane bir siyaset takip ettiği görülür. Muhtemelen Mengü Timur iktidarda etkisiz bir isim olduğu için idare Nogay'ın elinde bulunmuştur. Mengü Timur'un 1282 senesinde vefatının ardından Tuda Mengü,

---

[502] el- Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 403-404.
[503] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, haz. İsmail H. İzmirli, s. 169.
[504] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 170
[505] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 177.
[506] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 179.

Nogay'ın ve onu destekleyen şeyhler ve tüccarların sayesinde han ilan edilmiştir. Tuda Mengü, hanlığa geldiğinde Müslüman olduğunu açıklamış ve Memlüklere elçi gönderip haber etmiştir.[507]

Tuda Mengü, tahta çıktıktan bir süre sonra tasavvuf ehliyle yakınlaşmış ve devlet işlerini ihmal etmiştir. *Baybars Tarihi*'nde onun durumu şu şekilde anlatılmıştır: *"1287-1288 yılında Tuda Mengü sersemlikle, memleket işlerini görmeden yüz çevirmek, şeyhler ve fakirler ile nispet peyda edip abidler ve salihlerden ayrılmamak, çoğu bedel az şeye kani olmak gibi haller gösterdi. Ona böyle olmaz, memleketin zaptı raptı için her halde bir padişaha ihtiyaç vardır, denildi, o da tahttan inip kardeşi oğlu Tula Buka'yı tahta çıkarılmasını tavsiye etti, bundan dolayı gönlü hoş oldu, Bu hususa hatunlar, kardeşleri, amcaları, hısımları ve etrafındaki has hademesi muvafakat gösterdiler. Tuda Mengü'nün hanlık müddeti beş sene kadardır Uz Mengü, Saraytemir ve Sukay adlı oğulları vardır."*[508] Rükneddin Baybars, Tuda Mengü'nün kendi rızasıyla tasavvufa olan ilgisinden dolayı tahtı bıraktığını söylerken, Reşidüddin Fazlullah, kardeşleri tarafından tahtan indirildiğini ve yerine Tula Buka'nın geçirildiğini anlatır.[509]

Altın Orda Hanlığı döneminde güçlü tek İslam devleti Memlükler olduğu için hanlık Memlüklerle temas halinde olmuştur. Memlükler de halifenin yanlarında bulunması, Ayn-ı Calut sonrası Moğolları durdurmuş olmanın verdiği özgüvenle İslam dünyasının hamisi gibi hareket etmiş, Moğollara da elçilik heyetleri ve hediyeler göndererek İslam'a davet etmiştir. Kalavun (1279-1290), Berke Han ailesine Şemseddin Sunguri Gutmi ile Türk hassalarından Seyfeddin Balaban elçi olarak görevlendirip, beraberinde tam on altı yük nefis kumaşlar göndermiştir. İki elçi hanlığa vardığında Mengü Timur ölmüş, yerine Tuda Mengü geçmiştir. Bundan dolayı hediyeler ona sunulmuş, o da memnuniyetle kabul etmiştir.[510]

1283-1284 senesinde Tuda Mengü, Memlüklere elçiler göndermiş, elçiler onun Müslüman olduğunu haber vermiştir. Gönderilen elçiler Kıpçak fakihlerinden

[507]Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s.167.
[508] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 185.
[509] Uli Schamiloğlu, "Altın Orda", *Türkler,* c.VIII, s.711.
[510] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 181.

olup birinin adı Mecdeddin Ata, diğerinin adı da Nureddin'dir. Ellerindeki Moğolca mektup Arapçaya tercüme ettirilmiştir. Tuda Mengü mektubun içinde, Müslüman olduğunu, tahta çıktığını, din şeraitlerini, Müslümanların törelerini yerine getirdiğini bildirmiş, elçilikle gelen fakihlerin hacca gitmesine izin vermesini tavsiye etmiştir. Elçiler, Tuda Mengü'nün sultandan, kendisine Müslüman ismi verilmesini, din düşmanlarıyla savaşta kullanılmak üzere halifenin ve sultanın sancak göndermesini rica ettiğini bildirmişlerdir. Kalavun, gelen fakihleri Hacca göndermiş, döndüklerinde memleketlerine iade etmiştir.[511]

Tuda Mengü döneminde, Cuci soyundan gelen Nogay hanlar kadar belki daha çok etkili olmuştur. Berke Han döneminden beri kumandanlık yapan Nogay, Berke'nin emriyle II. İzzeddin Keykavus'u Bizans'ın hapsettiği Enez Kalesi'nden kurtarmıştır. Güçlü bir kumandan olan Nogay, Cuci soylu olmasına rağmen annesi Cuci'nin resmi eşlerinden sayılmadığı için han olmak için bir iddiada bulunamamıştır. [512]

I.IV Tula Buka Han(1287-1291)

Tula Buka Han, Nogay'ın saesinde tahta geçtiğinden dolayı ona karşı hiçbir şey yapmamıştır. Nogay yine de Tula Buka'ya güvnemeyip bazı önlemler almıştır. Han'ın kardeşi Künçek'i ve kuzenleri Alguy ile Tuğrul'u destekleyerek Han'ı zayıflatmak istemiştir. Nogay beylerbeyi vazifesini sürdürmüş ve Cuci ailesinin en büyüğü olduğu için "aka" olarak adlandırılmıştır. Tula Buka, Cengiz Yasasına bağlı olduğundan din politikasını ona göre şekillendirmiştir. Misal, 1286 yılında Solhat şehrinde Müslümanlarla Katolik Hıristiyanlar çatışmıştır. Aynı dönemde Altın Orda'da Fransisken misyonerlerin faaliyetleri artmış ve Kefe, Solhat, Çufutkale, Viçin ve Saray'da örgütlenmişlerdir. Ladizlaus isimli Kırım'daki Fransisken misyonerlerinin lideri, 1287'de mektup yazarak çatışmanın ayrıntılarından bahsetmiştir. Mektupta Katoliklerin kilisesinin tahrip edildiği ve kilisenin çanının Müslümanlar tarafından koparıldığı belirtilmiştir. Katolikler yaşanan hadiseyi Tula Buka'ya ve Nogay'a şikâyet etmişlerdir. Her ikisi de Katoliklerin şikâyetlerini dinlemiş ve düzeni sağlamak için Solhat'a asker göndermiştir. Hadiseden sorumlu

[511] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 183.
[512] Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 166.

Müslümanlardan tazminat alınmış ve Katoliklerin kiliseye üç çan asmasına izin verilmiştir. Altın Orda yönetiminin bu tavrı Katolik Hıristiyanlığına karşı sempatisinin bir sonucu değildir. Çünkü ne Nogay ne de Tula Buka Han Hristiyan'dır. Onlar sadece adaletin ve düzenin sağlanması için çalışmışlardır.[513]

Tula Buka'nın kendisinden kurtulmayı planladığını öğrenen Nogay, en güçlü taht adayı, Mengü Timur'un oğlu Tokta'yı desteklemeye karar vermiştir. O dönem kendi güvenliği için öz kardeşlerinden dahi saklanmak zorunda kalan Tokta, Nogay'ın teklifini sevinçle kabul etmiş, fakat her ikisi de belli bir zamana kadar gerçek niyetlerini gizli tutmuşlardır. Tokta, Nogay'ın sayesinde hanlığa geldiğinde ise Nogay'ı idam etmiştir.[514]

I.V Tokta Han (1291-ö.1313)

Tula Buka'nın ardından tahta Mengü Timur Han'ın oğlu Tokta, Nogay'ın desteğiyle geçmiştir. Tokta Han, uzun süredir Altın Orda siyasetinde etkili olan ve tahta çıkmasındaki en büyük destekçisi Nogay'ı 1300 senesinde mağlup ederek öldürtmüştür. Onların arasının açılmasının sebebi ise Nogay'ın kızı Konak Hatun ile Tokta'nın kayınbabası Salciday Küregen'in oğlu Baylak'ın evlendikten sonra karısına hakaret etmeleridir. Çünkü Konak Hatun evlendikten sonra Müslüman olmuş, kocası da geleneklerine bağlı kaldığı için onun tercihini onaylamamıştır. Konak ailesini durumdan haberdar edince Nogay, Tokta'ya haber gönderip Salciday Küregen'i kendi bölgesi Harezm'e göndermesini istemiştir. Tokta, Nogay'ın isteğini reddedince aralarında muhalefet başlamış ve savaşla sonuçlanmıştır. Nogay mağlup olup Tokta'nın yanına götürülürken öldürülmüştür.[515]

Tokta, Nogay'ın ölümüyle hanlıktaki diğer şehzadeleri de katlettirmiş ve veliaht olarak sadece oğlu İlbasar'ı bırakmıştır. El-Ömerî, Tokta'nın Müslüman olmasa da İlbasar'ın İslamiyet'i kabul ettiğini yazmıştır. Ancak İlbasar kendisinden önce vefat edince, Tokta da üzüntüden hayatını kaybetmiştir. Nogay'ın kızı Konak

[513] Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 169.
[514] Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s.170-171.
[515] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 94-96.

Hatun ve Tokta'nın oğlu İlbasar'ın İslamiyet'i kabul etmesi hakkında sufilerin tesirine dair bir kayıt yoktur. [516]

I.VI Özbek Han (1313-ö.1340)

Tokta, öldürdüğü kardeşi Tuğrulca'nın karısı Bayalun ile evlenmiştir. Tokta oğlu İlbasar dışında şehzadelerin hepsini öldürdüğü için kardeşinden hamile olan karısı Bayalun'un oğlu Özbek'i veliaht ilan etmiştir. Özbek, hanlığa getirilmeden Tokta vefat edince kısa süre sonra Özbek Altın Orda tahtına geçmiştir.[517] Tahta çıktığında 14 yaşında olan Özbek Han daha İslamiyet'i kabul etmemiştir. Uluğbek, onun, İslam'ı, saltanatının yedinci yılında kabul ettiğini söylediğine göre genç bir delikanlı iken 21 yaşında Müslüman olmuştur.[518]

İbn Batuta, Özbek Han'ın Seyyid İbn Abdülhamid isimli biri ile yakınlığından bahseder. Seyyid İbn Abdülhamid han ailesinin himayesinde ve aile üyelerinin eğitimiyle ilgilenmiştir. Özbek Han'ın ikinci oğlu Can Beğ onun terbiyesinde yetişmiş ve abisi Tin Beğ'e göre daha başarılı olmuştur. İbn Batuta, Özbek Han'ın kızı İtküçücek Hatun'u ziyarete gittiklerinde hatunun düzenlediği ziyafete fakihleri, kadıları, talebeleriyle birlikte Seyyid Abdülhamid'i ve bazı şeyh ve dervişleri çağırdığını da anlatır.[519]

Ötemiş Hacı, Özbek Han'ın Müslüman olmadan önce etrafında kâhinleri olduğu, kâhinlerin sürahi ve bardakları havada uçurup içine bal özünün el değmeden aktığı, Sultanın da bunları izlediğini anlatır. Sultan etrafında kâhinlerin çevrili olduğu yine böyle bir mecliste bal sürahiye akmadan durmuştur. Özbek Han niçin bu sefer bal akmıyor diye sorduğunda, *"Bu yakınlara bir Muhammedî geliyor. Bu onun alametidir."* cevabını vermişlerdir. Ötemiş Hacı, Özbek Han'ın gelen bu dört velinin Allah'ın ilhamıyla yönlendirildiği ve Özbek Han'ı İslam'a çağırmasının emredildiğinden bahseder. Özbek Han bu dört veliyi bulmaları için adamlarını göndermiştir. Han, neden dört veli olduklarını sorduğunda, *" Biz Muhammedî'yiz.*

[516] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 94; el- Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım,* s. 423; Mustafa Kafalı, "Altın-Ordu Hanlığı", *Türkler*, c.VIII, s.682.
[517] Kafalı, "Altın-Ordu Hanlığı", s. 682.
[518] Mahsa Anvarı, Tevarîh-î Çengiznâme Şeceretü'l-Etrâk, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, 2019, s. 210; Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 179; Kafalı, Altın-Ordu Hanlığı, s. 683.
[519] *İbn Batuta Seyehatnamesi*, s. 253-254.

Hudâ-yı tealanın emri ile geldik, sizler Müslüman yapacağız." diye karşılık vermişlerdir. Han'ın yanındaki şeyhler(Ötemiş Hacı'nın şeyh diye bahsettiği kişiler yani kâhinler), *"Bunlar kötü kişilerdir. Bunları konuşturmak gerekmez, öldürmek gerekir."* diyerek sufileri handan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Özbek Han, iki gruptan hangisinin dini hak ise ona gireceğini bunun için ateşte kaynayan kazana girip yanmayan tarafın dinini kabul edeceğini açıklamıştır. Han'ın yanındaki kâhinlerin seçtiği kişi kazana girer girmez haşlanmış, Müslümanların seçtiği kişi olan Baba Tükles ise sadece kızarmıştır. Özbek Han ve bu hadiseyi gören bütün hizmetçiler İslamiyet'i kabul etmiştir. Ötemiş Hacı da diğer çoğu menakıb yazarı gibi Moğollar arasındaki İslamlaşmayı ya da İslamiyet'in kabul edilmesini sufilerin keramet göstermesi hadisesine bağlamıştır. [520]

İbn Haldun, Kutluğ Timur'un, Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesindeki büyük etkisinden bahsetmiştir. Kutluğ Timur'un İslamiyet'i nasıl kabul ettiğini ise bilmiyoruz, ancak Özbek'in annesi Bayalun'un da hanın baş veziri ve güçlü emiri olan Kutluğ Timur ile birlikte hareket etmiş olması Özbek'in Kutluğ Timur'a olan itimadını artırmıştır. Özbek Han, İslamiyet'i Kutluğ Timur gibi devlet adamları aracılığıyla tanımışsa da sufi şeyhler vesilesiyle Müslüman olmuştur. Seyyid Ata ve Baba Tükles gibi sufiler Özbek üzerinde ciddi tesir bırakmışlardır.[521]

Özbek Han'ın sarayında Yesevilerin dışında Eflâkî'nin babası da bulunmuştur. Eflâkî babasının Özbek sarayında vefat ettiğini, vefat haberini aldığında zengin bir adam olan babasının mallarını ve kitaplarını almak için Saray şehrine gitmeyi istemesine rağmen Arif Çelebi'nin rızası olmadığından vazgeçtiğini anlatır. Eflâkî'nin babasının herhangi bir sufi gruba bağlı olup olmadığını bilemiyoruz ya da Mevlevilerin Altın Orda coğrafyasına bir tesiri söz konusu mudur diye düşünülürse evet denilebilecek bir bilgi bulunmamaktadır. [522]

Özbek Han İslamiyet'i kabul etmişse de kurallarına riayete pek dikkat etmemiştir. Özbek Han, kız kardeşi Konçak'ı Moskova knezi Yuri Daniloviç ile evlenmesine müsaade etmesi ya da içkili ziyafet töreni düzenleyip ertesi gün cuma

[520] Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, hz. Tuncer Gülensoy, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020, s. 48-50.
[521] Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 179.
[522] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 668.

namazına katılması buna misal olarak gösterilebilir. [523] Ancak İbn Batuta sultanı ziyaretini anlatırken onun cuma namazı sonrası altın kubbeli bir çadırda oturduğunu, şeyhlere, kadılara, fakihlere, dervişlere ve şeriflere ihtimam gösterdiğini, karılarının da namaz kıldığını söylemesi İslam'ın temel esaslarından olan namazı kendisi ve eşlerinin de devam ettiğine bakılacak olursa İslamiyet'i hayatlarına dâhil etmişlerdir. Ancak kız kardeşinin niçin gayrimüslim Knez Hanı ile evlendirmesine müsaade ettiğini belki kız kardeşinin de Müslüman olmadığı için onayladığı düşünülebilir.[524]

Özbek Han'ın Tini Bek, Canı Bek ve Hızır Bek adında üç oğlu vardır. Han, bütün Cuci Ulusunda merkeziyetçi bir idare tesis etmiştir. Özbek Han'ın vefatıyla Canı Bek Han, Gök-Orda'da bulunan kardeşi Tini-Bek ve Hızır Bek'i öldürterek hanlığın başına geçmiştir.[525] Yaklaşık otuz sene boyunca kaldığı Altın Orda tahtında iken fısk, fücur, küfür, zındıklık ve taşkınlık yeri olarak bilinen Deşt-i Kıpçak'ı darü'l- ibadeye'ye dönüştürmüş, hayır yerleri ve ibadet mekânlarını ihya etmiştir. Natanzî, Özbek Han'ın son derece adalet şiarlı ve cömert bir padişah, züht ve takva sahibi, sünnetlerin çoğuna riayet eden, yapamadığı sünnetleri yalnızken ve kalabalıklar içinde söyleyip hayıflanan ve böyle eksiklerini birçok hayrat ve sadakalar vererek telafi etmeye çalışan biri olarak zikretmiştir.[526]

II. Altın Orda Hanlığındaki Sufilerin Moğolların İslamlaşmasına Tesiri

II.I Yeseviler

Ahmed Yesevî (ö.1166) Türkistan'ın Yesi kasabasında doğmuş Türk kökenli bir derviştir. Yesevî'nin Hace Yusuf Hemedânî'nin halifelerinden olduğu tartışmalı bir mesele olmasına rağmen Moğol istilasında ve istila sonrasında Hâcegân'ın ve Yeseviler'in Moğollara karşı tavrı benzer olmuştur. Moğolların bütün zulmüne, kıtaline ve yağmasına rağmen her iki sufi zümrede Moğollar hakkında eserlerinde aşağılayıcı ya da eleştirel hiçbir hadiseye yer vermemiştir. Ancak iki grubun da tenkit ettiği müşterek grup sahte sufiler ve şeyhlerdir. İnsanları bu sahtekârlara karşı ikaz

[523] *İbn Batuta Seyehatnamesi*, s. 257; Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 182.
[524] *İbn Batuta Seyehatnamesi*, s. 249-250.
[525] Kafalı, "Altın-Ordu Hanlığı", s. 683.
[526] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 97-98.

etmişlerdir. Yeseviler, helal kazanıp meslek sahibi olmaya önem verdikleri, Moğollarda zanaat sahibi kişilerden eğitim almak istediği için Moğol idaresinde hayatlarını daha rahat sürdürebilmişlerdir.[527]

II.I.I Mevlânâ Safiyyüddin Urung Koylâkî[528] (ö.1282 sonrası?)

Mevlânâ Safiyyüddin, Ahmed Yesevî'nin kardeşi Sadr Hoca'nın oğlu Abdülmelik'in oğludur. Koylakî nisbesi Kayalık bölgesinde doğduğuna işaret eder. *Neseb-nâmesi*'nde 93 yıl yaşadığı ve Ahmed Yesevî'nin vefatından önce onu yerine geçirdiği görülür. Kabri Otrar'daki tekkededir. Bu yeri ve buradaki suyu 300 kızıl altına satın almış ve Sufi Muhammed Danişmend hankahına vakfetmiştir. [529]

Mevlânâ Safiyyüddin Yesi'deki dergâhın başına Karaçuki Süleyman Hoca ve Süzük Ata'dan sonra geçmiştir. Safiyyüddin Otrar'daki tekkenin şeyhi Abdülmelik'in oğlu Abdal Ali'ye 1281'de icazet vermiştir.[530]

Safiyyüddin *Nesebnâme*'yi yazma sebebini şu şekilde anlatmıştır: *"Benim ulu atam İshak Bab zamanından Yesevî Ahmed Hace Ata'ya kadar on bir atamız geçti. Ulu Atamız İshak Bab'ın bütün helal yerleri ve sularını hepsini ekin için kullandılar, sofrasını daima açık tuttular. Bu sebeple bu yerleri bu Nesebnâme içinde kaydettim. Benim vefatımdan sonra oğlum Zahid'in çocukları, benim neslim bu Nesebnâme'yi okusalar, aslıma bağlı kalsalar, ulu Atam İshak Bab'ın helal mülkü, yer ve sularını bilirler. Benden sonra iddia edip (bu yer ve suları) alırlar. Ulu Atam İshak Bab'ın sofrasını Hak rızası için tutarlar. Dervişler, mümin müslümanlar, yorulup, acıkıp, uzak yakından gelseler yemek yapıp, 'Tanrı aziz ve celil olsun, kabul etsin' diye dua kılsalar, geçmiş nesebimi hoşnut kılmış olurum.' diyerek, gerçekten ulu atam İshak Bab'ın helal mülklerini bu Nesebnâme içinde kaydettim."*[531]

---

[527] Ahmed Yesevî'nin sahte sufilere karşı tenkitleri ve müritlerine onlardan korunması için öğütleri *Fakr-nâme* adlı risalesinde ayrıntılı şekilde bulunur. Kemal Eraslan-Necdet Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ankara 2016, s. 38-59.

[528] Günümüzde Kazakistan'ın Almatı vilayetine bağlı Sarkand ilçesi idari sınırları içinde yer alan Koylık kasabasındandır. Mehmet Kutlu, "Kayalık: Bir Karluk Yabgu Devleti Başkenti", *ANASAY*, S.11, 2020, s.106-107.

[529] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme*, s. 62.

[530] Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, hz. Necdet Tosun, s. 9, 17.

[531] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme*, s. 63.

Mevlânâ Safiyyüddin hakkında kendi yazdığı bilgiler dışında hayatına dair bir şey bilmiyoruz, yazdıklarına göre , *"Doksan üç yıl ömrüm oldu. Elli üç yıl Hızır ve İlyas ile sohbet ettim. Ne kadar az ekin eksek, Hızır ve İlyas dua kılar, Tanrı aziz ve celil olsun o kadar çok bereket verir idi, artar ve taşar idi. Gelen giden Müslümanlar ve dervişler ile fazlalaşır, Tanrı Aziz ve celil olsun o kadar çok bereket verirdi. Gerçekte o sebepten ulu atam İshak Bab'ın helal yerlerini ve sularını (kendimiz için) almadık, ekin ekmedik ve tasarruf kılmadık. Hızır ve İlyas duası bereketiyle asla açlık görmedik, Tanrı aziz ve celil olsun, bize hiç sıkıntı ve darlık zahmetini göstermedi.", 'Ulu atam İshak Bab'ın helal mülkleri ve sofraları bana miras kaldı. Hakikatte ben mirasçıyı. Benim vefatımdan sonra bu Neseb-nâme'yi okuyan kimseler, Ulu atam İshak Bab'ın helal mülklerini ve sofralarını dava kılıp alsalar ve ulu atam İshak Bab'ın sofrasını cari tutmasalar(açık tumasalar), yorulup acıkıp gelen dervişlere ve mümin Müslümanlara bakmasalar, kusur kılsalar ve onlara kolaylık göstermeseler, ben Mevlânâ Safiyyüddin Urung Koylakî kıyamet günü o kimseye büyük hasım olurum."* Mevlânâ Safiyyüddin'in yazdıklarına bakıldığında Yesevilerin ziraatla uğraştıkları gelen gideni dergâhlarında misafir ettikleri ve hiç yokluk görmedikleri anlaşılır. Ayrıca Safiyyüddin dergâha kendisinden sonra Zahid isimli oğlundan torunlarının idare etmesini istemiştir. Mevlânâ Safiyyüddin'in hayatındaki en net tarih 1281'de bu şekilde yaşadıklarına bakılarak Moğol hâkimiyetinde dergâhlarının kapatılmadığı hatta oldukça aktif oldukları görülür. Safiyyüddin Allah'ın izniyle ürünlerinden bereketli karşılık aldıkları, dergâhlarına gelen dervişlerin titizlikle ağırlandığı, kendisinden sonra mirasçıların bu geleneği devam ettirmeyip gelen misafirleri ağırlamazlarsa kıyamet günü peşlerini bırakmayacağını söylemiş olması kendisinden sonra da tasavvufî faaliyetlerin devam ettirebilecek bir dönemin varlığına işaret eder. Eğer Moğol istilasında bir baskı ya da tekkelerin kapatılması gibi bir durumla karşılaşılmış olsaydı muhtemelen Safiyyüddin'in yazdıklarında kendisinden sonrakilere karşı bu kadar katı bir durum gözlemlenmezdi. Safiyyüddin Urung Koylakî'nin eserini 1240 senesinde yazdığı, 1281 senesinde kardeşine icazetname verdiği düşünülürse uzun müddet Moğol idaresinde bulunan Yesevilerin Yesi ve Otrar gibi Türkistan şehirlerinde Moğol istilasına rağmen tasavvufi faaliyetlerini devam ettirdiği görülür. Ancak Moğollarla

bir yakınlaşma, şeyh mürit ilişkisi ya da ticarî bir münasebetleri bulunduğuna dair en azından sufilerin kendi yazdığı eserlerde bir bilgi kaydedilmemiştir. [532]

II.I.I.I. Abdülmelik (ö.?)

Sufi Muhamed Danişmend. Zernukî'den sonra Otrar'daki tekkenin şeyhliğini yapmıştır. 3 Kasım 1281 tarihinde hem kendi şeyhi olan hem de Yesi'deki merkez tekkenin şeyhi olan Mevlânâ Safiyyüddin Urung Koylakî tarafından oğlu Abdal Ali'ye icâzet verilmiştir. [533] Abdülmelik, oğlu Abdal Ali'yi Evliya Melik unvanlı Karaçukî Ahmed Hoca'nın yanına göndermiştir. Ahmed Hoca onu kızı Devlet Hoştac ile evlendirmiştir.[534]

Sufi Muhammed Danişmend'in 1218'de Moğolların Otrar istilası sonrası Cengiz Han'ın yanında elçilik yapmaya başladığı düşünülürse Otrar'daki tekkenin başında Abdülmelik kalmıştır. Abdülmelik'in vefat tarihi 1252'dir. Abdülmelik'ten sonra Otrar'daki dergâhın şeyhliğine kimin geldiği belli değildir ancak 1281'de oğlu Abdal Ali'ye Yesi'deki dergâhtan icazet verilmiştir. 1252-1281 seneleri arasında Otrar'daki tekkenin şeyhliğinde kimin bulunduğunu bilmiyoruz. Ancak Moğol istilasının başlangıç yeri olan Otrar'daki tekkenin bile kapatılmamış olması Yesevilerin Moğolların özel bir baskısına maruz kalmadığını gösterir. Moğolların İslamlaşmalarına bir tesirlerinin olup olmadığını bilemiyoruz. Çünkü Yesevî kaynaklarında bu konuda bir hadise yazılmamış tarihçiler de Otrar ya da Yesi gibi Yesevi dergâhlarının bulunduğu şehirlerde Moğolların yerleşip yerleşmediği konusunda bir kayıt tutmamıştır. Muhtemelen de Moğollar bu şehirlere yerleşmemiş Müslüman bir yönetici görevlendirerek şehirden ayrılmışlardır.[535]

II.I.II Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali Sığnâkî (ö. 1311/1314)

Hanefi fakihi olarak bilinen Sığnakî, Sığnak'ta (Cend ile Otrar arasındaki bölge)doğmuştur. Muhtemelen 1220'li yıllarda dünyaya gelmiştir. Bağdat'ta

---

[532] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Nesebnâme,* s. 64.
[533] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme*, s. 25; Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l-Kulüb*, hz. Necdet Tosun, s. 17; Aşirbek Muminov ve dğr. (ed.), *İslamizatsiya i Sakralnıe Rodoslovnıe v Sentralnoy Azii,,* c. II, s. 125.
[534] Muminov ve dğr. (ed.), *İslamizatsiya i Sakralnıe Rodoslovnıe v Sentralnoy Azii*, c. II, s 190.
[535] Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Neseb-nâme*, s. 25.; Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l-Kulüb*, hz. Necdet Tosun, s. 17; Aşirbek Muminov ve dğr. (ed.), *İslamizatsiya i Sakralnıe Rodoslovnıe v Sentralnoy Azii,,* c. II, s. 125.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders veren Sığnâkî'nin ayrıca Dımaşk, Halep, Kahire, Buhara, Nişabur'da ders almış ve hacca gitmiştir. Sığnâkî'nin talebeleri arasında Kıvâmüddin el-Kâkî, Emir Kâtib el-İtkanî, Celâleddin Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî el-Kurlânî, Celâleddin Ahmed b. Mahmûd el-Gucdüvânî, Şemseddin Abdullah b. Haccâc el-Kâşgarî ve İbnü'l-Fasîh'in adları geçer. 1304'te Halep'te Pezdevî'nin *Usul*'ünü *el-Kafi* adıyla şerh etmiştir. 1310 senesinde hac için çıktığı yolda Dımaşk'a uğramış, 1311 yılında Halep'te Kadı'l-kudat İbnü'l Adim ile görüşmüştür. Biyografi kitaplarında "imam, âlim, allâme, kudve, fakih, usûlî, nahvî, cedelî" gibi nitelemelerle anılan Sığnâkî zamanın önemli ilim merkezlerinde adı duyulmuş, Hanefîler yanında diğer mezhep mensupları tarafından da görüşlerine itibar edilmiştir. İbn Tağriberdî onun Hanefî mezhebi reisliği mertebesine ulaştığını, İbn Hacer de ileri derecede bir âlim olduğunu söylemiştir.[536]

Sığnakî muhtemelen Moğol egemenliğinde ilk gençlik yıllarını geçirmiş ve eğitim maksadıyla doğduğu şehirden ayrılmıştır. Sığnakî'nin aldığı eğitimlere ve gittiği şehirlere bakıldığında hayatının bir bölümü seyahat ederek geçmiştir. Sığnak'a ne zaman dönmüştür, dönmüş müdür bilemiyoruz, ancak Sığnak Otrar'a yakın bir mesafede ve Yesevilerin tesirinin olduğu bir coğrafyadır. Hanefi fakihi olması onun Yesevî dervişi olması ve Ahmed Yesevî'nin menkıbelerini derlemesine engel teşkil etmez ki çoğu sufi tasavvuf yolunun başlangıcında fıkıh eğitimi almıştır. Sığnakî'nin derlediği *Risâle-i Hüsâmeddin es-Sığnâkî* ya da *Menâkıb-ı Ahmed-i Yesevî*'de denilen risale Yesevî'nin sözlerini ve menkıbelerini içeren Farsça yazılmış kısa bir metindir.[537] Sığnakî, Sığnak'dan ayrılmasının ardından iyi bir fıkıh ve kelam eğitimi almıştır. Ancak tasavvuf ve sufiler hakkında da bilgiler veren ve sahte sufileri tenkit eden bir eser yazmıştır. Eserinde tenkit ettiği kişi ve zümrelerin isimlerini zikretmemiş ancak onların yanlışlarını delilleriyle açıklamıştır.[538]

---

[536] Necdet Tosun, "Ahmed Yesevî'nin Menakıbı", *İLAM Araştırma Dergisi*, c.III, sy. 1, Ocak-Haziran 1998, s. 73; Rahmi Yaran, "Siğnâki", *DİA*, c.XXXVII, İstanbul 2009, *s.*164-165; Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, s. 186-187.

[537] Tosun, "Ahmed Yesevî'nin Menakıbı", s. 73; Ali Tarık Ziyat Yılmaz, "Matürîdî Âlimlerden Sığnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversiitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, 2018, s. 61.

[538] Yılmaz, "Matürîdî Âlimlerden Sığnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri", s. 57.

Cengiz Han, Sığnakî'nin doğduğu şehir olan Sığnak üzerine gitmeden tüccarken hizmetine girmiş Hasan Hacı'yı elçi olarak Sığnaklılara göndermiştir. Ancak Sığnak halkı sulhe yanaşmayıp Hasan Hacı'yı katletmiştir. Cengiz bu hadise sorası Sığnak üzerine ordu gönderip savaşarak şehri zapt etmiş ve Hasan Hacı'nın oğlunu buraya görevlendirmiştir. Sığnakî, Moğol istilası sonrası iyi bir eğitim alabildiğine göre ailesinin desteğini almıştır. Ailesi de kendisi de Moğol istilası öncesinde şehri terk etmiş mi yoksa atanan Müslüman Moğol idarecisine itaati bildirip Sığnak şehrinde mi kalmışlardır belli değildir. Ancak Sığnakî'nin çok eser veren velud bir âlim olduğu düşünüldüğünde ve Sığnak dışında Bağdat'ta da ders aldığı göz önüne alınırsa Moğol idaresini çeşitli şehirlerde görmüştür. Ancak Moğol idaresi konusunda bir şey söylememiştir. Muhtemelen bunun sebebi Sığnak gibi şehirlere atanan Müslüman idarecilerin sufilerin seyahatlerine ve aldıkları eğitime engel olmamasıdır. [539]

II.I.III Hoca İshâk (ö.1350'ler)

Hoca İshâk, Yesevî şeyhlerinden İsmail Ata'nın oğludur. XIV. yüzyılda Taşkent ile Sayram arasındaki İsfîcâb'da halkı irşâd ile meşgul olmuştur. Kabri, aynı bölgede Turbat kasabasındadır. Kasaba bugün Kazakistan'ın güneyinde, Çimkent Taşkent arasındaki Kazıgurt ilçesinin doğusunda olup Turbat diye anılmaktadır. Emir Timur, mezarının üzerine bir imaret inşa ettirmiştir. Hoca İshâk, Yesevîlik icâzetini babası İsmail Ata'dan almıştır. İsmail Ata, hem kendi babası İbrahim Ata'dan feyz almış hem de Harezm, Buhara ve Hocend'de zahirî ve bâtınî eğitime devam edip Şeyh Maslahat Hocendî'den tasavvuf yolunda icâzet almıştır. İsmail Ata'nın babası İbrahim Ata, Süksük Ata'dan icâzet ve hilâfet almıştır. Süksük Ata'nın şeyhi Sufi Muhammed Dânişmend, onun şeyhi Hakîm Ata, Hakîm Ata'nın şeyhi de Hoca Ahmed Yesevî'dir. *Hadîkatü'l-Arifîn* Hoca İshâk b. İsmâîl Ata'nın Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı tasavvufî bir eserdir. [540]

Hadikatü'l-Arifin'e göre silsile geriye doğru şöyle gider: İshak Ata, İsmail Ata, İbrahim Ata, Süksük Ata, Sufi Muhammed Danişmend, Hakim Ata, Ahmed

[539] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 122-123.
[540] Necdet Tosun, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevi Eseri: Hoca İshak b. İsmail'in Hadikatü'l-Arifin'i", s. 36-40.

Yesevî. Bazı kaynaklarda ise silsile farklı şekilde verilmiştir. Mesela *Reşahat*'te silsile Hoca İshak, İsmail Ata, Seyyid Zengi Ata, Hakim Ata, Hoca Ahmed Yesevi şeklinde verilmiştir. [541]

İshak Ata, *Hadîkatü'l-Arifîn*'in birinci bölümünde Davud-ı Kayseri'den alıntı yapmış, ikinci bölümde kendi dönem dervişlerinin eleştirisinde bulunmuş, üçüncü bölümde Yunus Han adlı bir yöneticinin İsmail Ata'ya mürit olmasını, dördüncü bölümde dedesi İbrahim Ata'nın sözünü aktarmıştır. Beşinci bölüm cehri zikir, altıncı bölüm sema konusunda İsmail Ata'nın düşüncesi, yedinci bölüm İbrahim Ata ve ateşperestlerin İslamlaşması(belki Moğollar), sekizinci bölüm dervişliğin kırk makam olup bunları geçenlerin derviş olduğunu İbrahim Ata'dan rivayetle anlatmıştır. Dokuzuncu bölümde cömert sufi, onuncu bölümde muhabbet, on birinci bölümde marifet, on ikinci kısımda ibadet, on üçüncü bölümde malayani şeyleri bırakmak, on dördüncü bölümde makamlardan, on beşte ise bayram gecelerinin anlaşılmasından bahsetmiştir. [542]

Köprülü'ye göre İshak Ata, Zengi Ata silsilesinden Seyyid Ata oğlu İsmail Ata'nın oğludur. Ancak Ali Şir Nevai'ye göre İsmail Ata, Hace Ahmed Yesevî'nin İbrahim Ata isimli kardeşinin oğludur. İsmail Ata'nın on yedi veya on sekiz çocuğu vardır. Bunlardan birisi Hace İshak'tır. Ahmed Yesevi'nin müridi İsmail Ata, vefat ettiğinde yerine Hace İshak'ı getirmiştir. [543]

İsmail Ata, döneminin şeyhlerini öncekilerle kıyaslamıştır. Eski şeyhlerin Halifelerin ziyafetlerine katılmak istemezken kendi dönemindeki âlim ve fakirlerin ise mal isteği için halifelerin, eşiklerinde utanılacak işler yaptığını söylemiştir. [544] İshak Ata, İsmail Ata'dan rivayet ettiği bir hikâyede şeyh olmanın önemine ve sahte şeyhlere defaatle dikkat çeker. Anlattığı hadisede Yunus Han adlı bir zat İsmail Ata'nın bir kerametini görüp onun hadimi olmuştur. İshak Ata, atına binerken terlediğinde Yunus Han sebebini sormuştur. İshak Ata, Nil nehrinde boğulan

[541] Tosun, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevi Eseri: Hoca İshak b. İsmail'in Hadikatü'l-Arifin'i", s.70
[542] Tosun, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevi Eseri: Hoca İshak b. İsmail'in Hadikatü'l-Arifin'i", s. 75-76.
[543] Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 163-164.; Eshabil Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-Ârifin İsimli Eseri ve Tahlili, s. 9.
[544] Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-Ârifin İsimli Eseri ve Tahlili, s. 27.

insanlara yardım ettiği için terlediğini söylemiştir. Yunus Han bu menkıbe sonrası İshak Ata'nın yanına tüm mal varlığıyla gelmiştir. İshak Ata onun mallarını reddetmiş ancak müritliğini kabul etmiştir. Yunus Han yıllarca şeyhin hizmetinde bulunmuştur. Menkıbenin sonunda, çile çekip, riyazet yapmayan kişinin başkalarına da yol gösteremeyeceği, eğer gösterirse kendini ve müridini helak edeceğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca şeyhliğin önemli bir makam olup, şeyhlik makamında bulunan kişinin doğruluktan ayrılırsa hem kendini hem de müridini yakacağı vurgulanmıştır.[545]

Hoca İshak, İsmail Ata'dan rivayetle, semanın sıradan bir iş olmadığını, herkesin bunu başaramayacağını söyler. Hak kulağı ile işiten Onunla işitir, Onunla görür, Onunla güçlenir. Nefis kulağı ile işiten kişi ise münafık ve zındık olur diyerek semanın sıradan kişiler için haram olduğunu, gönül ehli ve zahitler için ise mübah olduğunu anlatmıştır. [546] İshak Ata, soyla övünmenin hiçbir manası olmadığını Ebu Cehl'in, Hz. Peygamber'in akrabası olsa da hakikati anlayamadığı misaliyle anlatır.[547]

Hadikatü'l-Arifin, Yesevilerin menkıbelerini içeren kıymetli bir eserdir. Bu menkıbelerden birisinde İshak Ata'nın babası İsmail Ata ve dedesi İbrahim Ata'nın tasavvufa intisapları anlatılmıştır. İshak Ata on dördüncü asrın ikinci yarısında vefat ettiğinde Altın Orda Hanlığı çoktan İslamlaşmıştır. Ancak dedesi ve babası Moğol istilasının başlangıcından beri bu topraklardadır ve tasavvufla meşgul olmuştur. Yesevilerin Sufi Muhammed Danişmend istisna sayıldığında Moğol istilası öncesi ve sonrasında siyasilerle yakınlık kurmadığı onların yazdığı eserlerde ve haklarında yazılan menkıbelerde hiçbir şekilde dönem devlet adamlarıyla isimlerinin anılmadığına bakılacak olursa siyasetten uzak durmaları kasıtlı bir tercihtir. Bu tercihlerinden dolayı onların Moğollar hakkındaki düşüncelerine ya da yaklaşık bir asırlık Türkistan'daki Moğol yönetimine karşı nasıl tavır aldıklarını bilemiyoruz.

[545] Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-Ârifin İsimli Eseri ve Tahlili, s. 29.
[546] Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-Ârifin İsimli Eseri ve Tahlili, s. 39.
[547] Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-Ârifin İsimli Eseri ve Tahlili, s. 43.

Ancak tekkelerinin kapatılmamış olması Moğollarla bir sorun yaşamadıklarına ve Moğollar arasında irşat görevini icra etmeye devam ettiklerine işaret sayılabilir. [548]

II.I.IV Seyyid Ata (ö.?)

Ahmed Yesevî'nin halifesi Hakim Ata'nın halifesi Zengi Ata'nın ikinci halifesidir. Asıl ismi Ahmed'dir. *Reşahat*'te anlatılana göre Seyyid Ata, Zengi Ata'dan ilk karşılaştıklarında kendi ilmi ve seyitliğine itibar ederek yüz çevirmiştir. Daha sonra ise Zengi Ata'nın karısı Anber Ana'dan ricacı olmuş ve Anber Ana'nın vesilesiyle Zengi Ata'nın müridi olmuştur. [549]

Seyyid Ata, Uzun Hasan, Sadr ve Bedr Ata Buhara'da medresede eğitim alırken tasavvufa meyletmiş ve Türkistan'a gitmek üzere yola çıkmışlardır. Şaş bölgesine geldiklerinde Zengi Ata ile karşılaşmışlardır. Zengi Ata geçimini sığır gütmekle sağlamış ve sığırlarını güderken cehri zikir ile meşgul olmuştur. Dört medrese arkadaşı Zengi Ata'nın yanına gelip kâmil mürşit aradıklarını anlattıklarında, Zengi Ata aradıkları mürşidin kendisi olduğunu söylemiştir. Seyyid Ata bunun üzerine, "Ben Seyyid, ilim sahibi ve incelikleri bilen bir insan olarak siyahi bir çobana nasıl bağlanabilirim?" diye düşünmüştür.[550]

Reşahât'ta Seyyid Ata'nın Ali Ramitenî (ö.1321) ile çağdaş olduğu belirtilmiştir. Şeyh Safiyyüddin, Seyyid Ata'nın Ali Ramitenî'ye karşı bir saygısızlık yaptığını ve bu hadiseden sonra Asya içlerinden gelen çapulcuların oğlunu kaçırdığı için bu kaçırma olayını edepsizliğinin cezası olarak gördüğünü anlatır. Seyyid Ata kendisini suçladığı için bir ziyafet tertip edip, Ali Ramitenî'den özür dilemeye karar vermiştir. Yemek sırasında Ali Ramitenî, Seyyid Ata'nın esir oğlu gelip ziyafete katılmadan yemek yemeyeceğini dile getirmiş o sırada içeriye Seyyid Ata'nın oğlu girmiştir. Şeyh Safiyyüddin'in bahsettiği çapulcular muhtemelen Moğollardır. Hadisenin ne zaman gerçekleştiği bilinmese de Seyyid Ata'nın bir müddet Buhara'da

[548] Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-Ârifin İsimli Eseri ve Tahlili, s. 44-45.
[549] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 17-18.
[550] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 15-16; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.162-163.

eğitim aldığı Ramitenî'nin medresesinin de Buhara'da olduğu düşünülürse bahsedilen çapulcular Çağataylılardır. [551]

Altın Orda Hanı Özbek ve ulusu *Şeceretü'l-Etrak*'ta anlatılanlara göre Seyyid Ata sayesinde 1320 senesinde İslamiyet'i kabul etmiştir. Seyyid Ata'nın isminin geçtiği Taşkent, Buhara, Saray şehirleri Çağatay ve Altın Orda hâkimiyetindedir. Seyyid Ata'nın hakkında yazılmış bir menakıbnamesi olmadığı için bu şehirlerdeki Moğollarla ya da Özbek Hanı ile nasıl görüştüğü İslamiyet'i kabullerini nasıl sağladığını bilmiyoruz. Ancak Altın Orda Han'ı ile isminin geçmesi bu coğrafyada uzun zamandır Yesevî dergâhlarının faaliyette olması hanlığın İslamlaşma sürecinde Yesevilerin etkisinin olduğunu hissettirir. [552]

II.I.V Baba Tükles (ö.?)

Özbek Han'ın İslamiyet'i kabulündeki en mühim sufilerdendir. Bedenindeki tüylerin çokluğu ve saçları uzun olduğu için Baba Tükles, Baba Tüklî, Tüklî Şaştî Aziz, Baba Tüklük, Tûlâş Baba gibi lakaplarla tanınmıştır.[553] Baba Tükles, Ötemiş Hacı'nın bahsettiği rivayete göre Özbek Han'ın İslamiyet'i kabulünde etkili dört velinin yakınlarındandır. Dört sufi Özbek Han'ın sarayına geldiğinde buradaki sihirbaz ve kâhinleri hanın tertip ettiği tandıra girme deneyinde mağlup etmiştir. Dört sufinin seçip tandıra kattığı kişi ise Baba Tükles'dir. [554]

Baba Tükles, Nurullah b. Ubeydullah Sıddık el-Harezmî'nin 1719'da Çağatay Türkçesi ile düştüğü bilgiye göre, Zengi Ata'nın müridi Sadr Ata (Sadreddin Ahmed)'dır. Sadr Ata; Seyyid Ata, Bedr Ata ve Uzun Hasan Ata ile şeyh bulmak için Maveraünnehir'e gitmiştir. Zengi Ata, Hakîm Ata'nın, Hakîm Ata da Ahmed Yesevî'nin halifesidir. Önceki menkıbeden farklı olarak Harezmî'ye göre, Zengi Ata, Türkler arasında İslamiyet'i yayması için Sadr Ata ve Seyyid Ata'yı Deşt-i Kıpçak ve Saraycık'a göndermiştir. İki sufi Saraycık'ta han olan Özbek Han'ı İslâm'a davet etmiştir. Han onlardan keramet göstermesini istediğinde Sadr Ata Kâbe'nin görüntüsünü Saraycık'a getirip Özbek Han'a göstermiş ve böylece Han Müslüman

[551] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 49-50.
[552]Mahsa Anvarı, *Tevarîh-î Çengiznâme Şeceretü'l-Etrâk,* s. 210-211
[553] Devin De Weese, "Baba Tükles", *DİA*, Ankara 2020, s. 160.
[554] Ötemiş Hacı, *Cengiznâme,* s. 47-49.

olmuştur. Harezmî, Hanla birlikte 70.000 kişinin de İslam'ı kabul ettiğini söyler.[555] Buradaki bilgileri *Reşahat* tamamlar niteliktedir ya da zaten bu bilgiler *Reşahat*'ten alınmıştır. *Reşahat*'le kıyaslandığında Zengi Ata'nın Seyyid Ata ve Sadr Ata'yı Altın Orda coğrafyasına gönderdiği bilgisi ve Baba Tükles'in ismi yoktur. Ancak dört sufînin bir mürşit aramak için yola çıkıp Zengi Ata'nın yanına geliş hikâyesi aynı şekilde anlatılmıştır.[556] Baba Tükles'e ait olduğu söylenen bazı türbeler Astarhan yakınlarındaki Mashaikovo köyünde, Mangışlak yarımadasında, Güney Kazakistan'da Karadağ sıradağlarının eteğindedir. Birden çok türbenin varlığı, Ötemiş Hacı'nın eserindeki bilgiler de göz önünde bulundurulduğunda Baba Tükles'in bölge halklarının İslamlaşmasında ne derece etkili olduğu ve halk arasında saygı duyulduğunun işaretleridir.[557]

Sığnak, Yesi, Otrar, Cend ve Savran gibi güney Kazakistan şehirleri Altın Orda'ya tabi olan Gök Orda Hanlığına bağlı olmuştur. Bu şehirler Yesevilerin etki alanı içindedir. Gök Orda hanlarından İrzen muhtemelen İslamiyet'i kabul etmiştir çünkü hanlığı süresince Otrar, Savran, Cend ve Barçkend'de medrese, hankâh, camiler, mescitler inşa ettirip, hayır işleriyle meşgul olmuştur. Aynı şekilde oğlu da İslamiyet'i kabul etmiş ve Mübarek Hoca ismini kullanmıştır. Ancak Altın Orda'ya karşı bağımsızlık için ayaklanınca 1327'de Özbek tarafından mağlup edilmiş ve Gök Orda hanlığı ortadan kaldırılmıştır.[558]

II.II Ahiler

Cüveynî, Cûzcânî, Nesevî, Reşidüddin Fazlullah Hemedânî gibi XIII. yüzyıl kaynaklarında Ahi ismine rastlanmıyor. Hatta Türkistan Harezm coğrafyasında daha sonraki kaynaklarda da Ahi ismi geçmiyor. Ahilerden Eflâkî, İbn Bibî, Aksarayî, Niğdeli Kadı Ahmed, İbn Batuta gibi XIII-XIV. yüzyıl kaynakları bahseder ki bu kaynakların bahsettiği ahiler Anadolu, Irak-Acem, Horasan ve Azerbaycan topraklarındadır. Yani Ahiler ve Moğolların ilişkisi İlhanlı ve Altın Orda coğrafyası üzerinden takip edilebilmektedir. Türkistan'da ise Moğol idaresi öncesi ve

[555] De Weese, "Baba Tükles", s. 160.
[556] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 15-18.
[557] De Weese, "Baba Tükles", s. 161.
[558] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 103; Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, s. 186-188; Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu ve Şubeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1970, s. 109-110.

sonrasında XIII. yüzyılda yazılmış tarihlerde ve menakıbnamelerde Ahi unvanına rastlanmamaktadır. Altın Orda coğrafyasında ismi geçen Ahi Bıçakçı'yı İbn Batuta, Özbek Han'ı ziyareti için Altın Orda coğrafyasında seyahat ederken Azak şehrinde görmüştür. Batuta, Ahi Bıçakçı'nın bu şehrin ileri gelenlerinden olduğunu, gelen gidene zaviyesinde yemek yedirdiğini anlatmıştır. Ahi Bıçakçı, Altın Orda coğrafyasından önce muhtemelen Sivas'ta bulunmuştur. İbn Batuta Sivas'ta Ahi Bıçakçı isimli birine misafir olduğunu yazmış ancak Azak şehrindeki Ahi Bıçakçı ile aynı kişi olduğunu söyleyen bir ifade kullanmamıştır.[559]

II.III Kübreviler

Şeyh Selahaddin Hasan el- Bulgarî (ö.1299), Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuş, Sadeddin Hammuye'nin yetiştirdiği sufilerden biridir. Bulgarî, dokuz yıl Bulgar şehrinde yaşadığı için bu unvanla tanınmıştır. Şihabeddin Mercanî, Buhara'da Hoca Bulgarî isimli bir kabri halkın ziyaret ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca Bulgarî'nin 1299'da Tebriz'de öldüğüne dair bilgilerin varlığından da bahsetmiştir.[560]

Ubeydullah Ahrar'ın anne tarafından dedesi olan Bâğıstânî 1256-58 seneleri arasında Hasan Bulgarî Buhara'dayken yanına giderek ona intisap etmiştir. Buhara'da aynı yıllarda Kübrevilerden Seyfeddin Baharzî şeyhlik yapmaktadır. Hasan Bulgarî Buhara'da iken Baharzî ile görüşüp görüşmediğini bilmiyoruz. Ama muhtemelen görüşmüşlerdir, çünkü Baharzî hem şeyh olarak hem de dönemin siyasî gücünü elinde bulunduran Moğol ailesinden Sorgaktani Beki ve Berke Han gibi isimlerden himaye görüp dergâhına zengin vakıflar bağışlanmıştır. Bulgarî de büyük ihtimalle Buhara'ya geldiğinde şeyhi ziyaret etmiş olmalıdır. [561] Alaüddevle Simnânî, Bulgarî hakkında: *"Hasan Bulgarî'yi çok severdim. Mektuplaşmıştık. Kendi vakıalarını bana yazardı. Sonunda Kirman'dan çıkarak buraya gelmek istedi. Bizim Bağdat'ta olduğumuzu duyunca o tarafa doğru gitti, Tebriz'e geldi ve orada kaldı. O meczub idi. Altmış küsur sene cezbe makamında kaldı da sünnetin dışına adımını atmadı, böyle meczub çok nadir bulunur."* demiştir.[562]

---

[559] *İbn Batuta Seyehatnamesi*, s. 220, 244.
[560] Abylov, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, s. 48.
[561] Ahmed Tâherî Irâkî, "Bâğıstânî", *DİA*, c.IV, İstanbul 1991, s. 449.
[562] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 186.

Alaüddevle'nin yazdıklarına göre Hasan Bulgarî Kirman'dan ayrıldıktan sonra bir müddet Bağdat'ta bulunmuş ve ardından Tebriz'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Bulgarî'nin hayatının bir kısmı Altın Orda ve Çağatay hanlığında bir kısmı da İlhanlı hâkimiyetinde geçmiştir. Simnânî onun sünnetin dışına çıkmayan nadir bir meczup olarak tasvir ettiğine göre bidatlerden uzak durmuştur. Tebriz'de tekkesi olup olmadığı, irşat faaliyetlerine nasıl devam ettiğini bilmiyoruz. Ancak İlhanlı sarayında çalışmış Simnânî'nin takdirini kazandığına göre halk arasında ve Moğollar nezdinde de tanınır olmalıdır. Altın Orda Hanlığında, Berke, Tuda Mengü ve Özbek Han İslamiyet'i kabul eden hanlardır. Ayrıca Hanlığın en önemli komutanı Nogay ve Tokta Han'ın oğlu İlbasar da Müslüman olmuştur. İhtida etmiş bu Moğollardan sadece Berke ve Özbek Han'ın sufiler vesilesiyle İslamiyet'i kabul ettiği anlatılmıştır. [563]

Altın Orda coğrafyasında en etkili iki tarikat Yesevilik ve Kübrevilik'tir. Berke Han Kübrevilerden Seyfeddin Baharzî'nin huzurunda İslamiyet'i kabul ettiğini açıklamıştır. Ancak Berke Han'ın Yesevi dervişlerden herhangi biriyle ismi anılmamıştır. Yesevi sufilerin Berke Han'ın değil Özbek Han'ın üzerinde tesir bıraktığı anlatılmıştır. Seyyid Ata, Sadr Ata ve Baba Tükles'in Özbek Han'ın sarayında bulunduğu bahsedilmiştir. Özbek Han'ın İslamiyet'i kabul sebeplerinden biri olarak Baba Tükles'in sarayda kâhinlerle yaşanan münakaşadan sonra iki gruptan da bir kişi tandıra atılmış ve Baba Tükles tandırda yanmadığı için Özbek Han İslamiyet'i kabul etmiştir. Bir diğer örnekte ise Sadr Ata Özbek Han'ın gözünün önüne Kâbe'nin görüntüsünü getirdiğinde han ve tebaasından 70 bin kişi ihtida etmiştir. Ancak bunlar menkıbe yazarlarının Sultanın niçin İslam'ı kabul ettiğini onların bakış açısıyla anlatmasıdır. Tarihçiler ya da Hanlar ihtida etmeleri konusunda kendileri not tutmadığı ya da tutturmadığı için İslam'ı nasıl anladıkları ve niçin kabul ettiklerini bilemiyoruz. Yine de Yesevi dergâhlarının kapatılmaması, sufilerin rahatça seyahat edip irşat faaliyetlerine devam edebilmeleri Altın Orda hanlığının tasavvuf ehline bir baskı uygulamadığının işaretleridir. [564]

[563] W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, s. 170-185.
[564] Ötemiş Hacı, *Cengiznâme,* s. 47-49.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI COĞRAFYASINDAKİ SUFİLER

İlhanlılar, Büyük Selçuklu ve Abbasi Halifeliğinin hükmettiği coğrafyada devlet haline gelmiştir. İsmaili kalelerinin ve Bağdat'ın ele geçirilip halifenin öldürülmesiyle bu coğrafyada Moğol idaresinde yeni bir düzen kurulmuştur. Bölgedeki Müslüman idareciler bu devlette yeniden görevlendirilmiş, ilim adamları ve İsmaili kalelerindeki bazı kişiler kalelerin yıkılışıyla şehirlere dağılmış, bazıları da Moğol saraylarında vazifelendirilmiştir. Şemseddin Cüveynî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedânî de İlhanlılara hizmet eden en etkili iki Müslüman devlet adamı olmuştur. Cüveynî ailesi 1232-1284 arası, Reşidüddin Fazlullah ve ailesi 1250-1335 seneleri arasında vezirlik de dâhil pek çok işle meşgul olmuştur. Bölgedeki sufi gruplardan Sühreverdiler ve Kübreviler ile yakınlık kurmuş olmalarına rağmen yazdıkları tarih kitaplarında sufilerden pek söz etmeyip onlarla nasıl bir ilişki içerisinde olduklarını anlatmamışlardır. Bundan dolayı Moğolların sufilerle ilişkisine dair bilgiler dönem tarih kitaplarından değil menkıbelerden toplanıp değerlendirilmiştir.

I. İlhanlı Hanlarının Sufiler Hakkındaki Düşüncesi

I.I Hülagu(1256-ö.1265)

Hülagu'nun 14 erkek evladından sadece Teküder Müslüman olup Ahmet adını almıştır. Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy'un soyu özellikle Hülagu'nun torunlarıyla İslamlaşmaya başlamıştır. Erkek torunlarının İslam'ı kabul ettikleri aldıkları Müslüman isimlerinden belli olurken kız torunlarıyla ilgili kesin hükümler çıkarmak zordur. Ancak onlar da Müslüman emirlerle evlendirilmiştir. Ayrıca İslam'ın kurallarına aykırı olsa da bazı Müslüman hatunlarla Moğol hanları ya da han sülalesinden kişiler evlenmiştir. Hülagu'nun Müslüman olan torunları arasında oğlu Turgay'dan torunu Muhammed vardır ve Turgay'ın kızı İşil, Abdullah Aka'nın oğlu Tuka Timur ile evlendirilmiştir. Hülagu'nun diğer oğlu Möngke Timur Fars Atabeyi Saad'ın kızı ve Kuduçin'in annesi Abiş Terken ile evlenmiştir. Hülagu'nun diğer oğullarından Hülacu'nun Süleyman ve Hace adında iki oğlu, Togay Timur'un ise Hacı adında Müslüman isim ve unvanlarına sahip bir oğlu vardır. Hülagu'nun kızı

Tarakay'ın Cengiz Han'ın kızından torunu Musa Küregen ile evlendirildiği, Musa Küregen'in eskiden adının Toga Timur olup, hocasının ona Musa adını verdiği de kaydedilmiştir. [565]

I.I.I İsmaili Kalelerinin Ele Geçirilmesiyle İsmaililerin Kale Dışına Çıkması

Hülagu, kardeşi Mengü büyük han olduğunda onun emriyle İsmailileri ortadan kaldırması için Irak-ı Acem coğrafyasına gönderilmiştir. 1252 senesinde Hülagu yola çıkmadan önce Ked Buka Bavurçî'yi öncü birliklerine komutan tayin edip İsmailileri yok etmekle görevlendirmiştir. Kendisi de Mengü'ye İsmaililerin suikast tertiplediği haberiyle Karakurum'dan 1254'te çıkmıştır. 1255'de Semerkant'ta kalmış ve 40 gün baş vezir Mesud Yalvaç onu ağırlamıştır. Semerkant'ta yanına Muhammed b. Mikdat Şemseddin Kert herkesten önce gelip itaat etmiştir. Keş'te Emir Argun ve Horasan büyükleri yanına gelip hediyeler vermişlerdir. Ceyhun nehrini geçerken el koyduğu gemilerin sahiplerinden vergiyi kaldırmış. Şaburkan'dan (Belh yakınları) Emir Argun ona çadır hazırlatmış, ihtiyaçlarını karşılamıştır. Argun, Mengü Han'ın yanına yolculuğa çıkmadan önce oğlu Karay Melik'i Ahmed Bitikçi ve Cüveynî ile birlikte Hülagu'nun yanına bırakmıştır. Hülagu buradan mülhitlerin kalelerinin yıkılması emrini verip, Türk Tacik herkesi ordusuna katmıştır. [566]

Hülagu İsmaililerin üzerine gittikten kısa süre sonra onları itaat ettirmiş, Rükneddin Hürşah teslim olmuş ve 1256'da Alamut ele geçirilmiştir.[567] İsmaili kalelerinden itaat ederek çıkanlar serbest bırakılırken, İsmaili kalelerinde bulunan âlimlerden bazıları Moğol saraylarına girmiştir. Moğolların İsmaili kalelerini ele geçirmesiyle buradaki İsmaililer kale dışına çıkmış ve şehirlere dağılmışlardır. Şebânkâreî, İsmaililerin ortadan kaldırılmasında cihanın efendisi, son devir filozoflarının en faziletlisi diyerek bahsettiği Nasıreddin Tusî'nin esir düştüğü Alamut Kalesi'nden Moğollara haber gönderip Hürşah'ın nasıl yenileceği, tebası ve askerlerinin nasıl kökünün kazınabileceğini haber ettiğini, önceki padişahların on, on

---

[565] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s.7, 9, 11; Judith Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", çev. Kazım Uzun, *Tarih İnceleme Dergisi,* 33/2, (Aralık 2018), s. 642.

[566] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 218; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 488-503; Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 27.

[567] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 503-505.

beş yıl o kalenin önünde bekleselerde Hülagu'nun Nasıreddin Tusî sayesinde kaleyi ele geçirip İsmaililere son verdiğini yazmıştır.[568]

İsmaili kalelerinin ele geçirilişi, Abbasilerin Moğollarla ilişkisi, hatta ittifakından söz eden, Reşidüddin ve Cûzcânî gibi kaynaklarda dönem sufilerinden niçin söz edilmediğinde cevap olarak Halifelik coğrafyasında sufilerin güçlü olmadığı hatta uzun zamandan beri Bağdat'ta eğitim alan sufilerin bölgedeki mezhep kavgalarından dolayı şehri terk ettiği verilebilir. Moğol istilası ve Hülagu'nun Bağdat'ı alışında da durum muhtemelen aynıdır. Reşidüddin Fazlullah ve Ebü'l Ferec, Hülagu'nun İsmaililer üzerinden Abbasilere doğru yön değiştirmesinin sebebini, Abbasi Halifesi Mustasım'ın Hülagu'nun İsmaili kalelerini ele geçirdiği sırada yardım edeceğine dair söz vermesine rağmen yardım etmemiş olmamasına bağlar. Hatta bu kısımda Abbasilerin Moğolların il olma talebini kabul ettiğini de söyler.[569] Ayrıca Halife'nin veziri Alkamî Moğollarla savaşı engellemek için kıymetli hediyeler göndermeyi teklif ettiğinde Halife, Alkamî'ye, *"gelecekte olan kazadan korkma ve bana hikâye anlatma. Çünkü benimle Hülagu ve Mengü Kaan arasında dostluk ve birlik vardır. Düşmanlık ve yabancılık değil. Ben onların dostu olduğum için muhakkak onlar da benim dostum ve benim taraftarım olurlar. Muhakkak elçilerin sözleri yalandır. Eğer bir an için kardeşlerim(Hülagu, Mengü) ters ve yanlış bir şey düşünseler bile Abbasi hanedanının onlardan ne korkusu olabilir ki? Çünkü yeryüzündeki padişahlar bizim için askerler gibi olup, benim emrettiklerime ve yasakladıklarıma baş eğip itaat ederler. Her ülkeden bir ordu isteyip onları bertaraf etmek için biner, İran'ı ve Turanı kardeşlerime karşı kışkırtırım. Sen yüreğini sağlam tut, Moğolların tehdit ve vaatlerinden korkma. Gerçi bunlar yeni devlet kurup şevket sahibidirler. Ancak Abbasi hanedanı karşısında başlarında heves ve ellerinde yelden başka bir şeyleri yoktur."* dediğinden bahseder. Reşidüddin, Abbasi Halifesi Mustasım'ın sözlerini aktardığı bu kısımda Halifenin Mengü ve Moğollarla dost olduğu, gerektiğinde Moğollara karşı Türkleri ve Farsları kullandığından söz etmiştir. Muhtemelen Abbasilerin Moğollara mektup yazıp Harezmşahlara karşı kışkırttığı gibi söylentilerin ortaya çıkmasında Abbasilerin

[568] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 220-221.
[569] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 30; Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 32.

uyguladığı milletleri birbirine karşı kırma politikası vardır. [570] Vezir Alkamî'nin aksine Süleymanşah b. Bercem, Fetheddin b. Kürd, Küçük Devetdar Mücahidüddin Aybek, Halifeliğin savaşması için ordu hazırlanmasını teklif etmişlerdir. Halife Alkamî'ye Moğollarla dost olduğunu söylemişse de bir hevesle ordu toplama fikrini onaylamıştır. Reşidüddin, Halifenin ordu hazırlıkları için altın vermeyeceğini bildiğini halde Alkamî'nin belli etmediğini söylemiştir.[571]

I.I.II Abbasi Halifeliğine Son Verilmesi

Hülagu, İsmailileri etkisiz hale getirdikten sonra Abbasiler üzerine gitmeye karar vermiştir. Ancak yanındaki bilgeler ve müneccimler ona: *"Hilafet hanedanı büyüktür. Halifenin öldürülmesi dünyanın ahvalinin bozulmasına sebep olur. Dünyanın dört bucağına göğün yağmur yardımı kesilir. O büyük hanedanın ortadan kaldırılması uğursuzluk getirir"* dediklerinde, Hülagu durumu Nasıreddin Tusî'ye sormuştur. Tusî: *"Bunlar akla aykırı konuştular. Müminlerin emiri Osman'ı ve Ali'yi öldürdüler. O zaman gök yağmur yağdırma görevini bırakmadı. Üstelik de onlar Hazret-i Peygamber'in yakınlarından, halifelerin en seçkinlerinden ve büyüklerindendiler. Öyleyse Halife Mustasım'ın öldürülmesiyle gök, güneş ve gezegenler görevlerini niçin yapmaz olsunlar? Bu konuda Allah'ın elçisi şöyle buyuruyor: 'Ay ve Güneş Allah'ın işaretlerinden iki işarettir. Herhangi birinin ölümüyle tutulmazlar.'"* diye cevap vermiştir. Ancak bahsedilen hadisede Hülagu'nun yanındaki bilge ve müneccimleri Hülagu'nun Abbasiler üzerine gitmesini engellemeye çalıştığı, Hülagu'nun da bu kişilere itibar ettiği görülür. Hülagu bu kişilere itibar etse bile Nasıreddin Tusî'nin sözleri onun üzerinde daha tesirli olmuş ve Bağdat üzerine yönelmiştir. Bağdat'ın işgali sırasında ise bu kişiler ihanetle suçlanıp idam edilmişlerdir.[572]

1257 senesinde halife Mustasım Billah'ın emriyle Türkmen Süleymanşah Eyvai Irak'a gelmiş, Azerbaycan ve Irak'ta olan Moğolları yenmiştir. Moğol ordusu yenilince Hülagu'dan yardım istemiştir. Hülagu bu yardım çağrısıyla Irak'a geldiğinde Musul Meliki Bedreddin Moğolların şıhnesini kabul etmiştir. Fars atabeyi

[570] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 33-34.
[571] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 34.
[572] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 38-39.

Ebubekir'in de bir şıhnesi olup o da haraç vermeye rıza göstermiştir. Her ikisi de Irak'taki Hülagu'nun ordusuyla birleşmiş, Bağdat'a yönelmişlerdir. Cûzcânî'ye göre Halife Mustasım Billah'ın bed mezhepli ve rafızi olan veziri Ahmed Alkamî ve halifenin büyük oğlu Emir Ebubekir'in arasına Kereh ve İmam Cafer şehitliği sakinlerinin yağmalanması sebebiyle husumet girmiştir. Emir Ebubekir onları yağmalamış ve bazılarını öldürmüştür. Buna kızan vezir Alkamî gizlice Hülagu'ya mektup yazmış, onlarla birlik olup Moğollara yardım etmiştir. Hatta Alkamî, Irak'ın etrafındaki askerlere izin vererek Bağdat'ın başka yerlerine göndermiş, Halifeyi Moğollarla barış yapıldığına ve askere ihtiyaç kalmadığına inandırmıştır. Bağdat askerden arınınca Moğollar aniden gelip şehri işgal etmiştir. [573]

Cûzcânî, Alkamî'nin davetiyle Bağdat'a(ilkinde yenilip bu ikinci sefer) gelen Hülagu'nun ordusunun kâfirlerden, mürtetlerden, esirlerden, süvari ve piyade birliklerinden oluştuğunu, bunları toplayıp Bağdat'a yöneldiğini anlatır. Muhtemeldir ki İsmaili kalelerindeki pek çok kişi asker olarak Moğol ordusuna dahil olmuştur. Cûzcânî'nin ifadesine göre, *"O melun rafizi idareci, mizacında isyan ve döneklik bulunduğundan"* Bağdat'ı koruyan orduya izin vermiştir. Bağdat Hristiyanları da gizlice Hülagu ile dost olmuşlar, mektuplar yazıp küffar askerlerini şehre davet etmiştir.[574]

Halifenin melikleri, vezir Alkamî'nin faaliyetlerinden haberdar olup onun yazdığı mektuplardan birini Halife'ye göstermiştir. Vezir Alkamî ile Mücahidüddin Aybek-i Serdevetdar arasında çekişme ve düşmanlık bulunduğundan, Serdevetdar, Halife'ye veziri Alkamî'nin oğluna karşı olduğunu duyurmuştur. Cûzcânî, Ebubekir'in rafızileri öldürttüğü için Alkamî'nin ona düşman olduğunu söyler. Vezir, Serdevatdar Aybek'in yaptıklarını öğrenince Halife'ye*: "Serdevetdar seni hilafetten uzaklaştırıp Ebubekr'i hilafete oturtmak istiyor."* dediğinde Halife Mustasım her iki tarafın yapmak istediğini bildiğinden onların söylediklerini dikkate almamıştır. Ancak, Melikler Vezir Alkamî'nin yazdıkları mektupları arz ettiklerinde: *"Bunlar Aybek Devetdar'ın kumpası olmalıdır; vezir asla böyle bir şey yapmaz."* cevabını

[573] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.154-156.
[574] Şihabeddin Fazlullah el- Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 385; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* s.156.

almışlardır. Hülagu Bağdat'a yaklaştığında, emir-i âlem Süleymanşah, halifelik silahşoru ve ordunun meymenesini idaresinde bulunduran Fethüddin Kürd'ün oğlu İzzeddin, Sultan Mücahidüddin Aybek Serdevatdari Müstansırî, "*İşler çığırından çıktı ve güçlü bir düşman yakınlaştı. Vezir ise düşmanla dostluk etmektedir. Emirül Müminin'e tekrar düşmanı defetmesi için tedbir almasını arz etmek gerekmektedir."* diye aralarında münazara ederken, Mücahidüddin Aybek söylenmesi gereken her şeyi söylediğini dile getirmiştir. Yine de Abbasi emirleri gizli bir görüşme ayarlayıp halifeye durumu Melik Süleyman ve Fethüddin Kürd oğlu İzzeddin'in anlatmasını kararlaştırmıştır. Halife, Moğolların geldiğine dair yapılan tüm uyarılara rağmen, *"Vezire ilettik ondan cevap beklemek gerek"* karşılığını verince, beyler ümitsizce halifenin sarayından ayrılmışlardır. [575]

Cûzcânî'ye göre vezir Alkamî, kanalın suyunu Müslüman ordugâhına doğru açtırmış, ordu ve silahlar su altında kalmıştır. Reşidüddin Fazlullah da sel hadisesinden bahseder ancak Alkamî'den söz etmez. Reşidüddin, Alkamî'yi suçlamak yerine Mücahideddin Aybek Devetdar'ı suçlu olarak öne sürer ve sel hadisesinden sonra halka zulmeden cimriler, runud ve ayak takımını kendi emri altında toplayıp güçlendiğinden söyler.[576]

Bağdat'ta gerçekleşen sel sonrası Melikler yenilip Bağdat'tan çekilmiş, Halife'ye kendileriyle birlikte bir gemiye binip bu beladan kurtulmayı teklif etmişlerdir. Halife durumu vezirine anlatınca, vezir: *"Ben onlarla sulh yolunu açmıştım, buna gerek yok. Onlar Emirü'l-Müminin'in huzuruna geliyorlar. Eğer benim sözüme itimat edilmiyorsa, Moğol Hülagu'nun tavrını anlamak için Emir Ebubekr'i dışarı göndermek gerekir."* dediğinde halife oğlu Ebubekr'i Hülagu'nun yanına göndermiştir. Vezir Alkamî, halifeden daha önce Hülagu'ya gizli bir adam gönderip*, " Emir Ebubekr'e hürmet et; tazim ve ikramla onu karşıla ki halife sana güvensin ve hedefin gerçekleşsin."* diye haber göndermiştir. Hülagu bu bilgiyi aldığında onu karşılayıp, Abbasi halifesi vesilesiyle Müslüman olmak istediğini söylemiştir. Halifenin oğlu bu söz ve davranışlara inanmış bir şekilde halifeliğe

[575] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.157.
[576] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.158-160; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 28.

dönmüş, gördüklerini eksiksiz anlatmıştır. Vezir Alkamî de *"Doğru olan, Moğol Hülagu'nun karşılama ve tazim kaidesini yerine getirmesi için Emirü'l-Mümini'nin tam bir ihtişamla ve maiyetiyle beraber dışarı çıkmasıdır."* karşılığını vermiştir. Melikler buna itiraz edip, Halifeyi uyarmışlarsa da Halife dikkate almamıştır.[577]

Halifelik, Moğollara yenildikten sonra Musul hâkimi Bedreddin Lulu dışında tüm melikler halifenin öldürülmesi konusunda tereddüt etmişlerdir. Halifenin küçük oğlu dışında bütün ümera ve meliklerini şehit etmişlerdir. Halifenin haremi, hazinesi, cariyeleri Mengü Han'a bir kızı da Türkistan'a gönderilmiştir. Bazısını hisse olarak Müslüman Berke'ye yollayıp, bazısını da yanında tutmuştur.[578] Halifenin maiyetindekiler öldürüldükten sonra Bedreddin Lulu'nun oğlu Melik Salih ile kafaları Musul'a gönderilmiştir.[579] Cûzcânî, Bedreddin Lulu'yu sürekli lanet ederek anmış ve Berke'nin Hülagu'nun Abbasi halifeliğinden elde edip gönderdiği hediyeleri kabul etmediğini hatta gelen elçileri de öldürdüğünü söylemiştir.[580]

Hülagu, Bağdat'ı yağmalayıp, halkı şehit ettikten sonra geriye kalanları vezir Alkamî'ye bırakmış ve ona bir Moğol şıhne vermiştir. Alkamî'nin nasıl öldüğü konusu karışıktır. Bir rivayette vezir Bağdat'a döndüğünde Halife'nin vadiye giderek(çöl, sahrada gizlenmesi) sağ kalan on bin tane kadar atlı hizmetkârı Bağdat'a saldırıp vezir ve şıhneyi onlara tabi olanları ve bazı Hristiyanları yakalayıp öldürmüşlerdir. Başka bir rivayette ise vezir Alkamî'yi Hülagu hizmetinde bulunan Halifeye ihanet ettiği ve kendisine de edebileceği için öldürttüğü aktarılır.[581]

Halife öldürüldükten sonra Fahreddin Damganî sahib divanlığa, Ali Bahadır şıhneliğe, niyabet'e Emir Arakay İmadeddin Ömer Kazvinî, Nizameddin Abdülmümin Bendecî de kâdilkudâtlığa getirilmiştir. Hülagu, Bağdat'ı aldıktan sonra yanındaki Müslüman emirlerden Abdurrahman'ı Huzistan'ı almaya göndermiş.

---

[577] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 158-160.
[578] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 160-163.
[579] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 44.
[580] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 162-163.
[581] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 164-165.

Bağdat'a yeni görevlendirmeler yapılmışsa da eski kurumlara dokunulmamış, Müslüman kurumlarına yeniden Müslümanlar atanmıştır.[582]

Hülagu, 1256 senesinde Bağdat üzerine giderken yanına gelen Türkiye Selçuklu şehzadelerinden II. Keykavus ve IV. Rükneddin'e Anadolu yönetimini 1258'de paylaştırmıştır. 1260'da Moğollar ilk kez Ayn-ı Calut'ta Memlüklere karşı yenilip geri çekilmiştir. Yenilen bu ordunun kumandanlığını Ked Buka yapmış ordu içerisinde Hülagu bulunmamış, Hülagu bu sırada Horasan işleriyle meşgul olmuştur.[583]

Hülagu Han sadece yönetici kadrosunda Müslümanlardan faydalanmamış casusluk faaliyetlerinde de din adamlarını kullanmıştır. Berke ile karşı karşıya geldiğinde casusluk için Şeyh Şerif-i Tebrizî'yi Legzistan dağları üzerinden Tebriz'e yollamıştır. Şeyh Şerif kimdir ve gerçekten din adamı mıdır yoksa sadece şeyh unvanını mı kullanmıştır, bunu teyit edemiyoruz. Ancak Şeyh Şerif, 1263'de Nogay'ın ordusuna casusluk için karışsa da yakalanmıştır. Nogay ona Hülagu'nun durumunu sorup iyi olduğu haberini ve Kubilay'ın Büyük Han olup ona Amuderya'dan Mısır ve Şam'a kadar olan bölgeleri idaresine katması hakkında ferman verildiğini bildirmiştir. Nogay, Kubilay'ın Han olup Hülagu'yu desteklediği için Şeyh Şerif'i serbest bırakmıştır. Şeyh Şerif, yeniden Hülagu'nun yanına gelmiş, ikram ve iltifatla karşılanmıştır. Aynı sene Hülagu, Irak, Horasan ve Mazenderan'a oğlu Abaka'yı Arran-Azerbaycan'a Yoşmut'u, Rum'a Pervane'yi, Tebriz'e, Sadreddin'i, Kirman'a Terken Hatun'u görevlendirmiştir. Seyfeddin Bitikçi şehit edildiğinde Şemseddin Cüveynî memleketlerin Sahib divanlığına, Alâeddin Ata Melik Cüveynî'yi de Bağdat yöneticiliğine getirmiştir. [584]

1265 senesinde hayatını kaybeden Hülagu, karısı Dokuz Hatun Hristiyan olmasına rağmen 1256'da kendi adına bastırdığı paraya İslam geleneğine uygun olarak kelime-i tevhit koydurtmuştur. [585] Aladağ'da saray, Hoy'da tapınaklar, Meraga'da rasathane inşa ettirmiştir. İlmi konularda tartışma yapanlara aylık ücret

---

[582] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 46-48
[583] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 17; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû Han", *DİA*, c.XVIII, İstanbul 1998, s. 474.
[584] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 70-72.
[585] Yuvalı, "Hülâgû Han", s. 474; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti,* s. 115-116.

bağlamış, simya ile ilgilenenlere hususi bir yakınlık göstermiştir. Vefat ettiğinde İsmaili kalelerini aldığından beri hizmetinde buluna Nasreddin Tusî mersiye söyleyerek ölümünü kaydetmiştir.[586]

Hülagu'nun sufilerle ilişkisine dair kayıtlar sadece menkıbelerde görülür. Bu kayıtlardan birinde Hülagu'nun bir Hristiyan'ın tesiriyle Müslümanların medrese ve mescitlerini yıkmış, âlim ve dervişleri öldürtmüş, ezanı yasaklamıştır. Bunun üzerine beş yüz kadar âlim Şemseddin Müstacil'den yardım istemiştir. Şemseddin Müstacil oğlu Seyyid Taceddin'i kendisine güvenilecek şeyhler konusunda nasihatler verdikten sonra Hülagu'nun yanına göndermiştir. İbn Serrac yolda yanlarında şeytanlar olarak da bilinen müvellehlerden de bir grup olduğunu söyler ki babasının güvenilecek şeyhler konusundan bahsetmesi muhtemelen tedbirli olması içindir. Kalabalık bir grupla Hülagu'nun huzuruna çıkan Taceddin'i han 'ne buyurursunuz?' diye karşılamıştır. Taceddin Rifaî, Hülagu'ya ilim bilmediği için kendilerini ateşle test etmesini istemiş, Hülagu bu isteğini kabul etmiştir. Hadisenin sonunda Rifaîler testi başarılı şekilde geçmiştir. İbn Serrac, anlattığı bu hikâyenin sonunda Hülagu'nun eski emirlerini feshettiğini, İslam'ın gücünü ve dervişlerin burhanlarının devamlılığını anladığını söyler. Menkıbede Hülagu'nun Seyyid Taceddin'i tanıdığı ancak ateşe girip, yanmadığı şeklinde anlatılan hadisede gösterdiği keramet üzerine itimadının kuvvetlendiği anlatılır. İbn Serrac benzer bir hadiseden daha bahseder ve Seyyid Taceddin'in Hülagu'nun huzurunda keskin bir zehir içip hayatta kaldığı zaman Hülagu'nun Taceddin Rifaî'ye, *"Ne ihtiyacınız varsa bildirin, hepsi başım üzerine yerine getireyim"* dediğini kaydeder. Menkıbeye bakıldığında Hülagu'nun Rifaîlere karşı oldukça hürmetkâr davrandığı, ancak bu hürmeti onların kerametlerini gördükten sonra gösterdiğine dikkat çekilir. [587]

I.II Abaka (d.1234- 1265-ö.1282)

Abaka, 1265'te Hıtay hekimlerinin verdiği bir müshil sonrası kriz geçirip ölen Hülagu'nun yerine büyük oğlu olarak tahta oturmuştur. Reşidüddin, Abaka'nın veliaht seçilmesinde Nasıreddin Tusî'nin de etkisinden söz etmiştir. Abaka'nın

[586] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 71-73.
[587] İbn Serrâc, *Tuffahu'l Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, s. 346-348.

Müslüman olmuş bir evladı yoktur ancak kızı Tugançuk'u (ö.1291)dönemin güçlü Müslüman emirlerinden Nevruz ile evlendirmiştir.[588]

Abaka'nın yakın çevresi ve yöneticileri Müslüman kişilerden oluşmuştur. Vezirlik Sahib Şemseddin Cüveynî'de kalmış, Tebriz'i başkent yapmıştır. Suncak Aka'ya Bağdat ile Fars verilmiş ve ona naip olarak Alâeddin Ata Melik'i, Horasan'a vezirliğe Hace İzzeddin Tahir'i, ondan sonra da oğlu Hace Veciheddin'i atamıştır. Fars'ı Atabey Ebubekir ve Şemseddin Taziku'ye, Kirman'ı Terken Hatun'a, Tebriz'i Melik Sadreddin'e, Diyarbakır'ı Celâleddin Tarir ile Melik Radıyeddin Baba'ya, İsfahan ile Irak-ı Acem'in çoğu bölgesini Şemseddin Cüveynî oğlu Bahaeddin Muhammed'e, Kazvin ile Irak'ın bazı yerlerini Melik İftihareddin Kazvinî'ye, Diyar-ı Rabia'yı Melik Muzaffer Fahreddin Karaarslan'a, Nimruz'u Melik Şemseddin Kert'e vermiştir.[589]

Abaka, Nasıreddin Tusî'nin 100 civarındaki öğrencisini himaye etmiş ve Abaka'dan itibaren Tusî ve etrafındakiler güçlenerek, İlhanlı hâkimiyetinde yerleşmiştir. Abaka'nın en çok konakladığı özellikle kışı geçirdiği bölge Mazenderan olmuştur.[590] Mazenderan ise İlhanlı, Altın Orda ve Çağatay hanlığı arasında hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı bölgedir. Abaka döneminde de İlhanlıların, Altın Orda ve Çağatay Hanlığı ile mücadeleler devam etmiştir. Hanlıklarla mücadelenin yansıra 1271'de Girdkuh ahalisi İsmailileri dağdan inip kaleyi teslim etmiştir. Niçin teslim olduklarına dair bir bilgiden söz edilmez. Reşidüddin, Abaka Han'ın evliyaların ve şehitlerin türbelerini ziyarete gidip isteğini elde etmek için ağlamaklı bir şekilde Allah'tan yardım istediğini anlatır. İlhanlı Hanlarının Müslüman olmayanlarının İslam coğrafyasına ve İslam'ın egemen olduğu topraklarda devletleşmeye başladıktan sonra Müslüman olmasalar bile inançları konusunda bir tereddüt yaşadıkları görülür. İlhanlıların Müslüman olan Han'ı Olcaytu'nun İslam'ı tercihi sonrası mezhebi tercihlerinde bir istikrar bulunmaması da Moğolların yaşadığı akıl karışıklığının en ilginç örneklerindendir.[591]

---

[588] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 76-78.
[589] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 79.
[590] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 79-81.
[591] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 95, 110.

Abaka, Baybars'ın arkasından 1277'de Anadolu'ya girdiğinde Sultan Gıyaseddin ve Şemseddin İsfahânî tarafından karşılanmış. Elbistan'da Tuku ve Tudavun dâhil ölenlere çok üzüldüğü, bazı Türkmenleri ve Rum ileri gelenlerini öldürttüğü, bazı şehirlerin katliam ve yağma edilmesini emrettiğinde, Şemseddin Cüveynî bazı şehirleri satın almış ve Abaka'ya hatalı olanların suçu için tüm halkı cezalandırmamasını tavsiye etmiştir. Abaka onun vesilesiyle insanları bağışlamış, Sahib Şemseddin Cüveynî de Anadolu'ya gidip imar faaliyetlerinde bulunmuştur.[592] Abaka'nın Anadolu'ya gönderdiği Şemseddin Cüveynî Rum'dan dönünce Elburz Dağı ve Legzistan kavimlerini iyi bir tedbirle hâkimiyetine almıştır. Reşidüddin Fazlullah, 1278-79'da dedikoducuların saadetli diye tasvir ettiği Sahib Divan Şemseddin Cüveynî'yi ortadan kaldırmak için girişimlerde bulunmaya başladığını söyler. Mecdü'l-Mük uzun müddet Şemseddin Cüveynî ve Ata Melik'in gözden düşmesi için uğraşmıştır. İlhanlı sarayında ve hanların etrafında bu dönemde sufiler değil iktidarı elinde tutmaya çalışan Müslüman idareciler bulunmuştur. Bundan dolayı sufilerle Moğol hanları değil bu kişiler muhatap olmuştur. [593]

Abaka Han'ın doğrudan bir sufi ile yakınlığı bilinmiyoruz Ancak, Abaka Han'a Sadi Şirâzî'nin yazdığı risalede nasihat ve tenkitlerde bulunduğu, hatta detaylı bir şekilde Han'ı ikaz ettiği görülür. Ancak Han'ın Sadi Şirâzî'nin yazdıklarına ne karşılık verdiğini ya da verip vermediğini bilmiyoruz. Fakat Şirâzî, Han'a bu kadar ayrıntılı nasihatler yazdığına göre sözlerinin Han'a ulaşacağından emin olmalıdır. Muhtemelen Han'ı ve kendisine tanıyan bir aracı onun yazdıklarını Han'a ulaştırmıştır. Han Sadi'nin yazdıklarına cevap vermese bile, gelen elçiyi tanıması sufilerle Han arasında yakın olmasa bile bir tanışıklığın mevcudiyetindendir. [594]

Abaka Budist olmasına rağmen Hülagu'nun politikalarını devam ettirmiş, Hristiyanlarla yakınlaşıp Memlükler üzerine gitmiştir. Gönderdiği ordu 1281'de Memlükler karşısında mağlup olunca Bağdat'tan Hemedan'a dönmüş, üzüntüsünden içki ve eğlence meclisinde vakit geçirmiş ve aniden vefat etmiştir. Abaka'nın uzun

---

[592] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 113-114.
[593] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 120-121.
[594] Sa'dî-yi Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler-Nasihatü'l- Mülûk*, Çev. Turgay Şafak, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 81-84.

sayılabilecek bir iktidar süresi olmasına rağmen sufilere karşı doğrudan aldığı bir karar ya da himaye söz konusu olmamıştır. [595]

I.III Ahmed Teküder (d.1247-1282- ö.1284)

Ahmed Teküder, Abaka'nın vefat etmesinin ardından 1282'de emirlerin çoğunun tercihiyle tahta çıkarılmıştır. İlhanlıların güvenilir Müslüman yöneticisi Şemseddin Cüveynî bu sırada Teküder'in kardeşi Argun'un hizmetinde çalışmaktadır. Ahmed Teküder, İlhanlı hanı olmadan önce İslamiyet'i kabul etmiş ve bu haberi Memlük sultanına mektup göndererek bildirmiştir. Reşidüddin Fazlullah, Teküder için Müslümanlık iddiasında bulunduğundan ona Sultan Ahmed diye hitap etmişler diyerek onun İslamiyet'i kabulünün Moğollar arasında dikkat çektiği için Sultan olarak anıldığına işaret eder. Ahmed Teküder'in Memlük sultanı Kalavun'a yazdığı mektubun asıl önemli olan tarafı ilk defa bir Moğol hanının niçin ve nasıl Müslüman olduğunu kendi ağzından anlatmış olmasıdır. Yazılanlara göre Ahmed Teküder kendisinin gençlik zamanlarından beri İslamiyet'i kabul ettiğini, İslamiyet ile Müslümanlara karşı iyi olmaya niyetlendiğini, han olduğunda kurultayın Memlükler üzerine ordu göndermesi fikrine genel çıkarlar ve vicdanının sesine karşı olduğu düşüncesiyle reddettiğini açıklar. Yazılan mektupta kim veya kimler tarafından İslamiyet'i tanıdığı belirtilmez, mektupta sadece İslamiyet ve Müslümanlara karşı iyi davranacağı ve savaştan uzak duracağına dikkat çeker. Özellikle de gençlik döneminden itibaren İslamiyet'i tanımaya başladığını söylemesi muhtemelen yakın çevresindeki Müslümanlardan kaynaklanmıştır.[596]

Ahmed Teküder mektupta ayrıca Kalavun'a niyetinin halis olduğunu ve şüphe duymasını engellemek için, İslam kurallarına uyulmasını tavsiye edip; camilere, türbelere ve medreselere bağlı olan vakıfların yeniden kurulması ve kamu yararına olan yerlerin eskisi gibi muhafaza edilmesi, hacıların güvenli bir şekilde seyahat edip bütün ihtiyaçlarının karşılanması ve Memlük topraklarına gitmek isteyen tüccarlara tam serbestîye tanınması için emirler verdiğini belirtmiştir. Bunun

---

[595] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 124-125; Faruk Sümer, "Abaka ", DİA, c.I, İstanbul 1998, s. 8.

[596] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 129-130; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlük Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 12 (Eylül 2002), s. 238-239.

ardından topraklarında derviş kılığına girmiş casuslar yakaladığını ve ölüm cezası vermesi gerekirken Allah rızası için affettiğini ifade etmiştir. Ayrıca, casusluğun İslam için zararlı olduğunu da hatırlatmıştır. Uzun zamandır bu casusların derviş ve fakir gibi çeşitli kılıklarda yakalanmasının dindar insanlar hakkında kötü fikre sebebiyet verdiğini artık topraklarında tüccarlara serbest geçiş hakkı verildiği için bu tip şeylere gerek kalmadığını ifade ederek, endişelerinin yalnızca Müslüman topraklarının savunması ile ilgili hassasiyetten ileri geldiğinin altını çizmiştir.[597]

Ahmed Teküder'in etrafındaki Müslümanlar arasında Abaka döneminden beri görevlerine devam eden Cüveynî ailesi vardır. Abaka zamanında Cüveynî ailesi hakkındaki tartışmalar ciddiyet kazanmaya başlamıştır. Tartışmanın başlıca sebepleri arasında hazinenin onların idaresine verilmiş olması, büyük bir servet elde etmeleri, vezirlik gibi üst yönetici kadroda yer almaları bulunur. Cüveynî ailesine olan rahatsızlığın sebebi İsmaililerden elde edilen hazinenin bir kısmı, Halifelik hazinesi ve Bağdat yönetiminin Cüveynî ailesinde kalmasıdır. Eski gücünü yitiren kişiler, Moğol idaresinde İslam'ın siyasi, dini ve kültürel açıdan zengin bölgelerine bu ailenin tek başına hâkim olmasını kabul etmemiştir. Bu durum menakıbnamelere de yansımıştır. İbn Serrac bir derviş olan Şeyh Matuk'un hikâyelerinden bahsederken, Şeyh Matuk'u malında şüphe ve haram bulunan Şemseddin Cüveynî'nin parasını nasıl kabul ettiği konusunda eleştirildiğini söyler. İbn Serrac'ın hikâyesine de bakıldığında Cüveynî ailesinin zenginliği birçok kesim tarafından sufiler de dâhil mesele haline geldiği anlaşılır. [598]

Ahmed Teküder, Cüveynî ailesi hakkında tüm huzursuzluklara rağmen Bağdat'ı Alâeddin Cüveynî'ye bırakmıştır. Cüveynî doğrudan Bağdat'a gitmemiş, naiplerini göndermiştir. Ancak Cüveynî ailesi hakkında iddialar son bulmamış, Ata Melik Cüveynî hadiseler üzerine hastalanarak 1283'te vefat etmiştir. Ahmed Teküder

---

[597] Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 55; Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlük Devleti'ndeki Yankıları", s. 239.

[598] İbn Serrâc, *Tuffahu'l Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, Kitap Yayınevi, hz. N.Gürkan-M.N.Bardakçı-M.S.Sarıkaya, İstanbul 2015, s. 217; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 131; Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlük Devleti'ndeki Yankıları", s. 234.

Ata Melik Cüveynî'nin yerine Bağdat'a onun kardeşi Hace Şemseddin'in oğlu Hace Harun'u atamıştır. [599]

Argun Han, Ahmed Teküder ile mücadelesinde yenilip geri çekilmiş, Bistam'a ulaştığında Bayezid Bistamî'yi ziyaret ederek Allah'tan galip gelmeyi istemiştir. Ahmed Teküder ise Şeyh Babî ve onun müritlerine sığınıp onlardan yardım beklemiştir. Reşidüddin Fazlullah, sonunda her birinin Allah'a ne derece yakın olduğu görüldü diyerek Teküder'in yanlış kişilerden medet umduğunu anlatan şu şiiri kitabına almıştır: *"Kuşkusuz o insanın işi harap olur ki, Ölmüş Babî'den yardım istesin, Ancak o kimsenin işi ilerler ki Ona Beyazid'den yardım olunur."*[600] Emirler Teküder'i Argun ile barıştırmak istese de kabul etmemiş, Nasıreddin Tusî'nin oğulları Hace Sadreddin ve Hace Asileddin de *"Argun üzerine ordu sevk etmek yıldızlara göre uygun değildir"* dediklerinde onları azarlamıştır.[601]

Teküder'in İslamiyet'i tam olarak kimin vesilesiyle kabul ettiği belli değildir. Ancak onun kısa hanlık süresinde kıymet verdiği isimlerden birinin Hasan Mengli olması, Sühreverdî mensubu Şeyh Zahid Gilanî ile Mengli'nin karşıt gruplarda bulunması, Teküder'in Sünni sufilerden çok batıni-ibahi kişilere yakınlık kurduğuna işaret eder. Ahmed Teküder'in yakınlık duyduğu ikinci isim ise Şeyh Abdurrahman'dır. Teküder, Şeyh Abdurrahman'ın hatırını ona baba diyecek kadar saymıştır. Teküder ile Şeyh Abdurrahman, Arran mevkiinde bulunan Baba Yakub'un müridi olan Mengli'ye karındaş diye hitap ederek, otağının arkasında bulunan evlerinde onları sık sık ziyaret etmiştir. Sema ile meşgul olmuş, memleket işlerinin düzene konulması ve yürütülmesi konusundan uzaklaşmıştır.[602]

İbn Bezzaz, Mengli'nin Kalenderi dervişlerden olduğunu kaydeder. Bezzaz'a göre Mengli, çevresinde ayak takımının bulunduğu, Tanrı tanımaz, haşhaş kullanan ve sultanla da yakınlığı bulunan ibahi biridir. Ayrıca Şeyh Zahid'e olan kıskançlığından onun tarikatının yok edilmesini istemiştir. İbn Bezzaz'ın kayıtlarından anlaşılıyor ki Hasan Mengli, Yakubiler olarak bilinen ve Azerbaycan,

---

[599] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 132-135.
[600] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 139.
[601] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 140.
[602] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 375-377; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 133.

Arran'da yerleşmiş batıni bir cemaatin halifesidir. Mengli, Sünni sufilerden olan Safiyyüddin Erdebîlî'nin şeyhi İbrahim Zahid Gilanî ve oğlu Cemaleddin Ali'ye karşı hanı düşmanlığa sevk etmiştir. Yakubiler, Cemaledin Ali'nin Yakubilerden kırk kişiyi öldürdüğünü iddia ederek kısasını talep etmişlerdir. Teküder onların tesiriyle Zahidiler üzerine hareket etmek istemiş ancak bu sırada Argun ile karşı karşıya geldiği için onlarla savaşamamıştır. [603]

Ahmed Teküder'in yakınlık duyduğu ikinci kişi Şeyh Kemaleddin Abdurrahman'dır. Abdurrahman'ın babası Halife Mustasım'ın saray nazırlarındandır. Abdurrahman, Musullu şeyh Muvaffakuddin Kevaşî ile aynı medreseye gitmiştir. Daha önce Nasıreddin Tusî'nin yönettiği mali işlerin başına ve İlhanlılardaki tüm dinî vakıfların yöneticiliğine getirilmiştir. Abdurrahman'ın ricasıyla Ahmed Teküder onu Memlük sultanına gönderdiği ikinci elçilik heyetinde görevlendirmiştir. Teküder'in mektubunda o hanın "sağ ve sol eli" olarak nitelemiştir.[604]

Şeyh Abdurrahman'ın ve vezir Şemseddin Cüveynî'nin tavsiyesi ve onayıyla Ahmed Teküder, Reşidüddin'in dünyadaki en âlim insan olarak tasvir ettiği Mevlânâ Kutbeddin Şirazî'yi bir heyetle 1282'de Mısır'a göndermiştir. Pfeiffer, Şeyh Abdurrahman'ın, çağdaş Ermeni tarihçi Stefanos tarafından Cevlakî (Kalenderî) ve Reşidüddin tarafından da Bâbî Yakub yandaşlarının lideri şeklinde tanımlanan Hasan Mengli'nin sevenleri olarak Teküder ile aynı sema ayinlerine katıldığını, bu sema ayinleri sırasında, Ahmed Teküder'in Hasan Mengli'yi 'kardeşi' ve Abdurrahman'ı 'babası' olarak çağırdığını söyleyerek onların dönemin hatırı sayılır ölçüde önemli kişiler olduğuna işaret eder. [605]

Pfeiffer, Ahmed Teküder'in Şeyh Abdurrahman ve Hasan Mengli'yi kendi kendisinin oluşturduğu bir otorite alanı için kullandığını ifade eder. Ancak durum muhtemelen Pfeiffer'ın iddia ettiği gibi değildir. Teküder kendisine şeyhlere dayalı bir otorite alanı açmak istese dönemin daha güçlü Zahidiler, Erdebililer gibi sufi

---

[603] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ*, s. 375-377.
[604] Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", çev. Kazım Uzun, s. 654.
[605] M. Mahfuz Ata, "Kevâşî", *DİA*, Ankara, 2022, s. 340; Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", s. 654.

grupları dururken isimleri bile bilinmeyen haş haş kullan uç örnekleri seçmezdi. Ancak tam tersi söylenebilir, yani bu ibahi-batıni Hasan Mengli ve Kemaleddin Abdurrahman gibi şeyh sıfatlı Cevlakiler hanın otoritesini kullanarak Sünni sufi grupları saf dışı bırakıp han sayesinde kendi inanışlarına göre bir tasavvuf anlayışını Moğollara benimsetmek istemiş olmalıdırlar. [606]

Fuad Köprülü, Moğolların İslam'ı kabullerinde sufileri kendi şamanları yerine koydukları için etkili olduğunu düşünmüştür. Amitai durumun böyle olmadığını hatta sufiler ve şamanların sanılanın aksine çok az benzediğini ancak sufi diyerek bahsedilen bazı kişi ve grupların sufilerden çok 'aşırılıkçı fakirler' olabileceğini söylemiştir. Bu kişilerin ise şamanlara benzer tarafını tuhaf kıyafetler giyme ve tuhaf davranışlar sergileme olduğunu belirtmiştir. Ahmed Teküder için erken yaştan beri böyle kişiler arasında bulunduğunu söylese de Kemaleddin Abdurrahman'ın Teküder üzerindeki etkisini sufilikten çok güçlü bir kişiliğe sahip olmasıyla ilişkilendirmiştir. Amitai ayrıca İlhanlı devletinde bildiği kadarıyla tek bir şaman ismine dahi rastlamadığını belirtiyor. Onun vurgulamak istediği şey şamanlarla sufileri benzeterek Moğol İslamlaşmasını açıklamanın yetersizliğidir. [607]

Reşidüddin Fazlullah'ın ifadesiyle Ahmed Teküder devlet işleriyle ilgilenmeyince oldukça akıllı ve bilgili annesi Kutuy Hatun, Ahmed Teküder'in han olmasını isteyen İlhanlı emirlerinden Asık ile birlikte memleket işlerini idare etmiştir. Teküder, Argun karşısında mağlup olup öldürülünce, haberi alan Memlükler Şeyh Abdurrahman'ı Dımaşk'ta hapsetmişler, ölünceye kadar orada kalmıştır. Ahmed Teküder İlhanlıların Müslüman olan ilk hanı olmasına rağmen dönem âlimleri ya da sufileri onun yakınında olup ona destek vermemiştir. Muhtemelen bunun en önemli sebebi Ahmed Teküder'in batıni ve ibahi grupları etrafında bulunduruyor olmasıdır. Teküder'in hayatına bu açıdan bakıldığında o dönemin sufileriyle pek ilgilenmemiş yakın çevresinde bulunan Hasan Mengli ve Kemaleddin Abdurrahman'a iltifat etmiştir. Kemaleddin Abdurrahman'ın babası Abbasi

---

[606] Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", s. 654.

[607] M. Fuad Köprülü, "İslam Sufi tarikatlerine Türk Moğol Şamanlığının Tesiri", Çev.Yaşar Altan, *AÜİFD*, c.XVIII, 1970; "Reuven Amitai, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", s. 28, 30-31, 38-39, 40-42.

hizmetinde çalışmış, kendisi de Nasıreddin Tusî tarafından görevlendirilmesi sayesinde Moğol sarayında hanın etrafında bulunmuştur. Ancak, Hasan Mengli'nin hanın yakın çevresine nasıl girdiği bir muammadır. [608]

I.IV Argun (d.1261-1284-ö.1291)

Argun'un yakın çevresindeki Müslümanların başında IV. Rükneddin'in kızı olan karısı Selçuk Hatun gelir. Kendi kızı Olcitay da Emir Hüseyin ile evlidir. Diğer kızı Olcay Timur'un kocası ise Alâeddin Cüveynî'nin yetiştirdiği Kutlukşah Noyan'dır. Argun katı bir Budist olmasına rağmen aile üyeleri Müslümanlarla evlenmiştir. Ailenin Müslümanları yakından tanıması ileriki yıllarda Argun'un oğullarından Gazan ve Olcaytu'nun da İslamiyet'i kabullerini kolaylaştırmıştır.[609]

Argun'un sufilere karşı tam olarak nasıl baktığı kendi ifadeleriyle kaynaklarda yer almaz. Ancak Kutbüddin Şirazî'ye yakınlık duymuş olması, dönemin herhangi bir sufi grubunun özellikle Ahmed Teküder'e karşı duran Zahidilerin onun hakkında olumsuz bir hikâye anlatmayışı ve Alaüddevle Simnânî'nin on beş yaşındayken Tebriz'deki İlhanlı sarayına 1276'da girip 1286'ya kadar kalması, saraydan ayrılma talebini Argun'a bildirdiğinde reddetmesi gibi misaller hanın sufilerden etkilendiği ve sufileri hanlığına karşı düşman bir grup olarak görmediği yorumlarını yapmaya imkân sağlar. Argun Müslümanlara ve sufilere karşı düşmanca bir tavır takınmamış olsa da Moğolları yönetimde daha güçlü hale getirmeye çalışmış ve Müslüman bölgelerine doğrudan Moğolları görevlendirmiştir. Şehzadelerinden Cuşkab ve Baydu, emirlerinden Uruk'a Diyarbakır'ı, şehzadelerden Hülacu ile Geyhatu'ya Rum'u, amcası Acay'a Gürcistan'ı tahsis etmiştir. Argun oğlu Gazan'a da Horasan ve Mazenderan coğrafyasını vermiş yardımcı olarak şehzade Kinşu ile Nevruz'u görevlendirmiştir. Vezirliği ise Buka'ya bırakmıştır. [610]

Uzun süreden beri Moğol hizmetinde çalışan Cüveynî ailesi Argun döneminde gözden düşmüş ve aile üyeleri katledilerek yönetimden uzaklaştırılmıştır. Bunun en mühim sebebi ise Argun'un Teküder'i destekleyen Cüveynî ailesini

[608] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 129, 133, 136, 141-148.
[609] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 150.
[610] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 152.

idaresinde bulundurmak istememesidir. Şemseddin Cüveynî, Argun'un bu düşüncesini tahmin etmiş olmalı ki Horasan'da Alınak öldürülüp, Ahmed Teküder tutuklanınca İsfahan'a kaçmış, İsfahan'dan Kum'a gitmiş Meşhed'de duraklamıştır. Bir müddet sonra kaçmak yerine Argun'un veziri Buka aracılığıyla Argun ile sulh yapmayı arzu etmiştir. Argun'dan Melik İmameddin Kazvinî, Atabeg Yusufşahi Lur ile Kumari elçi olarak gidip suçluların affedildiğini bildirmiş hanın yanına gidip itaat etmeleri gerektiği haber edilmiştir. Save'de Şemseddin Cüveynî ile Kumari görüşüp 2 gün sonra yola çıkmışlardır. 22 Eylül 1284'te Kurbanşire'de Buka ile buluşup, Buka onu Argun'un yanına götürmüştür. Ancak, Argun, Teküder'in tahta çıkmasında yardımcı olduğu için Cüveynî ile fazla ilgilenmemiştir. Ali Tamgacı, Tebriz'de Cüveynî'nin oğlu Yahya'yı hapsetmiş, mallarına el koymuştur. Şemseddin Cüveynî'ye muhalefet eden Fahreddin Müstevfî ve Hüsameddin Hacib de ittifak yapmış ve Buka'yı ona karşı kışkırtmışlardır. Buka emirlerin kışkırtmasıyla Cüveynî'ye baskısını artırdığında Şemseddin Cüveynî vasiyetnamesini yazmış, kısa süre sonra 1284'de öldürülmüştür. Buka Tebriz'e Şemseddin Cüveynî'nin mallarına el koymak için Emir Ali'yi göndermiş, hapsedilen oğlu Yahya'yı da şehit ettirmiştir.[611]

Vezir Buka'nın kardeşi Emir Aruk, Bağdat bitikçileri topluluğuyla Argun'un yanına geldiğinde hizmetinde Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hace Harun bulunmaktadır. Aruk korkusuzluğu ve kardeşi Buka'nın gücüne güvenerek Mecdeddin İbnül Esir ve Fahreddin Müstevfî'nin kardeşi Sadeddin ve Ali Cekiban'ı Argun'a danışmadan öldürmüştür. Mecdedddin İbnül Esir, Argun Han'ın kardeşi Geyhatu'nun yakını olduğu için bu kardeşinin Aruk tarafından katledildiğini ve Aruk'u kışkırtanın Harun olduğunu Geyhatu'ya söylenmiştir. Geyhatu da Rum'a giderken Harun'u yanına almış ve Aladağ'da şehit etmiştir. [612]

Argun Han budist olmasına rağmen dönemin Müslümanlarının desteğini kazanmıştır. Veziri Buka'nın darbe girişiminden sonra öldürülmesi Şerafeddin Zencanî'nin sayesindedir. Buka, Argun'un yerine şehzade Cuşkab'ı geçirmek

---

[611] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 206.; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 152-156.
[612] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 157.

istemiştir. Ancak Reşidüddin olayları Buka'nın tarafından değerlendirip ona kötü bir yakıştırmada bulunmamıştır. Hatta devlet adamlarının kendisine karşı olan kıskançlığını anladığında Argun yerine Cuşkab'ı hanlığa getirmeyi planladığını yazmıştır. Cuşkab bu tertibi Argun'a haber ettiğinde Buka öldürülmüş, Bağdat'ta yerine Yahudi tabip Sadüddevle getirilmiştir. Argun'u Buka'yı öldürmeye ikna eden Tagaçar'ın naibi Şerafeddin Zencanî'dir. Çünkü kendisinden Fars'ın bakıyesini istediği için Buka'ya saldırmış ve hana Tebriz'e Bağdat'tan yarlıg ile giden elçilerin Argun Han'ın değil Buka'nın tamgasına dikkat ettiğini, Emir Ali'nin Buka'nın tamgası olmayan hiçbir elçiye kıymet vermediğini, Argun'dan daha güçlü bir konumda olduğunu anlatmıştır.[613].

Argun, 27 Eylül 1286 Tebriz'den Arran'a gittiğinde saçlarını tararken dökülen saçlarının sebebini İzzeddin Tahir'in oğlu Vecih'in verdiği zehir sebebiyle olduğunu düşünüp onu öldürtmüştür. İzzeddin Tahir, Abaka'nın Horasan valisidir ve oğlu Vecih de babasının ölümüyle Horasan valiliği yapmıştır. Hace Vecih'in oğlu Nizameddin Yahya da Gazan tarafından Anadolu'nun mali işleriyle görevlendirilmiş ancak Alamut İsmaililerini kullanıp Anadolu'da suikast faaliyetleri düzenlediği anlaşılınca yakalanıp öldürülmüştür. Argun'un Vecih'i kendisine zehir vermekle suçlaması muhtemelen İsmailileri kendi çıkarlarına karşı kullandıklarına dair bilgilerden haberlerinin olmasındandır. Argun'un sufilere karşı bir baskısı söz konusu olmamıştır. [614]

Argun Han, 1284-85'de Tunskay, Bağdat şıhneliğiyle görevlendirildiğinde, Bağdat'ta kabiliyetli ve zengin olan Ebherli Mühezzibüddevle'nin oğlu Hibbetullah'ın oğlu Sadüddevle'yi naibi ve hacibliğine atamıştır. Reşidüddin Fazlullah onun göreve getirilmesi hakkında, *"Gerçi başka çıkar yolu yok, kabiliyeti, iş bilirliği ve durumlara vakıf olduğundan bütün yetkileri elinde toplamıştı"* der. O sıralarda Bağdat şıhneliği Sahib Divan Alâeddin Cüveynî'nin bendezadesi Kutlukşah ve nökerlerinden Mecdeddin Kubetî'nin elindeyken onun gelişiyle güçleri zayıflamıştır. Sadüddevle giderek konumunu sağlamlaştırıp gücünü artırınca, Melik

[613] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 160-161.
[614] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 79, 158; Aksarayî, *Müsâmeretü'l - Ahbâr*, s.214-216, 223.

Celâleddin Simnânî, padişahın bir Yahudiyi kendisinin üzerine çıkarıp beslediği sitemini ulu orta konuşmuştur. Onun konuşmalarını Argun'a bildirmişler, Argun da Karadağ'da 1289 senesinde Celâleddin'i öldürtmüş, Sadüddevle'yi vezirliğe tayin etmiştir.[615] Sadüddevle'nin devlette hâkim oluşuyla Cüveyni ailesinin son fertleri de ölüme mahkûm edilmiş, Şemseddin Cüveynî'nin çocuklarından Mesud ve Ferec'ul Lah Tebriz'de, Ali Kaşan'da, Yisudar da Yezd'de öldürülmüştür. Şemseddin'in oğullarından bir tek Zekeriya Abhaz'da olduğundan kurtulmuştur.[616]

Cüveynî ailesinin konumunu Argun döneminde Yahudi Sadüddevle ailesi almış, Reşidüddin Fazlullah da bundan memnuniyet duymuştur. Sadüddevle, Bağdat ve Irak'ta Cüveynî ailesi öldürülünce kardeşleri Fahrüddevle, Mühezzibüddevle, Cemaleddin Descirdanî'yi Bağdat hâkimliği ile görevlendirmiştir. Fars'ı Müntecibüddevle Müneccim oğlu Şemsüddevle'ye, Diyarbakır'ı kardeşi Eminüddevle'ye, Tebriz işraflığını amcaoğlu Mühezzibüddevle'ye vermiştir. Reşidüddin Fazlullah, Sadüdevle'nin divan işleri ve vergi toplama konusunda yetenekli olduğunu anlatır.

Argun dönemi yönetimde güç dengeleri değişmiş, ünlü Cüveynî ailesinin neredeyse tüm üyeleri katledilmiştir. Argun Han'ın yakın çevresinde birçok Müslüman bulunsa da Müslümanlardan ya da İslam'dan etkilenmemiştir. Ancak Argun Han, sufi Kutbüddin Şirazî ile yüz yüze tanışıp, saygı duymuştur. 1290 senesinde Kutbüddin Şirazî Argun'un yanına gelip çizdiği haritayı ona sunmuştur. Kutbüddin Şirazî, Rum vilayetlerini anlattığı için Argun Han'ın onunla konuşmak çok hoşuna gitmiştir. Argun, Rum'un içerisindeki Amuriyye'ye(Afyonkarahisar) özel ilgi gösterip anlatmasını istemiş ve Şirazî'ye *"geri geldiğimde gel konuşalım. Çünkü çok hoş konuşuyorsun."* diyerek duyduğu yakınlığı dile getirmiştir.[617] Argun Han'ın Kutbüddin Şirazî ve Alaüddevle Simnânî'den başka bir sufi ile görüşmesi bilinmiyor. Ancak Han budist olsa da Müslümanları kendi tebaası olarak görmüş, Tebriz'e gittiğinde Ramazan bayramı yaklaştığı için şehre dört minber koyulmasını

[615] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 159-166.
[616] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 167.
[617] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 169.

emretmiş, bayramda bütün Müslümanlar bayram namazı kılmış, kadılar ve hatipler hilatlerle hanın yanından dönmüştür.[618]

4 Mart 1291'de Tagaçar ve diğer emirlerin Sadüddevle ile aralarının açılmış olmasından dolayı devletin güçlü emirlerinden Cuşi, Kuçan, Ordu Kiya ve Sadüddevle öldürülmüş, oradaki Müslüman ve Yahudilerin evleri yağmalanmıştır. Kısa süre sonra da Argun 1291 senesinde Arran bahçe mevkiinde vefat etmiştir.[619]

I.V Geyhatu (1291-ö.1295)

Geyhatu İslamiyet'i kabul etmemiş olmasına rağmen Ayşe, İltüzmiş ve Padişah Hatun adlı üç tane Müslüman kadınla evlidir. Ayşe Hatundan da üç tane kızı olmuş ancak Ula Kutlug, İl Kutlug, Ara Kutlug olan kızların isimlerinden Müslüman olup olmadıkları anlaşılmamaktadır. Ayşe Hatun Celayir, Anadolu'da iken Müslüman olmuş İlkay Noyan'ın oğlu Togu Noyan'ın kızıdır. Muhtemelen Mevlevi tesiriyle İslamiyet'i kabul etmiştir. Çünkü Geyhatu'nun diğer hanımı Kirman emiri Kutbeddin'in kızı Padişah Hatun da Mevlevilere intisap etmiş ve Ulu Arif Çelebi'nin sevenlerinden olmuştur. Geyhatu'nun karılarının Müslüman oluşu ve sufilerle yakınlığı Geyhatu Han'ın da sufilere karşı menfi bir düşünceye sahip olmadığına işaret sayılabilir.[620]

Geyhatu'nun hanımlarından sufilere intisap etmişler varken daha sonra veziri olacak Sadreddin Zencanî'nin dönemin hâkim sufilerle irtibatından kaynaklar bahsetmemiştir. Sadreddin Zencanî, Kazvinli Baba adlı birini Kazvin'e gönderip kendi kardeşi Kutbeddin'e Geyhatu'nun Türkmenlere ve Karamanlılara yenilip ümeranın şehzade Anbarçi'yi tahta geçirmek için karar verdiğini bundan dolayı Horasan'a gitmeyip Arran'a Anbarçi'nin yanına dönmesi ve hadiseyi araştırmasını haber etmiştir. Kesin bir şey söyleyemesek de muhtemelen 'Kazvinli Baba'olarak bahsedilen kişi bir derviştir ve Zencanî'ye hizmet etmektedir. Kutbeddin, Kazvinli Baba'nın getirdiği haberi alınca, bu durumu şehzade Anbarçi'nin hizmetindekilerden olan Şeyh Cemal-i Şirazî'ye söylemiştir. Şehzade ihtiyatlı davranıp nökerlerinden

[618] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 170.
[619] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 171-172.
[620] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 643; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 176.

Molayid'i Şiktur Noyan'a yollamıştır. Yolda Sadreddin Zencanî elçi Molayid'e Şiktur Noyan'a gitmesinin uygun olmadığı, hemen dönüp Anbarçi'nin tahta oturması gerektiğini anlatmıştır. Anbarçi uyanık davranarak Sadreddin'in söylediklerini onaylıyor gibi davranmış, Geyhatu'nun iyi olduğu bilgisini alınca da doğrudan Şiktur Noyan'a gidip Sadreddin'in sahtekârlık yaptığını fark edip olayları ayrıntılı olarak haber etmiştir. Bu hadiseler olurken Geyhatu 1292'de Aladağ yaylağında tahta oturmuştur.[621]

Sadreddin Zencanî, Geyhatu'yu yetiştirenlerden Burakçin İgaçi aracılığıyla vezirliği getirilmiştir. Sadreddin, Geyhatu'dan kendisine Sadr-ı Cihan kardeşi Kadiü'l-kudat olan Kudbeddin için Kutb-i Cihan, amcaoğluna da Kıvamü'l-Mülk lakaplarını almıştır.[622] Aynı aileden üç Müslüman yönetici Geyhatu dönemindeki güçlü kişilerden olmuştur. Vezir Sadreddin Zencanî'nin de önderlik ederek Çav uygulamasının kabul edilmesi halkın rahatsızlığına sebep olmuştur. Bu rahatsızlığı bir sufi Geyhatu pazardan geçerken vezir Sadreddin'in atının dizginini tutarak şu şekilde dile getirmiştir: *"Yanmış ciğer kokusu dünyayı sardı, Duymadıysan yazıklar olsun sende olan buruna".* Sadreddin Zencanî, dervişin bu sitemini duyduğunda etkilenerek çav uygulamasını kaldırmış ve alışveriş, ticaret yeniden altın ile yapılmaya başlamıştır. Sadreddin Zencanî'nin meşhur sufilerle yakınlığı bilinmiyor olmasına rağmen vezirlik öncesi ve vezirliği sırasında yaşadığı bahsedilen hadiselere bakıldığında sufileri idarede kullandığı ve itibar ettiği açıkça görülür. Eğer, Geyhatu sufi zümrelere karşı özel bir düşmanlık besleseydi ne veziri ne de karısı muhtemelen sufilerle bu kadar açık iletişim halinde olamazdı. [623]

Bağdat kâtiplerinden ve amillerinden olan Cemaleddin Descirdanî, Baydu ve yanındakilerle ittifak ederek onların silah, hayvan gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Baydu'nun isyanı, Baydu'nun Geyhatu tarafından Bağdat şıhneliğine atanan Muhammed Şökürçi'yi öldürmesi için Bağdat'a elçiler gönderdiği sırada başlamıştır. Tagaçar da gizlice Baydu'yu isyana teşvik etmiştir. Geyhatu savaş yerine Rum'a gidecekken "hizmetinde bulunan bazı düşüncesizler" dediği kişilerin önerisiyle

[621] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 179-180.
[622] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 181-183.
[623] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 182-183.

savaşa karar vermiştir. Beşikte olduğu yıllardan beri hizmetinde olan Tuku'nun oğlu Emir Hasan da adamlarıyla Baydu'nun tarafına geçince Geyhatu mağlup olup, 1295'de öldürülmüştür.[624]

Geyhatu Han, Erdebil yakınlarındaki bir köy tekkesine vergi muafiyeti sağlanmıştır. Tekkenin kurucusunun ismi 'Büyük Emir Baytmiş Ağa Kuşci'dir. Pfeiffer, Baytmiş'in bir köyün gelirini tekkeye verdirmesi ve emrin muhafazası için İlhan'dan ricada bulunmasını, Moğol eliti ile sufiler arasındaki ilişkilerin kapsamının genişlediği izlenimini uyandırdığını düşünür.[625]

İbn Bezzaz, Geyhatu'nun kızının İbrahim Zahid Gilanî'nin muhip ve müritlerinden olduğunu ve onları maddi olarak desteklediğini söyler. Geyhatu'nun kızının Zahidilere karşı olan sevgisinden ve onlara maddi yardım yaptığından bir han olarak haberinin olmaması düşünülemez. Kızını engellemediği ve Zahidilerin menkıbesinde Geyhatu'ya karşı olumsuz bir hikâye anlatılmadığına göre Geyhatu Han, Teküder gibi onların karşısında durmamış, Han Zahidilere karşı müsamahalı bir tavır sergilemiştir. [626]

Geyhatu'nun kızı Zahidilere intisap etmişken Eflâkî'de de Geyhatu'nun karısı Paşa(Padişah) Hatun'un Mevlevilere bağlanmış olduğu anlatılır. Anlatılanlara göre Paşa Hatun Erzurum'da bulunmuş, burada Arif Çelebi ile tanışıp sohbet etmiştir. Arif Çelebi'nin Konya'ya dönmesine izin vermemiştir. Arif Çelebi, Hatun'un yaptığı uygunsuz bir davranış yüzünden Erzurum'dan Konya'ya dönmüştür. Ancak Hatun vefat ettiğinde Bayburtlu Ahi Emir Ahmed ile birlikte Erzurum'a gitmişlerdir. Hatun'un yakınları onları karşılamış, Arif Çelebi Hatun'un odasına girip onu kucaklayıp affettiğini söyleyip başında rubailer okumuştur.[627]

Geyhatu'nun menkıbevi şekilde de olsa *Ariflerin Menkıbeleri*'nde ismi geçer. Eflâkî'de Geyhatu Konya üzerine hareket etmiş saldırmadan önceki gece ise Mevlânâ'nın onun boğazını sıkarak bu işgalden vazgeçip askerlerini geri çekmesini

---

[624] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 184-186.
[625] Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", s. 646.
[626] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ*, s. 292.
[627] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 643-644.

yoksa canını kurtaramayacağı söylemesine korkarak uyanmıştır. Bu korkuyla Konya istilasından vazgeçmiş ve dergâha gidip Sultan Veled'i ziyaret etmiştir. Eflâkî, Geyhatu'nun bu hadiseler sırasında tanıştığı Ahmed'i kendine baba olarak kabul ettiğini ve Sultan Veled'e de mürit olduğundan bahseder. Geyhatu devri İlhanlıların yoğun olarak İslamlaşmaya başladığı bir dönem olmuş ve Müslüman olan Moğolların muhakkak bir tasavvuf ehliyle irtibatı görülmüştür. Geyhatu, İslamlaşmanın bu kadar hızlı olmasından rahatsızlık duymamış karıları ya da kızına bu konuda bir baskı uygulamamıştır. Kendisinden sonra gelecek İlhanlı hanları da İslamiyet'i kabul edecek ve İlhanlıların Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap coğrafyasındaki özellikle Budist tavrı son bulacaktır.[628]

I.VI Gazan Han (d.1272- 1295-ö.1304)

Gazan ilk çocukluk yıllarını dedesi Abaka'nın yanında geçmiştir. Gazan 3 yaşındayken dedesinin yanına gelmiş, 5 yaşında ona Moğolca ve Uygurca öğretilmeye başlanmıştır. Gazan 10 yaşına eriştiğinde Abaka onu Selçuk Hatun'un eğitimine vermiş ve Demavend'e yerleştirmiştir. Gazan Han'ın Hıtaylı ve Moğol bir dadıdan sonra eğitimiyle ilgilenen kişi Türk Müslüman hükümdar ailesinden Selçuk Hatun olmuştur. Abaka'nın yanına verdiği bahşilerin teşvikiyle Gazan İslamiyet'i kabul edene kadar putperestliği desteklemiştir. Başlangıçta aldığı bu eğitim ile putperestlikte kalıp büyük puthaneler inşa ettirmişse de Nevruz'un telkinleriyle ve Sadreddin İbrahim Hammuye'nin vesilesiyle İslam'ı tercih edip bütün İslam dışı mabetleri yıktırmıştır. Han'ın İslamlaşmasıyla Moğol halkı ve idarecisinden pek çok kişi de İslam'ı kabul etmiştir. Gazan, İslamiyet'in gereklerini yerine getirmiş o sene Ramazan ayına girildiğinde oruç da tutmuştur. [629]

Gazan Han, babası Argun Han döneminde 1284 senesinde Horasan-Mazenderan bölgesinin idaresiyle görevlendirilmiştir. Emir Nevruz da bu sırada onun yanındadır ancak Argun'un veziri Buka'nın öldürülmesinden sorumlu tutulacağı korkusuyla Gazan'ın yanından ayrılmış ve on sene boyunca asi gibi

[628] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 282-283, 456-457.
[629] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 189-194, 242; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 281; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 227; Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 144-145.; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 488; Şihabeddin Fazlullah el- Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 414.

hayatını sürdürmüştür. 1294 senesinde itaat ettiğini bildirerek yeniden Gazan'ın hizmetine girmiş ve Baydu'ya karşı onun yanında yer almıştır. Baydu mağlup edildiğinde, Gazan'ın hanlığa geçişi hemen öncesinde Müslümanlar Kur'an-ı Kerim üzerine, Moğollar altın üzerine yemin etmiştir. Nevruz bu esnada Gazan'ı İslam'ı tercih etmeye yönlendirmiştir. Gazan, bir süredir bu konuyu düşündüğünü dile getirmiş, Nevruz da yeniden Gazan'a Müslüman olmasını teklif etmiştir. Gazan da kabul ederek Şeyh Sadreddin İbrahim'in huzurunda İslamiyet'i kabul etmiştir. Gazan'ın kendi ifadesine göre o uzun zamandır İslamiyet'i kabul etmeyi düşünmektedir ve araştırmaktadır. Gazan, İslamiyet hakkındaki bilgileri Kübrevilerden Şeyh Sadreddin İbrahim'den almıştır. Reşidüddin, Sadreddin İbrahim b. Kutbu'l-evliya şeyh Sadeddin Hammuye'nin çoğu zaman padişahın yanında oturduğunu, Gazan'ın sürekli ona İslam'ın nasıl bir din olduğunu sorup anlatmasını istediğini kaydetmiştir.[630]

Gazan Han'a İslam'ı telkin eden Nevruz ve kardeşlerinin de İslamiyet'i kabulünde muhtemelen Hammuye ailesi etkili olmuştur. Çünkü Gazan'ın hanlığa geçeceği sırada yanında Şeyh Sadreddin İbrahim'in bulunup, Nevruz'un Han'ı ısrarla İslamiyet'i kabule yönlendirmesi Şeyh İbrahim'in vesilesiyle olmasını istemesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca Nevruz, Şeyh Sadreddin İbrahim'e onunla birlikte hacca gitmek istediğini, han izin verse de vermese de niyetinin bu olduğunu söylemiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın anlatısına da dikkatli bakıldığında Reşidüddin Şeyh Sadreddin İbrahim'in Han'ın İslamiyet'i kabulü için sadece orada bulunmadığını uzun süredir Gazan'ın yanında olup onun sorularını cevapladığı anlaşılır. [631]

Muineddin Natanzî, Reşidüddin'den farklı bir anlatı olarak Şeyh Sadreddin İbrahim Hammuye'nin Gazan'ın hanlığını tebrik etmek için 1295 senesinde onun yanına uğradığından bahsetmiştir. [632] Osman G. Özgüdenli de Natanzî'nin görüşünün daha doğru olabileceğini ve Şeyh Sadreddin İbrahim'in olayları değiştirerek Nevruz'un davetiyle kendisini Gazan Han'ın yanına gelmiş gibi gösterdiğini

---

[630] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 242-243; Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s. 281-282

[631] Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, s. 95; Hamdullah Müstevfî Kazvinî*, Tarih-i Güzide,* s. 488.

[632] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi,* s. 156.

düşünür.[633] Hamdullah Müstevfî Kazvinî ve Devletşah, Gazan'ın İslamlaşmasının Nevruz'un telkinleriyle olduğunu söylemiştir. Devletşah ayrıca Gazan'ın, Nevruz'a eğer Tanrı'nın kendisine Baydu'ya karşı zafer verirse Müslüman olmayı ahdettiğini anlatmıştır. Ancak Reşidüddin'in anlatımında Gazan daha önce Müslüman olmuş ve Baydu'ya karşı zafer kazandıktan sonra Müslüman olduğunu ilan etmiştir.[634]

Reşidüddin'in Gazan'ın İslam'ı tercih etmesinin sebebi olarak, *" 'Allah kimi doğru yola iletmek isterse, onun kalbini İslam'a açar.' hükmünce de iman nurlarını uğurlu göğsünde güçlendirdi. Allah'ın yardımı onun benliğini sardı ve 'gerçek olan şu ki, İslam da gayet sağlam ve açık bir dindir. Dünya ve din ile ilgili olan faydaları içeriyor. Resulün mucizeleri cazip ve açıktır. Zaman sayfalarında onun doğruluğunun alametleri apaçık ortadadır. Şüphesiz devamlı onun farzlarını, vaciplerini, nafileleri ve yapılması beğenilen şeyleri yerine getirip korumak Hakka bağlar. Ancak putlara ibadet etmek, sırf kabiliyetsizlik olup akıl ve bilimden çok uzaktır. Düşünce ve yetenek sahibi birinin cansızların önünde başı yere koymak cahillik ve aptallıktan başka bir şey değil. Ruh ve akla sahip olan insanın önünde de akıl açısından çirkin gözükür. Kesin olarak bilinir ki, mükemmel olan hiçbir insan önünde başını yere koymaya razı olmaz. Doğrusunu söylemek gerekirse putun sureti halkın geçtiği ve çiğnediği kapı önünde bulunmaya layıktır. Aynı şekilde bütün halkın Müslümanlıkta ittifak etmesi ve putperestliği reddetmesi yersiz değil."* diyerek açıklama yapar. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin de niçin İslam'ı kabul ettiği Gazan'ın İslam'ı kabul nedenini açıklarken kendi düşüncelerini de söylemesiyle açığa çıkar. Ancak o ne kendisi ne de Gazan'ın İslamiyet'i kabulünde Şeyh Sadreddin İbrahim'in etkisinden söz eder. Ancak yine de Şeyh Sadreddin'i, 'Kutbü'l-evliya, büyük şeyhzade' olarak tavsif eder. O İslamiyet'in daha çok akli bir kıyasla ve akla dayanarak din ve dünyevi faydalarına bakıp kabul edildiğine odaklanır.[635]

Gazan, 1 Haziran 1295'te Şeyh Sadreddin İbrahim Hammuye'nin huzurunda emirleriyle beraber tevhit getirerek Müslüman olmuştur. Hatta Gazan, Sadreddin

---

[633] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 97.
[634] Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK, s. 488; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 282.
[635] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 242-243; Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârîh'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 73, Ankara, 2015, s. 210.

İbrahim'in verdiği suf(yün) hırkayı giymiştir. Gazan ve etrafındakiler, o ay toylar düzenleyip, ibadetle vakit geçirmiştir. Han, âlimleri ve sufileri güzelce ağırlayıp, hediyeler vermiştir. Özel olarak Ebul Vefa'nın türbesine çeşitli köyler vakfetmiştir. Ramazan ayı girdiğinde imamlar ve şeyhlerden oluşan bir toplulukla birlikte itaat ve ibadetle meşgul olmuştur. [636] Amitai, Gazan Han'ın kendisine giydirilen hırkanın anlamını bilip bilmediğinden emin olmadığını söylese de tasavvufa intisap ettiğini ve 1303 senesinde hayatının sonlarına doğru inzivaya çekilip çile çıkardığını söyler. Ancak Gazan'ın küçüklüğünden beri sıkı bir dini eğitim aldığı, Sadreddin İbrahim'i yanına çağırttığı göz önüne alınırsa giydiği hırkanın anlamını bilmemesi gibi bir durum söz konusu olamaz.[637]

Reşidüddin, Gazan Han'ın Müslüman oluşunu, *"İslam padişahı Gazan Han'ın imana gelip Müslüman olmasının doğruluk ve samimiyetten olduğu, riya ve gösteriş kuşkusundan uzak ve temiz bulunduğu bütün akıl sahiplerine gizli değildir. Çünkü padişahlığın büyüklüğü ve heybeti ile hükümdarlık gücünün olgunluğuna sahip olan kimsenin zorlamayla bu kararı alması düşünülemez. Varlıkta ve çok zenginlikte de riya yapmak mümkün değildir."* diyerek o dönemde bazı hanlar için kullanılan siyasi menfaatleri uğruna din değiştirdi gibi eleştirilerin asılsız olduğunu belirtmek istemiştir. [638] Muhtemeldir ki Reşidüddin Fazlullah o dönem İbn Teymiyye gibi fakihlerin tenkitlerine karşı böyle bir paragraf yazma ihtiyacı duymuştur.[639]

1295 senesinde Gazan Han Müslüman olarak Tebriz'de tahta geçtiğinde, halka şeriata uygun görülen şeyleri yapmalarını, yasaklanmış şeylerden sakınmalarını, hayırlı işlerle uğraşmalarını ve kötülüklerden uzak durmalarını bildirmesi için her yere elçiler göndermiştir. Gazan'ın puthaneleri ve putların mabetlerini tahrip edip dağıtmış, Hintli ve Yahudilerin havralarını, Hristiyanların kiliseleri ve Mecusilerin deyrlerini yıktırmayı tekrar duyurmuştur. Putları kırıp, değneklerin başına bağlayıp şehrin her tarafında gezdirtmiştir. Boyun eğen ve hizmet

---

[636]Charles Melville, "Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan", s. 16; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 243; Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefîk Ve'l-Hâfîdü'l-Halîk,* s. 423; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 227.

[637] Reuven Amitai, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", s. 34.

[638] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 243; Şahin, "Câmîu'Tevarih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", s. 210.

[639] Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti,* s. 191.

eden herkese makam ve mevki dağıtmış, isyan edenleri de görevlerinden almıştır.[640] Gazan Han sadece bireysel olarak İslamiyet'i kabul etmekle kalmamış hem İlhanlı coğrafyasındaki Müslüman halkı çirkin işlerden uzak tutmaya çalışmış, hem de İslam dışı mabetleri yıktırıp yeniden İlhanlı coğrafyasında farklı dinlerin canlanmasını engellemeye çalışmıştır. Ancak Melville, Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulünü kendi ordusundaki ve Baydu'nun ordusundaki askerlerin kendisinden daha önce İslam'ı kabul ettiği için onlara uyum sağlamak maksadını güttüğünü düşünür. Eğer durum böyle olsaydı muhtemelen Gazan halkın kendi arasındaki inanışlarına karışmaz, İslamiyet'i yaymak için çaba sarf etmezdi. Ordunun İslamlaşmasını ve kendisini tanımalarını yeterli görürdü.[641]

Gazan Han, İslamiyet'i Sadreddin İbrahim Hammuye vesilesiyle kabul etmiş, askerlerinden ve emirlerinden bir grupta Rifaîlere saygı duymuştur. Gazan Han'ın 1299-1300 senesinde çıktığı Suriye seferinde askerlerinden bir grup ve emiri Kutluşah, Salih er-Rifaî'yi ziyaret etmiştir. Tarihi kayıtlarda Gazan Han'ın ismi sadece İbrahim Hammuye ile anılmışsa da diğer tarikatlara karşı bir baskı uyulamamıştır. Ancak Hamdullah Müstevfî, Gazan Han ve Moğolların çoğunun İslamiyet'i kabulünde Sadeddin Kutluk Hace-i Halidî Kazvinî isimli bir şeyhin etkisinden de söz eder. Askerlerinin ve emirlerinin farklı sufilerle irtibatı ve görüşmesini sınırlandırmamıştır. O sadece gayrimüslim unsurların mabetlerini tahrip ederek kendi topraklarında farklı dinlerin yeniden güçlenmesini engellemeye çalışmıştır. [642]

I.IV.I Emir Nevruz'un Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulüne Etkisi

Gazan Han, emirlik ve vezirliği han olduğunda Nevruz'a vermiştir. Nevruz'un yaptığı ilk işlerden biri tamgaları İslamileştirmesidir. Reşidüddin, Nevruz'un bu icraatını ayrıntılı şekilde onun ağzından yazar, *"buyruklar ve fermanların üzerine vurulan al tamgalar, zamanımızda İslam'ın ve imanın örtüsü göründüğünden, padişah da İslam sünnetleri ve Hanefi mezhebine uyup ona tabi*

---

[640] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 248-249; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 227.

[641]Charles Melville, "Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan". s. 161.

[642] Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 550; İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", s. 23; Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, 2016/1, S.45, s. 119.

olduğundan, eğer ferman buyrulursa, onun fermanları üzerine yüce Allah'ın isimleri ve Resullulah sallallahu aleyhi vesselamın ismiyle süslememiz daha iyidir. Ayrıca altamgaların dört köşe olan şeklini de daireye çevirelim. Çünkü şekillerin en üstünü dairedir. Böylece görünüşünde de bir değişiklik yapmış oluruz. Aynı şekilde divan üyelerinden kimin hangi işe bakacağı belli olsun ve her birinin nişanlarının yeri ile alametleri tespit edilsin. Diğer taraftan memleketlerden ve vilayetlerden bazıları mamur ve bayındır, bazıları ise harap ve perişandır. Padişah bunlar hakkında ne hüküm verecek?" Nevruz iş başına gelir gelmez Han'a İslami kurallara göre hareket etmeyi tavsiye etmiş, Sünni ve Hanefi olduğunu vurgulamış, sorunların nasıl çözüleceği ve hanın bu konudaki kararlarının ne olacağına dikkat etmiştir. Gazan Han, Nevruz'un tüm isteklerini kabul edip onu himayesine almıştır. Ancak sahib divanlığa daha önce söz verdiği için Sadreddin Zencanî'yi, Uluğ Bitikçiliğe Şerafeddin Simnânî'yi, istifa divanına Muineddin'i, işraflığa da Melik Fahredin Hasan'ı getirmiştir. Tebriz kalesi hâkimiyetini de Şerafeddin Abdurrahman'a bağışlamıştır. Gazan Han'ın yaptığı yeni atamalara bakıldığında Müslüman olmayan kimse yoktur. Gazan Han ile İlhanlı Devleti artık bir İslam Devleti haline gelmiştir. Ya da en azından Han idarecilerin hepsini Müslümanlardan seçerek Müslüman olmayan Moğollara yönetimde yer vermemiştir. Gazan Han, hem yeni han olduğunda hem de İslamiyet'i kabul ettiğinde emirlerinden Nevruz ondan çok daha erken bir tarihte Müslüman olmuştur. Nevruz, uzun süre Moğolların Horasan-Mazenderan valiliğini yapmış Argun Aka'nın oğludur. Ayrıca Nevruz, Abaka'nın kızı Togançuk ile evlenmiş ve İlhanlıların damadı olmuştur. Emir Argun Aka'nın İslamiyet'i kabul ettiğine dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Ancak Nevruz'un İslamiyet'i kabulü ve kardeşlerinin isimleri arasında Hacı, Hacı Narin gibi isimlerin olması Argun Aka'nın Nevruz dışındaki oğullarının da İslamiyet'i kabulünün göstergesidir. [643]

Emir Argun Aka, İlhanlılar ve öncesinde de coğrafyaya hâkim olan Bahaeddin Cüveynî ile yakın olmuştur. Genceli Kiragos Argun Aka'nın Müslüman olduğundan bahsetse de oğlu Nevruz'un İslam'ı ne zaman ve nasıl kabul ettiği hakkında bildiğimiz kadarıyla bir kayıt yoktur. Ancak diğer çocukları da Müslüman

[643] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 249-250.

olduğuna göre Nevruz da küçüklüğünden itibaren İslamiyet'i tanımıştır. Hatta iyi bir eğitim almış, Farsça ve İslam tarihi de öğrenmiştir. Nevruz'un en azından Gazan Han'ın 1295'de hanlığı öncesi İslamiyet'i onun da telkinleriyle kabulü bilindiğine göre 1295 öncesinde Müslümandır. Nevruz İslamiyet'i kabulüyle şeri kurallara uygun yaşamaya çalışmış, Sistan bölgesinde gayrimüslimlere karşı savaşmış ve Hristiyan mabetlerini camiye dönüştürmüştür. [644] Gazan Han'ın da 1295'deki ilk icraatları arasında aynı komutanı Nevruz gibi başkent Tebriz, Bağdat ve diğer İslam beldelerinin hepsinde puthaneleri, kiliseleri ve havraları, harap etmeleri için yarlıg hükmü çıkarttığı görülür. [645] Abdurrahman Câmî de Nevruz'un Kübrevilerin Hammuye koluna mensup olan Rükneddin Alaüddevle'yi ziyaret ettiği ve şeyhe ceylan hediye ettiğinden bahseder.[646]

Abdurrahman Câmî'nin anlattığı hikâyenin aynısını Alaüddevle Simnânî de yazar. Nevruz, Alaüddevle'nin hediyesini kabul etmesi için kendisine, *"Bu ceylanı ben kendi yaptığım okla, ordu kurulup yağma yapılmadan evvel eski atalarımdan nesilden nesle kalan at üzerinde vurdum."* demiştir. Alaüddevle Simnânî, Nevruz'un getirdiği ceylanı niçin kabul etmediğini Cemaleddin Dergizî'nin şu hadisesi üzerinden söyler: *"Hemedan civarında yaşayan Moğol emirlerinden biri ona mürit olduğu iddiasında bulunur. Bir gün huzuruna gelerek iki ördek bırakır. 'Bunu benim şahinim tuttu, helaldir efendimiz yesin' der. Mevlânâ Cemaleddin, 'Mesele ördekte değil, acaba senin şahinin dün gece hangi yaşlı kadının tavuğunu yedi ki bugün bu kuşu yakalama gücü buldu. Onu alıp götür, çünkü bu sizin için uygundur."* rivayetini anlattıktan sonra Simnânî*, "Şimdi acaba senin atın hangi mazlumun malını yedi de bugün bu hayvanın peşinden koşma gücü buldu, sen de onun sırtına binerek bu ceylanı avlayabildin?"*[647]

Nevruz, Memlüklerle ittifak yaptığına dair iddialar üzerine 1297 senesinde idam edilmiştir. Hamdullah Müstevfî, Gazan'ın Nevruz'un Memlüklerle anlaşma

---

[644] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 419-420; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası(1220-1265)*, Çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınevi, İstanbul 2018, s.142-143; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 76; Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, c. LXXVI, Ankara, 2012, s.22-23.
[645] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 252.
[646] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 584-585.
[647] Alâüddevle-i Simnânî, Kırk Meclis/Çihil Meclis, s. 89-90.

yaptığına inandığını yazar. Nuri Ejderi de Emir Nevruz'un Memlüklere mektup yazdığını kaydetmiştir.[648] Devletşah, Nevruz hakkında, *"Emir Nevruz, İslam'ın saadetine mazhar oluşunun yansıra şehadet derecesine de nail olmuştur. Ne mutlu ona ki bu yüksek dereceye ulaştı."* diyerek Nevruz'un haksız yere öldürülerek şehit edildiğini söylemiştir.[649] Natanzî de Gazan Han'ın Nevruz'un öldürülmesinden son derece pişman olduğunu ve hapisteki oğlunu serbest bıraktırdığını kaydetmiştir.[650]

I.IV.II Gazan Han'ın İhtidasından Sonraki Faaliyetleri ve Düşünceleri

Gazan Han, İslamiyet'i kabulü sonrası altın bir çadır yaptırılmasını emretmiş ve Ucan Bağı mevkiinde halkın büyük bir kesimine toy tertip etmiştir. Tebriz'den Ucan'a gitmeden önce oraya devamlı akan sebil ve çeşmeler, muazzam havuzlar ve göletler yaptırmıştır. Havuz ve göletlerin etrafına çeşitli kuşlar yuva yapmıştır. Halkın geçtiği yolları ve otlakların sınırlarını belirleyebilmek için yol düzenlemeleri yapmış ve tebaasının mağdur olmasını engellemiştir. Han, yolların kenarına söğüt ve akkavak ağaçları diktirmiştir. Otlağın ortasına köşkler, hamamlar ve çeşitli imaretler yaptırmış, gelmeden önce çadırını da buraya kurdurtmuştur.[651] Gazan Han ayrıca İslam'ı yüceltmek için seyyidler, imamlar, kadılar, şeyhleri düzenlettiği toyda hazır etmiş, başka dinden ahali ve taifeler de çağırılmıştır.[652]

Yaklaşık yedi yıllık Müslüman bir hükümdar olmasına rağmen yaptığı icraatlardan ve konuşmasından samimi bir Müslüman olduğu, artık sadece vergi toplayan ve sultan unvanına sahip bir Moğol olmayıp Müslüman bir hükümdar gibi hareket ettiği görülür. Gazan Han tertip ettiği toyda çadıra oturup halka ihsanlarda bulunmuş, altın ve elbise dağıtmıştır. Üç gün üç gece Kura'n-ı Kerim okunmuş, her taife kendi inancına göre ibadet etmiştir. Toy gününde işlenmiş mücevherden hiç kimsenin görmediği bir taç takmış, işlemeli elbiseler ve kemer bağlamıştır. Bu şekilde dinlendikten sonra Gazan Han yeniden devlet işlerinin başına geçmiştir. [653] Gazan Han kendisi için kurdurduğu hususi çadırında devamlı emirler, vezirler,

---

[648] Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide,* TTK, s. 489; Nûrî Ejderî. *Gāzânnâme-i Manzûm,* s. 187-190.
[649] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 283.
[650] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi,* s. 159.
[651] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 288.
[652] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 288-289.
[653] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 289.

imamlar, kadılar, şeyhler, hafızlar, salihler ve ibadet edenleri ağırlamış, vakitlerini namaz, dua ve Kur'an-ı Kerim'i hatmederek geçirmiştir. [654]

Gazan Han'ın İslam'ın kurallarına uyduğu yazılsa da yakın çevresindeki kişiler geleneksel olarak eski adetlerinden olan ağaca kumaş bağlamayı devam ettirmiştir. Han, Nevruz'u Memlüklerle ittifak yaptığı iddiasıyla aradığı sıralarda konakladığı Kirmanşah bölgesindeki bir ağacın yanında kendisine bir ferahlık gelmiştir. Bu rahatlamandan sonra Nevruz işini çözünce yakınlarıyla bu ağacın yanına gelip iki rekât samimi bir şekilde namaz kılmış ve etrafındakilere, *"Rahatlıklarda ve zorluklarda büyük ve yüce Allah'tan yardım isteyin ve hiçbir durumda onun rahmetinden ümit kesmeyin. Hiçbir şey için öğünüp mağrur olmayın. Kesinlikle bilin ki, bir göz açıp kapama süresi kadar sizden uzak değil, kendi kudretinize ve gücünüze aldanmayın ve Allah'ın hamiyetinden korkun."* demiştir. Sonra da Allah'tan adalet ve insafını artırması için dua etmiştir. Reşidüddin'in anlattığı hadisede Han'ın kumaş bağladığı ya da bağlanılmasını istediği gibi bir ifadesi söz konusu değildir. Muhtemelen onun yanındaki gayrimüslimler ya da Müslüman olsa da eski adetlerini devam ettirenler ağaca çaput bağlamıştır. Nevruz'un katledilmesi sonrası kazandıkları başarıyı bu ağaç sembol olacak şekilde çaput bağlayıp kutlayanlar zamanla ağacın çevresinde konaklanan yeri ziyaretgâh haline getirmişlerdir. [655]

Reşidüddin Fazlullah, Emir Pulat Çing-sang'dan rivayetle Gazan Han'ın ceddinin amcasının da bir ağaca adak adaması ve zafer kazandıktan sonra onu süslemesi hikâyesini anlatır. Reşidüddin burada Gazan'ın amcasının ebedi Allah'a ibadet ettiğini söyler ama kastı bilinmez. Amitai, Reşidüddin'in bu konuda politik davranıp kendi düşüncelerini açıklamadığını söyler ve o Gazan'ın ve Moğollar arasında hala şamanist inanışların devam ettiğini belirtir. Ancak bakıldığında Gazan Han'ın atası hakkında anlatılan bu hikâyeden memnun olup bir saat o ağacın altında sema yapıldığı ve sonra oradan ayrıldıkları kayıtlıdır. Bu dinlenme hadisesi göz

[654] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 239-240.
[655] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 291.

önüne alınarak Han'ın ağaca tapınma ya da şamanist inanışları devam ettirildiğine dair bir hüküm verilemez. [656]

Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul ettikten sonra Müslüman bir hükümdar gibi hareket ettiğini 1301 senesinde Memlük Sultanı Melik Nasır'a gönderdiği mektupta da görebiliriz. Gazan Han yazdığı mektupta İslam sultanı olduğunu, Mardin ahalisinin Memlüklere karşı kendisinden yardım istediğini belirtmiştir. Anlaşılıyor ki Mardin ahalisi de Gazan Han'ın İslam sultanı olduğunu kabul etmiştir. Hatta Memlüklerin saldırılarına karşı Han'dan yardım isteyerek Han'a olan güvenlerini göstermişlerdir. Gazan Han, onların talebini kabul ederek Mardin ahalisini Memlüklerin yağmalarından kurtarmıştır. Han'ın Melik Nasır'a göndermiş olduğu mektupta Müslümanları himayede ne kadar titiz davrandığına da bir örnektir.[657]

Reşidüddin, Gazan Han'ın samimi Müslüman olması dışında olağanüstü bir tarafı olduğuna ve veliliğine de dikkat çeker. Gazan Han, küçük bir günahının kefareti için on yoksula yiyecek, elbise vermek ve kendi eliyle dağıtmak istemiştir. On yoksulu huzuruna çağırmalarını emretmiş, havas ve yakın adamlarından sayılan Mehter Necibedddin Ferraş ferman üzere on yoksulu dergâha getirmiştir. Kendi huzurunda onlara yiyecek vermiş, on elbiseyi hazineden getirmelerini söylemiştir. Gelen kişilere derin düşünceyle bakıp sekiz tanesine birer elbise vermiştir. İki elbiseyi Mehter Necibeddin'e verip, *"dışarı çık ve iki başka yoksul getir, bunları ona vereyim. Çünkü bu ikisi Hristiyan'dır."* demiştir. Mehter Necibeddin onların kendisine Müslüman olduğunu söylediklerini niçin Müslüman olmadıkları halde Müslümanım dediklerini sorduğunda, tamah için söylediklerini, ancak hana yalan söylemek istemedikleri için doğruyu ona söyledikleri cevabını vermişlerdir. Reşidüddin, Gazan'ın kişilere bakıp Müslüman olmadıklarını anladığı bu hikâyeyi Gazan Han'ın aziz ve yüce Allah'ın evliyalarından bir velisi olmasına açık bir delil olarak gösterir. Veli derken muhtemelen onun sufi tarafına işaret eder.[658] Ayrıca, Gazan Han, riyazet yapıp, çihil(40 gün halvette kalıp ibadet etme) için halvete

[656]Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 291-292; Reuven Amitai, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", s. 9.
[657] İbni Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire,* Çev. Ahsen Batur, Selenge,Yayınevi, İstanbul 2013, s. 105-106.
[658] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 298-299.

girmek istediği için bir çadır kurdurmuştur. Yanına sadece belli kişiler girmiş ve çok az yemek yemiştir. Reşidüddin'in anlattığı hadiselere bakıldığında Gazan Han yalnızca sufileri sevip desteklememiş, kendisi de sufi gibi yaşamaya çalışmıştır.[659]

Gazan Han, Sünni sufilere yakın olmuş, Ahmed Teküder'in yaptığı gibi batını karakteri ağır basan gruplara taviz vermemiştir. Bu gruplardan biri Yakubilerdir. Reşidüddin'in ifadeleriyle, Yakubilerin lideri Pir Yakub Bağbanî'nin topluluğu meşayih yüzlü ancak içi fitne doludur. Yakubiler, Tebriz şehrine şehzade Alafireng'i davet edip kerametlerini göstermek istemişlerdir. Yakubiler, Alafireng'in paraya karşı zaafını kullanıp ona padişahlığın verildiğine inandırmaya çalışmışlardır. Bu hadiseyi vezir Hace Sadeddin duyduğunda onu yakalayıp, hapse atmıştır. Olay Gazan Han'a anlatıldığında Han, Çabay Ahtaçi'yi fitne çıkaran müfsitleri yakalaması için Tebriz'e göndermiştir. Ahtaçi, hadiseyle alakası olanlardan Pir Yakub, Han'ın elçisi Nasıreddin, Reşidüddin Bulgarî'nin halifesi Şeyh Habib ve Seyyid Kemaleddin ve yanlarındakilerin hepsini Tebriz'e getirmiştir. Şeyh Reşid, Sadreddin Zencanî'nin şeyhi, Seyyid Kemaleddin de onun hizmetinde bulunanlardan olmuştur.[660] Reşidüddin soruşturma yapılmadan önce, Alafireng'i hanlığa çıkarmak isteyenlerin Sadreddin Zencanî ve adamlarıyla alakası olduğunu Han'ın bu durumu anladığını, yazar. Gazan Han bu konuyu derinlemesine araştırttığında o topluluğun itikadının Mazdeklere benzediğini ve amaçlarının bu tarikatı toplumda yeniden yayma olduğunu ifşa etmiştir. Suçları açığa çıkınca Pir Yakub, pirlerinin kendisini koruyacağını söylemiştir. Gazan Han, Pir Yakub'u oradaki yüksek bir dağdan atmalarını emretmiş, onun bağlılarını da yasaya çarptırmıştır. Hanlık için ayaklandırılmaya çalışan Alafireng'i ise affetmiştir. Alafireng, avlanmak bahanesiyle kendisini iki üç kez Şeyh Yakub'un yanına götürdüklerini, O ve onun müritlerinin sema ve benzeri törenlerde kerametlerden konuşulup, kendisine padişahlık için teşvik etseler de kendisinin korkup itimat etmediğini anlatmıştır.[661]

Gazan Han, Hace Sadeddin'i Yakub'un elçisini yakalayıp, onların isyan girişimini anlattığı için mükâfatlandırmış, bin Moğol askeri, tuğ ve köhürge ihsan

[659] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 299.
[660] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 299.
[661] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 300.

etmiştir. Bütün emirlere gidip onu tebrik etmelerini bildirmiştir. Reşidüddin; *"hakikat şudur ki, nefsani faziletlerin hepsi ve insanî olgunlukların kaynağı olan o melik sıfatlı zat her zaman buna benzer binlerce lütfa layıktır. Çünkü onun cömertlikle dolu olan varlığı, şereflilerin ve alçakların, halkın ve ileri gelenlerin huzuruna, memleket, iman ve İslam'ın süsüne vesile idi. Yüce Allah ona geniş makamlar ve ululuklar bahşetsin."* diyerek dua etmiştir.[662]

Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulüyle düşünceleri tamamen değişmiş ve hayatı boyunca İslami kaideler üzerine yaşamıştır. Reşidüddin de buna dair pek çok misal kaydetmiştir.[663] Gazan Han, İslamiyet'i Şeyh Sadreddin İbrahim'in huzurunda kabul etmiş, Müslüman olduktan bir sene sonra da 1296'da Pir İbrahim Zahid Gilanî'yi ziyaret için yola çıkmıştır. Seyyid Ebul Vefa'nın türbesinin yakınına kadar avlanmaya gitmiştir. Ancak bu görüşmenin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair bir kayıt bilmiyoruz.[664]

Eflâkî, Gazan Han'ın, Kutbüddin Şirazî, Hümam-ı Tebrizî, Hoca Reşideddin gibi o ülkenin ileri gelen şeyhlerinden Mevlânâ'nın hallerini sorduğu ve şiirlerinin açıklamalarını yapmalarını istediğini anlatmıştır.[665] Ayrıca Eflâkî, Gazan Han döneminde Anadolu valiliğiyle görevlendirilen Samagar Noyan'ın halka insaflı ve adil davrandığını, Gazan Han'ın avcıbaşısı Tuman Bey'in Arif Çelebi'yi ziyarete geldiğini, Tuman Bey'in Gazan Han'a Çelebî'yi anlattığında onu görmek istemesi ve bunun için karısı İltirmiş Hatun'un çadırında sema tertip etmesi gibi hikâyelerden bahseder. Anlatılara bakıldığında Gazan'ın Mevlevilerle yakınlık kurduğu görülür. Ancak Reşidüddin, Şeyh Sadreddin İbrahim, Şeyh İbrahim Zahid Gilanî gibi dönem sufilerinden kısaca bahsetse de Mevlevileri ismen bile zikretmemiştir. Ancak İlhanlı dönemi tarihçilerinden Cüveynî ve İbn Bibi de aynı şekilde davranmıştır. Farsça yazan ve Şafiiliğe yakın oldukları bilinen bu kişiler Hanefi olan sufileri özellikle Mevlevileri yok saymışlardır. Tarihçilerin bu yaklaşımına karşı Reşidüddin Gazan'ın Hanefî olduğunu kaydetmiştir. Gazan tarihçilerin ve yöneticilerin bu tutumuna

---

[662] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 301-302.
[663] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 303.
[664] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 260, 262.
[665] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 617-618.

rağmen Şiiler de dâhil bütün Sünni mezheplere ve Şiilere karşı batını karakterliler hariç bir orta yol bulmayı başarmıştır. [666]

I.VII Olcaytu (1304-ö. 1316)

Gazan Han'ın 1295 senesinde İslam'ı kabulüyle Olcaytu da Müslüman olmuş ve Muhammed Hudabende ismini almıştır. Gazan devrinde Horasan yönetimiyle görevlendirilmiştir. Gazan Han vefatından önce Olcaytu'nun kendisine veliaht olduğunu ilan edip, herkese kabul ettirmiştir. Gazan Han'ın vefatıyla isyan eden Alafireng ve Hurkudak'ı öldürtmüş, Tebriz'e gelerek tahta oturmuştur. [667] Hamdullah Müstevfî, Olcaytu hakkında, *"Kardeşinin İslam dinine girmesi için gayret etti. Diğer dinlerin geleneklerini ortadan kaldırdı. Hristiyanlara ve Yahudilere cizye koyup, onları gıyar alametiyle Müslümanlardan ayırdı. Şüphesiz Yüce Allah, onun mükâfatını bu hanedanın diğer padişahlarından üstün kıldı. Devleti ve saltanatı onun sülalesine ulaştırdı."* diyerek över. Ancak mezhebi durumu ve dönem sufileriyle ilişkisi Kazvinî'nin dikkat ettiği hususlar olmamıştır. [668]

Reşidüddin Fazlullah, Sadeddin Saveci, Taceddin Ali Şah ve Emir Çoban Olcaytu döneminin güçlü isimlerindendir ve artık devlette gayrimüslim yönetici kalmamıştır. Olcaytu, 1305-1306 senesinde Sultaniye şehrini kurdurtmuş, medrese, hankah, darüşşifa, darül huffaz inşa ettirmiştir. Sultaniye şehrinin mimarı Hace Taceddin Alişah Tebrizî ve Kâşânî, Olcaytu'yu ulu sahip, kılıç ve kalem erbabı, doğunun ve batının tedbir sahibi, dünya ülkelerinin kurucusu gibi sıfatlarla anmıştır.[669]

Olcaytu dönemi şeyhlerinden olan Barak, 1306-1307 yıllarında Kalişum Konağından Reşidüddin Fazlullah'ın yanına gitmek için ayrılmıştır. Lahican sınırına vardığında bir grup Gilanlı ona saldırıp canına kast edince Şeyh Barak*, "Ey cahiller, ben şeyh Barak'ım Hac'tan geliyorum. Benim canıma kast etmekten utanıp sıkılmaz mısınız?"* demiştir. Gilanlılar da, *" Ey Tatar şeyhi, kendi ayağınla hoş geldin. Allah Teala'ya dua edip senin gelmeni bekliyorduk. Kutluluk ve bereket getirmesi için seni*

[666] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 595, 615-618.
[667] Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, s. 147; Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.58.
[668] Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 491.
[669] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.86-88.

öldürmek istiyorduk." diyerek karşılık vermişlerdir. Kâşânî, Barak'ın şerefli bir adam olduğunu düşünür ve onun öldürenlerin kurtlar ve çakallar gibi saldırdığını anlatır. Kâşânî, Barak'ı öldürenlerin bu katl sayesinde derecelerinin arttığını ve Tanrı'ya yaklaştıklarına inandıklarını yazar. Hadisenin ardından Barak'ın müritleri farklı bir cesedi alıp Barak'ın cesediymiş gibi Sultaniye'ye getirmiştir. Yarlıg hükmüyle kabrinin üstüne yüksekçe bir türbe yaptırılmış, müritlerine her gün verilmek üzere elli dinar tayin etmişlerdir. Yarlıg hükmüyle Şeyh Barak ve müritlerinin himaye edildiğine bakılacak olursa Olcaytu kimliği tam olarak bilinmeyen bu şeyhi tanımaktadır.[670]

Olcaytu dönemi her açıdan çok karışık bir dönem olmuştur. Özellikle de mezhep kavgaları ve vezirler arası güç mücadelesi Moğol idaresini zayıflatmıştır. Ancak sadece bu değil dini kökene dayalı ayaklanmalarda uğraşılan meselelerdendir. 1308'de Kürdistan dağlarında Musa adlı biri Mehdilik iddiasında bulunmuştur. Kâşânî, Kürtlerden cahil ve sapkın otuz bin adam onun etrafında toplanıp, aşırı cahillikleri ve sapkınlıkları yüzünden onun davasını kabul ettiklerini söyler. Aynı sene içinde onun daveti insanlara yayılmış, davasının ünü uzak yakın Türk, Tazik herkese ulaşmıştır. O bölgedeki Moğollar Musa'nın ayaklanmasını haber alınca, ansızın hepsini yok etmiştir. Moğollar, tebliğde bulunduğu eve onu hapsedip sıkıştırmıştır. Moğolların baskınıyla tebliğci zümresinden bir grubu öldürülmüş, kalanları da dağıtılmıştır. İsyan lideri Musa da öldürülüp kesik başı orduya gönderilmiştir.[671]

Olcaytu devrinde bazı Moğollar Müslüman olsa da Müslüman ismi kullanmamış, Moğol isimlerini kullanmaya devam etmiştir. Bulargu'nun Müslüman olduğunu Kâşânî ayrıntılı şekilde anlatır ancak Müslüman isim kullandığına dair bir şey söylemez. Ya da Han'ı Şiiliğe teşvik eden Turumtaz'ın Müslüman olup Şiiliği kabul ettiği görülürken kendi isminin yanında İslami bir isim geçmez. [672]

Olcaytu, âlimlerden, imamlardan Müslümanlar arasındaki ihtilafları sorup soruşturmuş, mezheplerin ve devletin durumunu araştırmıştır. Olcaytu İslam'ı kabul

[670] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s.108.
[671] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s.114.
[672] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu,* s. 115, 134-135.

edip, Hanefi mezhebini tercih etmiş, sikkelere 3 halifenin adının konulmasını kabul etmiş ve onun bu şekilde düşüncelerini değiştirmesinde Reşidüddin Fazlullah etkili olmuştur. Kâşânî Olcaytu'nun İslamiyet'i kabul ettiği ve mezhepleri araştırdığı kısmı anlatırken mezheplere dair çok fazla detaylı bilgiler vermiştir. Ancak mezhepler hakkında bu kadar ayrıntılı bilgi veren Kâşânî dönem sufilerinden hiç bahsetmemiştir.[673]

Kâşânî, 1309-1310 senesindeki hadiseleri anlatırken Hanefiler ve Şafiiler arasındaki tartışmaları da titizlikle kaydetmiş ve bu tartışmalardaki bazı konulardan tiksinti duyan Moğollardan bir kısmının İslam'dan uzaklaştığını, İslamiyet'e girdiklerine pişman olduklarından söz etmiştir. Aynı sene Olcaytu da Sünnilikken Şiiliğe geçmiş hatta devlet adamlarını da mezhep değiştirmeye zorlamıştır. [674]

Olcaytu, Gilan'ın Gülistan mevkiinde dinlenirken korucularının(muhafız) üzerine yıldırım düşünce çok korkmuştur. Bahşileri yanına çağırdığında onlar Han'a bu yıldırımın İslam'ın uğursuzluğundan dolayı düştüğünü, eğer namaz, ezan ve seladan vazgeçip, ateşin üstünden geçerse temizleneceğini söylemişlerdir. Han bahşilerin sözlerinden etkilenmiş ve bu üç aylık sürede namaz ve ibadetleri terk etmiştir. Kâşânî, Olcaytu'nun iman ile inkâr arasında bocaladığını anlatır. Sonunda da Olcaytu'nun yakınındakilere İslam'da kaldığını ilan ettiğini yazar.[675]

Olcaytu'nun hanlığı döneminde yakın çevresinde Hanefî, Şafiî, Şiî pek çok mezhepten kimse bulunmuş ve kendi mezheplerine yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri de emirlerinden Turumtaz'dır. Turumtaz Olcaytu'ya kardeşi Gazan'ın aslında Şiiliği kabul ettiğini söylediğinde Olcaytu Şiiliği sormuştur. Turumtaz *"Rıfz adıyla bilinip meşhur olan mezheptir."* dediğinde ise Olcaytu Han*: "Aka sen beni Rafizi mi etmek istiyorsun"* demiştir. Turumtaz *"Ey padişah, İslam'da Rafizi diye Cengiz Han Yasası'ndan sonraki gelen onun kaymakamına derler. Sünnet mezhebi diye de onun yasası yerine başka bir emri layık görene derler"* demiştir. Kâşânî, Olcaytu'nun Turumtaz ile konuşmasının ardından, *"Bu açıklamadan sonra sultanın*

---

[673] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 230; Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 127-131.
[674] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 133; Osman G. Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 346.
[675] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 134.

temiz hatırı bulandı ve aydınlık gönüne bir tereddüt telaşı düştü. İçinde bu mezhebe karşı sadık bir rağbet doğdu ve buna meyletmesine sebep oldu. Sultan herkesten soruşturuyor, ama yine de Turumtaz'ın görüşüne tam olarak itibar etmiyordu." diyerek Turumtaz'ın Han'ı Şiiliğe meylettirdiği ancak tam olarak kabul ettiremediğini söylemiştir.[676]

Emir Sadeddin Aveci bir grup Şia imam ile gelip, Olcaytu'ya sığınmış ve bu dönem bir grup Olcaytu'yu hep birden Rafızi olmaya teşvik etmişlerdir. Bunların aksine Mevlânâ Nizameddin Abdülmelik, Olcaytu Han'ı Şiilikten uzak tutmaya çalışmış, tartışma ve cedelleşme sırasında onların görüşlerini reddedip ezmiş, kınamış, getirdiği delillerle onları susturmuştur. Buna rağmen Sultan Olcaytu'nun Şiiliğe yakınlaşmasına mâni olamamıştır. Kâşânî, Mevlânâ Nizameddin'i 'bu fitnenin Yecüc ve Mecüc seddi olan, o kavgacı şeytanların yaralayıcısı' olarak tanıtıp, Rafiziliği ya da Şiiliği kabulünü engellemeye çalıştığını, ancak Nizameddin o kış vakıf işlerinin yürütülmesi için izin isteyip Azerbaycan'a gittiği için başarılı olamadığını anlatır.[677]

Kâşânî, Olcaytu Han'ı sufi gibi görür. Daha önce de bakışıyla yakınındakileri iyileştirdiğini söyleyerek onu padişahlığının dışında da keramet gösteren biri olarak yüceltir. [678] Kâşânî, Olcaytu'nun gördüğü düşü yakınlarına anlatıp Şia'yı seçtiğini ve onlara kendi mezhebini seçmesini, eğer seçmezlerse unvanlarını bırakıp yanından ayrılmalarını bildirdiğini kaydetmiştir. Anlatılanlara göre Olcaytu'nun bu emri üzerine bazıları mal ve makamlarını kaybetme korkusuyla bazıları da atalarının inancını inkâr etmemek için kendilerini farklı göstermişlerdir. Sahabelerin ve hayır sahibi imamların adını hutbeden çıkarmışlar, Ali, Hasan ve Hüseyin'i eklemişlerdir. Büyük sahabenin adlarının yazılı olduğu altın ve gümüş sikkeleri kaldırtmış onun yerine on iki imamın ismini koydurtmuştur. İran'da ve Şiiliğin yoğun olduğu bölgelerde ezana ' Hayye Ale'l Hayru'l Amel ' ibaresini eklemişlerdir. Olcaytu'nun etrafındaki Şiilerden gördüğü rüyayı yorumlatıp Şiiliği kabulü zikredildiğine göre onun yanında Sünni sufiler bulunmamıştır. Artık İlhanlı hanı Olcaytu yanında Şia

[676] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 134-135.
[677] Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 492-493; Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 135.
[678] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 136.

imamlarından Cemaleddin Mutahhar Hilli ve oğlu Fahreddin kendine yer bulmuştur.[679]

Kâşânî'nin anlattıklarına göre Olcaytu'nun sarayı Rafızi âlimler, fazıllar, edipler ve bilgelerle dolmuştur. Han, kumaştan bir medrese yapılmasını emretmiş ve buraya 6 müderris ve 60 öğrenci alınmıştır. Burası Medrese-i Sitare olarak adlandırılıp vakıflar bağışlanmıştır. Olcaytu'nun vezirlerinden Taceddin Alişah da medreseyi desteklemiştir.[680] Rafiziler dışında Kâşânî ilginç bir bilgi olarak orduda Tazik adlı kişilerin çokluğundan ve onların Yahudi olup rüşvet aldıklarından söz eder. Ordudaki Yahudilerin izahı olmayan isteklerle Müslümanları yoksullaştırdığı, kendilerinin refah içinde bulunduğunu anlatır. [681]

Olcaytu'nun hâkimiyetinin son yıllarında İlhanlıların önemli merkezlerden olan Tebriz'de bile ayaklanmalar eksik olmamıştır. Gazan Han tarafından Rum'a mali işlerle ilgilenmesi için gönderilen ve yanında İsmaili suikastçılar bulundurup, müstevfi Şerafeddin Abdurrahman'ı katlettiren Nizameddin Yahya 32 sene önce yargılanıp öldürülmüştür. Onun oğlu olduğunu iddia eden biri 15 yıl Mazenderan'da kalmış, 15 sene de Araplar arasında yaşamış, Kürdistan'a geçince Kürtçe'yi öğrenip Arapça'yı unutmuş olduğu halde ayaklanmıştır. Kâşânî, bazı yeni yetmeler ve kadınların onun davetini kabul ettiğini söyler. Hatta gençliğinden Nizameddin'in oğlunu tanıyanların o kişinin uzun ancak ayaklanan kişinin kısa olmasına rağmen peşine düşünce *"Ne var ki Tebriz'de her kim imkânsız bir iddiada bulunsa hiçbir delil ve hüccet aramadan hemen kabul ederler."* diyerek şu beyti kaydeder; *"Halk bir ineği Tanrı olarak kabul eder de Nuh'un peygamberliğine bir türlü inanmaz."* Yani Kâşânî Tebriz ahalisinin batıni iddialara inanmaya çok meyilli olduğu Moğol idaresinde de bu durumun devam ettiğine dikkat çeker.[682]

---

[679] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 135-136.
[680] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 142-143.
[681] Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 157-158.
[682] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 79, 158; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeratü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınevi, Ankara 2000, s. 214, 215, 216, 223; Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 225.

Olcaytu yaklaşık on iki senelik hanlığın ardından ishal olmuştur. Vefatı öncesinde oğlu Ebu Said'i veliaht bırakıp, emiri Çoban'a onu emanet etmiştir.[683] Olcaytu'nun Şiiliğe geçtiği hakkındaki haberler Konya'ya ulaştığında Sultan Veled oğlu Arif Çelebi'yi İlhanlı hanına gönderip Şiiliği seçmesini engellemesini istemiştir. Arif Çelebi yolda Olcaytu'nun vefat haberini alsa da 1317'de Sultaniye'ye gitmiştir. Eflâkî, Arif Çelebi'nin Sultaniye'de sema tertip ettiğinde Vezir Reşidüddin Fazlullah ve Taceddin Ali Şah'ın durumun incelenmesini emrettiğini ve semanın yas zamanında uygun olmadığını bildirdiklerinde Çelebi onları dikkate almayıp semaya devam ettiğini yazar. Hatta Eflâkî, Çelebi'nin yanına gönderdikleri camedar Said'in Çelebi'den etkilenmiş ve oradaki büyüklerin Çelebi'ye hizmet ettiklerini söylemiştir. Olcaytu, Mevleviler de dâhil sufilerle bir yakınlık kurmamıştır. O Şiiliği tercih ettikten sonra yakın çevresinde sadece Şiilere yer vermiştir. [684]

II. Cüveynî Ailesinin Sufilerle İlişkisi

Cüveynî ailesi İlhanlı ve Türkiye Selçuklu coğrafyasındaki sufi gruplardan özellikle Sühreverdiyye, Kübreviyye mensubiyeti olup Ekberi geleneği benimseyenlerle yakın bir bağ kurmuştur. Fahreddin Irakî ve Kutbüddin Şirazî bahsedilen bu gruptandır. Sühreverdîyye ile Kübreviyye halifelerinden ve müritlerinden olan Sadreddin İbrahim Hammuye, Sadi Şirazî ve Hümam-ı Tebrizî gibi kişiler de Cüveynî ailesinin İran coğrafyasındaki sufi dostları arasında gösterilebilir. Hülagu'nun en çok desteklediği iki Müslüman isimden biri Alâeddin Ata Melik Cüveynî diğeri Nasıreddin Tusî'dir. Cüveynî'nin babası Bahaeddin İlhanlılar'ın Irak-ı Acem ve Horasan hâkimiyetinden çok önce Moğol idaresinde çalışmaya başlamıştır. Büyük Han Ögedey tarafından 1232-33'de Horasan ve Mazenderan yöneticiliği verilen Cin Timur onu kendisine sahib divan yapmış ve bir süre sonra bölgedeki işleri rapor etmesi için Ögedey Han'ın yanına göndermiştir. Cüveynî babasının Han'ın yanına gittiğinde Han'ın yöneticilerin durumu ile ilgili

[683] Abdulcelil Işık, "Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Câmî'üt -Tevârîh-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar", Harran Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2012, s. 61.
[684] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 624-626.

sorduğu sorulara Han'ın istediği gibi cevaplar verdiği için ülkelerinin sahib divanlık görevini ona tevdi ettiğini anlatır.[685]

Bahaeddin Cüveynî'nin iki oğlu Ata Melik ve Şemseddin Moğol hâkimiyetinde çocukluk ve ilk gençliklerini geçirmiştir. Ata Melik Cüveynî babası Moğol hizmetinde çalışmaya başladığında yedi, sekiz yaşlarındadır, ancak Şemseddin'in yaşını tahmin edebileceğimiz bir bilgi yoktur. Yine kardeşiyle arasında çok fark olmadığı söylenebilir. Ata Melik yaklaşık 18 yaşında Moğolların Horasan Mazenderan emiri Argun Aka'nın yanında çalışmaya başlamıştır. 1243-1256 senelerinde Argun Aka ile beraber Karakurum'a seyahatler etmiştir. Hülagu 1256'da İran'a geldiğinde ise onun hizmetine girmiştir. Cüveynî, Hülagu'nun İsmaililer üzerine gittiğinde ve Bağdat'ın işgalinde yanında bulunmuş, Bağdat ele geçirildikten sonra 1259'da Irak Huzistan idaresi kendisine verilmiştir. Alamut Kalesi'ndeki batınilere ait kitapları yaktırırken kıymetli eserlerin korunmasını sağlamıştır.[686]

Cüveynî ailesi Abbasi halifeliğinin yıkılışına büyük bir tepki vermemiş, hatta Moğol idaresine kısa sürede uyum sağlayıp yönetici olarak çalışmaya devam etmişlerdir. Muhammed Harezmşah'ın Abbasi halifelerinin kâfirlere karşı gazada isteksiz bulunduğu, sınırlarını koruyamadığı, sapıkların kökünü kazımadığı, kâfirleri dine davet etmek için çaba harcamadığı, İslamî konularla ilgilenmediği iddialarını Cüveynî bahane olarak görür. Cüveynî, Muhammed Harezmşah'ın iddialarını bahane olarak görse bile muhtemelen Harezmşah'ın haklılık payı vardır, çünkü Abbasiler kendi menfaatleri uğruna İslam devletleriyle ittifak ve sulh yapmıştır. Ya da hilafetin derinindeki siyaset nedir, tam bilinmemektedir. Ancak Cüveynî, Harezmşah'ın Abbasoğullarını suçladığı ifadelerini kullanarak o da Harezmşahları itham eder. Yine de Abbasilerin yıkılışına karşı yas tutmaz.[687]

Ata Melik, 1265'de Abaka han olduğunda Irak-ı Arab bölgesini bağımsız bir şekilde idare etmeye başlamış, Şemseddin ise 1263'de Hülagu'nun getirdiği sahib divanlık vazifesine devam etmiştir. İsfehan ve Irak-ı Acem'in çoğu bölgesi de

---

[685] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 406

[686] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 71-72; Orhan Bilgin, " Atâ Melik Cüveynî", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993, s. 140; Tahsin Yazıcı, "Şemseddin Cüveynî", *DİA,* c.VIII, İstanbul 1993, s. 144; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 15-16.

[687] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 315.

Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Bahaeddin'e verilmiştir. Ata Melik, Bağdat'tan Tebriz'e geldiğinde Mecdü'l-Mülk Yezdî tarafından devlet malını gasp etmekle suçlanmış ve hapse atılmıştır. Hapisten kurtulmayı başardığında ise Memlüklerle ittifak kurduğu iddiasıyla yeniden Abaka'nın huzuruna yargılanmak üzere yola çıkarılmıştır. Yolda Abaka'nın vefat haberini öğrenmişler, yeni han Ahmed ise iltifatlarda bulunarak Ata Melik'i eski görevinde bırakmıştır. Ahmed Teküder döneminde eski gücünü kazanmış olmasına rağmen, Argun Aka'nın Bağdat'a gelip Abaka dönemindeki borçları tahsil edilmesi meselesini açtığında endişe ederek 1283'de hayatını kaybetmiştir.[688]

Şemseddin Cüveynî, 1277'de Karamanoğulları ayaklanmasını ve Cimri isyanını bastırmak için Anadolu'ya gönderilmiştir. Anadolu'da kaldığı süre boyunca emir ve beylere hediyeler gönderip devlete sadık kalmalarını telkin etmiş, halkın üzerine konan ağır vergileri hafifletmiştir. Ancak Cüveynî Anadolu'da bulunduğu sırada Reşidüddin Fazlullah'ın dedikoducular diye tabir ettiği bir grup Sahib Divan Şemseddin Cüveynî'yi ortadan kaldırmak için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Reşidüddin, dedikoduculardan biri olarak Mecdü'l-Mülk Yezdî'yi gösterir. Mecdü'l-Mülk, İsfahan'da Hace Bahaeddin'in yanında bir süre çalıştıktan sonra Şemseddin Cüveynî'nin hizmetine geçmiştir. Şemseddin Cüveynî onu eğitip görevlendirmişse de bir kabiliyet göremediği için onu desteklemekten vazgeçmiştir. Bunu farkeden Mecdü'l-Mülk bir süre Yezd'e gitmiş ancak geri Şemseddin'in yanına dönmüştür. Şemseddin onu bir iş için Rum'a göndermiş ve tekrar onun hizmetinde çalışmaya başlamıştır. Alâeddin Ata Melik ile tesadüfen bir araya geldiklerinde Mısır ordusunun gücü ve büyüklüğü hakkında konuşmuşlardır. Mecdü'l-Mülk bu konuşma üzerine Yisu Buka Küregen'e gidip Alâeddin Cüveynî'nin Mısır ordusunu Bağdat'a çağırdığı iftirasını atmıştır. Abaka da bu konuşmalar sırasında onların yanında bulunmuştur. Mecdü'l-Mülk yargılanmış ve dediklerininim yalan olduğu anlaşılınca 100 sopa ile cezalandırılıp asıl karar Sahib Divan'a bırakılmıştır. Şemseddin Cüveynî

[688] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 21; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 79; Bilgin, " Atâ Melik Cüveynî", s. 140.

onu Sivas'a göndermiş durumunun kötülüğüne acıdığından Rum sultanına onun adına altın, değerli taş ve berat göndermiştir.[689]

Şemseddin Cüveynî'nin müsamahakâr tavırlarına rağmen Mecdü'l-Mülk'ün kararı değişmemiş, Yisu Buka Küregen'in hizmetinde iki Sahib Divan'a saldırmaya devam etmiştir. 1280'de Abaka Horasan'a yönelmiş, onu Kazvin'de Argun karşılamıştır. Argun'nun yanındaki Ayaçi'nin aracılığıyla Mecdü'l-Mülk Argun ile görüşmüştür. Şemseddin Cüveynî'nin Rum'daki Pervane ve Baybars ile görüştüğünü, onların yüzünden Tuku, Tudavun ve Uruktu'nun helak olduğunu söylemiş, kardeşi Alâeddin'in Bağdat memleketlerini ele geçirip kendisine taç yaptırdığını, sayısız hazineye sahip olduğunu anlatmıştır. Kendisinin bu konularda bilgisi olduğundan Sivas hâkimliği menşurunu sus payı olarak verdiklerini açıklamıştır. Argun, Mecdü'l-Mülk'ün anlattıklarını Abaka'ya haber edince Abaka, olayın araştırılmasını istemiştir. Şemseddin Cüveynî, Olcay Hatun'dan yardım isteyerek, kazandığı tüm mal varlığının padişahın olduğunu bildirmiştir. Olcay Hatun aracılığıyla bu iddialardan kurtulmuştur. Ancak Abaka, Mecdü'l-Mülk ve Sadreddin Zencanî'nin 1280-81'de Sahib Divan ile ortak iş yapmaları fermanı çıkarmıştır. [690]

Mecdü'l-Mülk, Şemseddin Cüveynî'ye zarar veremeyince, kardeşi Alâeddin ile uğraşmaya başlamıştır. Mecdü'l-Mülk, Ata Melik'in naibi Mecdüddin İbnül Esir'i soruşturmuş, Şemseddin kardeşine hiçbir konuyu inkâr etmemesini haber göndermiştir. Alâeddin'in mal varlığına el koymuşlar hatta onu Bağdat köprüsüne bağlamışlar, işkence etmişler, çocuklarının da mal varlığı satılıp, alıkonulmuştur. Abaka, 1281'de Bağdat'a geri dönmüş, Alâeddin Cüveynî ve evlatlarının da bütün mal varlığı müsadere edilmiştir. Abaka, Bağdat'ta iken Cüveynî'yi hapisten çıkartmış, ama Mecdü'l-Mülk şehirde gezdirip işkence etmeye devam etmiştir.[691]

Şemseddin Cüveynî, Ermeni Hatun'dan yardım alıp, Mecdü'l-Mülk'ü kötülemek için adamlar kullanmıştır. Mecdü'l-Mülk de sorgulama esnasında Argun'a babası Abaka'yı Cüveynî'nin zehirlediğini bu hadiseyi bildiği için Cüveynî'nin

[689]Tahsin Yazıcı, "Şemseddin Cüveynî", s. 144-145; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 120-121.
[690] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 121-122.
[691] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 123-125.

kendisini öldürmek istediğini iddia etmiştir. Mecdü'l-Mülk'ün yargılanması sonrasında kumaşları arasında aslan derisi üzerine okunmayan hat ile sarı kırmızı renkle bir şeyler yazılı olduğu bir muska bulunmuştur. Bulunan muskayı suda karıştırıp içmeye zorlanmıştır. Mecdü'l-Mülk bunu yapmak istemediğini, o kumaşı Şeyh Abdurrahman'ın yapıp kumaşları arasına karıştırdığını söyleyince Ahmed Teküder yasaya çarptırması için onu düşmanlarına bırakmıştır. Şemseddin Cüveynî öldürülmesini istememiş ancak Alâeddin Cüveynî ve Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Harun kabul etmemiştir. Mecdü'l-Mülk, 1282'de Aladağ'da halk tarafından parçalanarak öldürülmüştür. Bağdat'ı Ahmed Teküder, Alâeddin Cüveynî'ye bırakmış, Cüveynî doğrudan Bağdat'a gitmemiş, naiplerini göndermiştir.[692]

Ahmed Teküder'in etrafındaki Müslümanlar arasında Cüveynî ailesi hakkında tartışmalar çıkmaya başlamıştır. Hazinenin onlara verilmiş olması, büyük bir servet elde etmeleri, vezirlik gibi üst yönetici kadroda yer almaları Cüveynî ailesine olan rahatsızlığın en önemli sebeplerinden olmuştur. Çünkü İsmaililerden elde edilen hazinenin bir kısmı, Halifelik hazinesi ve Bağdat yönetimi Cüveynî ailesinde kalmıştır. Ancak Ahmed Teküder bir müddet bu konuşmaları dikkate almamış, Şeyh Abdurrahman ve Sahib Divan Şemseddin'in tavsiyesiyle Mevlânâ Kutbüddin Şirazî'yi Mısır'a elçi olarak göndermiştir. Teküder bu bilgilere çok itibar etmediğinden 1282'de Alâeddin Cüveynî'nin yetiştirmesi olan Cinkiban ve oğlu Kutlukşah'ı Argun'a göndermiş ve *"Sahib Divan birisini şehzadeye ilaç vermesi için Hace Veciheddin'i Zengi'nin yanına göndermiş."* bilgisini ulaştırmışlardır. Argun'un emriyle, Hace Vecih'i Kuçan'da yakalayıp evini yağmalamışlar, o, Bulugan Hatun aracılığıyla serbest bırakılmıştır. Bu olay araştırılana kadar Emir Ali Cinkiban'ın Argun'un yanında kalması kararlaştırılmıştır. Ahmed Teküder, Melik'in tutuklanmasını istediyse de Argun, Melik'in babası tarafından kendisine verildiğini, Şemseddin Cüveynî'nin yaptıklarına göz yummayacağını bildirmiştir. Argun şehzadeliği sırasında Bağdat'a geldiğinde Alâeddin Cüveynî'nin naibi Necmeddin Asfar hayatta değildir. Argun babasının zamanından kendisine kalanları almak için onun naipleri ve ona bağlı olanları yakalayıp cezalandırmaya başlamıştır. Necmeddin Asfar'ı da mezarından çıkartıp yol üzerine attırmıştır. Asfar'ın yola atıldığını haber

[692] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 131-132.

alan Alâeddin Cüveynî hastalanarak 1283'te vefat etmiştir. Yerine ise Bağdat'a Hace Şemseddin oğlu Hace Harun atanmıştır.[693]

Şemseddin Cüveynî, Ahmed Teküder tutuklanınca İsfahan'a kaçmış, İsfahan'dan Kum'a gitmiş Meşhed'de duraklamış, kaçmak yerine Buka aracılığıyla Argun ile sulh yapmayı arzu etmiştir. Argun'dan Melik İmameddin Kazvinî, Atabeg Yusufşahi Lur, Kumari elçi olarak suçluların affedildiğini bildiren bir ferman getirmiş ve hanın yanına gidip itaat etmeleri emredilmiştir. Save'de Şemseddin ile Kumari görüşüp 2 gün sonra yola çıkmışlar, 1284'te Buka ile görüşmüşlerdir. Buka onu Argun'un yanına götürse de Argun onunla fazla ilgilenmemiştir. Ali Tamgacı, Tebriz'e gidip, oğlu Yahya'yı hapsetmiş, mallarına el koymuştur. Şemseddin'in işini bozan Fahreddin Müstevfî ve Hüsameddin Hacib makam kıskançlığı için ona saldırma konusunda ittifak yapıp, Buka'yı kışkırtmışlardır. Buka kendisini çok zorladığında Şemseddin öldürüleceğini fark ederek vasiyetnamesini yazmıştır. Şemseddin Cüveynî'nin vasiyetnamesinde Mevlânâ Muhyiddin, Mevlânâ Fahreddin, din kardeşleri Mevlânâ Efdaleddin, Mevlânâ Şemseddin, Mevlânâ Hümameddin gibi kişilere işlerden uzaklaştığını haber edip dua istemiştir. Ayrıca, oğulları Nevruz ve Mesud'un anneleriyle birlikte Bulugan Hatun'un yanına gitmelerini istemiş, ama eğer Şeyh Fahreddin hankahını(Irakî-Tokat) imar edebilirlerse oraya gitmelerini tavsiye etmiştir. Şemseddin Cüveynî'nin dua istediği kişiler muhtemelen dönemin şeyhleri ve ulemasındandır, oğullarının Tokat'taki Fahreddin Irakî'nin hankâhına gitmesini istemesi ise Cüveynî'nin Irakî ile olan yakınlığından kaynaklanmıştır. Çünkü Şemseddin Cüveynî 1277'de Cimri isyanını bastırmak için gönderildiğinde Irakî ile tanışmıştır. Şemseddin Cüveynî, Muineddin Pervane'nin Mısır'da esir oğlunu kurtarması için Fahreddin Irakî'ye mücevherler verdiği sırada Irakî ile karşılaşmıştır. Ancak Mısır'a gitmek üzere olan Irakî'ye, Şemseddin Cüveynî engel olmamıştır.[694]

Şemseddin Cüveynî tahmin ettiği üzere 1284'de şehit edilmiş, güvendiği kişilerden olan Buka, Tebriz'deki mallarını müsadere için Emir Ali'yi göndermiş,

---

[693] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 133-135.
[694] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 152-156; Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye,* s.

hatta Cüveynî'nin Tebriz'deki oğlu Yahya'yı da öldürtmüştür. Reşidüddin hadiseleri anlatırken şehit edildiklerini söyleyerek rivayet eder ve Cüveynî ailesini eser boyunca rahmetle anar. Kısa süre sonra vergilerin birden bire azaldığı iddiasıyla, Şemseddin Cüveynî'nin diğer çocuklarının da öldürülmesine ferman verilmiştir. Mesud ve Ferec'ul-Lah Tebriz'de, Ali de Kaşan'da, Yisudar ise Yezd'de öldürülmüştür. Şemseddin'in oğullarından bir tek Zekeriya Abhaz'da olduğundan kurtulmuş, torunları Bendid Bahşi, Şıhne Tardu ve Mahmud da öldürülmemiştir.[695]

Ata Melik'e İbn Bibi *el-Evamirü'i-Alaiyye*'yi Zekeriya Kazvinî *Acaibü'l Mahlûkat* isimli eserlerini sunmuştur. Sadi Şirazî ve Hümam-ı Tebrizî gibi dönemin meşhur sufi şairleri onu öven şiirler yazmıştır. Cüveynî yazdığı tarih kitabında sufilerden bahsetmemiştir. Bundan dolayı Cüveynî'nin dönem sufileriyle yakınlığı ve iletişiminin ne boyutta olduğunu bilemiyoruz. Ancak kızını dönemin etkili şeyhlerinden Sadreddin İbrahim Hammuye ile evli olduğu düşünüldüğünde kendisi şahsî olarak tasavvuftan uzak olsa da bölgedeki sufilerle iyi geçinmiştir.[696]

III. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin İslamiyet'i Kabulü ve Sufilerle İlişkisi

Reşidüddin Fazlullah, 1250 yılında Hemedan'da Yahudi kökenli tabip bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 1256 senesinde daha çocuk yaştayken Moğol sarayına girmiştir. Çünkü Hülagu'nun İsmaililerin üzerine gelmesiyle Rükneddin Hürşah teslim olmuş, bu sırada İsmaililerin kalelerinde bulunan Nasıreddin Tusî de Moğol idaresine katılmıştır. Nasıreddin Tusî'nin aracılığıyla Reşidüddin Fazlullah'ın dedesi, babası ve amcası katledilmekten kurtulmuş ve Moğol sarayında görevlendirilmiştir. Böylece Reşidüddin ilk çocukluk yıllarını İsmaili kalesinde geçirdikten sonra Moğol hâkimiyetinde büyümüş ve yetişmiştir. [697]

Reşidüddin Fazlullah'ın dedesi Muvaffakuddevle Ebü'l-Ferec Ali b. Ebü'ş-Şücâ ve kardeşi Reisü'd-devle b. Ebü'ş-Şücâ, Nasıreddin Tusî'nin yakınlarındandır. Muvaffakuddevle'nin, İmâmüddevle ve Eminüddevle ismiyle iki erkek evladı vardır. Abaka Han döneminde babası Eminüddevle gibi Reşidüddin Fazlullah da tıp

[695] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 156, 167.
[696] Bilgin, " Atâ Melik Cüveynî", s. 140-141.
[697] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 24-25; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 510, 520-522.

alanındaki bilgisinden dolayı İlhanlı sarayına girmiştir. Ahmed Teküder döneminde Reşidüddin otuzlu yaşlarında İslamiyet'i kabul etmiştir. Argun Han 1288 yılında tabip Sadüddevle b. Safî'yi vezirliğe getirdiğinde Reşidüddin'e de divanda görev vermek istemişse de o reddetmiştir. Geyhatu döneminde onun yemeklerinden sorumlu olduğu önemli bir göreve getirilmiştir. 1298'de Kutbüddin Şirazî ve Muinüddin Horasanî'nin Sadreddin Zencanî'yi Gazan Han'a şikâyet etmesiyle Zencanî öldürülmüş yerine vezirliğe Reşidüddin Fazlullah, Sadreddin Savecî ile ortak olarak getirilmiştir. Olcaytu devrinde gücünü artıran Reşidüddin, Sadeddin Savecî'nin de 1312 senesinde katledilmesiyle İlhanlıların en önemli devlet adamı haline gelmiş ve Taceddin Alişah ile birlikte ülkede söz sahibi olmuştur [698]

Olcaytu Han döneminde, Reşidüddin Fazlullah siyasî ve iktisadî gücünü pekiştirmiş, bölge ve şehirlerde hâkimiyetini artırmış, buralara oğullarını atayıp Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Anadolu'nun pek çok bölgesini kendisine bağlı hale getirmiştir. Ancak İlhanlı Devleti'nde bu kadar güçlü bir konum elde eden Reşidüddin Fazlullah'ın dedesi İsmaili kalelerine ne zaman ve nasıl girmiş? İslam'ı ne zaman kabul etmişler? Karıları da Müslüman olmuş mu? Dede ve baba Müslüman iken Reşidüddin niçin 30 yaşında İslam'ı kabul etmiş? 1280 senesinde 30 yaşında Müslüman olduysa etrafında hangi sufi gruplar vardı ya da mıydı? Bu konuda bir netlik yoktur ancak daha sonra dönem sufileriyle irtibat kurmuştur. Onun İslamiyet'i niçin kabul ettiği Gazan Han'ın İslamiyet'i seçmesindeki sebepleri anlatırken kendisine de uygun düşünceleri dile getirdiği kısımlarda görebiliriz. Ancak Reşidüddin burada sufilerden çok İslamiyet'in insan ve devlet hayatına uygun ve aklen kabul edilebilir olmasından etkilenmiş gibi görünmektedir. Özellikle överek bahsettiği bir sufi olmaması onun tasavvuf ehliyle yakın olmadığına işaret sayılabilir. Dönemin meşhur sufilerinden olan Kutbüddin Şirazî, Nasıreddin Tusî'den ders almış, Sadreddin Konevî'ye öğrencilik yapmıştır. Şirazî, Reşidüddin'in Ku'ran tefsiri yazdığını işittiğinde aslında onun Tevrat tefsiri yazacağını söyleyerek tenkit etmiştir. Dönemin âlim ve sufilerini iyi tanıyan Şirazî'nin Reşidüddin için böyle bir eleştiriyi

[698] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 271-272; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşidüddîn-i Fazlullah Hemedânî", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 20; Gamze Akbaş, *Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmi'u't-Tevârîh Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 6.

niçin yaptığı görmezlikten gelinemez. Muhtemeldir ki Reşidüddin'in Yahudi ve Yahudi dönmelerle olan yakın ilişkisi, gizli meselelerinde Yahudileri kullanması bizim bugünden bakarak söyleyebileceğimiz sebeplerden biri olabilir. Ancak İmam Gazalî'den etkilenen, hankahlar mescitler, medreseler yaptıran ve hayatına bakıldığında çok çalışkan biri olarak görülen Reşidüddin, Şirazî gibi bir âlimin saygısını kazanamamıştır.[699] Muhtemelen Reşidüddin'in Gazan'ın samimi bir Müslüman olduğuna dair açıklamaları da aynı konuyla ilgilidir. Çünkü sadece Reşidüddin değil Gazan Han'ın da gerçek Müslüman olmadığı siyaset gereği İslam'ı seçtiği gibi konular gündeme getirilmiştir. [700]

Reşidüddin çocuklarıyla birlikte İlhanlı coğrafyasını yönetmiştir. Reşîdüddin Fazlullah'ın 14'ü erkek 4'ü kız on sekiz çocuğu vardır. Kızlarının isimleri Ferman Han, Ay Hatun, Şahî Hatun, Hediye Melek; oğullarının isimleri; Sadeddin, Celâleddin, Mecdeddin, Abdüllatif, İbrahim, Gıyaseddin Muhammed, Ahmed, Ali, Şeyhi, Pir Sultan, Mahmud, Hümam, Şihabeddin ve Alişah'dır. Çocuklarının isimlerine bakıldığında hepsinin İslamiyet'i kabul ettiği görülür. Ancak kaynaklarda Reşidüddin'in annesi ve karısından söz edilmemiştir. Bundan dolayı onların dini durumu hakkında bir şey söylenemez. Denizli, Sivas, Hatay, Erzincan, Diyarbakır, Van, Bitlis, Bağdat ve Gürcistan oğullarını görevlendirdiği yerler arasındadır. Reşidüddin'in oğullarından sadece Gıyaseddin Muhammed'in Şeyh Safiyyüddin Erdebîlî vesilesiyle İslamiyet'i kabulünden bahsedilir, diğerlerinin İslam'la ilişkisinden söz edilmez. Hatta Reşidüddin'in mektuplarına bakıldığında alkolik ve eğlence düşkünü olan oğlu Hace Sadeddin'i ikaz ettiği görülür. Reşidüddin felsefe ve teoloji konusunda derinlemesine çalışmış hatta bu konuda sorulan sorulara özet sayılabilecek kadar kısa cevaplar vererek düşüncelerini ifade edebilecek bir derinliğe ulaşmıştır. [701]

---

[699] Özgüdenli, "Reşidüddîn-i Fazlullah Hemedânî", s. 20-21; Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Câmîüt Tevarih ve Fazllulah Reşidüddin", *Belleten* c. I, TTK, Ankara 1995, s.178; "Gamze Akbaş, *Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmi'u't-Tevârîh Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 11; Asya Asya, "İlhanlı Memlüklü Çatışmasında Takıyyüddin İbn Teymiyye ve Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin Aklı", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2022, s. 9.

[700] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 242-243.

[701] Zeki Velidi Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1953-54, s. 33-34; Zeki Velidi

Reşidüddin sadece oğulları ile Anadolu'yu kontrol altında tutmamış, Erzincan'a yaptırdığı medreseye Konyalı Mevlânâ Şemseddin Muhammed'i görevlendirmiştir. Her sene ona, oğlu Anadolu veziri Hoca Celâleddin vasıtasıyla maddi destek sağlamıştır. Böylelikle Selçuklu coğrafyasındaki iktisadî faaliyetlerinin yan ısıra müderris ve talebeleri de destekleyerek himayesindeki insan sayısını artırmıştır. Kiğı ve Palu(Bingöl ve Elazığ) emiri Karaboğa'ya yazdığı mektupta bu iki mıntıkada Gazan Han'ın mülkleri ve vakıfları olduğunu, bölge ahalisi olan Kürtlere hiç bir suretle itimat edilemeyeceğini, Murad Suyu kenarındaki kayalar üzerinde vaki olan Palu'da çok kuvvetli istihkâmlar bina etmesi gerektiğini bildirmiş ve Kürtlerin serkeşliğini şiddetle defetmesini emretmiştir.[702]

Reşidüddin ziraata ve ticarete önem vermiş, halkın refahını sağlamak için çabalamıştır. Ayrıca birçok farklı ülkeden gelen tarihçilerin de katkısıyla *Camiü't-Tevarih* adlı meşhur eserini yazıp Arapça ve Farsça olarak çoğalttırıp farklı bölgelere dağıttırmıştır. [703] Reşidüddin yeni şehirler yeni ve kültür merkezleri oluşturmak istemiştir. Ancak bu yeni bölgeleri farklı ırklardan meydana getirmeyi hedeflemiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın niçin böyle bir girişimde bulunduğu böyle bir iskân politikasıyla ne yapmak istediği açık değilse de burada doğrudan kendine bağlı bölgeler istediği söylenilebilir. Reşidüddin aynen Moğollar gibi ırk ve din farkı gözetmeksizin Rumlardan, Gürcülerden ve Zencilerden köyler oluşturacağını oğluna yazdığı mektupta haber etmiştir.[704]

Reşidüddin Anadolu valisi olan oğlu Celâleddin'e gönderdiği mektupta Rum'un büyük veziri sıfatıyla ne yapması gerektiğini madde madde tespit etmiştir. Yazdığı mektuba göre; *"Kur'an- ı Kerim'deki «Müşriklerle toptan harbediniz» emrini tam olarak tatbik edecek, Rum diyarında sayıları çok olan keferenin imhasına*

Togan, "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", *İslam Tetikleri Estitüsü Dergisi*, İstanbul 1966, s. 2-8.

[702] Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 34, 35.

[703] Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Câmîüt Tevarih ve Fazllulah Reşidüddin", s. 170; Kemal Ramazan Haykıran, "Reşîdüddîn'in Asâr ve Ahyâ'sı Üzerinden İlhanlılar'ın Zirai İmar Faaliyetlerine Bir Bakış", *İzmir Araştırmalar Dergisi,* 2018, s. 7-8; Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1966, s. 230-231.

[704] Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 35.

sarfı gayret edeceksin, ziraatın inkişafına itina edeceksin, ticaret yollarının emniyetini temin edecek, zındıkları katl, melahideyi idam ve küffar diyarını tahrip hususlarında asla kusur göstermeyeceksin. (Mogol) vergi memurları (bitikçiler) aciz ve fakir insanlardan mal müsadere etmişlerse onları sahiplerine iade edeceksin, medrese, mescid, tekke, köprü, sanat müesseseleri, ribatlar binası ve tamiri hususuna itina edeceksin. Bir de Rum ülkesinde bana ait bulunan has mülklerden o diyarda Ebvab al-ber'ler vücuda getireceksin, ticaret kervan yolları, han, ribat, anbarlar ve sanat müesseseleri tesis edeceksin." demiştir.[705] Reşidüddin'in özellikle küffar ile savaş ve onların bölgesini harap etmesini istemesi, zındıkları katl ve mülahideyi idam etmesi emri Reşidüddin'in sadece İlhanlı topraklarını değil Selçuklu coğrafyasını da tanıdığını oradaki batıni grupları tesirsiz hale getirip ziraat ve ticaret ile halkın refahını yükselterek kendisine ve oğullarına karşı bir güven ortamı hazırlamak istemiştir. Hatta Reşidüddin doğrudan Selçuklu Sultanı III. Alaeddin Keykubad ile karşılıklı olarak mektuplaşmıştır. Sultan, Reşidüddin'i babası gibi görmüş, Reşidüddin de ona oğlum diyerek hitap etmiştir. Muinüddin Süleyman Pervane de Reşidüddin'e mektup yazarak Anadolu'daki karışıklıklardan haberdar etmiştir. Muinüddin Süleyman Pervane'nin Mevlânâ'nın sevenlerinden olması ve onu sık sık ziyaret etmesi düşünüldüğünde muhtemelen Reşidüddin de Mevlânâ Celâleddin'i tanıyordur. Ancak Reşidüddin Fazlullah Hemedanî de aynı İbn Bibi gibi Mevlevilerden ne mektuplarında ne de yazdığı büyük tarih kitabı *Camiüt'Tevarih*'te söz etmiştir. [706]

Reşidüddin'in dönem sultanları, devlet adamları, müderrisleri ile olan yazışmaları ve yakınlığı bilinirken Sühreverdî, Mevlevî, Kübrevî ya da Rifaî çevreden herhangi biriyle iletişim kurduğuna dair bir işaret yoktur. Ancak Ulu Arif Çelebi'nin Olcaytu'yu ziyaret maksadıyla Sultaniye'ye gittiğinde onun vefat haberini duyup sema tertip etmesinden muhtemelen Reşidüddin Fazlullah rahatsızlık duymuş ve hadiseyi araştırtmıştır. Eflâkî, Arif Çelebi'nin onların kendisini soruşturmasını

[705] Ebvab al-ber diyerek Reşidüddin, *Tarih-i Gazani*'de içinde türbe, mescidi Câmî, medreseler, hankah, darüssiyade, darüşşifa, kütüphane, hamam vesaire müesseseler bulunan hayrat müesseseleri kompleksini tesmiye etmektedir. Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 40.

[706] Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 47-48.

dikkate almadığını ve semaya devam ettiğini söyler. Ancak Eflâkî'nin kaydettiği bu kısa nottan anlaşılıyor ki Mevleviler Reşidüddin Fazlullah'a karşı mesafeli davranmış, Reşidüddin ise onları tanımak için özel bir çaba sarf etmemiştir. Muhtemelen Reşidüddin'in sufilerden uzak durması kasıtlı bir tercihtir. Gazan Han döneminden beri güçlü bir konumu olan Reşidüddin Memlüklerle olan savaş, İbn Teymiyye'nin tenkitleri, Şii-Sünni çatışmasının hâkim olduğu bir coğrafyada bir de tarikat konusunda sorun yaşamak istememiştir. [707]

IV. Sühreverdilerin İlhanlıların İslamlaşmasına Etkisi

İbnü'l-Esir, yazdığı ayrıntılı İslam tarihinde dönemin en güçlü şahsiyetlerinden ve Abbasi halifesinin en yakınındaki isim olan Şihabeddin Sühreverdî'den hiç bahsetmemiştir. Muhtemeldir ki Şihabeddin Sühreverdî ve amcası Ebu Necib Sühreverdî'nin Türklerle ve Büyük Selçuklu ile olan yakınlığı, bu sufilerin Türklerin kurduğu Nizamiye Medreselerinde ders alıp Abbasi halifeliğinden ziyade Türklerin hâkimiyet anlayışı ve idare sistemini kabul etmeleri onlara tabi olması İbnü'l-Esir gibi Arap kökenli tarihçileri rahatsız etmiştir. Çünkü İbnü'l-Esir Türk hâkimiyetini muhtemelen hiçbir zaman kabul etmemiş, Abbasi hilafetini savunmuştur ki Muhammed Harezmşah'ın Moğol istilasına uğramasını sevinçle karşılamış bunu Abbasiler üzerine gelmesinin bir cezası olarak görmüştür.[708]

Selçukluların hâkimiyeti zayıfladığında Abbasi halifeliğinin baskısından dolayı Bağdat'tan çıkmak zorunda kalacak olan Ebu Necib Sühreverdî 1097 senesi Sühreverd doğumludur. 1113'de Bağdat'a gidip Nizâmiye Medresesi'nde eğitim almıştır. Bağdat'taki bir tekkede şeyhlik yapan amcası Kadı Vecihüddin, Ebu Necib'e hırka giydirmiştir. 1122 senesinde medreseden ayrılıp zühd hayatı tercih etmiş, Ahmed Gazalî'ye intisap etmek için İsfahan'a gitmiştir. Bir süre seyahat edip hacca gittikten sonra yeniden Bağdat'a dönmüş, Abdülkadir Gilânî'nin şeyhi Muhammed b. Müslim ed-Debbas'a bağlanıp icazet almış, Dicle nehri kenarında yerleşip irşat faaliyetlerine başlamıştır.[709]

---

[707] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 624-626.
[708] İbnül Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, c. X, s.169.
[709] Reşat Öngören, "Ebü'n-Necîb Sühreverdî", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 35-36.

Ebu Necib Sühreverdî 1135 senesinde Abbasi Halifesi Râşid-Billâh'a biat etmiş, halifeye nasihat edip pek çok öğüt vermiştir. Ebu Necib, 1150 Nizamiye Medresesi'ne baş müderrislik yapmış, fıkıh ve hadis dersleri vermiştir. 1152-1153 senelerinde Halife Muktefî ile Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un anlaşmazlığı sonrası Tapar'ın vefatı üzerine 1152'de medreseden ayrılmak zorunda kalmış, Sultanın yakınlarından olduğu düşünüldüğünden 1153'te halifenin emriyle tutuklanıp kırbaçlanmış, hapse atılmıştır. 1162 yılında Bağdat'tan ayrılıp Musul'a ardından Dımaşk'a gitmiş, Dımaşk'ta onu Nureddin Zengi karşılamıştır. Şam'da kaldığı kısa süre içinde hadis halkaları, zikir ve sohbet meclisleri kurup, Bağdat'a dönmüş ve 1168'de vefat etmiştir. [710]

Moğol öncesi İlhanlı coğrafyasında Büyük Selçuklu hâkimiyeti sonlandırılmış, Abbasiler, Harezmşahlarla hâkimiyet mücadelesine girmişken Moğol istilasının Türkistan'a yayılmasıyla Harezmşahların bölgedeki etkinlikleri kalmamıştır. Abbasiler ise 1258'e kadar doğrudan bir Moğol taarruzuyla karşılaşmamıştır. İlhanlıların Bağdat'ı hâkimiyetlerine katmasıyla birlikte ise bölgenin bütün kontrolü Moğolların eline geçmiştir. Ebu Necib Sühreverdî'nin halifelerinden Şihabeddin Sühreverdî ve İbrahim Zahid Gilanî ile müritleri İlhanlı hâkimiyetindeki topraklarda hayatlarına devam etmiştir. Sühreverdî silsilesindeki kişiler sayesinde Moğollar İslam'ı devlet adamı olmayan Müslüman sufilerden de dinlemiş ve İslamiyet'i kabul etmeleri hızlanmıştır. Çünkü İlhanlı idaresinde Cüveynî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedânî gibi güçlü Müslüman aileler görev almışsa da Moğolların İslamlaşmasına onların doğrudan bir etkisi görülmemiş, İlhanlılar İslam konusunda onların değil sufilerin düşüncesine kıymet vermiştir. Reşidüddin Fazlullah, Gazan Han'ın İslam hakkında kendisini bilgilendirmek için huzuruna bir şeyh getirilmesi isteğini yazarak bunu net bir şekilde ifade etmiştir. Diğer Müslüman İlhanlı hanları Teküder, Olcaytu ve Ebu Said Han da Müslüman devlet adamları dışında sufilerle ve ibahi gruplarla yakınlık kurmuş ancak Olcaytu yakınındaki Müslüman devlet adamlarının yönlendirmelerinden de çokça etkilenmiş ve Şiiliği kabul ederek Sünni sufilerden uzak durmuştur.[711]

---

[710] İbnül Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh,* c. IX, s.113; Öngören, s. 36.
[711] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 242-243.

IV.I Şihabeddin Sühreverdî (d.1145- ö.1234)

Şihabeddin Sühreverdî, 1145'de İran'ın Zencan'a bağlı Sühreverd bölgesinde dünyaya gelmiştir. Hz. Ebû Bekir'in soyundan geldiği için Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbesiyle anılmıştır. Babası Ebû Cafer Muhammed, Bağdat Nizamiye Medresesi'nde okumuş ve müderrislik yapmıştır. Sühreverd kadısı iken bir iftira sonucu idam edildiğinde Sühreverdî henüz altı aylık bir çocuktur. 1161 senesinde Sühreverdî on altı yaşlarında Bağdat'a amcası Ebu Necib'in yanına gitmiş, burada hadis, fıkıh ve diğer ilimleri okumuş, kelâm ile ilgilenmek istediğinde amcasının arkadaşı olan Abdülkadir Gilânî'nin önerisiyle vazgeçmiştir. Abdülkadir Gilânî (ö.1165-66) ve Ebu Necib Sühreverdî'nin vefatının ardından Bağdat'tan ayrılıp Basra'ya gitmiş, bir süre farklı kişilerin sohbetinde bulunmuştur. 1194 senesinde yeniden Bağdat'a amcasının Dicle nehri kenarındaki tekkesine dönüp, Makber mahallesinde vaaz ve irşada başlamıştır. Halife Nasır onu ziyaret etmiş, Merzübâniyye Tekkesi'nde baş başa görüşmüş ve Halife onu kendi adına yaptırdığı tekkeye şeyh tayin etmiştir. Bu dönemde Nâsıriyye, Bistâmiyye ve Me'mûniyye tekkelerinin şeyhliği de şeyhü'ş-şüyûh unvanıyla anılan Sühreverdî'ye verilmiştir. Halife Nasır dönemindeki diğer bir görevi de fütüvvet teşkilâtını düzenlemek olmuştur. [712]

Halife Nasır'ın Moğollara mektup göndermesi tartışmalarında ve diğer faaliyetlerinde Sühreverdî'nin ismi zikredilmez. Halife Nasır'ın siyasî tavırları çok tartışmalıdır ki Sühreverdî'nin onun yanındaki konumu güçlü olsa da görüşleri ve düşünceleri aynı olmamalıdır. Çünkü Halifelik bu yıllarda Harezmşahlara karşı oldukça katı bir tavır almıştır. Harezmşahlar da Abbasilerin hilafetini reddedecek duruma gelmiştir. Ancak Muhammed Harezmşah'ın Halifeliğe karşı tutumuna rağmen Şihabeddin Sühreverdî saygı duyduğu âlimlerden olmuştur.[713]

Şihabeddin Sühreverdî, 1217'de Muhammed Harezmşah'ın Bağdat üzerine gelmesini engellemek için Harezmşahlara elçi olarak gitmiştir. Harezmli Kadı Mecirüddin Ömer b. Sad da birkaç kez Bağdat'a gönderilmiştir. Bağdat'ta Selçuklulara bağlı bir görevli kendilerinin Hilafetin üzerindeki hâkimiyetinin hilafeti

[712] Hasan Kamil Yılmaz, "Şehâbeddin Sühreverdî", *DİA*, c.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 40-41.
[713] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 35.

korumak olduğunu, ancak Harezmşahların kendi bölgesiyle yetinmek yerine hilafet topraklarına da göz diktiğini söylemiştir. Selçuklu divanını Kadı Mecirüddin ile birlikte Şihabeddin Sühreverdî'yi Harezmşah'a göndermiştir. Şeyhin görevi Sultanın isteklerini şeri delillere dayanarak reddetmek ve kendisini Abbasiler üzerine gitme düşüncesinden vazgeçirmektir. Sühreverdî, Muhammed Harezmşah'a Abbasilere karşı hürmet duyulması gereken hadisi Arapça okuduğunda, Harezmşah, Arapça bilmese de hadisi anladığını söyleyip, Abbasilere kendisinin bir kötülük yapmadığını, bir saygısızlıkta da bulunmadığını söylemiş, ancak Halife Nasır'ın hapishanelerinde birçok Abbasi soylu kişi bulunduğundan şeyhin kendisine söylediklerini halifenin kulağına fısıldaması gerektiğini söylemiştir.[714]

1218 senesinde Sühreverdî, Mevlânâ Celâleddin'in babası Bahaeddin Veled Bağdat'a geldiğinde kalabalık bir halk kitlesiyle onu karşılamaya çıkmıştır. Bahaeddin Veled'i, Şihabeddin Sühreverdî nezaketle katırından inerek karşılamıştır. Halife, Bahaedin Veled'in geldiği haberini aldığında çeşitli yemeklerle birlikte hediyeler göndermiştir. Bahaeddin Veled, Halife'nin gönderdiklerini *"malı haram ve şüphelidir"* diye kabul etmemiş, Halifenin görüşme talebini reddetmiştir. Halife, Şihabeddin Sühreverdî'ye mutlaka Bahaeddin Veled'i görmek istediğini söylemiş, Sühreverdî onun kendisiyle görüşmek istemediğini sadece Cuma günü vaaz verirken onu görebileceğini haber etmiştir. Halife Nasır, Bahaeddin Veled'in vaaz verdiği camiye gidince, Bahaeddin Veled ona eleştiri ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bahaeddin Veled'in Bağdat'a gelişi ve Harezmşahların Bağdat üzerine düzenlediği sefer 1218 senesine denk gelir. Ancak aynı aylarda mı bilinmez. Sühreverdî muhtemeldir ki Bahaeddin Veled'in Harezmşahlarla olan anlaşmazlığı hakkında bilgi sahibidir ve onu Bağdat'a geldiğinde özel olarak misafir etmiştir. [715].

Şihabeddin Sühreverdî 1219'da Mekke'de Evhadüddin Kirmanî ile görüşmüştür.[716] Şiraz'da Muzafferiyye hastahanesinde hekimlik yapan Kutbüddin

[714] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s.33-36.
[715] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 68, 71-72.
[716] Moharram Mostafavi, *13. yüzyıl Anadolu tasavvufunda Evhadeddin-i Kirmani ve Tesirleri*, Doktara Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 102.

Şirazî'nin babası Ziyaeddin Mesud el-Kazerunî de Sühreverdî'nin müritlerinden olmuştur. Şirazî de daha sonra Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-İşrak*'ına şerh yazmıştır.[717]

1221'de Alâeddin Keykubad'ın Sultan olduğu haberi duyulduğunda Şihabeddin Sühreverdî Abbasi halifesinin elçisi olarak Konya'ya gelmiştir. Sühreverdî, halifenin hediyelerini sultana iletmiş Sultan da Sühreverdî yanındayken halifenin gönderdiği hilati giymiştir. İbn Bibi, bu olayları anlatırken Keykubad'ın halifenin gönderdiği hediyeler arasındaki en büyük ikram olarak Şihabeddin Sühreverdî'yi gördüğünü, defalarca Sultanın onu ziyarete gittiği ve sultanın ileri gelen devlet adamları ile Celâleddin Karatay'ın şeyhin tarikatına girdiğini yazmıştır.[718] İbn Bibi, Kemaleddin Kamyar'ın Şihabeddin Sühreverdî'den yararlandığını söyler.[719]

Şihabeddin Sühreverdî, Konya'dan ayrılıp Malatya'ya ulaştığında Necmeddin Daye ile karşılaşmıştır. Daye, Alâeddin Keykubad adına yazdığı *Mirsadü'l-İbad* isimli eserini Sühreverdî'ye göstermiştir. Sühreverdî, kitap ve yazarı hakkında övgü dolu bir yazı yazmıştır. I. Keykubad, Daye'ye çokça ilgi ve iltifat etmiş, kitabının her harfine ödemede bulunmuştur. [720].

Şihabeddin Sühreverdî, Halife Nasır'a I. Keykubad'ı övmüş ve halifelik ile arasının iyi olmasına gayret etmiştir.[721] Sühreverdî, Keykubad'ı ziyaretinden önce Muhammed Harezmşah Abbasi halifesini tanımayıp, halife değiştirdiği ve Bağdat seferine çıkacağı zaman Harezmşah'ın yanına giderek onu bu fikrinden vazgeçirmeye çalışmıştır.[722] Hacı Ahmet Özdemir, Sühreverdî'nin Sünnilikle mutedil Şiiliği bünyesinde toplayıp İslam dünyasında tek dini ve siyasi güç olmayı

[717]Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şirâzî", *DİA*, c.XXVI, Ankara 2002, s.487-488.
[718] Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye,* s.254-255.
[719] Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye,* c.II, s.32.
[720] Mehmet Okuyan, "Necmeddin-i Dâye", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2002, s. 496; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübra,* İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 150-153; İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye,* s. 257-258.
[721] Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 256.
[722] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi,* s. 35.

hedefleyen biri olduğunu düşünse de bu fikir muhtemelen Sühreverdî'ye değil Halife Nasır'a ait olmuştur.[723]

Abdülkadir Gilanî ve İbnü'l-Arabî ile görüşen Şihabeddin Sühreverdî 1230 senesinde müderrisliği bırakan, muhtemelen Kalenderle tanışmış olan Fahreddin Irakî'nin Mültan'a gitmesini tavsiye etmiştir. Irakî, Mültan'da Sühreverdî'nin halifelerinden Bahaeddin Zekeriya Mültanî'nin hankâhında misafir olmuş, şeyhi onu kızıyla evlendirince Irakî, Mültan'a yerleşip yaklaşık 25 sene kalmıştır. Sonra Hicaz'a gitmiş, hac vazifesini gerçekleştirip Konya'ya geçmiştir.[724]

Sühreverdî, 1231 yılında hac için Mekke'de İbnü'l-Farız ile tanışmış ve Farız ile oğullarına hırka giydirmiştir. Sühreverdî'nin halifesi ve müritleri arasında Bahaeddin Zekeriyya, Necibüddin Ali b. Büzgaş Şirâzî, Sadî Şirâzî gibi meşhur isimler vardır.[725]

İbn Bezzaz, Safiyyüddin-i Erdebîlî'nin Sühreverdî'nin müritlerinden Rükn Muhyiddin Erdebîlî'nin ve Ebu'l-Kasım Cüneyd'in müritlerinden Şeyh Ebu Said Erdebîlî'nin mezarlarında vakit geçirdiğini kaydetmiştir. Safiyyüddin Erdebîlî'nin tarikat silsilesinde Ebu Necib Sühreverdî'nin adı geçerken, bu kısımda doğrudan Şihabeddin Sühreverdî'nin adı da kullanılmış ve Safiyyüddin Erdebîlî'nin ilk gençlik yıllarında Şihabeddin Sühreverdî'den de etkilendiği belirtilmiştir. [726]

İbn Bezzaz, Sadreddin Erdebîlî'nin rivayetiyle Şeyh Safiyyüddin'in, Tebriz'de vezir Gıyaseddin'in Celâl hankâhında gittiğini anlatır. Vezir Gıyaseddin'in *"-ki Bu kişi, Şeyh Rabbânî Şehâbeddîn Sühreverdî'nin torunun çocuğu idi."* diyerek vezir Gıyaseddin'i Sühreverdî'nin torununun çocuğu olarak gösterir. Eğer Sühreverdî'nin torunun çocuğu ise zamanla Sühreverdî ailesi ve Reşidüddin Fazllullah Hemedânî'nin ailesi akraba olmuştur. Anlatıya göre, vezir Gıyaseddin şeyhi davet edip hankâha götürmüştür. İbn Bezzaz'ın anlattığı hikâyeye göre

---

[723] Hacı Ahmet Özdemir, "Ahîlerin Büyük Şeyhi Şihâbeddîn-i Sühreverdî (539- 632/1145-1234)Anadolu ve Konya Ziyareti, Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarıyla ve Kanaat Önderleriyle İlişkileri", *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi-Konya Kitabı XIV*, Konya Aralık 2013, s.8.
[724] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s.778-779; Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s. 283-285; Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 84-85.
[725] Hasan Kamil Yılmaz, "Şehâbeddin Sühreverdî", s. 41.
[726] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ,* s.44.

Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin, Şihabeddin Sühreverdî'nin torununun çocuğu yani Gıyaseddin'in annesi Sühreverdî'nin torunudur. Şeyh Safiyyüddin Erdebîlî ise Tebriz'e gittiğinde vezir Gıyaseddin'in davetiyle onun hankâhında misafir olmuştur. Sühreverdî ailesi Abbasilerin yıkılışının ardından vezir Gıyaseddin gibi birinin de aileye dâhil olmasıyla İlhanlı hâkimiyetindeki topraklarda irşat faaliyetlerini devam ettirmiştir. [727]

IV.I.I Necibüddin b. Büzgaş (d.1198–ö.1279)

Tüccar ve varlıklı bir ailenin çocuğu olan Necibüddin Büzgaş Şiraz'da doğmuştur. Çocukluk ve gençlik yıllarını dervişlerin arasında geçirmiştir. Bağdat'a arkadaşı Şemseddin Safi ile gidip Şihabeddin Sühreverdî'nin müridi olmuş, uzun süre şeyhinin yanında kalmıştır. Şeyhi Sühreverdî'den icazet alıp Şiraz'da tekke kurmuştur. 1279 vefat edene kadar Şîraz'da irşat faaliyetlerine devam etmiş ölümüyle tekkesinin bulunduğu yerde defnedilmiştir.[728]

Dönemin ünlü şeyhlerinden Safiyyüddin Erdebîlî Şiraz'daki tekkesine gelerek Necibüddin'i ziyaret etmiştir. Saidüddin Ferganî ve Kutbüddin Şirazî gibi sufiler de Büzgaş'ın talebelerinden olmuştur. [729]

Necîbüddin, Abaka'nın Şîraz'da görevlendirdiği Fars valisi Uygur kökenli Engiyanû ile tanışmış ve onunla sohbet etmiştir. Moğol Emiri Engiyânû Necibüddin'i ziyaret ettiğinde ona insanın hakikati, mülk ve melekût âlemleri gibi sorular yöneltmiş, şeyh bu sorulara tatmin edici cevaplar vermiştir. [730]

IV.I.II Fahreddin Irakî (ö.1289)

Fahreddin Irâkî, Hemedan'ın Kumcan Köyünde muhtemelen 1213 tarihinde doğmuştur. Ailesine ve çocukluğuna dair fazla bilgi bulunmasa da Abdurrahman Câmî çocukluğunda Kur'an-ı Kerim'i hıfz edip çok güzel okuduğunu, Hemedan

---

[727] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ*, s. 334-335.
[728] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s. 618-620; Reşat Öngören, "Necibüddin b. Büzgaş", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 489-490.
[729] Öngören, "Necibüddin b. Büzgaş", s. 489.
[730] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s. 314; Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* Altınordu Yay., Ankara 2021, s. 35.

halkının onun okuyuşunu çok beğendiğini not etmiştir.[731] Hafızlığından sonra ilim öğrenmeye başlamış, iyi bir eğitim almış, 17 yaşında Hemedan'da medresede ders vermiştir. Medreseye Kalenderi dervişlerden olan bir grup içeri girmiş, gazel söyleyerek sema yapmaya başlamıştır. Semadan ve gazellerden etkilenen Irakî, kalenderlerden birinin de tesiriyle 1230'da bu Kalenderi dervişlerin arasına karışarak Hemedan'dan ayrılmıştır.[732] Câmî, onun Hemedan'dan ayrılışını Kalenderlerin peşine takılıp gitmesi şeklinde anlatılırken, Devletşah'da Fahreddin Irâkî'nin pazarda gençlere temiz bir nazarla baktığı için çıkan dedikodulardan dolayı şeyhi Şihabeddin Sühreverdî tarafından Mültan'a gönderildiğini yazar.[733] Önce Irak-ı Acem sonra Mültan'a gitmişler yoldayken de Fahreddîn Irâkî çardarb olmuştur. Mültan'da Şihabeddin Sühreverdî'nin halifelerinden Bahaedddin Zekeriya Mültanî'nin hankahında konaklamıştır. Bahâeddin Zekeriyya'nın kendisini bırakmayacağını hissedince arkadaşlarıyla Mültan'dan çıkmıştır. Lakin yolda çıkan rüzgâr sebebiyle arkadaşlarının çoğunu kaybetmiş bir arkadaşıyla Bahâeddin Zekeriyya'nın yanına geri gelmiş, onun müridi olmuştur.[734]

Fahreddîn Irâkî, 25 yıl Mültan'da şeyhinin yanında kalıp ona hizmet etmiş ve şeyhi Bahâeddin Zekeriya da onu kızıyla evlendirip, hırka giydirmiştir.[735] Şeyhi onun şiirlerinden rahatsız olan kişilerin aksine şiirlerini dinlemiştir. Devletşah'ın kaydettiğine göre Irakî'nin şu mısra ile biten *" O halde Irâkî'yi niçin rüsva edip ortaya attılar."* şiirini duymuş ve şeyhi Fahreddîn Irâkî'nin Mültan'dan ayrılmasına izin vermiştir.[736] Muhtemeldir ki şeyhi onu Mültan'dan gitmesi için uyarmıştır. Çünkü Irâkî'yi sevmeyen bir grup onu hükümdara şikâyet etmiştir. Bundan sonra Fahreddîn-i Irâkî Mültan'dan ayrılarak Hicaz'a geçmiş, hac görevini yerine getirip Anadolu'ya gitmiştir.[737]

Fahreddîn Irakî Anadolu'ya gelip Konya'ya yerleşmiştir. Konya'da Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn, Muinüddin Süleyman Pervane gibi dönemin

---

[731] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 778.
[732] Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s. 778.
[733] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 283.
[734] Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", s. 84-85.
[735] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 779.
[736] Devletşah, *Şair Tezkilerleri*, s. 284.
[737] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 779; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s.285.

önemli isimleriyle görüşmüştür. Sadreddin Konevî'nin müridi olmuş, onun derslerine katılmış, onunla beraber *Füsus* okuyan bir cemaatin arasında bulunarak bilindik eserlerinden *Lemaat*'ı yazmıştır. Sonra eserini Sadreddin Konevî'ye vermiş, Konevî de beğenmiştir.[738] Devletşah Tezkiresinde *Lemaat*'ın Kirman'da yazıldığını söyler. Muhtemelen eser ismini karıştırmıştır. Çünkü Devletşah'ın anlattığı hikâyeye göre Irâkî, Kirmânî ve Emir Seyyid Hüseyin, Şihabeddin Sühreverdî'nin müritlerinden olup, tarihi belli olmayan bir zamanda Evhadüddin Kirmânî'nin hankahında toplanmışlardır. Üçü de burada önemli eserler yazmıştır. Şeyhleri Şihabeddin Sühreverdî de bunları okuyup onlar için dua etmiştir.[739] Abdurrahman Câmî'de de Fahreddîn Irâkî'nin ismi Evhadüddin Kirmânî ve Ahmed Gazalî ile birlikte zikredilir. Câmî onların aynı düşünceye sahip olduklarını, bundan dolayı bazı büyükler tarafından eleştirildiklerini anlatır. Eleştirilme sebepleri, ehil olmayanların onları örnek alarak kendileriyle kıyaslayıp, ebedi rüsva olacaklarından korkmalarından dolayıdır.[740]

Fahreddîn Irakî'nin Konya'da Sadreddin Konevî'nin sohbetlerinde bulunduğu, bu sohbetlerde Müeyyedüddin Cendî, Saîdüddin Fergânî, Şemseddin Iykî, Şerefeddin Mavsili, Nasreddin Şerefeddin Konevî gibi dönemin diğer âlimleriyle görüştüğünden bahsedilir.[741] Dönemin yazarlarından Aksarayî de eserinde devrinin kadılarının isimlerini saydıktan sonra bu kişilerin, Fahreddîn Irakî, Saîdüddin Fergânî, Evhadüdddin Kirmânî gibi âlimlerin ilmine bakınca onların bu âlimlerin mutfaklarında bulaşık bile yıkayamayacağı, onların zengin ve cömert ruhları karşısında kepçe dahi tutamayacaklarını söyler.[742]

Fahreddîn Irâkî'nin Konya'da bulunduğu zamanlarda Sadreddin Konevî'nin etrafında kalabalık bir mürit-öğrenci topluluğunun bulunduğu, Konevî'nin dergâhının dönemin diğer âlimleri gibi sadece dergâhındaki insanlarla değil Konya'daki sosyal ve ekonomik hayatta da söz sahibi olduğu açıktır.[743] Sadreddin Konevî'nin vefatıyla onun meclisi dağılmış, sultanlar ve emirlerin talihlerinin tahtı

[738] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 779.
[739] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 292-293.
[740] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 769.
[741] Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c.I, s.335.
[742] Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, s. 170-171.
[743] Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c.II, s. 61-62.

Moğolların ayağının altında çiğnenmiş, servetler mahvolmuş, başlar kesilmiş, medreseler, hankahlar misafirhaneye dönüştürülmüştür. Ancak burada bir sorun vardır çünkü Moğollar 1240'den beri Anadolu'da iken 1274'de Konevî'nin vefatıyla Konya'da düzenin bozulması sadece Moğollarla ilgili olmayıp çıkacak olan Karamanoğlu ve Cimri ayaklanmalarının habercisi olmalıdır. [744]

Fahreddîn Irakî, Sadreddin Konevî'nin vefatıyla çıkan anarşi ortamından ayrılmıştır. Muhtemeldir ki Mevlânâ Celâleddin ve Sadreddin Konevî gibi sufiler Moğol hâkimiyetinde ciddi bir sorun yaşamamıştır. Konevî'nin vefatıyla zaviyesinin dağılması, Fahreddin Irakî'nin de Anadolu'dan ayrılışı, Aksarayî'nin dediği gibi sultanların ve emirlerin talihinin Moğolların ayağı altında çiğnenmiş ve Moğollarla ilişkinin eskisi kadar rahat olmaması bu senelere kadar sağlanan düzenin bozulmuş olmasından kaynaklanmıştır. Fahreddîn Irakî'nin Selçuklu topraklarında iken Moğollara bakışı ve onlarla ilişkisinden kaynaklarda söz edilmez. Ancak İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî' idam edilmeden önce yazdığı vasiyette oğullarını Irakî'nin hankahına yönlendirmesi Irakî'nin siyasî olarak güçlü bir kişi olduğunun ve İlhanlı veziriyle samimiyetinin işaretidir. Irâkî, Anadolu'da bulunduğu zamanlarda Pervane Muinüddin onun müridi ve sevenlerinden olmuş, Mevlânâ'nın izniyle Tokat civarına çağırmıştır. Pervane Iraki'ye hankah yapılmasını emretmiş, Irakî de oranın şeyhi olmuştur. Ayrıca Eflâkî, Irâkî'nin Tokat'a şeyh olmadan evvel Mevlânâ'nın sema meclislerinde bulunduğunu ve Mevlânâ'ya olan sevgisinden bahseder.[745] İlhanlı vezirlerinden Şemseddin Cüveynî de vasiyetnamesini yazarken oğulları Nevruz ve Mesud'un anneleriyle beraber Bulugan Hatun'un hizmetinde bulunmalarını, yapabilirlerse Şeyh Fahreddîn'in hankahını tamir edip oraya gitmelerini tavsiye etmiştir.[746]

Fahreddîn Irâkî, Sadreddin Konevî'nin vefatıyla Konya'dan, Muinüddin Pervane'nin vefatıyla da Anadolu'dan ayrılarak Mısır'a gitmiştir. Mısır Sultanı onun müridi olmuş, şeyhlerin şeyhi unvanını vermiştir. Mısır pazarında gezerken dericilikle uğraşan bir çocuğu babasından isteyerek çocuğun bu işle uğraşması yerine

---

[744] Aksarayi, *Selçukî Devletleri Tarihi*, s.200-201.; Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin*,c.II, s. 62.
[745] Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin*, c.I, s.382-383; Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.779.
[746] Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiu't-Tevarih*, s. 154-155.

yanında dersler almasını sağlamıştır. Bu olay Sultanın sevgisini ve alakasını üzerine çekmiş olan Fahreddîn Irâkî'yi sevmeyenlerin dedikodu yapmasına sebep olmuştur. Sultan olayı araştırarak uygunsuz herhangi bir durum olmadığını, günlük de beş dinar verilmesini emretmiştir.[747] Mısır'dan Şam'a geçen Fahreddîn Irâkî'yi Mısır Sultanının da etkisiyle şehrin ileri gelenleri karşılamış, Şam hükümdarının oğlu onun müridi olmuştur. Şamlılar arasında da Fahreddîn Irâkî hakkında dedikodu başlamış ama söyleyememişlerdir. Şam'dayken oğlu Kebirüddin Mültan'dan gelmiştir. Irakî bir süre sonra hastalanıp 1289 tarihinde vefat etmiş, Arabî'nin yanına defnedilmiştir.[748]

IV.I.III Sadi Şirazî (ö.1292)

Şiraz doğumlu olan Sadi, Bağdat'ta vaizlik, Müstansıriyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. 1235-36'da Abbasilerin muhtesipliğini yapmış, babası ve iki kardeşiyle birlikte Moğollar tarafından öldürülen İbnü'l Cevzî'ye intisap etmiştir. Bağdat'ta Nizamiye ve Müstansırıyye Medresesinde ders alan Sadi Şirazî sufi tasavvufî meşrebinde de Şihabeddin Sühreverdî'den etkilenmiştir.[749]

Devletşah, ilk eğitimini Fars Atabeği Sa'd b. Zengî'nin emrinde çalışan babasından alan Sadi'nin Abdülkadir Gilanî'ye(ö.1166) mürit olup onun gözetiminde hacca gittiğini söylemişse de Sadi, Gilanî'nin vefatından çok sonra dünyaya gelmiştir.[750]

Çağdaşı olan Hümam Tebrizî ile dostluk yapmıştır. Dostu Tebrizî, Gazan Han'a ve Şemseddin Cüveynî'ye methiyeler yazmıştır. Sadi Şirazî'nin hâkimiyeti altında yaşadığı Salgurluların ise Moğollarla ilişkisi savaş ya da savunma üzerine değil itaatini bildirip, Moğollara tabiiliği kabul şeklinde gerçekleşmiştir. Sadi de muhtemelen aynı tavrı sergileyip Moğollara karşı menfi bir duruş sergilememiştir.[751]

---

[747] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 781.
[748] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 781; Devletşah da kabrinin Arabî'nin yanında olduğunu söyler,ama ölüm tarihi olarak 1309'u verir, s.285.; Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", DİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 405.
[749] Mustafa Çiçekler, "Sa'dî Şîrâzî", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s.405.
[750] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 268-269.
[751] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 270-271; Esengül Uzunoğlu Sayın, "Humâm-ı Tebrizî'nin Gazan Han'a Methiyeleri", *NÜSHA*, S.49, 2019, .s. 7-14.

Moğolların işgali sonrası hocası İbnül Cevzî'nin vefatıyla Şirazî Bağdat'tan ayrılıp Moğollarla fiili mücadeleyi tercih etmeyen Salgurluların himayesinde bulunmuştur. Bu zamanlarda Sadi, İlhanlılarda yöneticilik yapan Ata Melik ve Şemseddin Cüveynî'ye övgü içerikli şiirler yazmıştır. Ata Melik Cüveynî'nin ölümüyle *"Dostların buluştuğu hangi bağ kaldı, kimse kalan bahçeye cennet demez."* diyerek üzüntüsünü ve buluştukları dost meclisinin dağıldığını dile getirmiştir.[752] Sadi, Şemseddin Cüveynî'ye yazdığı şiirlerde onun İslam dünyasına ve İslam'a ettiği hizmetlere övgülerde bulunmuş, Moğol zulümlerine karşı ona sitem etmiştir.[753] Hümâm-ı Tebrizî de Şemseddin Cüveynî'yi öven şiirler yazmış, Cüveynî'nin oğlu Hace Harun için *Sohbetnâme* isimli eserini kaleme almış, vezirin sevgisi ve desteğini almıştır. Şemseddin Cüveynî de Hümâm-ı Tebrizî'nin tekkesi için her yıl bin dinar verilmesini kararlaştırmıştır. Reşidüddin Fazllullah Hemedanî oğlu Emir Ali'ye yazdığı mektupta bağış yapılacak kişiler arasında Hümâm-ı Tebrizî'nin de ismini saymıştır. [754]

Sadi Şirazî'nin yolunu benimseyen Seyfeddin Fergânî, üstadı olarak gördüğü ve mektuplarında övgüyle bahsettiği Şirazî gibi Anadolu'da hareket etmiştir.[755] Sadi Şirazî'nin, devrinin hadiselerine ve Moğollara karşı yaklaşımı anlattığı olaylara bakılarak çıkarılabilir. Bu hadiselerden birinde İsfahan'da bulunan yiğit bir arkadaşının çok cesur ve güçlü olmasına rağmen Moğollarla savaşmayı bıraktığını, çünkü Moğol ordusunun hayvanlarından erlerine kadar tepeden tırnağa zırhlı olduğu ve kendilerinin de namertlik yaparak birbirlerinden ayrıldıkları için ağa yakalanan balıklara benzedikleri örneğini verir[756]. Diğer bir olayda hiçbir şeyi olmayan bir sofunun sarhoş Moğolların meclisinde bulunduğunda sofuluk taslayarak onların def, keman, çengi neyi varsa kırdığını karşılığında da Moğolların onun saçını çeng gibi gerdiği, yüzünü def gibi tokatladığını yaşlı bir kimseye anlatır. Bu kişi de ona öğüt

---

[752] Özkan Dayı, "Bağdad'ın İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2017, s. 403.
[753] Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2020, s. 52-53.
[754] Çetin Kaska, "Hümâm-ı Tebrîzî, Dîvânı ve Memduhları", *Siirt Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, 2019, s.48-49; Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî, s. 53-57.
[755] Ahmed Ateş, "*Sayf al-din Muhammed al-Farganî"*, s. 421-422.
[756] Sa'dî Şîrâzî, *Bostan,* Haz. Azmi Bilgin, Semerkant Yayınları, İstanbul 2020, s. 202-205.

olarak *“ Def gibi yüzünün yırtılmasını istemiyorsan, çeng gibi başını aşağı tut öyle şef gibi her işe karışıp durma.”* öğüdünü verir.[757]

Sadi, Hindistan seyahatinde puta tapan Mecusilerle yaşadıklarını anlatırken onların eline esir düştükten sonra sabaha kadar suya yaklaşmamış Mecusiler arasında kaldığını, sabah olunca onların tapınağa her bir taraftan Moğol askerleri gibi geldiklerini söyler. Burada Sadi, hem Moğolların kalabalıklığını hem de onların su ile ilgili olan inanışlarını ve sapıklıklarını Mecusilere benzeterek dile getirmiştir. Diğer iki örnekte de Moğolların gücüne karşı dağınık ve zayıf durumda iken başarılı olunamayacağını göstermeye çalışmıştır. [758]

Sadi, tasavvufî bir bilinçle gezen, söyleyen ve yazan bir sufi olmuştur. Yazdıklarından devlet adamlarına, vezirlere gidip ricacı olabildiği, halkın onu sevdiği, dervişlere sohbet verebilecek yetkinlikte biri olduğu görülür. Bunlara misal olarak kendisinden iş için yardım isteyen bir arkadaşına bu işin ona uygun olduğunu düşünmemesine rağmen arkadaşının ısrarı üzerine gidip dönem vezirinden ricada bulunması[759], dönemin dervişlerinden olan birkaç kişiyle sohbet ettiği zamanlarda büyüklerden birisinin olumlu kanaatiyle bu dervişlere maaş bağladığı ama sonra sebebi bilinmeyen bir şekilde bu maaş kesilince Sadi’nin o kişinin evine gidip bu maaşın tekrar verilmesini sağlaması gösterilebilir. [760].

Sadi, vakıf malları konusunda da hassas davranmış olmasına karşın diğer insanlara oldukça anlayışla yaklaşmıştır. Bir dervişin evini soyan kişinin elinin kesilmesini engellemek için kadının verdiği el kesme cezasını, kendisinin de bir derviş olduğu için bütün mallarını Allah yolunda bağışlandığını söyleyerek kadı hükmüne engel olmuştur.[761] Sadi, vakıf malı konusundaki hassasiyetine bir misal olarak, büyük âlimlerden birinin vakıf malından yenilen ekmek hakkında ne dersiniz? sorusuna, *“gönül huzuruyla ibadet etmek için alınırsa helaldir ama yemek*

[757] Sa’dî Şirâzî, *Bostan,* s.235.
[758] Sa’dî Şîrâzî, *Bostan,* 271-277.
[759] Sa’dî Şîrâzî, *Gülistan*, haz. Azmi Bilgin, Semerkant Yayınları, İstanbul 2019, s.43-46.
[760] Sa’dî Şîrâzî, Gülistan, s. 47-48.
[761] Sa’dî Şîrâzî, Gülistan, s. 78.

içmek için alınırsa haramdır." diyerek gerçek zahidin ibadet için vakıf ekmeği aldığını ancak ibadetini vakıf ekmeği için yapmadığını söylemesi verilebilir.[762]

Sadi Şirazî, Moğol hanı Abaka'ya yazdığı nasihatlerde doğrudan ona yol göstermiş, etrafındakileri isim vermeden eleştirmiş ve yakınındaki kötü niyetli kişilerden uzak durmasını tembihlemiştir. Ayrıca Abaka'ya kendisine yakın olan kişilerden itibaren işleri düzeltmeye başlamasını, onların suçlarını görmezden gelmemesini, hükümdarların varlıklarını halka borçlu olduğunu, yapılan eserleri korumasını, alçak kişilerden uzak durmasını, geçmişle değil bugün ile meşgul olmasını tavsiye etmiştir. Tavsiyelerin dışında yanındaki yöneticilerin halka zulmettiğini, haksız mal topladıklarını, böyle kötü insanları görevlendirmemesini bunun yerine pirlerin söylediklerine değer verip, halkı korumasını, gururdan uzak durup, suçu kesinleşinceye kadar kimseyi cezalandırmamasını, zindanları denetleyip suçsuzları serbest bırakmasını ve suçu kesinleşmişlere cezalarının verilmesini, bir şeyi bulunmayanlara sadaka dağıtılmasını, düşmanlarına karşı dostlar edinmesi gerektiğine dair vurgular yapmıştır. [763] Sadi'nin bu nasihatleri verirken Abaka'nın etrafındakilere dikkat çekmesi, Abaka'nın yakınlarında Hristiyanların çıkarlarına uygun kararlar alan yöneticilerin bulunmasından kaynaklanmıştır.[764]

Sadi vefatından önce Şiraz'a yerleşip züht hayatı yaşamıştır. Birçok bölgeyi gezip devlet adamlarıyla ve Moğol hanı Abaka ile görüşmüştür. Ancak onun 1292'de Şiraz'da vefat ettiği bilindiğine göre Müslüman olan İlhanlı hanlarından Ahmed Teküder'e karşı tavrı bilinmiyor. Ya da Sadi'nin anlattığı hikâyelerde hiç Müslüman Moğol'dan söz edilmiyor. Sadi'nin biyografisine bakıldığında Moğollara karşı mesafeli olduğu, sadece Moğol veziri Şemseddin Cüveynî'ye saygı duyduğu görülür. Bundan dolayı onun Moğol hanedan ailesi, askeri ya da halkı arasında İslamiyet'in kabulünde özel bir etkisi olduğu söylenemez.[765]

---

[762] Sa'dî Şîrâzî, Gülistan, s. 96.
[763] Sa'dî-yi Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler-Nasihatü'l- Mülûk*, s. 81-84.
[764] Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 130.
[765] Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî, s. 53-57.

IV.II İbrahim Zahid Gilanî(d.1218- ö.1301)

Tam ismi Şeyh Taceddin İbrahim b. Ruşen Emir b. Babil b. Şeyh Bündâr el-Kürdî es-Sencanî'dir.[766] Atalarında Bündâr el-Kürdî'nin Sencan'dan gelerek bölgeye yerleştiği söylenmiştir. Adı geçen şehir Merv yakınlarında bulunan Sencan olmalıdır. Bu bilgi doğruysa İbrahim Zahid'in atalarının Horasan taraflarından Gilan'a gelmiş olduğu söylenebilir. [767]

Gilanî'nin ilk mürşidi, Gilân'daki Mâlâvan köyünden Seyyid Cemâleddîn'dir. Ondan tevbe ve telkîn almıştır. Şeyhi Cemaleddin'in gelir kaynağı pamuk ziraatidir. El emeği ile kazandığı paradan kendi aile ve müritlerinin elbiselerini dikmiş, pamuğun fazlasını Gilan şehirlerine gönderip karışlığında pirinç almıştır. Cemaleddin Tebrizî kendisinin vefatından sonra 20 sene irşat faaliyetinde bulunmamasını vasiyet etmiştir. Gilanî, şeyhinin vasiyetine uyup beklemiştir.[768]

Gilanî'nin Şemsi Tebrizî ile pirdaş olduğu bazı kaynaklarda söylenmiş olsa da Bahadıroğlu rindmeşrep olan Şemsi Tebrizî ile zühd ve takvâ yolunu tutan İbrahim Zahid'in aynı tarikat veya şeyhe mensup olmalarını uzak bir ihtimal olarak görür. Ayrıca, Tebrizî'nin *Makâlât*'ında Ebubekr Selebâf'ın müridi olduğunu açıkça belirttiğine vurgu yapar. Ancak Şems'in rindmeşrepliği Gölpınarlı'nın düşüncesidir. Şems'in *Makâlât*'ına bakıldığında onun zühd hayatı yaşamasa da İslam'ın kurallarına çok dikkat ettiği, haramlardan uzak durduğu hatta haşhaş kullanımını helal sayan gruplara bunun yanlış olduğunu anlatmaya çalıştığı görülür. Bundan dolayı İbrahim Zahid Gilanî ve Şems'in aynı şeyhten terbiye almış olmaları imkân dışı değildir.[769]

İbrahim Zahid Gilanî kerametlere iltifat etmemiş ve bu tavrı bile gayrimüslimlerin İslamiyet'i kabulünde etkili olmuştur. İbn Bezzaz şeyhinin keramet

---

[766] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s.341-343.
[767] Mustafa Bahadıroğlu, "İbrâhim Zahid-i Geylanî', *DİA,* c. XXI, İstanbul 2000, s. 359; Mehmed b. Abdüllatif, *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, Çev. Namiq Musalı, Hz. Pir Şeyh Şa'bân-ı Veli Kültür Vakfı Yayınları, Kastamonu 2019, s. 45-46
[768] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ,* s. 68.
[769] Bahadıroğlu, "İbrâhim Zahid-i Geylanî", s. 360.

göstermediği ve keramet gösteren ya da gösterdiği söylenenlere itibar etmediğine dikkat çekmiştir.[770]

İbn Bezzaz, İbrahim Zahid'in kerameti yüceltmeyen tavrını duyan Güştâsfî'nin Padişahı Şirvânşâh Ahistân'ın kalbinin derinliğinde samimi bir itikat ile Gilanî'ye mürit olduğunu söyler. Şirvanşah Ahistan'ın müritliğiyle Güştâsfî halkı ve Şirvanşâh, Şeyh Zahid için bir zaviye inşa etmiştir. Zaviye'nin inşa edildiği bölge, âlimlerin toplandığı bir yer haline gelmiştir. İbn Bezzaz, şeyhinin kerameti olarak şeyhin etrafında iyi insanların çıktığına işaret eder. [771] Kerametlere iltifat etmeyen İbrahim Zahid Gilanî, şeriatın zahiri kurallarına bağlı kalmış, ibadet ve mücahede, zikir, müşahedenin hakkıyla yapıldığı zaman sonuç vereceğini anlatmıştır.[772]

1301 senesinde Güştasfî'de hastalanan İbrahim Zahid'in vasiyeti üzerine halifesi ve damadı Safiyyüddin Erdebîlî tarafından Lâhîcân'ın bir nahiyesi olan Siyâvrud'a götürülmüştür. Burada vefat eden İbrahim Zahid'in oğlu ve damadı arasında halifelik konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır. Gilânî'nin ilk hanımından büyük oğlu Cemaleddin Ali kendisini babasının manevi varisi olarak görmüştür. Ali, Safiyyüddin Erdebîlî'ye karşı birkaç kez suikast düzenlemiş, fakat başarılı olamamıştır. İbrahim Zahid'in halifelerinden Ahi Yûsuf Anadolu'da Niğde'nin Tepeviran mevkiinde inşa ettirdiği zâviyede irşata devam etmiş, diğer halifesi Hikmet Şirvanî de Gence'de irşat vazifesini gerçekleştirmiştir. İbrahim Zahid'in halifeliğini ise Safiyyüddin Erdebîlî ile Ahî Muhammed Halvetî (ö. 1378-79) yapmıştır.[773] Gilanî'nin halifesinin kim olacağı tartışmasına Gazan Han da katılmış ve Han babasının yerine oğlu Cemaleddin Ali'yi varis olarak kabul etmiştir. [774] Üç yıl süren bu tartışmalardan sonra Cemaleddin Ali mürşitlik iddiasından vazgeçmiş, Şeyh Safi'ye karşı durduğuna pişman olmuştur.[775]

---

[770] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 353.
[771] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 354.
[772] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 236-237, 241, 249-250.
[773] Bahadıroğlu, "İbrâhim Zahid-i Geylanî", s. 360; *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 166.
[774] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 154.
[775] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 166-168.

İbrahim Zahid Gilanî, Siyâvrûd'da, ziraat ve imaret işleriyle meşgul olmuş, dilencilik ve tembellik onun hayatında yer etmemiş, sufilerinde bu konuda suçlanmasına karşı çıkmıştır.[776] Ayrıca İbrahim Zahid de şeyhi Cemaleddin Tebrizî gibi helal kazanç ve el emeği konusunda titiz davranmıştır. [777]

II.II.I Gilanî'nin Moğol Hanlarıyla İlişkisi

IV.II.I.I Ahmet Teküder Han

İbn Bezzaz, Şeyh Sadreddin Erdebîlî'den rivayet ederek Ahmet Teküder'in öldürülme hadisesini ayrıntılı olarak anlatır. Sadreddin Erdebîlî'nin naklettiğine göre Ahmed Teküder, Hasan Mengli gibi ibahi, tanrı tanımaz ve haşhaş kullanan biri ile yakınlaşıp, onun kışkırtmasıyla Sünni sufi İbrahim Zahid'in üzerine hareket etmiştir. Ahmed Teküder, Hasan Mengli'nin sözlerine inanarak Argun Han'ı yendikten sonra Zahidilerin üzerine gideceğini söylemiştir. Ancak Teküder, Argun karşısında yenilip idam edilmiş, Hasan Mengli de kaynar kazana atılarak katledilmiştir. İbn Bezzaz bu hadiseden dolayıdır ki muhtemelen Müslüman olmuş Teküder hakkında eserinde hiç müspet bir ifade kullanmamıştır. [778]

IV.II.I.II Argun Han

İbn Bezzaz yazdıklarında Argun Han'ın dinine ya da siyasî kararlarına dair bir tenkitte ya da tavsiyede bulunmuyor. Şeyhi Erdebîlî'nin de bu konudaki görüşlerinden bahsetmiyor. Ancak Argun Han'ın Erdebîlî'yi himaye ettiğine dair ima Şirvanşah padişahı Ahistan'ın oğlu Siyamek ile İbrahim Zahid arasındaki hadisede görülebilir. İbn Bezzaz'ın Sadreddin Erdebîlî'den rivayetle anlattıklarına bakıldığında Argun Han İslamiyet'i kabul etmemiş olmasına rağmen Şeyh Zahid'in tarafında durmuş, Zahid'i destekleyen Şirvanşah'ın oğlu Siyamek'in şikâyetlerini itibar etmeyerek Siyamek'i idam ettirmiştir. Argun'un bu tavrında muhtemelen Ahmed Teküder'i desteklemeyen ve Teküder'in Argun seferi sonrası Zahidilerin üzerine gideceği bilgisi vardır. Şeyh Zahid ise Müslüman olduğunu söyleyip, ibahi

[776] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 349-350.
[777] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 343.
[778] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 375-377.

ve haşhaşilere yanında yer veren Teküder'i onaylamamış ve onların İslam algısının Teküder üzerinden kabul görmesine ve meşrulaştırılmasına karşı çıkmıştır. [779]

IV.II.I.III Gazan Han

Safvetü's-Safâ'da Gazan Han'ın emirleri ile birlikte Gilanî'yi ziyarete gittiği anlatılır. Bu anlatıda Gazan Han, Gilanî'den aklından geçenleri bildiği için etkilenmiş ve şeyhin ayaklarına kapanmıştır. İbn Bezzaz, Han'ın şeyhi ziyaretini oldukça detaylı anlatıp, Han'ın şeyhin sevenlerinden olduğunu söylese de menakıb dışında Gazan ve İbrahim Zahid'in ilişkisini teyit edebileceğimiz başka bir kaynak yoktur. Ancak bunun sebebi İbn Bezzaz'ın anlattıklarının kerametler ve mübalağalı olan kısımları hariç yalan olmasından değil, tarihçilerin tasavvuftan uzak durup, sufileri eserlerine almak istemeyişlerinden kaynaklanmıştır. Anlatıya bakıldığında Gazan Han, İbrahim Zahid ile bu görüşmesinden önce tanışık değildir. Ancak Han'ın Gilanî'ye Hallac-ı Mansur ve adalet hakkında soru sorduğu ve hadisenin sonunda Gilânî'nin elbisesini padişahlık elbisesinin üzerine giyerek şeyhin sevenlerinden olduğu yazıldığına göre Han İslamiyet'i kabulünden sonra şeyh ile görüşmüştür. Görüştüğü ilk anda şeyhten etkilenmiş ve bunun sebebi sultanın elini sıkan Gilanî'nin tavırlarında bir değişiklik olmamasıdır. Sorduğu sorulara ikna edici cevaplar alan sultan Gilanî'ye yakınlık duymaya başlamıştır.[780]

İbn Bezzaz, Sadreddin Erdebîlî'den rivayetle Gazan Han'ın dönem şeyhlerini halka, yemeğe ve paraya karşı tavrını denemesi hakkında bir hikâye anlatmıştır. Bezzaz'ın anlattığı hikâyeye dikkatlice bakıldığında Han bu yemek davetini emiri Katelaşah ile aralarında hangisinin şeyhinin üstün olduğu tartışmasından sonra tertip etmiştir. Anlatıda Katelaşah'ın şeyhi ve müritleri halkı düşünmek yerine yemeği yemeye başlamışlardır. Şeyh Zahid sofraya el uzatmamış Gilanî'nin oğlu Cemaleddin Ali de yemek üzereyken engel olmuştur. Yemek faslından sonra Gazan Han sufilerin sema etmesini yasaklamış, hatta sema edeni katledeceğini duyurmuştur. Bu yasağa rağmen canı pahasına Gilanî'nin müritlerinden biri sema etmeye başlayınca han bu durumdan da oldukça etkilenmiştir. Bezzaz'ın anlatımı mübalağalı bile olsa anlattığı hadisede Gazan Han'ın adamlarından olan Katelaşah'ın kendilerine

[779] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 345-355.
[780] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 363-366.

değil başka sahte bir şeyhe bağlı olduğunu yazması Gazan Han'ın yanındaki beylerinin de artık sufilere rağbet ettiğine işarettir. Ayrıca Han'ın onların bu şeyhlerle ilişkisinden haberdar olup, şeyhleri teste tabi tutarak sahte olanların faaliyetlerinin yayılmasını engellemeye çalıştığının göstergesidir. [781]

İbn Bezzaz'ın Gazan Han'ın İbrahim Zahid Gilânî'yi ziyarete gittiğini anlattığı hadiseye göre Gazan Han İslamiyet'i bir kadı ya da fıkıh ehlinden değil sufilerden dinleyerek sevmiştir. Hatta kadıların İslam'ı anlatmada tesirlerinin olmadığını ancak sufilerin sözlerinin tesir gücünün oldukça büyük olduğunu dile getirmiştir."[782]

İbn Bezzaz'ın yazdıklarına bakıldığında Gazan Han, Gilanî'nin şefaatini kabul edecek kadar ona saygı duymuştur.[783] *Safvetü's-Safâ*'da, İbrahim Zahid Gilanî'nin vesilesiyle cezalandırılması gereken bir kişiyi Gazan Han'ın affetmesi anlatılırken hadisenin sonunda Emir Çoban'a şeyhin sayesinde Emirü'l-ümeralık verildiği kaydedilmiştir. Yani şeyh sadece Gazan ile değil onun beyleriyle de yakınlık kurmuştur. [784]

İbn Bezzaz'ın anlattığı hikâyeler menkıbevi tarzda bile olsa Gazan Han'ın Mısır seferi sırasında İbrahim Zahid'in müritlerinden Muhammed Sayyadi ya da Muhammed Ceyn diye tanınan kişinin Gazan Han'a yardım ettiği bilgisi vardır. Bu hadise ve İbrahim Zahid ile Gazan Han hakkında anlatılan diğer hikayelere bakıldığında Zahidiler Teküder'den uzak durmuş hatta onunla savaşacak kadar karşıt olmuşsa da Gazan Han'ı desteklemişler ve onun ordusunda bulunmuşlardır. Muhtemelen bunun en önemli sebebi Gazan Han'ın Sünni İslam'ı tercih edip İslam'ın kurallarına riayet etmesi, Teküder'in ise etrafında ibahi kişileri bulundurmasıdır. [785]

İbrahim Zahid Gilanî, Gazan Han'ın av sırasında bir yaban koyununu takip ederek yanına geldiği sırada onunla sohbet etmiş, Han'ın sorularını cevaplamış ve

[781] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 305-307.
[782] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 366; *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 104.
[783] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 305, 367-369.
[784] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 368-369.
[785] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 388.

nasihatler vermiştir. Gilanî ve Gazan Han'ın görüşmesini anlatan *Gazanname*'de Gazan Han'ın İbrahim Zahid'i gördüğü yerin çimenlik, sulak, cennet misali bir yer olduğu söyleniyor. Muhtemelen Han'ın şeyhten ilk etkilendiği kısım burasıdır. Yazar, Han'ın şeyh ile ilk karşılaşmasını anlatırken Gilanî'nin 80 yaş ve üstünde, maddi bir arzusu bulunmayan, dış görünüş itibariyle etkileyici biri olduğunu söyleyip Han'ın onu ilk gördüğü anda etkilendiğini yazmıştır. [786]

İbrahim Zahid Gilanî, Han'ın sorularına dünya tarihinin en büyük hükümdarlarından İskender'i hatırlatarak ve onun üzerinden Han'ın da büyüklüğüne dikkat çekip, er geç kendisinin de öleceğine işaret ederek cevap vermiştir. Han bu ilk soru cevaptan sonra şeyhin kendisine yol göstermesini istemiş ve daha detaylı sorular sormaya başlamıştır.[787] İbrahim Zahid Gilanî, Gazan Han'ın suallerine uzunca cevap vermiş ve ona nasıl sultanlık yapması gerektiğine dair nasihatlerde bulunmaya devam etmiştir. Ayrıca Gilanî, Gazan Han'ı dikkat etmesi hususlarda da uyarmıştır.[788] Gilanî, Gazan Han'a adaletle davranmayı ve bu konuda dikkatli davranmasını tavsiye etmiş, [789] Han'ın ölümsüz olmak istiyorsa bu dünyada kalıcı bir isim bırakması, bunun için ise iyi işler yapıp hayırla anılmayı sağlaması hakkındaki öğütler vermiştir. [790]

Gilanî, Gazan Han'a etrafındaki insanlara karşı dikkatli olması, âlimlerin sözünü dinleyip Allah'ı hatırlaması ve yaptıklarının hesabını vereceğini hatırlatmıştır. [791] Gazan Han, Gilanî'nin nasihatlerinin doğruluğu kabul ettiğini söylese de sorular sormaya devam etmiştir.[792] Gazan Han, küll ve cüzz, âlemin aslı, aşk ve hüzün, insan tanrı arasındaki ilişkide irade meselesi hakkında da sorular sormuş ve

---

[786] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 105-106.
[787] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 106.
[788] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 108.
[789] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 108.
[790] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 108.
[791] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 108-109.
[792] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 109-110.

Gilanî cevaplamıştır. Ancak metinde sorduğu soruları tekrarlamadığı görülür. Metne bakıldığında Sultan Gazan Han, Gilanî'nin verdiği cevaplara ikna olmuş gibi gözükmektedir.[793]

Nuri Ejderi, Gazan Han ve İbrahim Zahid Gilanî'nin görüşmesi sonrası Han'ın şeyhten oldukça etkilendiğini anlatır. Ejderi'nin ifadeleriyle; *"Cihan şahı, Zahid'den her türlü yeterince destan dinledikten sonra bunların hepsini baştanbaşa gönlünde ve canında tuttu, bu konuda Zahid ile ahit ve yemin yaptı. Ondan sonra güneşe benzer hükümdar kulübeden çıktı ve atına bindi. Böylesine bir pirle şah vedalaştı ve bilgenin öğütlerinden sarhoş olmuş bir hâlde dağ eteğindeki ordugâha geldi. İçinde Zahid'in söylediklerini düşünüyordu. Bilgenin anlattıkları sayesinde karanlık gece onun gözünde ışıklı bir gündüze döndü."* Gazan Han'ın Sadreddin İbrahim Hammuye vesilesiyle İslamiyet'i kabul ettiği kaydedilmişse bile Zahidiler de özellikle Gazan Han'ın İslamiyet'i yakından tanımasını sağlamıştır. Han'ın yukarıda verilen parçada İbrahim Zahid'e sorduğu sorulara bakılırsa birçok konuda derinlemesine bilgi sahibi olmuştur. Nuri Ejderi'nin Han ve Gilanî'nin görüşmesini anlatması ve İbn Bezaz'ın Gazan Han ile Gilanî'nin görüşmelerine dair kayıtlar dönem tarihçileri kaydetmese bile Gazan Han büyük ihtimalle Gilanî'den etkilenmiş ve İslam'a dair bazı konuları onun açıklamalarıyla anlamlandırmıştır. [794]

IV.II.II Safiyyüddin Erdebîlî (d.1252- ö.1334)

Safiyyüddin Erdebîlî'nin tam ismi Şeyh Safiyyüddin İshâk b. eş-Şeyh Emineddin Cebrail b. es Salih b. Kutbuddin Ebu Bekr b. Salâhüddin Reşid b. Muhammed el-Hâfız b. Avâz b. Pîrûz el-Kürdî es-Sencânî'dir. Babası Emineddin Cebrail, annesi Devletî Hatun'dur. Emineddin Cebrail, ziraatla uğraşmış, zengin ve çok cömert, sürekli sessiz ve ibadetle meşgul olan biridir. Ömer Bârûkî'nin, ismi Devletî olan kızıyla evlenmiştir. İbn Bezzaz Erdebîlî'ni annesini zamanın âbidi, zahidi ve oruçlusu, daima gündüz sâim, gece kâim biri olarak anlatmıştır.[795]

---

[793] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 111-113.
[794] *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 113-114.
[795] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 224, 230; Reşat Öngören, "Safiyyüddin-i Erdebîlî", *DİA*, c.XXXV, İstanbul 20005, s. 476-477.

Âlim ve dindar bir babaya sahip olan Safiyyüddin Erdebîlî'nin üzerinde annesinin etkisi oldukça hissedilmiştir. İbn Bezzaz'ın anlattığına göre şeyhin annesi, oğlunun büyük bir insan olacağını düşünüp, 12 sene sürekli olarak oruç tutmuş ve orucunu şeyhin abdest aldığı su ile açmıştır. Şeyh Safiyyüddin, annesinin kendisinin abdest suyunu almasına müsaade etmemişse de annesi gizlice hizmetçilere oğlunun abdest suyunu başka bir yere döktüklerini göstertmiş, ancak o suyu saklamış ve o suyla iftar açmaya devam etmiştir. [796] Şeyh Safiyyüddin annesinin kendisine karşı ifrat tavırlarından rahatsız olmasına rağmen ona büyük bir saygı duymuştur. Erdebîlî her ne kadar dönemin en mühim şeyhlerinden olsa bile annesinin bazı davranışları terk etmesine engel olamamış, ona rahatsızlığını dile getirse de saygısızlık yapmamıştır. İbn Bezzaz'ın bu hadiseleri anlatması şeyhin insani tarafına da dikkat çekmek istemesindendir. Çünkü şeyhler annesi de dahil etraflarındaki müritlerin her yanlışına engel olamamıştır. [797]

Safiyyüddin Erdebîlî'nin mesleği ziraat olup, halkı helal kazanca teşvik etmiştir. Helal kazanmanın yollarını müritlerine de öğretmiştir.[798] İbn Bezzaz, Safiyyüddin Erdebîlî'nin dönem şeyhlerinden olmadığını, onu dönemindeki dervişlerin yırtık pırtık giysiler giyip, yamalı kıyafetlerle kendilerini şeyh gibi gösterirken eski elbiseler giymenin yeterli olmadığını asıl olanın ayette de geçen "Fakat takva elbisesi yok mu? İşte o hepsinden daha hayırlıdır." inancıyla hareket ettiğini anlatmıştır. [799]

Safiyyüddin Erdebîlî, ilk evliliğini, şeyhi İbrahim Zahid Gilanî'nin kızı ile onun isteği üzerine yapmıştır. Menkıbeye göre Şeyh Zahid, kızını ona eş olarak verirken ondan kemâl sahibi bir çocuğu olacağının müjdesini de vermiştir. Safiyyüddin Erdebîlî, Bibî Fatıma'nın keramet ehli olduğunu henüz çocukken ispat ettiğini belirtmiştir. Bu hanımından Muhyiddin, Sadreddin ve Ebû Said isimli üç oğlu olmuştur. İkinci evliliğinin Şeyh Ahi Süleyman'ın kızı ile olduğu söylenmektedir. Bu

[796] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 238-239, 244.
[797] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 245.
[798] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 244.
[799] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 216-217.

evliliğinden de Alâeddin ve Şerafeddin adında iki oğlu ve Şeyh Zahid'in oğlu Şeyh Şemseddin ile evlenen bir kızı dünyaya gelmiştir.[800]

Safiyyüddin Erdebîlî, şeyh arayışı için annesinin tam rızası olmasa da kardeşi Selahaddin Reşid'in yanına gitme bahanesiyle Şiraz'a gitmiştir. Necibüddin Büzgaş ile tanışmaya niyetlenmiş ancak o şehre vardığında Necibüddin'in vefat haberini almıştır. Uzunca bir süre şeyh arayışı devam etmiş, sonunda Emir Abdullah'a gitmesi söylenmiştir. Emir Abdullah da onu İbrahim Zahid Gilanî'ye yönlendirmiştir. İbrahim Zahid Gilanî'ye ilk yönlendiren Emir Abdullah olmasına rağmen akrabalarından Muhammed isimli birinin, Şeyh Zahid'e mürit olup Erdebil'e dönmesinden sonra yola çıkıp, Şeyh Zahid'in Gilan Hilyekiran'daki zaviyesine gitmiş, ondan zikir telkini alıp müridi olmuştur.[801]

Zahid Gilanî, Meraga'daki halkın talebi üzerine irşat faaliyeti için Meraga'ya Safiyyüddin Erdebîlî'yi göndermiştir. Meraga halkı arasında muhtemelen Moğollar da bulunur. Meraga'dan Gilanî'yi şehre irşat için davet edenlerin kimler olduğu belirtilmemişse de şehrin Moğolların merkezlerinden olması Erdebîlî'nin Moğolları da irşat edebileceği fırsatına sahip olduğunu akla getirir.[802]

Safiyyüddin Erdebîlî Meraga'ya giderken yolda halka zulmeden Mevlânâ Şemseddin adlı kişinin varlığından haberdar edildiğinde ilk insanlardan uzak durması için onu ikaz etmiştir. Ancak kısa süre sonra onu doğru yola iletemezse Meraga halkını nasıl irşat edeceğini düşünerek Mevlânâ Şemseddin ile görüşmüş ve bu sorunu çözmüştür.[803]

Erdebîlî, Mevlânâ Şemseddin hadisesini çözdükten sonra yoluna devam etmiştir. Ancak benzer hadiselerle karşılaşmıştır. Pernik'ten ayrıldıktan sonra Erdebîlî Meraga'ya geçmiş ve bölge halkını irşat etmiştir. Meraga 1256-1265 tarihleri arasında İlhanlılara başkentlik yapmıştır. İbn Bezzaz'ın anlattıklarına göre Erdebîlî hocası şeyh Zahid'in yönlendirmesiyle Meraga'ya gittiğine göre hocasının vefat tarihi 1301 ve öncesinde Meraga'da bulunmuştur. Meraga'da Mevlânâ

[800] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 72.
[801] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 259-271.
[802] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 318-319.
[803] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 319.

Şemseddin, Ali Nemaverdî gibi şeyhler ve onların müritlerinin dalalete düştüklerini söyler. Ayrıca şeyh Muhammed Kucecî'nin vefatıyla onun Serav, Germrud ve Heşrud'da yaşayan müritlerinin de şeyhlerinin yolundan ayrılıp, bidatlere bulaştığını yazar. Erdebîlî, ilk olarak Mevlânâ Şemseddin'in yanına giderek ona doğruları anlatmış daha sonra Meraga halkını irşat etmiştir. Anlatılan hadisede Moğolların ismi geçmiyor, ancak Erdebîlî Meraga gibi büyük bir Moğol şehrinde birçok şeyhle görüşüp halkı irşat edebildiğine göre ona bir baskı söz konusu değildir. İrşat ettiği isimler arasında Moğollar olmasa bile Moğolların onun faaliyetlerine engel olmaması muhtemelen şeyhin Moğollar arasındaki saygınlığından kaynaklanır. [804]

Anlatılan hikâyelerden birinde Şeyh Safiyyüddin'in gördüğü rüyada Moğol külahı takıp bu külah için Şeyh Zahid'in oğlu Cemaleddin Ali ile mücadelesinden bahsedilir ve sonunda kazananın Şeyh Safi olduğu Şeyh Zahid tarafından 'hakkıyla aldı' denilerek belirtilir. Anlatılmak istenen muhtemelen Moğolları irşat işinin Safiyyüddin Erdebîlî de kalmasıdır.[805]

Safiyyüddin Erdebîlî, "Tarikat, şeriatsız; hakikat, tarikatsız olmaz." diyerek şeriatı daima vurgulamıştır. Erdebîlî'nin de içinde bulunduğu tasavvuf ehli, ibahi ve batınî gruplar gibi silahlı faaliyetlerde ve suikast girişimlerinde bulunmamışlardır. Muhtemelen Moğolların sufilere güven duymasının sebeplerinden biri de insan canına ve malına kendilerinden bir zarar gelmemesidir.[806]

İbn Bezzaz, Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu olan Ebu Said Han'ın veziri Gıyaseddin Reşid'in ve bazı şeyhlerin hafî zikri emretmişlerse de şeyhin cehrî zikri emrettiğini söyleyip müritler için hafî zikir mi yoksa cehrî zikir mi önceliklidir? diye sorduklarında verdiği cevapta Şeyhin şöyle dediğini yazar: "*Yeni başlayan mürit için cehrî zikir önceliklidir. Çünkü cehride, mücahede daha da güçlüdür. Mesela eğer bir kişi çok hastaysa ve ona etkisi az bir ilaç verilerse onun hastalığını etkilemez ve ilacın yararı olmaz, aksine bazı zamanlar hastalığı da arttırır. Dolayısıyla ilk önce ona güçlü ilaç verilmelidir ki hastalığını etkilesin, ondan sonra ona etkisi az ilaç bile verilse yararı olabilir. Hem de cehri zikir etmek zâhir amellerdendir ve zâhir*

[804] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s.320.
[805] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 327.
[806] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 677, 646.

amelleri cisme bağlıdır. Ayrıca vezir Gıyaseddin Muhammed Reşîdî de "Şeyh, cehrî zikir mi öncedir yoksa hafî mi?" diye sordu. Şeyh şöyle dedi: *"Oğlum, eğer birisi düşmanla savaşırsa ona vurma gücü sert olsa mı daha iyidir yoksa yavaş mı*?" *"sert iyidir" diye cevapladı. Şeyh şöyle dedi: "Onun gibi, düşmanların düşmanı olan şeytân ve nefisle savaşıldığında sert ve güçlü vurmak gerekir. Eğer vurman yavaş olursa nefis muti olmaz. Sen ona yumuşak davransan bile o davranmaz. Dolayısıyla cehrî olan öncedir. Yürek ihtiyârsız hafî zikre vardıktan sonra hafî zikirle meşgûl olur ve böylece toplulukta cehrî ilk önce, hafî sonra gelir*." Moğolların sufilerin cehrî zikir merasimlerine şahit olup olmadıklarını bilmiyoruz. Ancak sufi dergâhları kapatılmadığına göre sufiler muhtemelen Moğolları da irşat için cehrî zikri önemli bir vasıta olarak görmüştür. [807]

Erdebîlî, sahte sufiler hakkında da uyarılarda bulunmuştur. Erdebîlî, dönemin diğer Sünni sufileri gibi Moğol idaresinde yaşamasına rağmen Moğolları değil sahte şeyh ve sufileri tenkit etmiştir. Sufiler Moğolların kalıcı bir sorun olmadığının farkında oldukları için insanları Moğollara karşı değil, sahte şeyhlere karşı ikaz etmişlerdir. [808] Çalışmaya, helal kazanca, hırkanın değerinin sadece salih amel ile ilgili olduğuna ve vakıf malına el uzatılmamasına vurgu yapan Erdebîlî'nin ve müritlerinin ahlaklı hayat tarzı zamanla Moğolların dikkatini çekmiş olmalıdır. [809]

Erdebîlî'nin menkıbesinde müritler ve taliplerinin Türk, Tacik, Kürt olduğu söylense de Moğol hanları ve devlet adamlarının da Safiyyüddin'e mürit olduğu başka hikâyeler de anlatılır. İbn Bezzaz'ın anlattığı hikâyede; "*Bir gün Mevlânâ Yûsuf Germrûdî va Pîre Emir Ali, Şeyh'in yanında oturuyorlardı, fakih Yûsuf sordu ki "Tâlibler ve Tevbe edenlerin birçoğu okuma yazmayı bilmeyen Türk, Tacik ve Kürtlerdendir. Onlar Arapça okumadıkları ve bilmedikleri halde Allah'ın kelâmını duyduklarında, gayr-i ihtiyârî bağırmaya başlıyorlar, ama onlar aslında Kur'ân'ın manasını da bilmiyorlar, hatta ayetlerin korkudan mı yoksa ümitten mi bahsettiğini bile bilmiyorlar. Bu durum bizi şaşırttı. Cevap: Şeyh, buyurdu ki, onların dili Türkçe veya Acemce bile olsa hatta okuma yazmayı bilmeseler de bunların yüreği her dile*

[807] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 640-641.
[808] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 729, 732.
[809] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 291-292, 298, 738.

yeter. Yürek kelâm dilini bilir. Çünkü yürek Arapçadır ve kelâm da Arapça." Bahsedilen hadisede Moğolları ismen zikretmese bile Erdebîlî farklı ırklardan insanların kendisinden etkilenmesini gönüllerini kazanmakla gerçekleştiğini dile getirir. Muhtemelen Moğollar da Erdebîlî'nin ve müritlerinin hayat tarzını, helal kazanç, doğru söz, adil ticaret gibi günlük işlerde tanıyarak sevmişlerdir. [810] Ayrıca, Hamdullah Müstevfî, Safiyyüddin Erdebîlî'ye Moğolların gösterdiği sevgi sayesinde Erdebîlî'nin insanları Moğolların eziyetinden kurtardığından bahsetmiştir.[811]

Erdebîlî'nin Şiî olduğuna dair iddialar bulunsa bile İbn Bezzaz şeyhin Sünnî olduğunu o dönemde böyle bir soruya verdiği cevap üzerine eserine almıştır. Çağdaşlarından biri Şeyh Safiyyüddin'e "*Şeyh'in mezhebi nedir?"* diye sorduklarında, *"Bizim mezhebimiz sahabe mezhebidir. Her dördünü severiz ve her dördüne de dua ederiz."* cevabını vermiştir.[812] Muhtemelen yine mezhebi duruşunu anlamak için Hz. Ayşe hakkında Şeyh'e ne düşündüğü sorulduğunda şu cevabı vermiştir : *"Pîre Mahmud diyor ki Mevlânâ Fahreddin'den duydum ki: Bir keresinde Şeyh'in huzurunda idik. Benim hatırımdan geçti ki diyorlar (Allah'ın velilerinin nerede) keşif ve kerametleri vardır. Öyle ki Peygamber (s.a.s) bühtan gazâsında müminlerin anası Âişe'yi kusurlu gösterdiler ve bunu Peygamber bilmedi mi?" derhâl Şeyh bana baktı ve "Mevlânâ Fahreddin, neyi düşünürsün? Peygamber (s.a.v.), Âişe'yi seviyordu ve Allah ü Teâlâ, Peygamber'in yüreğinde. Allah sevgisinden başka bir şey olmasın istiyordu, Allah, Peygamber'in mübarek gönlüne "hicâb getirdi ki bu sözü Âişe'nin hakkında desinler tâ ki Peygamber'in yüreğinde, Allah ü Teâlâ'nın sevgisinden başka bir şey olmasın."*.[813]

Erdebîlî, Hülagu dışındaki bütün İlhanlı hanlarının idaresine şahitlik etmiş ve bu hanlarının devrinde şeyhlik yapmıştır. Ancak sadece Erdebîlî'nin Abaka, Gazan, Olcaytu ve Ebu Said gibi hanlarla ismi anılmıştır. Hanların birçoğu ile görüşmüş olan Erdebîlî'nin Müslüman olan Ahmed Teküder ile münasebeti kaydedilmemiştir. İbn Bezzaz, Gazan Han ve Ebu Said'in şeyhe mürit olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Geyhatu'nun kızının Safiyyüddin Erdebîlî'ye mürit olduğunu ve şeyhe hediyeler

[810] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 647.
[811] Hamdullah Müstevfî-yi Kavinî, *Tarih-i Güzide,* s. 550.
[812] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 284.
[813] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, c.II, s. 101-102.

gönderdiğini ancak şeyhin helal olsa bile onun gönderdiği hediyeleri kalbi mutmain olmadığı için kabul etmediğini anlatmıştır.[814]

IV.II.II.I Safiyyüddin Erdebîlî'nin Moğollarla İlişkisi

IV.II.II.I.I Abaka Han

İbn Bezzaz'ın aktardığı hadiselere bakıldığında Şeyh Safiyyüddin'in müritleri Abaka döneminden beri İlhanlı sarayında bulunmaktadır. Menakıbnamelerde söylenmek istenen şeyhi yüceltmek olsa da satır aralarında daima farklı bilgiler mevcuttur. Bunlardan biri de Abaka Han'ın sarayında Erdebîlî'nin müritlerinden Abdullah isimli birinin bulunmasıdır. Anlatılanlara göre, *"Şeyh Safiyyüddin'in müritlerinden olan Abdullah dedi ki bir yıl Abaka'nın sarayındaydım ve orada hastalandım. Beşinci gece rüyada gördüm ki Şeyh Erdebîlî'nin namazlığında namaz kılıyor. O yer, Erdebîl'in pazarında meşhurdur. Bana işaret etti ki "Bu büfeye gel" ve ben o büfeye gittim. Oraya bir kâse şurup koymuş olduğunu gördüm. Zannettim ki bu benim şifâmdır ki Şeyh, bana veriyor. Orada alaca derili bir yılan gördüm. Ben ondan korkuyordum ve Şeyh, Kur'ân okumakla meşgul. Hayvan, Kur'ân'ın korkusundan ölüyordu. Şeyh, namazını kıldıktan sonra o şurubu bana verdi. İçtim, o ân uykudan uyandım. Terden sırılsıklam olmuştum ve iyileştim."* İbn Bezzaz'ın yazdığı bu kısa hadisede Safiyyüddin'e mürit olan kişilerin Moğol sarayında bulunduğundan bahsedilir. Moğol sarayındaki bu sufilerin irşat faaliyetinde bulunmuş olmaları yüksek ihtimaldir. [815]

IV.II.II.I.II Gazan Han

Şeyh Safiyyüddin, İbrahim Zahid'in müridi olduğu bir zamanda Gilan Melik'i Ahmed İsfehbud'a şefaat istemek üzere Gazan Han'a gönderilmiştir. Muhtemelen 1295-1301 seneleri arası bir yılda Han ile görüşmüştür. Han ile görüşmesi ya da Han'ın Melik'e şefaat edip etmediğini menakıbname yazmıyor ancak Gazan Müslüman olduktan sonra Hammuye ailesi dışında Erdebîlîlerle de görüştüğü açığa çıkmış oluyor. [816]

---

[814] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 292.
[815] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 392.
[816] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 352.

IV.II.II.I.III Olcaytu Han

Olcaytu döneminde Şeyh Sadreddin'in yakınındakilerden Ahi Emir Ali'ye atılan iftiranın asılsız olduğunu Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu vezir Abdüllatif Reşidî'nin sorgulamasıyla açığa çıkmıştır. Erdebîlî'nin Ahi unvanlı müridinin Ebu Said Han'ın yanında Mazenderan'da iken bir iftiraya uğraması ve aklanması Ahi Emir Ali'nin Moğollar tarafından itibar görmesine duyulan bir rahatsızlıktan kaynaklanmış olabilir. Mazenderan, batıni-ibahi grupların yoğun olarak bulunduğu bir coğrafyadır. Olcaytu'nun Şiiliğe geçişiyle de Şii ve aşırı Şii gruplar onun devrinde güçlenmiştir. İbn Bezzaz iftiranın içeriğini yazmamış, ancak Erdebîlî'nin müridinin Emir unvanını kullandığına göre muhtemelen o dönemde idarecilik yapmıştır. Ahi Emir Ali, aklandıktan sonra Moğollar arasında daha çok itibar görmüştür. Ahi Emir Ali bu sayede Moğolları daha yakından tanımış ve onlar arasında irşat faaliyetlerinde bulunabilmiştir. İbn Bezzaz, Ahi Ali'nin affedilip Moğollar tarafından hilat giydirilmesi hadisesini yine Ahi Ali'den rivayet ile anlatır.[817]

Şeyh Safiyyüddin kendisi tasvip etmemesine rağmen müritleri onun sakalının şifa verdiği şayialarına sebep olmuştur. Olcaytu'nun hasta beylerinden biri de bu müride gelerek tedavi olmak istemiş ancak o iyileşmemiş ve hayatını kaybetmiştir. İbn Bezzaz'ın yazdıklarından anlaşılıyor ki şeyh Erdebîlî'nin şöhreti Olcaytu'nun beyleri arasında da duyulmuştur. Ancak bu beylerin şeyhe mürit olup olmadığı hakkında bir bilgi verilmemiştir. Sadece hasta birinin tedavi olmak için Erdebîlî'nin müridinden yardım beklediği bilgisi bile Moğollar arasında Erdebîlîlerin tanınırlığının arttığının işaretidir. [818]

IV.II.II.I.IV Ebu Said Han

Safiyyüddin Erdebîlî'yi Ebu Said Han, karısı Bağdat Hatun ve Emir Çoban'ın torunu Melik Eşref Çoban ziyaret etmiştir. İbn Bezzaz'ın anlattığına göre Erdebîlî,

[817] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 478-480.
[818] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, c.II, s. 41-42.

Ebu Said Han'a Melik Eşref Çoban'a sahip çıkmasını tavsiye etmiş, Han da şeyhin Melik Eşref ile ilgili sözlerini doğrulamıştır. [819]

Ebu Said Han dönemi İlhanlı emirlerinden olan Hüseyin Celayir oğlu Şeyh Hasan'ı kendi isteğiyle Şeyh Safiyyüddin'in yanına göndermiştir. Şeyh Hasan Celayir, Erdebîlî ile tanışması sonrası şeyhin müritlerinden olmuştur. İbn Bezzaz'ın anlattığı hadisede Moğolların Celayir boyundan Emir Hüseyin Celayir'in Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş ile kendi oğlu Şeyh Hasan'ı Safiyyüddin Erdebîlî'ye gönderdiği söylenir. Emir Hüseyin'in İslamiyet'i nasıl kabul ettiğini bilmiyoruz, ancak oğlunu Erdebîlî'ye göndermesi şeyhten etkilenmiş olmasındandır. Hasan Celayir'i İbn Bezzaz, Şeyh Hasan olarak anmıştır. Bahsettiği hikâyede Emir Şeyh Hasan'ı Ebu Said Han'ın sınır yüzünden görevinden alıp, Rum'a gönderdiğini yazmıştır. Yani anlatılanlara bakıldığında Hasan Celayir, Erdebîlî'ye mürit olsa da Moğol hizmetinde çalışmaya devam etmiştir. [820]

İbn Bezzaz, Ebu Said Han'ın babası olarak gördüğü emirlerinden Alişah Cuşkabî'nin Şeyh Safiyyüddin'i küçümsedikten bir süre sonra öldüğüne dair bir hadiseyi aktarır. Hadiseye göre Erdebîlîler, Ebu Said Han devrinde muhtemelen güçlü bir konumdadır. İlhanlıların son dönemi sayılabilen bu yıllarda Çobanoğulları ve Celayiriler güçlenip birer beylik haline gelecek ve şeyh ile yakınlık kuracaktır. Ancak İlhanlı himayesinde bulunan Alişah Cuşkabî, onlar gibi davranmayıp şeyhe saygı duymamıştır. İbn Bezzaz'ın anlattığı hadisede Cuşkabî şeyhe yaptığı terbiyesizlikten kısa süre sonra İlhanlılar tarafından idam edilerek öldürülmüştür. [821]

Alişah Cuşkabî'ye benzer bir hikâyede yine Ebu Said Han'ın beylerinden Emir Mübarek üzerinden anlatılır. Emir Mübarek, İbrahim Zahid'in torunu Şemseddin Muhammed ile Hanbeli vilayeti konusunda anlaşamayınca Şeyh Safiyyüddin'in yanına gelerek ona saygısızca davranmış bir süre sonra da öldürülmüştür. Menkıbenin yazarı ölen kişinin şeyhe karşı edepsizliği yüzünden cezalandırıldığını söyler ancak şeyhin İlhanlı hanına karşı bir şikâyeti ya da yönlendirmesi söz konusu değildir. Ebu Said Han'ın şeyhe bağlılığı ya da ona

[819] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 502.
[820] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 502-504.
[821] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 510.

yapılan terbiyesizlikten dolayı emirini öldürmesi metinde anlatılmaz. Muhtemelen yazarın da anlattıklarından kastı şeyhin bunu istediği için hanın kişiyi öldürme emri verdiği değil, yapılan terbiyesizliğin bir keramet olarak kişilere zarar verdiğini anlatmaktır. Ancak burada dikkate değer meselelerden biri Han'ın çevresindeki kişilerin şeyhi ziyarete gelip mürit olduğu ya da onu değersizleştirmeye çalıştığıdır. Şeyhe karşı menfi bir tavır sergileyen Ali Cuşkabî ve Emir Mübarek'in İslamiyet'i kabul etmiş Moğol mu yoksa bölgedeki yerli Müslümanlardan mı olduğu metne bakıldığında seçilmiyor. Ancak Ebu Said Han'ın bu iki örneğe bakılarak şeyhe muhalefet eden kişileri sarayında tutmadığı söylenebilir. [822]

Şeyh Safiyyüddin'i Moğol hanları ve beyleri ziyaret etmiş, gerektiğinde de şeyh Moğollarla halkın durumunu konuşmak için yanlarına gitmiştir. Şeyhin Emir Çoban'ı ziyaretinde Çoban onu emirliğin verdiği gururla yanına çağırmakta geciktirmiştir. İbn Bezzaz, Emir Çoban ve ailesinin idamında sanki Şeyh Erdebîlî'nin etkisi olduğunu, bütün mumları şeyhin söndürürken birisine dokunmadığı sözleriyle ifade etmek ister. Ancak böyle bir anlatıma İbn Bezzaz niçin ihtiyaç duyar, Ebu Said Han'ın Çoban ve ailesinin idamında Erdebîlî'nin rolü olduğunu neden yazma ihtiyacı hissetmiştir, bilmiyoruz. Ancak Sünni sufilerin insanı kendileriyle anlaşmazlık halinde olsa bile öldürme değil, yaşatma ve ıslah etme niyetindedirler. Ancak İbn Bezzaz hikâyenin sonunda Emir Çoban'ın ailesinden sadece bir kolun hayatta kaldığını Şeyh Sadreddin'den rivayetle anlatır.[823]

İbn Bezzaz'ın kaydettiği hikâyeler şeyhin kerametine odaklansa da Şeyh ile İlhanlı hanının yakınlığı açıkça hissedilir. Ancak bu hikâyelerde anlatılanın dışında Ebu Said Han'ın şeyhten tavuk istemesi, şeyhin yanına elçi göndermesi, elçinin şeyhe saygısız davrandığı için ilahi bir takdirle cezalandırılması, Moğollarla sufilerin aralarında bir haberleşme ve bilgi alışverişinin olduğuna işaret olarak gösterebilir. Anlatının maksadı şeyhe itibar etmeyen emirin ilahi bir güç ile cezalandırılması olsa

[822] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 515-516.
[823] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 528.

bile İlhanlı Han'ı Ebu Said'in emirlerinin şeyhi ziyarete gelip gitmeleri Moğolların Erdebîlîleri ve İslam'ı tanımalarını kolaylaştırmıştır. [824]

Safvetü's-Safâ'da şeyh Safiyyüddin'in vesilesiyle Emir Çoban'ın İrencin Noyan'ı ve Kurmeşî'yi yenmesi ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Ayrıca Emir Çoban'ın şeyh Safiyyüddin'i sık sık ziyaret ettiği, hatta ona saygı duyup çekindiği söylenmiştir.[825]

İbn Bezzaz'ın Şeyh Safiyyüddin'in menkıbesini yazdığı eserinde Erdebîlî'nin İlhanlıların son devrilerine denk gelen yıllardaki şeyhliği sırasında birçok Moğol emirinin ona mürit olduğu ve sufiliği seçtiği görülür. Bunlardan biri de Ebu Said Han'ın dayısı Emir Ali'dir. Emir Ali Şeyh Safi'nin müritlerini zikir yaparken görüp etkilenmiştir. Bu tesirle Şeyh Safiyyüddin'in yanına giderek tövbe etmiş ve Erdebîlî'den zikir telkini almıştır. İbn Bezzaz, Emir Ali'nin gündüz devlet işleriyle gece ise sufilerle vakit geçirip zikir ve ibadetle meşgul olduğunu kaydetmiştir. Şeyh Safiyyüddin, Emir Ali'ye aralarında sorun bulunan Emir Çoban ve ailesinin ona zarar veremeyeceğini müjdelemiştir. Erdebîlî, Emir Ali ve Ebu Said Han'a adalet ve insaftan ayrılmamasını tavsiye etmiştir. Emir Ali ile Erdebîlî'nin görüşmesinden bir süre sonra Erdebîlî oğlu Sadreddin'i Emir Ali'nin yanına göndermiştir. Emir Ali, Sadreddin'i huzuruna kabul etmede ağır davranmış ve Erdebîlî'nin tebrik için gönderdiği eti yememiştir. Sadreddin, döndüğünde hadiseyi babasına anlatmış, şeyh Erdebîlî ona *"Kolaydır. O adam ki bu eşeği çatıya kaldırdı onu da yere indirir"* cevabını vermiştir. Emir Ali iki gün sonra şeyhin ziyaretine gelmiş, şeyh ona seccade cüppe ve şapka verip, kendisini vezir Gıyaseddin Reşidî'den korumasını tembihlemiştir. Emir Ali, Gıyaseddin Reşidî ile karşılaştığında, *"Şeyh bana vezirden uzak dur ki o senin canına kast etmiştir ve o hâlâ Yahudi'dir. dedi"* Gıyaseddin Reşidî bu sözü işittiğinde *"Şeyh, arif ve velidir. Her ne o derse odur ve ona karşı îtirâz edilemez. Yüreğinle (Duygularınla) yargıçlık yapmazsın. O'dur hüküm süren Şâhinşâh"* diyerek karşılık vermiştir. Bu hadiseden sonra Vezir Gıyaseddin, Ebu Said Han ile konuşarak Emir Ali'yi Horasan'a göndermeye ikna etmiştir. Emir Ali görevi kabul etse de sonradan sözünden dönünce Han onu yakınından

[824] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 539.
[825] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 555-557, 219-220.

uzaklaştırmıştır. İbn Bezzaz bu hadiseyi Emir Ali'nin şeyhe yaptığı terbiyesizliğin bir sonucu olarak göstermeye çalışır. Ancak yine de İbn Bezzaz'ın İlhanlı hanı, veziri ve emirinin Şeyh ile çok yakın olduğu atamalarda ve azillerde etkisinin olduğunu ima etmesi menkıbe yazarının mı hayali yoksa Erdebîlî'nin isteği midir teyit edebileceğimiz Erdebîlî'nin yazılı eserini bilmiyoruz. Ancak zaman zaman sufilerin sultanları yakınındaki vezirler ve emirlerine karşı ikaz ettiği bilinir. Erdebîlî de bu maksatla Han'ı Emir Ali konusunda yönlendirmiş olabilir.*"* [826]

Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin oğlu vezir Gıyaseddin de Şeyh Safiyyüddin'in samimi müritlerinden olmuştur. İbn Bezzaz'ın menkıbelerinde İslamiyet'i Şeyh Safi sayesinde kabul ettiği, İslamiyet ve tasavvuf hakkında ona sorular sorduğu görülür. Safiyyüddin de ona yakınlık hissetmiş olmalı ki Tebriz'deki sarayında bulunmuştur.[827]

Şeyh Safiyyüddin'i ziyarete gelenlerden biri de İlhanlıların Kâdılkudâtı Şemseddin Mübarekşah olmuştur. Kadı Mübarekşah, Ebu Said Han ve sakalsız bir toplulukla şeyhin yanına gitmiştir. İbn Bezzaz'ın sakalsız topluluktan kastını ya da kadı Mübarekşah'ın Moğol olup olmadığını bilmesek de Moğol Han'ı ile birlikte şeyhin ziyaretine gelmeleri Moğollar arasında Erdebîlî'nin tanınırlığını artırmıştır. Şeyh kadıyı bazı çirkin işler hakkında uyarmış kadı ise onun ikazlarına sessiz kalmıştır. Erdebîlî, Han'ın huzurunda kâdılkûdatı ağır bir şekilde tenkit ettiğine göre Han'ı ve yakınındakileri zinadan uzak tutmaya çalışmıştır. Şeyhin tenkitlerinin ağırlığına bakılacak olursa Erdebîlî, korkutarak ve dehşete düşürecek şekilde bir konuşma yapmış ve Han'ın dikkatini çekmeyi istemiştir. Şeyh Sadreddin'in anlatımıyla: *"Şeyh sevimli ve çekici sözlerle genel şekilde yasaklara başladı. Her kadına iki dev müvekkildir ki onu şehvet ehline gösterir, ama her delikanlıya on sekiz dev müvekkildir ki onu şehvet ehline gösterir. 'Şiir: Böyle bir tuzakla sinekten başkasını av edemez. Doğan, örümceğin tuzağına düşer mi?' Ve eğer bir şehvete tapan, öpmek için dudağını bir delikanlının veya kadının dudağına koyarsa, Hakk Teâlâ, ceza günü ateşli makasla onun dudağını kestirir, yine düzelir ve yine de azap verir. Eûzu billah onlarla fahişe hareketini ederse cezası sınırı aşar. Kıyamet günü*

[826] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 559-562.
[827] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 641, 730.

Hakk Teâlâ cehennemden ateş köpeklerinden birini onun başına getirilmesine emreder. Bu köpeği onun içine sokarlar, köpek onun yediklerini kesik kesik ederek dışarı çıkarır. O yine düzelir ve köpek yine dışarı çıkarır. Ondan öyle bir pis koku çıkar ki cehennem ehli kaçarak Hakk Teâlâ'ya sığınırlar. Bu azap Allah'ın istediği kadar devam eder. Şeyh, böyle yasakları açıkça söyleyince, kadı Mübârekşâh'ın akıl ve zekâsı gidip, başı önüne düştü."[828] Ayrıca, *Safvetü's-Safâ'da*, Şeyh Safi'nin dönem kâdılkudâtını haram yemekle eleştirdiği de kaydedilmiştir. İbn Bezzaz'ın yazdıklarında da diğer tarikatlarda olduğu Moğollardan para alan kişilerin kazancının helal olup olmadığının sorgulandığı görülür. Erdebîlî kendisini dikkate alan Müslümanlara ve Müslüman Moğollara İlhanlı Han'ı Ebu Said Han'ın huzurunda yaptığı ikazlarla diğer Moğolları da yanlıştan ve çirkin işlerden uzak tutmaya çalışmıştır. [829]

Şeyh Safiyyüddin devamlı Erdebil'deki tekkesinde bulunmamış, zamanla İlhanlı şehirlerinin farklı bölgelerine seyahatler edip oranın insanlarıyla da görüşmüştür. Tebriz'de Reşidî Camisi'nde Cuma kılmış, Cuma sonrasında ise dönemin meşhur sufileri, âlimleri, devlet erkânı ve vezir Gıyaseddin Reşidî ile verilen vaazı dinlemiştir.[830]

Ebu Said Han'ın en mühim devlet adamlarından Vezir Gıyaseddin Reşidî de Şeyh Safiyyüddin'in müridi olmuştur. İbn Bezzaz onun İslamiyet'i kabulünü şeyhin yüz bin müridine düşman değil dost olmanın mantıklı olduğu açıklaması yaptığını yazar. Vezir, şeyh Safiyyüddin'i Tebriz'de kendi evinde misafir etmiş ve sık sık Erdebil'de şeyhi ziyaret etmiştir. Gıyaseddin Reşidî zor bir durumda iken şeyhin kendisine rüyasında verdiği öğüt sayesinde kurtulduğunda İslam'ı daha önce kabul etse de gördüğü bu rüyadan sonra itikadının sağlam hale geldiğini söylemiştir. [831] Gıyaseddin Reşidî, Şeyh Safiyyüddin'in müritlerinden olduktan sonra şeyhe ve diğer müritlerine hilat giydirmek istemiş ancak şeyh bunu kabul etmemiştir. [832] Şeyh Safiyyüddin, Tebriz'de Vezir Gıyaseddin Reşidî'nin hankahını ziyaret etmiş ve

[828] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 721-723.
[829] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, c.II, s. 29.
[830] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, c.II s. 47.
[831] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, c.II, s. 137-140.
[832] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 327.

oradaki insanlarında katılımıyla hankahda sema tertip edilmiştir. Ebu Said Han'ın veziri, yeni ihtida etmiş olan Gıyaseddin Reşidî'nin muhtemelen yanında Moğollar da vardır. Olmasa bile İlhanlı vezirinin Şeyh Safiyyüddin'e duyduğu sevgi ve saygı vezirin etrafındaki Moğolların da şeyhi tanımasını sağlamıştır.[833]

1327 senesinde Şeyh Safiyyüddin Bağdat'ı ziyaret etmiş ve Bağdat'tan dönüşünde Ebu Said Han ve Emir Çoban'ın savaştığı haberi kendisine gelmiştir. Şeyh haberi duyduğunda Emir Çoban'ın yenileceğini söylemiştir. İbn Bezzaz yazdığı hadiselerin bir diğerinde Emir Çoban'ın Şeyh Sadreddin'in yardımıyla ordusunun ve kendisinin ölüm tehlikesinden kurtarıldığı anlatılır. Yani Erdebililer bir müddet Çoban ailesiyle yakınlık kurmuş ancak ilişkileri daha sonra bozulmuştur. [834]

Emir Çoban'ın idamı sonrası Çoban'ın kızı Bağdat Hatun, Şeyh Safiyyüddin'in yanına iki kız göndererek onu denemek istemiştir. Emir Çoban'ın kızının niyeti babasının idamından İbn Bezzaz'ın ima ettiği gibi Şeyh Erdebîlî'nin etkisi olduğu için şeyhi deneyip cezalandırmak mı yoksa şeyhe mürit olmak istediği için mi şeyhi teste tabi tutmak istemiştir belli değildir. Ancak ilk seçenek daha ikna edicidir, çünkü şeyhten etkilenseydi ve tasavvuf hakkında bilgi sahibi olsaydı şeyhi denemek gibi bir girişimde bulunmazdı.[835]

Savetü's-Safâ'da, Ebu Said Han'ın, Altın Orda Hanı'nın kendisine saldırdığında Şeyh Safiyyüddin'den yardım istediğine dair bir hadise anlatılır. Ancak bu yardımdan kastedilen manevi bir yardım olup dua istemek mi yoksa müritlerinin de asker olarak kendilerine katılması mı belli değildir. Bazı hikâyelerde İlhanlı ordusu içerisinde de Safiyyüddin'in müritleri olduğu söz konusu edilmişse de asker olarak İlhanlılara sufiler yardım etmiş midir açık değildir. İbn Bezzaz'ın Şeyh Sadreddin'den dinlediği hadisede İlhanlı ordusundaki askerlerin de Safiyyüddin Erdebîlî'nin müritlerinden olduğu vurgulanır. [836]

İlhanlı, Altın Orda savaşına dair anlatılan başka bir hikâyede şeyhe Altın Orda kavminin adaletli olup olmadığı sorusuna Şeyh Safiyyüddin Özbek Han'ın

---

[833] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 334-335.
[834] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, c.II, s. 175-176, 183.
[835] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 188.
[836] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 140-141, 492, 253-254.

adaletli olsa da ordusunun kâfir olduğu ve bundan dolayı onların mağlup edilmesi gerektiği bilgisine bakılacak olursa İlhanlı ordusu Gazan Han döneminden beri neredeyse bütünüyle İslamlaşmışsa da aynı durum Altın Orda'da söz konusu değildir. Muhtemelen XIV. yüzyılın başlarında gerçekleşen bu savaşlarda Altın Orda'nın askerleri arasında Müslüman olmayan Moğollar bulunmuştur. Şeyh Safiyyüddin'in Altın Orda Han'ı Özbek'e dair yorumlarından onu tanıyıp iyi ve adil bir hükümdar olduğunu söylemesine rağmen han ile yüz yüze bir görüşmelerinden İbn Bezzaz bahsetmemiştir. İbn Bezzaz, Erdebîlî'nin Altın Orda ordusundaki gayrimüslim Moğollara karşı savaşılmasına destek verdiğini ve bu maksatla kâfir Moğolların bu coğrafyadan uzaklaştırılması gerektiğini, müridinin bu kavim adaletli midir diye sorduğunda*, "Evet, Özbek kendi nefsince adildir. Ancak ordusu kâfirdir. Bunları sürmek gerek."* şeklinde verdiği cevaptan anlayabiliyoruz. Ancak bu bilgiyi yazan İbn Bezzaz, şeyhin düşüncelerini mi yoksa şeyhin ağzından kendi düşüncelerini mi ifade etmiştir bilemiyoruz. Çünkü genellikle sufiler savaş ile değil sulh ile çözüm aramıştır. Ancak bu hadisede yine de İbn Bezzaz'ın doğruları söylemiş olması muhtemeldir. Şeyhin gayrimüslimlerin de bulunduğu Altın Orda ordusuna karşı, İslamlaşmış İlhanlı ordusunu desteklemiş olmalıdır.[837] İbn Bezzaz, İlhanlı Altın Orda savaşı sonrasında da Han'ın ve Emir Çoban'ın şeyhin sayesinde Altın Orda'ya galip geldiğini anlatır.[838]

İbn Bezzaz'ın yazdığı hadiselerin birinde Şeyh Safiyüddin'in Ebu Said Han'a yapılacak suikastı haber ederek onun öldürülmesini engellediği kaydedilmiştir. İbn Bezzaz, Ebu Said Han ile Erdebîlî'nin yakınlığına ve şeyhin kerametiyle Han'ın katledilmekten kurtulduğuna dair rivayetleri anlatsa da muhtemelen bunlar İbn Bezzaz'ın mübalağalarıdır. Ancak İlhanlı ordusunda Erdebîlîlerin olması, Han'ı bu şekilde korumuş olma ihtimalleri vardır.[839]

İbn Bezzaz sadece Ebu Said Han'ın değil, Han'ın yanındaki adamların da şeyhten etkilendiğini ve kendi yanlarına davet ettiklerinden söz etmiştir. Ancak şeyh

[837] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 214.
[838] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 277.
[839] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 266.

Han'ın parslarını beslemekten sorumlu bu kişiler kendisi izin vermese de dağ keçisi avlama istediğinde Erdebîlî onların yanından ayrılmıştır.[840]

Safvetü's-Safâ'da Şeyh Sadreddin'in rivayetiyle Safiyyüddin Erdebîlî'nin Timurtaş Çoban zamanında Karabağ'a gidip oradaki insanları irşat etme niyeti, orada bulunan Timurtaş'ın kendisine altın göndermesini reddettiği ve sonunda Timurtaş'ın şeyhin müridi olduğuna dair bir hadise anlatılır. İbn Bezzaz'ın anlattığı bu hadiseye göre Timurtaş şeyhin kendi işini kendisi yaptığı ve insanları irşat etmek için seyahat etmesinden etkilenerek Erdebîlî'ye mürit olmuştur. [841]

İbn Bezzaz'ın anlattıklarına göre Ebu Said Han'ın veziri Gıyaseddin Muhammed ve Han'ın karısı Bağdat Hatun ile şeyhin ziyaretine gitmiştir. Şeyh Han'a ve vezirine yakın davransa da Bağdat Hatun ile arasına mesafe koymuştur. [842] Erdebîlî'nin Emir Çoban'ın kızı, müridi Şeyh Hasan Celayir'in eski karısı olan Bağdat Hatun'a niçin yüzünü çevirdiği metne bakıldığında onun bir kadın olup günahkâr olacağı şeklinde geçer. Ancak muhtemelen sebebi bu değildir. Çünkü Bağdat Hatun daha önce şeyhi denemek için yanına iki kadın göndermiştir ve aralarındaki mesafe bundan kaynaklıdır. Tüm bunlara rağmen Ebu Said Han'ın ailesiyle şeyhi ziyarete gitme hadisesi eğer gerçekse Erdebîlî, Han'ın kıymet verdiği sufilerdendir. Değilse bile İbn Bezzaz şeyhini yüceltmek için Han'ın kendisine meftun olduğuna dair hadiseler anlatmış olabilir. Fakat anlattıkları tamamen uydurma olamaz, çünkü Erdebîlî İlhanlı topraklarındadır. Eğer sadece şeyhi yüceltmek maksadıyla yazılarını yazsaydı Altın Orda Han'ı Özbek Han ile ilgili de bir şeyler kaleme almış olması gerekirdi. İbn Bezzaz'ın anlattıklarında mübalağalar olsa da sadece Erdebîlî'nin görüşlerini ve farklı kişilerle görüşmelerini yazmış, muhtemelen bazen de kendi düşüncelerini bu kayıtlara yansıtmıştır. [843]

[840] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 274.
[841] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 293.
[842] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 303-304.
[843] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 303-304.

IV.II.II.II Erdebîlî'nin Halifeleri

IV.II.II.II.I Sadreddin Erdebîlî (d.1305- ö.1382)

Sadreddin Musa, Şeyh Safiyyüddin'in ortanca oğludur. Sadreddin, İbrahim Zahid'in vefatından dört yıl sonra yani 1305'de Erdebil'de doğmuştur. Çocukluğunu Erdebil'de geçirmiş ve ilk eğitimini babasından almıştır. Babasından sonra yerine geçerek postnişin olmuştur. Aynı yıllarda Ebu Said Han vefat ettiği için İlhanlı devleti dağılış sürecine girmiş ve topraklarında küçük beylikler ortaya çıkmıştır. [844]

İlhanlı sonrası ortaya çıkan beyliklerden biri olan Çobanoğulları'nın beyi Emir Çoban'ın torunu, Emir Timurtaş'ın oğlu Melik Eşref Çoban Sadreddin Erdebîlî'nin bölgedeki nüfuzundan rahatsız olmuştur. Melik Eşref, babası Timurtaş, Safiyyüddin Erdebîlî'nin müritlerinden olmasına Erdebililerden pek çok kişiyi Reşâdiye binasına kapatmıştır. [845]

Safvetü's-safâ'ya göre Sadreddin, Tebriz'e geldiğinde Melik Eşref, zahirde Sadreddin'i iltifatlara boğarak ona hürmet etmiş ancak gerçekte ondan kurtulmak için planlar yapmışsa da başarı sağlayamamıştır. Melik Eşref başarılı olamayınca korkarak pişman olduğunu bildirmiştir. Daha sonra karar değiştirerek Sadreddin'i yakalamak istemişse de Sadreddin, 1354'te dostlarıyla Gilan'a kaçmıştır. Melik Eşref'in baskısından dolayı Erdebililerden bir kısmı Anadolu'ya, diğer bir kısmı da Altın Orda hanı Canibey'in yanına gitmişlerdir. *Safvetü's-safâ*'ya göre 1356 yılında Canibey'in ordusuyla karşı karşıya geldiğinde Melik Eşref mağlup olup, öldürülmüştür. Anlatılanlara göre Canibey, Sadreddin'e tabi olduğunu bildirmiş ve tekrar Erdebîl'e giderek tarikatın başına geçmesini istemiştir.[846]

Sadreddin Erdebîlî çağının sosyal ve siyasal meselelerine bigâne kalmamıştır. Çobanoğulları ve Celayirliler arasındaki meselelerden ve Gilan, Mazenderan Horasan civarında ayaklanarak, Şiiliği benimsemiş Serbedariler'in faaliyetlerinden haberdar olmuştur.[847]

---

[844] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 475-477.
[845] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s.79.
[846] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 79-80.
[847] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s.80-81.

Sadreddin Erdebîlî, Gilan'da bulunduğu yıllarda (1354-1356) ve daha sonraları gerçekleşen hadiseler hakkında bilgi sahibi olmuştur. Altın Orda Hanı Cani Bey'in yardımıyla Erdebîl Dârü'l İrşâd'ında Safevilerin nüfuzlu bir lideri olarak tekrar görevine başladığında artık siyâsal ve sosyal çatışmalarda tecrübeli bir kişi olmuştur. Emir Cani Bey Özbekî ve Emir Timur'un da ona karşı bağlılıkları olduğu zikredilmiştir. Sadreddin Erdebîlî, 1381'de hacca gitmiş ve Hz. Fatma'ya ait sancak ve Mekke eşrafından Hz. Peygamber'e ulaşan bir şecere getirmiştir. Tam 59 yıl irşat makamında oturarak 1382'de vefat eden Sadreddin, Erdebil'de bulunan Şeyh Safiyyüddin türbesine defnedilmiştir. Yazılanlara göre vasiyeti üzerine oğlu Hâce Ali yerine geçmiştir.[848]

IV.II.II.II.II Ahi Muhammed Halveti(d.- ö.1317)

İbrahim Zahid Gilânî'nin müridi ve halifesidir. Kendisinden sonra yeğeni Ömer Halveti'ye nisbetle kurulacak olan Halvetiyye'nin ilk şeyhlerinden kabul edilebilir. Gilan'ın Heri kasabasında irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. [849]

V. Kübrevilerin İlhanlıların İslamiyet'i Kabul Etmelerine Katkısı

V.I Sadeddin Hammuye (d.1191- ö.1272)

1191'de Sadeddin Hammuye Bahrabadî Cüveynî, Nişabur yakınlarındaki Cüveyn kasabasına bağlı Bahrabad köyünde doğmuştur. Sufi ve fukaha ailesinden gelen Sadeddin Hammuye'nin aslen İran'ın Serahs bölgesinden olan bu ailesinin bir kolu daha sonra Suriye'ye göç ederek Eyyubi hükümdarlarının hizmetine girmiştir. Nişabur'daki Nizamiye Medreselerinden olan Sultaniye Medresesi'nde Muinüddin Cacermî'den ders alıp, burada ders vermiştir. 1208 yılında Harezm bölgesine gitmiş, Şihabeddin Hivekî'den ders almıştır. Hadis, fıkıh, hilâf, lugat ve nahiv ilimlerini öğrenmiş, Necmeddin Kübra'nın halifelerinden olan babasının kuzeni Ebü'l-Hasan Sadreddin Muhammed'e intisap ederek ondan hırka giymiştir. Ardından hacca gitmiş, hac dönüşü Harezm'de Necmeddin Kübra'nın halkasına katılmıştır. 1219 şeyhinin icazetiyle onun önemli halifelerinden biri haline gelmiş, ancak Sadeddin

[848] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 81.
[849] Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 393-394.; *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, s. 162-163.

Hammuye, Necmeddin Kübra'nın diğer halifelerinden farklı olarak İbnü'l Arabî'den çokça etkilenmiş, hatta önceki dönemin en büyük sufilerini sayarken Arabî'yi ilk sıraya koymuş, arkasına Necmeddin Kübra ve Şihabeddin Sühreverdî'yi eklemiştir.[850]

1220'de Moğol istilasında Necmeddin Kübra'nın tavsiyesiyle Harezm'i terk eden Hammuye, Herat, Nişabur, Amül, Cacerm, Buhara, Tebriz, Musul, Halep, Hama, Humus, Bağdat, Dımaşk, Kudüs, Balebek, Mekke, Medine, Diyarbakır, Harran, Nusaybin ve Gilan gibi bölgelere seyahatler etmiştir. İstila sonrası Harezm'den ayrıldığında Halep'te Kirmânî (ö.1238) ile görüşmüştür.[851]

1231'de Sadeddin Hammuye Mısır'da Alâeddin Mısrî'ye icazetname vermiş, Şihabeddin Sühreverdî'den(ö.1234) Mekke'de hilafet almıştır. 1240 ve öncesi Şam'da "sonsuz okyanus" diye tanımladığı Muhyiddin Arabî ile sohbetlerde bulunduğu, İbnü'l-Arabî'nin de ona "tükenmez hazine" diye iltifat ettiği belirtilmiştir. Şam'da Konevî ve Mevlânâ Celaleddîn ile de sohbet etmiştir. Abdurrahman Câmî, Sadreddin Konevî'nin Hammuye'nin sohbetlerine katıldığını da kaydetmiştir.[852]

Sadeddin Hammuye'ye 1243-44 senesinde Aziz Nesefî intisap etmiş, ardından Buhara'ya dönmüştür. Bu sene Herat'ta Kadı Kemaleddin Ahmed'e, 1247'de Horasan'da Necmeddin Osman'a icazetname vermiştir. 1249'da Amül'de Salih Muhammed b. Zekeriya Razî'ye hırka giydirmiştir. 1250 senesinde de Horasan'da İmam Şerefeddin'e icâzetnâme vermiştir. 1251'de Şihabeddin Muhammed Simnânî'ye hırka giydirmiş, 1254'de Hammuye, Nesefî'yi Buhara'da ziyaret etmiştir.[853]

Hammuye, seyahatlerini 1243 senesinde sonlandırıp Bahrabad'a yerleşmiştir. Bahrabad'daki hankahına oğlu Sadreddin İbrahim'i halife olarak bırakmıştır. Sadreddin İbrahim, Gazan Han'ın yaklaşık 100.000 Moğol askeriyle birlikte İslam'ı

---

[850] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 573; Reşat Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, c.XXXV, İstanbul 2008, s.389-390; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s.139-140, 144.
[851] Muhammed Sivasî, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmîd el-Kirmanî ve Menâkıb-nâmesi,* Çev. Mikâil Bayram, Kardelen Yayınları, Konya 2005, s.
[852] Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", s. 390;
[853]. Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", s. 390.

kabul etmesine vesile olmuştur. Sadreddin İbrahim'den sonra bu hankahta tasavvufî faaliyetlerin asırlarca devam etmiştir.[854]

Hâce Gıyaseddin, Sadeddin Hammuye'nin Şafiî mezhebine mensup olduğunu belirttiği halde sonraki bazı müelliflerce onun on iki imam ve mehdî hakkındaki görüşlerinden dolayı Şiî olduğu iddia edilmiştir. Ancak Hammuye'nin görüşlerinde Şiiliği çağrıştıracak bir taraf bulunmamaktadır. Zehebî'nin vahdet-i vücûd üzere sohbetler ettiğini kaydettiği Hammuye ile birlikte Kübrevîlik'te vahdet-i vücûd anlayışı daha yoğun biçimde benimsenmiştir. 1272'de Sadeddin Hammuye vefat etmiştir.[855]

V.I.I Sadreddin İbrahim'in Moğolların İslamlaşması Konusunda Tesiri:

Sadeddin Hammuye'nin oğlu Sadreddin İbrahim Hammuye ile ilgili kaynaklarda ne zaman doğduğu konusunda bir bilgiye rastlanmamıştır Onunla ilgili en açık bilgiler 1295 senesinde Gazan Han'ın İslamiyet'i onun yanında ve onun vesilesiyle kabul ettiği ile alakalıdır. Gazan hanlığa çıkmadan hemen önce emiri Nevruz'un da ısrarlı telkinleriyle, Şeyh Sadreddin İbrahim Hammuye'nin yanında İslamiyet'i kabul etmiştir. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Gazan Han'ın İslamiyet'i araştırdığı ve Müslüman olmayı düşündüğünü kaydetmiştir. Han'ın İslam'a giriş sürecini ise Hammuye ailesinin de müritlerinden olan Emir Nevruz'un çabaları hızlandırmıştır. Reşidüddin, İlhanlıların veziri ve devletin içerisindeki bütün hadiselere hâkim olan biri olmasına rağmen Sadreddin İbrahim Hammuye ve Gazan Han arasındaki konuşmalardan söz etmemiştir. Erdebil'den Buhara'ya, Mısır'dan Tebriz'e kadar dönemin pek çok yerini ziyaret eden ve öğrenciler yetiştirip, icazet veren Sadeddin Hammuye'nin oğlu Sadreddin İbrahim'in Moğol Hanı ile münasebeti hem Hammuye ailesinin itibarını artırmış, hem de Moğolların Hammuye ailesinin etkisi olduğu bölgede kabullenmelerini kolaylaştırmıştır.[856]

Kübrevilerin Irak-ı Acem coğrafyasındaki devamı olan Hammuye ailesinin Gazan Han öncesi Moğollarla ilişkisi menkıbelerde ya da tarihçilerin yazdıklarında

---

[854] Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", s. 390.; İbn-i Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire,* s. 100.; Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s. 282.
[855] Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", s.390.
[856] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı,* s. 242-243; Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s. 281-282.

kaydedilmemiştir. Ancak Sadreddin İbrahim'in Han'ın huzurunda bulunduğuna ve Emir Nevruz'un Şeyh Sadreddin ile hacca gitme arzusuna bakılacak olursa Hammuye ailesi eski Selçuklu, yeni İlhanlı topraklarında etkili oldukları görülür. Babası Sadeddin Hammuye'nin zaten ilk ciddi eğitimini Selçukluların kurduğu Nizamiye Medreselerinde almış olması, Moğol dışındaki bölge kavimlerini daha önceden tanıması coğrafyada maddi olmayan bir hâkimiyet kurmalarını sağlamıştır. Moğollar yerleşik hayata geçmeye başladığı zaman bölgedeki sufilerle ve onların yerleşik hayat merkezli kurdukları düzenle tanışmışlardır. Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulü sonrası imar faaliyetleri, vakıf eserleri, halkın üzerindeki ağır vergileri kaldırması, yoksulları himaye etmesinde muhtemeldir ki Hammuye gibi sufilerin tesiri vardır. İbn Tagrıberdî, Gazan Han'ın adalet ve iyilik yapmayı sevdiği, zalime karşı mazlumu koruduğunu kaydettiğine göre Gazan Han'ın İslam sultanı olduğu ve dönemin Müslümanlarının bunu benimsediği söylenilebilir. Çünkü Teküder Müslüman olsa da bir İslam sultanı olarak sevilip kabul görmemiştir.[857]

Gazan Han'ın İslamiyet'i öğrenmek ve İslamiyet hakkında sorular sormak için Hammuye ailesinin tercih etmiş olması biraz düşündürücüdür. Çünkü Gazan Han'ın hükümdarlığı boyunca İlhanlıların başkenti Tebriz'dir ve Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul ettiği sırada ise Tebriz'e Erdebil daha yakındır. Erdebil'de ise Hammuye ailesi kadar güçlü bir şeyh ailesi olan Erdebîlîler vardır. Bahrabad, Erdebil'e kıyasla İlhanlı merkezine uzak olmasına rağmen Gazan Han için Erdebil tekkesinden bir şeyh değil de Sadeddin Hammuye'nin oğlu tercih edilmiştir. Bunun sebebi merkeze uzak olan Bahrabad ve çevresini de İlhanlılara isteyerek tâbi hale getirme mi yoksa Erdebîlî tekkesinin merkezde güçlenerek hâkim unsur hale gelmesini engellemek mi bilinmiyor. Reşidüddin Fazlullah da çok kısa olmasına rağmen Sadreddin İbrahim'den eserinde bahsetmişken Erdebîlîlerden hiç söz etmemiştir. Muhtemelen Reşidüddin kasıtlı olarak Erdebîlîleri görmezden gelirken, merkeze daha uzak olan Hammuye ailesini İlhanlılara ve kendi vezirliğine bir tehdit olarak algılamamıştır. İlhanlılar üzerinde Kübrevilerin etkisinin İlhanlı kayıtlarına

[857] İbn-i Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire,* s. 100.

girmiş olması Hemedanî'nin tarihini yazarken seçici davranmasından kaynaklanmıştır.[858]

Sadreddin İbrahim Hammuye sadece Gazan ve Emir Nevruz ile değil Olcaytu Han ile de yakınlık kurmuştur. Olcaytu Han'a gönderdiği bir mektupta Han'a "Âftâb-i Besat-i Saltanât, Sâye-yi Rahmet-i 'Âtıfet, Sâye-yi Yezdân, Fermân Fermâyi Zemîn u Zemân, Hân-i Hânân, Kâmkâr-i Selâttîn-i Zemân" diyerek onu yüceltici ifadelerle anmıştır. Olcaytu Han'ın da İslamiyet'i Gazan Han ile aynı anda kabul ettiği ve Sadreddin İbrahim'in Olcaytu ile görüşmeye devam ettiği kaydedildiğine göre muhtemelen bir müddet Olcaytu Han da Sadreddin İbrahim'in sayesinde İslamiyet'ten etkilenmiştir.[859]

V.I.II Azîz Nesefî (ö.1300)

Buhara ve Semerkant'ın güneyinde yer alan Nesef (Nahşeb-Karşi) şehrinde doğmuştur. 1243-44 senesinde Sadeddin Hammuye'ye intisap etmiştir. Hammuye on sene sonra onu 1254'de Buhara'da ziyaretine gelmiştir. Azîz Nesefî, 1273 senesinde Türkistan'dan gelip Horasan ve Fars'a saldıran Akbeg kumandasındaki kuvvetlerin şehri yağmalamaları üzerine Buhara'dan ayrılmıştır. 1281-1291 yılları arasında Eberkuh, Şîraz, İsfahan, Bahrabâd, Semerkant ve Buhara'da bir süre yaşamış ve buralara seyahat etmiştir. Nesefî'nin bu kadar çok yer gezmesi muhtemelen İlhanlı ve Çağatay hanlığı topraklarında onlara sağlanan imtiyazdan kaynaklanmıştır. [860]

V.I.III Cemaleddin Cilî (ö.1253)

Abdurrahman Câmî, Cemaleddin Cilî'yi tam manasıyla âlim ve fazıl bir kişi olarak tanıtmıştır. Çeşitli ilim dallarından pek çok kitabının bulunduğu bir kütüphanesi olan, nazım ve nesir eserleri bulunan Cemaleddin Cilî, Necmeddin Kübra ile tanışmak için yola çıktığında bazı kitaplarını yolda okumak için yanına almıştır. Yoldayken rüyasında Necmeddin Kübra'yı üç kez kendisine yüklerini bırakmasını söylerken görmüş, yükten kastın ne olduğunu sorunca kitapları olduğu cevabını almıştır. Uyandığında kitaplarını Ceyhun nehrine atmış, şeyhin yanına

---

[858] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, s. 242-243.
[859] Fırat Umanç, "Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)", Marmara Üniversitesi Tükiyat Araştırmaları Enstiüsü, 2023, s. 148.
[860] İbrahim Düzen, "Aziz Nesefî", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991,s. 344-345.

geldiğinde şeyh ona, "O kitabı atmasaydın sana benden hiçbir fayda olmazdı." diyerek karşılamış, hırka giydirip erbainini tamamladıktan sonra Aynü'z-zaman unvanını vermiştir.[861]

Abdurahman Câmî, Cemaledddin Cilî'nin Kazvin'de yerleştiğini kaydetmiştir. Kazvin ileri gelenlerinden ve seyyidlerden olan biri Cilî'yi ziyarete etmiş, kendisine bağlı olan Şiraz padişahına tavsiye mektubu yazmasını rica etmiştir. Cilî onun yerine bir kağıda rezene balı yazıp bu seyyide vermiştir. Seyyid karnından rahatsız olan padişaha Cilî'nin yazdığı bu kâğıdı ulaştırmıştır. [862] Handmir, *Habibü's-Siyer*'de *Nefahat*'te bahsi geçen Şiraz padişahının Alamut hâkimi Alaeddin Muhammed olduğu söyler. Bu Alamut liderinin şeyh Cilî'ye olan sevgi ve bağlılığından dolayı Kazvîn halkına hürmet ettiğini onun ağzından şu şekilde anlatır, *"Eğer, Hz. Şeyh orada olmasaydı, ben Kazvîn, toprağını heybeye doldurur, Alamut'a götürürdüm."* Handmir ayrıca Alamut hâkiminin her yıl Cilî'ye 500 dinar altın gönderdiğini, Cilî'nin bu parayı ihtiyaçları için kullandığını yazmıştır. Handmir şeyhin bu parayı kullanmasından rahatsız olan bir grup olduğu ve o grubu "bazı ehl-i hased" olarak görmüştür. Onların söylediklerini şu şekilde eserine almıştır: *"Faris padişahının idrarlarını halka veriyor ve mülhitlerin malını yiyor." Cemaleddin Cilî'nin ise böyle bir irtibatı kabul edip kendisine eleştirenlere karşılık verdiğini söyler, " Din imamları, sultanların halktan zorla aldıkları malı kabul etmenin helal olduğunu belirtirler. Bundan dolayı onlar kendi arzularıyla bir kişiye herhangi bir şey verirlerse, onu kabul etmek gerekir."* Moğollar 1220'de Kazvin'i istila ettiğinde Cemaleddin Cilî burada mıdır teyit edemiyoruz, ancak dönem kaynaklarının verdiği bilgilerden istila sonrası Kazvin'de bulunduğu, Kazvin halkı ve İsmaililerle irtibat halinde olduğu söylenebilir. Moğol istilasından sonra, Moğolların da şehre yerleşmesiyle onlarla görüşmüş olabileceği ihtimali vardır, çünkü Kazvin'de istila sonrası dergâhı açık kalmışsa ve İsmaililerle bile etkileşim halindeyse Moğollardan gizli böyle bir faaliyet yürütmüş olamaz.[863]

---

[861] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 576; Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s. 147-148.
[862] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 577.
[863] Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s. 149.

Kazvin'de 1253'te vefat eden Cemaleddin Cilî'den Hamdullah Müstevfî Kazvinî de övgüyle bahsetmiştir; "*Milleti ve dinin cemâli, Hudaâ'nın velilerinin kutbu, Ki onun asitanesi abdalların kıblesi idi. 651 yılında Allah'a gitti. Şevval'in dördüncü günü pazartesi gecesi."*[864]

V.I.IV Radyeddin Ali Lala (d.1167/1170 - ö.1244)

Radıyeddin Ali Gaznevî 1167 ya da 1170'de Cüveyn'de doğmuştur. Babası Şeyh Said, Hakîm Senâî'nin (ö.1131) amcasının oğlu, Simnânî'nin dediğine göre Hace Yusuf Hemedânî'nin de mürididir. Radıyeddin'e Lala unvanı babasından kalmıştır. Babası Şeyh Said'e Yusuf Hemedânî bu unvanı vermiş, Merv büyükleri arasına dahil olmuş, hatta Merv ehli onu "Bozorg ve Rakîb Lala" olarak anmıştır.[865]

Radyeddin Ali Lala, Türkistan'da Yesevî dergâhında misafirken, Necmeddin Kübra'nın Harezm'e geldiğini duymuş, yanına gidip müridi olmuştur. Bu sırada Mecdüddin Bağdadî de Necmeddin Kübra'nın müritlerindendir.[866] Radıyeddin Moğol istilası öncesi Harezm'den ayrılıp İsferayin'e gidip irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Burada akrabalarından biri olan Cemaleddin Ahmed Cürfanî(ö.1270) ona intisap etmiş, Kübreviyye tarikatı ondan devam etmiştir. Cürfâni'yi Sadeddin Hammuye İsferayin'e gelip ziyaret etmiştir. Radıyeddin Ali Lala, 1244 senesinde İsferayin'in köylerinden olan Cürfan'a defnedilmiştir. Yaklaşık 25 yıl Moğol İstilası döneminde yaşamış olan Radyeddin Ali Lala'nın Moğollara ilişkisine dair kaynaklarda değerlendirme yapacak bilgiye sahip değiliz. Ancak onun müridi Cemaleddin Ahmed Cürfanî'yi Sadeddin Hammuye'nin ziyaret ettiği, Hammuye evladının Gazan Han'ın İslamlaşmasında öncü olduğu düşünülürse İsferayîn'e yerleşmiş olan bu Kübrevî kolunun da İlhanlılar sorun yaşamadığı söylenebilir. [867]

V.I.IV.I Nureddin İsferayinî (d.1242-ö.1317)

1242 senesinde İsferayin'de dünyaya gelen Nureddin İsferayinî, Radıyeddin Ali Lala'nın halifesi Cemaleddin Ahmed Cürfanî'ye bağlanmıştır.[868] İsferayinî,

---

[864] Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde,* s.
[865] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 59; Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s.134, 157.
[866] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s.580-581.
[867] Gökbulut, *Necmeddîn-î Kübrâ*, s.138; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri,* s. 582.
[868] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 583.

Cürfani'ye intisap etmeden önce kötü işler yapmış, kötü arkadaşlarla görüşmüş daha sonra tövbe ederek bu hayattan uzaklaşmıştır.[869]

Bağdat'a geldiğinde hacca gitmeyi bir süre erteleyip 1277 tarihinde Derece Ribâtı'nda halvete girmiş, Bağdat'taki çeşitli hankahlarda irşat faaliyetinde bulunmuştur. Bağdat'ın doğusunda bir hankah kurarak irşat faaliyetini burada sürdürmüştür. İsferayinî, Bağdat'ta üç hankah kurdurmuş, bunlardan biri Ribât-ı Sekîne'de, diğeri Şûnîziyye'dedir. Necmeddin Daye'nin Bağdat'a gelişinden sonra İsferayinî'nin de etkisiyle Kübrevilik Bağdat'ta yayılmıştır.[870]

Bağdat'ta İlhanlı hâkimiyetinin güçlü olduğu yıllarda üç tane hankah kurdurabilen İsferayinî'den Argun Han gibi Müslüman olmayan hanlar ile yakınlık kurduğu için bazı gruplar İsferayinî'ye karşı mesafeli durmuştur. İsferayinî, başta Argun Han'ın Yahudi veziri Cemaleddin olmak üzere vezirlerle irtibat kurmuş, vezir Sadeddin Sâvecî de kendisinin bağlılarından olmuştur. Gazan Han ve Olcaytu Han'a hitaben risaleler kaleme almış ayrıca Gazan Han'a mektup yazmıştır. Müslümanlığı kabul eden Gazan Han kendisine karşı hürmetkâr davranmıştır. 1317'de vefat eden İsferâyînî'nin kabri Bağdat'tadır.[871]

V.I.IV.I.I Alaüddevle Simnânî (d.1261- ö.1336)

Alaüddevle Simnânî, 1261'de Simnân'a bağlı Biyâbânek kasabasının Sufiâbâd köyünde zengin ve kültürlü bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Ailesi İlhanlıların hizmetinde çalışmış, Moğollarla yakınlık kurmuş kişilerdir. Amcası Melik Celâleddin, İlhanlılar yönetiminde vezirlik ve baş vezirlik yapmış, babası Melik Şerefeddin Muhammed de Bağdat emirliğine getirilmiş, ayrıca "uluğ bitikçi" unvanıyla Gazan Han'ın veziri olmuştur. Dayısı Rükneddin Sayın ise Argun Han'ın yakın adamlarından olup, Gazan Han ve Ebu Said devrinde öldürülünceye kadar kadı ve vezir olarak görev yapmıştır.[872]

---

[869] Kübra Zümrüt Orhan, "Nureddin İsferâyînî", *DİA*, Ankara 2020, s. 647.
[870] Orhan, "Nureddin İsferâyînî", s. 647.
[871] Orhan, "Nureddin İsferâyînî", s. 647-648.
[872] Alâüddevle-iSimnânî, *Kırk Meclis/Çihil Mecli*s, s. 137; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 584; Kübra Zümrüt Orhan, "Hânın Huzûrunda: Kübrevî Şeyhi Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1336) İlhanlı Hükümdarı Argun (1284-91) Döneminde Mistiklerle Münasebetleri", Konya Büyükşehir Belediyesi KültürYayınları, Konya, 2019, s. 160-161; M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî",

Simnânî, 1276 senesinde on beş yaşında iken dayısı ve amcasının nüfuzundan faydalanarak Tebriz'deki İlhanlı sarayına girmiştir. Argun Han, sultanlığa gelmeden önce hizmetine girmiş, kısa bir süre sonra nedimi olmuş, on yıldan fazla onun emrinde çalışmıştır. Ona itaati Allah'a itaate tercih eder duruma gelmiştir. 1284'de kendi ifadesine göre, gaipten gelen bir sesin uyarısıyla kendine gelip tövbe etmiş, Argun Han'ın yanından ayrılmak istemiş, ancak engel olunmuştur. Simnânî bundan sonraki süreçte zoraki olarak kaldığı Moğolların yanında ibadetle meşgul olmuştur. Fırsatını bulduğunda, doktorların tedavi etmekten aciz kaldıkları bir hastalığı olduğunu bahane ederek 1286'da Tebriz'den ayrılıp Simnân'a gitmiştir.[873] Muhtemelen Simnân'dan önce Bağdat'a gitmiş burada Alâeddin Ata Melik Cüveynî onu himaye edip Müstansıriyye Medresesi'nde görevlendirip, maaş bağlamıştır.[874]

Alaüddevle, Tebriz'den ayrılıp Simnân'a geçtiğinde siyasî ve dünyevî işlerden uzaklaşıp ibadetle meşgul olmuş, dahası dinler ve mezhepler tarihi, felsefe, hadis, fıkıh, kelam ve akli ilimler çalışmıştır. Sekkakiyye Tekkesi'ni tamir ettirip, burada iskân etmiştir. Ahi Şerafeddin'in tavsiyesiyle Bağdat'a gidip, Kübreviyye şeyhlerinden olan Nureddin İsferâyînî'ye intisap etmiştir. Bu sırada Argun Han durumdan haberdar olup ona engel olmak istemişse de şeyh ona yazılı bir haber gönderip halvete çekilmesini tavsiye etmiş, bir şekilde bu engellemeden kurtularak 1289'da Bağdat'a ulaşmıştır. Şeyhinin emriyle Halife Camii'nde itikâfa girmiş, hacca gitmiş ve döndüğünde Şihabeddin Sühreverdî'nin hırkası kendisine giydirilmiştir. Nureddin İsferayînî'den irşat izni alıp Bağdat'tan Simnân'a gitmiş, otuz iki yıl boyunca şeyhiyle iletişim halinde olmuştur.[875] Simnânî şeyhleri olarak İsferayinî, Radıyeddin Ali Lala ve Necmeddin Kübra'yı zikretmiştir. [876]

Devletşah, Simnânî'nin halifelerinden Şeyh Necmeddin Muhammed Muvaffak-ı İsferâyînî'nin kendisine şeyhinin birkaç kez şu sözleri tekrarladığını anlatır: "*Ömrümün sonunda bana malum olan, başında malum olsaydı, ben zamanın*

DİA, c. II, İstanbul 1989, s.345; Ankhbayar Danuu, İlhanlı Devleti'nde Vezaret, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 257-260.

[873] M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", s.345; Orhan, "Hânın Huzûrunda: Kübrevî Şeyhi Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1336) İlhanlı Hükümdarı Argun (1284-91) Döneminde Mistiklerle Münasebetleri", s. 161.

[874] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 116-117.

[875] M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", s. 345-346.

[876] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 48.

padişahının mülazemetinden çekilmezdim. Süslü esvaplar içinde bile olsam Tanrı'ya tapan bir insan gibi yaşardım. Ve padişahların yanında mazlumlara yardım eder, onların işlerini görürdüm. Süslü esvaplar içinde bile, bir abaya bürünmüş derviş gibi yaşamak mümkündür, bu insanı riyadan uzak tutar ve aynı ihlas sayılır.", "Tarikat libası züht ve takvayla yakışır. Sufilik yalnız cübbe ve yeşil esvap giymekle olmaz." dediğini söyler. Devletşah başta Simnânî olmak üzere Simnânî gibi sufiler için *"Sultanların yanında mazlumların işlerini gören, biçarelere yardım eden, haksızlığa maruz kalanları koruyan, mülhitlerin bidatlerini kaldıran nüfuz sahiplerinin mevki ve makamları ne kadar da mukaddestir. Tanrı bu adamları daima yüceltir. Dertli ve biçare dervişlerin işlerini görür, çünkü senin de yardıma muhtaç olduğun işler olacaktır."* diyerek iltifat dolu cümleler kurar. Devletşah'ın Alaüddevle'nin halifesinden aktardığı bu sözlere bakılırsa Simnânî, ömrünün sonlarına doğru Moğolların yanından ayrıldığına pişmanlık duymuş, çünkü onların yanında kalarak insanlara daha çok faydalı olabilme fırsatını kaçırmış olmanın rahatsızlığını yaşamıştır. [877]

Abdurrahman Câmî, Simnânî'nin bazı düşüncelerini onun ağzından kayda almıştır. Örneğin Simnânî, *"Dervişlerin fakir ve muhtaç olması gerekir."* düşüncesini tam anlamıyla doğru bulmamış, bir müridin Allah'tan başka kimseye muhtaç olmaması gerektiğini söylemiş, Mecdüddin Bağdadî'nin her yıl kendi hankahı için iki bin altın harcadığını, tarikatlarındaki sufiler için de beş yüz bin dinarlık emlak vakfettiğini söylemiştir. Ayrıca toprağın işlenmesi ve asla boş bırakılmamasını çokça vurgulamış, *"Kişi özel bir durumdan dolayı çalışamaz ve imarla meşgul olamazsa bunda bir sakınca yoktur. Fakat bilerek ve isteyerek toprağı işlemekten kaçınır, çalışmaz ve bunu terk-i dünya ve züht olarak görürse şeytana uymaktan başka bir şey yamamış olur. Dünya ve ahirette de işsiz adamdan daha aşağı kimse yoktur."* diyerek hem kendi tarikatlerindeki sufileri hem de dönem insanlarını imar faaliyetlerine toprağı işlemeye teşvik etmiştir. *"Çalışan dervişlerin yanına işsiz güçsüzleri sokmamak gerekir. Çünkü bir işsiz çalışan yüz kişiyi işinden alıkoyar."* der ve çalışma konusundaki söylediklerini vurgular.[878]

---

[877] Devletşah, *Şair Tezkireleri,* s. 327.
[878] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 586-587.

Simnânî'nin yaşadığı yıllarda Moğollar yönetimde olsa da anlaşılıyor ki tarım, ticaret ve imar faaliyetleri yine Müslümanlar tarafından devam ettirilmiştir. Ancak Simnânî'nin vurgularından sufi adı altından iş ve çalışma hayatından uzak duran bir kesimin olduğunu anlaşılıyor. Muhtemelen aynı kesim ya da aynı zihniyete sahip bazı kimseleri de sufilerin dilenci olması gerekir gibi düşünceleri olduğundan dolayı eleştirmiştir. Simnânî'nin ifadeleriyle: "*Bu insanlar garip inançlara kapılmışlardır. Dervişin mutlaka dilenci ve muhtaç olması gerekir derler. Bilmezler ki Hak Teâlâ hiçbir zaman hiçbir mürşidi halka muhtaç etmez. Allah'ın kullarının O'ndan başkasına muhtaç olması niçin gerekli olsun? Zaten bu dünyayı bütün bu nimetleriyle onların bereketiyle ayakta tutmaktadır. Belki yaratılıştan murad onlardır. Şeyh Mecdüddin Bağdadî, hankahın sofrasına her yıl iki yüz kızıl dinar harcardı. Ben hesap ediyorum da bizim yolumuzda olup sünnete uyan sufilere beş yüz bin dinarlık mal vakfetmiştim. Vakıfnamede de benim evlatlarımdan ve akrabalarımdan biri irşat mertebesine ulaşsa bile, gerek mütevellilik gerekse hizmet yoluyla o mal üzerinde hiçbir tasarrufları olmamasını şart koştum. Eğer benden sonra dervişler burada olurlarsa onlar tasarrufta bulunurlar, eğer başka memlekette olurlarsa onun gelirini oraya götürüp teslim ederler. Halk nezdinde bu hoş karşılanmayan bir şeydir ve 'dervişin parayla ne işi olur?' diye düşünürler. Ben Allah katında makbul bir şey olduğunu biliyorum. Akıllı kimseler bunun dilencilikle kazanıp dervişlere vermeden daha kötü olmadığını bilirler. Beni insanların sözleri ve kınamaları ne ilgilendirir."* [879] Ayrıca Simnânî, hafî zikri benimsemiş, aklî ve naklî delillerle hafî zikrin önemini vurgulayan eserler kaleme almıştır. Bu konu hakkında yazdığı muhtasar risaleyi müritlerinin dikkatle okumasını ve ezberlemesini istemiştir.[880]

Simnânî, Argun Han'ın ordusunda bulunduğu sırada bile şeyhi İsferayinî ile görüşmeye devam etmiş, kendisi de bu sırada İlhanlı topraklarında şeyhlik yapmıştır. Müritlerinden birinin ağır riyazet yaptığını Ahi Şerafeddin ile haber edildiğinde

[879] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 179.
[880] Kübra Zümrüt Orhan, "Alâüddevle-i Simnânî'nin Beyânu zikri'l-hafiyyi'l-müsteclib li'l-ecri'l-vefî Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri",*Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 2019, c. II, s. 261-262.

İsferayinî'nin uyarısıyla mürit yaptığı yanlıştan vazgeçmiştir. [881] Simnânî'nin, Argun yönetiminde şeyhlik yaptığı eserinde görülürken, yazdıklarından anlaşılıyor ki onun müritleri İlhanlılardan gelen parayla geçimini sağlamamış, pamuk ayıklamışlar, Simnânî de onlarla birlikte çalışmıştır. Ancak Simnânî dervişlerin hepsi hakkında da böyle düşünmemiştir. Ebu Said Han'ın Tebriz'deki bir dervişe bin dinar gönderdiğinde dervişin kabul etmediğini ancak birkaç kere Horasan'da Emir Hasan Çoban'dan yüz dinar istediğini ve aldığını söyler. Simnânî, Argun Han dışında dönem veziri Reşidüddin Fazlullah ile de görüşmüştür. Alaüddevle Simnânî, Hace Reşidüddin Fazlullah'ın birkaç kere kendisini ziyarete geldiğini anlatmıştır. [882]

Alaüddevle Simnânî, Moğollardan para alma konusunda Hâcegân'dan farklı düşünmüştür. Çağatay coğrafyasında daha çok yayılan Hâcegân'ın Moğollara karşı isyan ya da ayaklanma girişimi söz konusu olmamışsa da Erdebîlîler gibi Moğol idaresinde görev almamışlardır. Alaüddevle Simnânî'nin Ali Ramitenî ile mektuplaşmalarında da bu konu üzerinde durulur. Simnânî, Moğollardan para alıp, halka hizmet etse bile halkın kendilerine Ramitenî'ye itimat ettikleri kadar değer vermediklerini anlatan mektup göndermiştir. Ramitenî, kendi maksatlarının Allah rızası olduğu için onlar gibi süslü sofralar kurmasalar da halkın muhabbetini kazandıklarını, ancak Simnânî'nin Moğollardan elde ettikleri gelirle halka şatafatlı sofra kurmasının, Allah'ın rızası değil de Allah'ın kullarının kendilerine minnet duymasını istediğini söyleyerek sorduğu soruyu cevaplamıştır.[883] Alaüddevle Simnânî, Ramitenî'nin üzerindeki etkisiyle bir müddet sonra Moğollardan aldığı bütün hediye ve parayı geç de olsa dağıtmıştır. Hatta kendisinde kalan son seccadeyi de gördüğü bir rüya üzerine sadaka olarak bağışlamıştır.[884]

Alaüddevle Simnânî'ye bir mürit, Şeyh Safiyyüddin Erdebîlî'nin müritleri zorla yanında tutması hakkında ne düşündüğünü sorduğunda şunları söylemiştir: *"Bizi orada zorla alıkoyuyordu, devamlı mürit bulma peşinde olup müritlerinin çokluğuyla övünerek, 'Benden başka mürşit yoktur, bütün insanların kendilerini irşat etmem için buraya gelmesi gerekir.' dediğinde Simnânî, "Çok hayret edilecek bir*

[881] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 25-27.
[882] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 20, 36-37.
[883] Şeyh Safiyyüddin, *Reşahat*, s. 44-45.
[884] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 173-174.

zamanda yaşıyoruz. Ben devamlı onun nasıl biri olduğunu sorarım. Derler ki müritlere helal lokma yemeyi ve Hakk'ı zikretmekle meşgul olmayı emrediyor. Bu iki sebeple onu sevmekteydim. Keşke bu zaman da onun gibi bir kişi bulunsa! Hiç değilse bir grup insanı haram yemekten tövbe ettirip zikirle meşgul ediyor. İrşadı hakkıyla yerine getirip getirmemesi ayrı bir konudur, fakat bu kadarını bile yapması iyidir. Halk ve müritler ondan istifade etmektedir. Haram yemekle ve bidatle meşgul olmadığı sürece içinde kendini beğenmişlik, makam sevgisi veya gurur gibi şeylerin bulunmasının zararı kendisinedir. Allah'ın onun kusurlarını bağışlayacağını ümit etmekteyim. Zira o kendisinde bereket bulunan bir kimsedir ve pek çok kimse onun vesilesiyle fesadı bırakmıştır. Ancak irşat etmek ve müritleri tarikatın gereklerine uygun olarak maksuda ulaştırmak ayrı bir konudur. Bunu ancak, tarikat yolunda attığı bir adıma karşılık yanlış yollarda yüz adım atmış olan kimse yapabilir. Çünkü yolu olmayan kimse çok, yol ise azdır. Yanlış yolları bilmeyen yoldan uzaklaşan kimseyi nasıl doğru yola iletebilir? Elbette ki yanlış yolları bilmeyen kimsenin Müslümanlara rehberlikle meşgul olmaması gerekir. Şu kadarı da var ki zamanımızda dünya bidatçilerle doludur. Haram yiyenler kendi bidatçilerini mertlerin elbiseleriyle gizlemişler ve yoldan saptırmaya irşat adını vermişlerdir. Bir kimse sadece Müslümanları bu şeytanlara mürit olmaktan alıkoyup zikri ve helal yemeyi emredebilse bile, bundan daha iyi ne olabilir? Allah bu kimseyi hayırda muvaffak etsin." diyerek cevap vermiştir. Simnânî, İlhanlı sarayını ve coğrafyasını yakından tanıyan eski bir devlet adamı yeni bir sufi olarak dönem hadiselerinin iç yüzünü detaylıca bilmektedir. O, kendi asrında haram ve bidatin çoğaldığını, haram yiyen kişilerin kendi bidatçilerini sufi kisvesi altında yoldan saptırarak buna irşat ismini verdiklerini, Erdebîlî'nin ise en azından müritlerini böyle kimselerden uzak tutarak hayırlı bir iş yaptığını söyler. Ancak Simnânî'ye göre tam bir mürşit yanlışı ve yanlış yolları bilmelidir ki yoldan çıkanlara yeniden doğruyu gösterebilsin. Simnânî'nin ikazlarında Moğollara özel bir tenkit yoktur. O sadece Moğollardan alınan paranın şüpheli ve kimin olduğu bilinmediği için kendisinde olanı dağıtmıştır.[885]

[885] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 66-67.

Simnânî'ye müritlerden bir diğeri Mevlânâ Celâleddin'i sorduğunda: o, Mevlânâ hakkında anlatılan bir hadise sonrası Mevlânâ'nın verdiği cevabı beğendiğini dile getirmiştir. Simnânî'nin müritlerinin kimler olduğunu bilmiyoruz. Ancak anlaşılıyor ki tasavvuf ehli o dönem sadece kendi grubunu değil çevresini de tanımaktadır. Erdebîlî ve Mevlânâ Celâleddin'in Simnânî'nin müritleri arasında tanınması ve onlar hakkında bir merakın olması İlhanlı hâkimiyetindeki yerlerde sufilere artan itibarın göstergesi olabilir. [886]

Alaüddevle Simnânî dönemin güçlü isimlerinden Emir Çoban ile yakınlık kurmuştur. Simnânî, Emir Çoban'ın kendisini görmek istediği için Mazendaran'a gitmeden önce yanına çağırdığında gitmemiştir. Simnânî, Emir Çoban'ın davetini herhangi bir sultan ve emirin yanına gitmenin kendisine verdiği söze aykırı olduğu için reddetmiştir. Ancak Emir Çoban'ın Mazenderan seferine katılacağını elçiye bildirmiştir. Emir Çoban, elçi göndererek Simnânî'yi yanına davet ettiğine göre aralarında bir şeyh mürit ilişkisi olmasa bile Olcaytu devrinde çoğunluğun Şiiliğe dönerken, mühtedi Emir Çoban'ın mezhep değiştirmemesi üzerinde Simnânî'nin etkisi olmalıdır.[887]

Emir Çoban'ın gönderdiği elçi Melik Nasreddin, Simnânî'den Argun Han'ın saraydan çıkmasına engel olma hikâyesini anlatmasını istemiştir. Simnânî'nin anlattıklarına göre Simnânî Argun Han'ın sarayında iken uzun müddet bahşilerle bir arada kalmış hatta onlardan ders almıştır. Ancak bir müddet sonra onlardan ve Argun Han'dan uzaklaşmış İslam'ı daha dikkatli yaşamaya başlamıştır. Argun Han, Simnânî kendisini dikkate almadığında bahşileri çağırıp Simnânî ile tartışmasını istemiştir. Bahşilerden biri Simnânî'nin kendi eğitimlerinden geçmiş biri olduğunu ifade edip Simnânî'yi küçük düşürmeye çalışsa da Simnânî onlardan aldığı Budizm derslerini onlara karşı kullanarak tartışmanın sonunda galip gelmiştir. Argun Han, Simnânî'nin zekâsından ve tartışmalarda verdiği cevaplardan etkilense de İslam'ı kabul etmeyi düşünmemiş, hatta Simnânî'nin dinini değiştirmesini istemiştir. Simnânî, Argun Han'a kendi dininin hak din olduğunu anlatmaya çalışmışsa da Argun Han'ın düşüncelerinde bir değişiklik olmamıştır. Argun Han buna rağmen

[886] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 188.
[887] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 81-82.

Simnânî'nin yanında kalmasında ısrarcı olmuş fakat Simnânî, Han'ın yanından uzaklaşmıştır.''[888]

Alaüddevle Simnânî, Argun Han'ın yanından ayrıldıktan sonra Bağdat yolundan zorla geri getirilmiştir. Simnânî, döndüğü zaman bir mecliste toplanmışlar, Han'ın yanında Simnanî'nin amcası Melik Celâleddin ve dayısı Vezir Sayın'ın bulunmuştur Ayrıca dayısının yanında da bir kişi vardır. Simnânî, dayısının yanındaki kişinin mülhit olduğunu söylediğinde amcası ilk kez gördüğü kişiye mülhit dediğinde "*Aferin sana! Zahidlik ve Müslümanlık iddiasında bulunuyorsun ve daha önce hiç görmediğin adınnı işitmediğin bir kimseye mülhit diyorsun!"* diyerek azarlamıştır. Simnânî amcasının doğru söylediğini düşünüp, kendi düşüncelerinden tövbe etmek istemiş ancak yine, *"Onlar nereden bilecek bu adam gerçekten mülhittir."* diye geçirmiştir. O mülhittir diye tekrarladığında amcası, "*Kötü söylüyorsun, o bunca sene riyazat yapmış, seferlerde bulunmuş, süluk etmiş ve irşat derecesine ulaşmış bir kimsedir. Irak ve Horasan'da mürşit olmak için Mısır'daki şeyhinden icazet almıştır. Nasıl bir hata içinde olduğunu görmüyor musun?"* diyerek amcası o kişiyi övmeye devam etmiştir. Sonra dayısı ve o adam gelip konuşmaya başlamışlardır. Simnânî ne kadar konuşsa da onun mülhit olduğundan hiç şüphe etmemiştir. Ancak onun aslının tam olarak öğrenebilmek için yanında bulunması gerektiğine inanmıştır. Simnânî, *"Bir gün rüyamda amcam, dayım ve ekâbirden bir grup insanla birlikte otağda oturmakta olduğumuzu, siyah bir yılanın tek tek hepimize dönüp nefes alarak aramızda dolaştığını, benim yanıma geldiğinde onu öldürmek istediğimi, minderimin altına geldiğini ölmesi için dizimi hızlıca onun üzerine vurduğumu, onun ayaklarının altından çıkarak kaçtığını gördüm. Bu rüyamda bana aşikâr oldu ki bu yılan o adamdır ve gayb âleminin şahidi olan şehadet âleminde bizi böyle görmektedir. Bu rüyayı ona anlattım. Bir tuhaf oldu ve 'Onu öldürmek istemekle kötü yapmışsın. Onun adı hayye'dir, hayat kelimesinden türemiştir. Eğer onu öldürseydin hayatın sona ererdi' dedi. Onun bu açıklamalarından ben bir şeyler anladım ama durum iyice aydınlanana kadar kendimi ona teslim ederek 'Ben mürşit aramak için Irak'a gidiyordum, padişah engel oldu. Şimdi sen varsın, başka bir mürşide gerek yok. Gelin beraber Simnan'a*

[888] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 81-86.

gidelim, size hizmet etme şerefine ereyim' diyordum. Bu sözler onun hoşuna gitti, 'Şu anda yeryüzünde Mısır'daki Şeyh Afifüddin'den ve onun yanında sülukunu tamamlayanlardan başka mürşit bulunmamaktadır. Ben şu kadar yıl onun huzurunda kaldım, bana irşat icazeti vermiştir.' dedi ve bana icazetnamesini gösterdi. Hâsılı Argun'un izni olmadan çıktık, onunla arkadaş oldum. Adı Hacı Amûlî idi. Sülûkundan yıllar önce Amül'ün korusunda pek çok riyazet yapmıştı. Bir miktar ilerleyince amcam, Argun'a kaçtığımı söylemiş. Padişah, 'Biz onu rahat bırakmayacağız. Arkasından bir adam yollayın, eğer Bağdat'a doğru giderse Simnan'a kadar ona eşlik edip geri çevirin; yok eğer Simnan'a giderse Simnan'a kadar ona eşlik edip geri dönsün! diye emretmiş Orduda hizmet etmekte olan Müslüman bir Türk'ü peşimizden göndermişler, yolda bize yetişti. Ben yol boyunca Hacı Amulî'nin hayatını izliyordum. Amellerinden hiç ihlas kokusu gelmiyordu, arkasında kıldığım her namazı kaza ediyordum. Bir gün Muhammed Ferraş geldi. Bana, 'Bu kötü inançlının arkasında niçin namaz kılıyorsun? Ben onun tuvalete gittiğini fakat abdest almadığını ve o halde size imamlık yaptığını gördüm' dedi. Sakın senin onu gördüğünü anlamasını sağlayacak bir hareket yapmayasın! Ben bunu biliyorum ancak maslahat gereğidir, siz de bunu açığa çıkarmayın." diyerek bir müddet o mülhidi oyalamıştır. Onun aslının mülhit olduğundan emin olmuş ve eserinde bunları niye yazdığını da şu şekilde anlatmıştır: *"Bunları anlatmaktan maksadım şudur ki onun küfrü kendisinin ve şeyhinin kötü varlığının zararı bana aşikâr olunca, onların zararını Allah'ın kullarından uzak tutmaya çalışmakla meşgul oldum. Rey şehrine ulaşınca, beraberimizde bulunan Türk'ün yanına giderek 'şöyle şöyle inanan kimseye ne yapmak gerekir' diye sordu. 'boynunu vurmak gerekir dedi'. 'Beraberimizde bulunan şeyhin inancı budur, onu öldürebilir misin?' dedim. 'Eğer kendisinden kâfir olduğunu gösteren bir söz işitirsem öldürebilirim' dedi. Ona, 'Konakladığımız zaman ona şunları sor; Ben onun ne cevap vereceğini biliyorum. Cevap verdiğinde bana 'böyle bir kişinin layığı nedir' diye sor. Ben öldürülmektir derim. Sen de hemen kılıcını çekerek boynunu vur' dedim. Akarsuyun yanına geldiklerinde Türk, Simnânî'nin dediklerini yapmış, Simnânî de 'o mülhittir, boynunu vur ' dediğinde Türk kılıcını çekmiş, sahte şeyh de o anda kelime-i şehadet getirerek, 'Kâfir idim Müslüman oldum ve tövbe ettim' demiştir. Simnânî, Türk'e onu öldürmemesini sahte şeyhe de 'Eğer doğru söylüyorsan bu tarikata dair sende olan*

bütün risale ve kitapları getir' demiştir. Hacı Amulî'nin getirdiği bütün kitapları nehre atıp yok etmiştir. Simnânî, sahte şeyhin Amul taraflarına gittikten sonra yeniden dinden çıktığını öğrenmiştir. Bu haberi aldığında onun şeyhinin Mısır'da rezil olsa da insanlar onun saptırmasından kurtulsa diye iç geçirmiştir. Kâbe'ye gittiğinde Şihabeddin Sühreverdî'nin müritlerinden biriyle karşılaşmış ve ona Şeyh Şihabeddin'in Şeyh Evhadüddin'e bidat ehline sohbet meclisine gelmesine izin verdiğini duyduklarını bunun doğru olup olmadığını sormuştur. Doğru olduğu cevabını almıştır. Simnânî sonra ona 'Şeyh Afif'i gördünüz mü?' diye sormuş evet cevabını alınca nasıl biri diye tekrar sormuştur. ' Büyük bir zattır, şu anda irşat vazifesine ehil gösterilen odur.' dediğinde Simnânî ona hadiseleri anlatmıştır. Sühreverdî'nin müridi hayretle, 'Onu gördüğümden beri şunca yıldır gönlüm onun mülhit olduğunu söylüyor da ben kabul etmiyordum, bugün anlamış oldum'" demiştir. Simnânî'nin iki dervişi Mısır'a Şeyh Afif'in yanına gitmiş ve onun sahtekâr olduğunu ortaya çıkarmak için kötülüklerini anlatmışlardır. Şeyh Afif ve yanındakiler o iki dervişi öldürecekken, Şeyh Afif'in içki içtikleri mahzen ortaya çıkınca onlar da rezil olmuş ve Mısır Sultanı onları bölgesinden sürgün etmiştir.[889]

Simnânî, Olcaytu'nun Rafiziliği seçtiğinde sahabenin isminin hutbelerden kaldırılması emrine suhuletle karşılık vermiştir. Hatta Simnânî'nin tanıdıklarından olan İsfahan'daki bir şeyh sahabe yerine on iki imamın adını okumayı kabul etmemiş, Simnânî'nin deyimiyle fitne çıkarmıştır. Simnanî'nin Abbasilere mesafeli olduğu ve fitne çıkmasını engellemek için on iki imamın hutbede isminin okutulmasını kabul ettiğine bakılarak onun Moğol idaresindeki dönemde bir kargaşa ortamının çıkmasını istemediği anlaşılır. Simnânî, 1276-1286 yılları arasında İlhanlı hizmetinde çalışmıştır. Ancak Moğol idaresinde bulunmaktan rahatsızlık duyup saraydan ayrılmıştır. Argun Han Simnânî'den sarayından ayrılmasına izin vermeyecek kadar etkilense de dinini değiştirmemiştir. Simnânî'nin etkisiyle İslam'ı kabul eden bir Moğol ismine baktığımız kaynaklarda rastlamadık. Ancak, Argun Han, Emir Çoban, Reşidüddin Fazlullah Hemedânî gibi yöneticileri ile irtibatı

[889] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 132-145.

muhtemelen onun Moğollar arasında saygı ve itibar görmesi, onun vesilesiyle İslam'ın tanınmasını sağlamıştır. [890]

V.II Necmeddin Râzî Daye (d.1177- ö.1256)

1177 doğumlu Necmeddin Daye, 1202'de Rey'den ayrılıp, ilim tahsili için Mısır'a gitmiştir. Mısır'dan Hicaz, Bağdat, Horasan üzerinden Harezm'e geçmiştir. Harezm'den yeniden Bağdat'a dönmüş, Azerbaycan topraklarını gezmiş, Horasan'a gitmiş ve yeniden Harezm'e giderek Necmeddin Kübra'nın müritliğine talip olmuştur. Necmeddin Kübra, onunla ilgilenmesi için Mecdüddin Bağdadî'yi görevlendirmiştir. Necmeddin Daye, Mecdüddin Bağdadî'nin 1219'da idamı sonrası, Moğol istilasından hemen önce Harezm'den ayrılmış, memleketi Rey'e dönmüştür. Moğol istilası İran üzerine yöneldiğinde ailesini Rey'de bırakıp bir sene kalacağı Hemedan'a geçmiştir.[891]

Necmeddin Daye, 1220'de Erbil, Diyarbakır üzerinden Malatya'ya gelmiştir. Malatya'da Şihabeddin Sühreverdî ile görüşmüş, ondan Alâeddin Keykubad'a kendisi için tavsiye mektubu almıştır. 1221'de Kayseri'de bulunmuş,1223'te bitirdiği *Mirsadu'l- İbad* adlı eserini Alaeddin Keykubad'a sunmuştur. Konya'da Mevlânâ Celalddin ve Sadreddin Konevî ile görüşmüştür. [892] 1224'de Davudşah'ın yanına Erzincan'a gitmiş, onun adına *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî* adlı eserini yazmıştır. Erzincan'dan 1225'te Bağdat'a gitmiştir. Abbasi halifesi Zahir-Biemrillah onu Tebriz'e elçi olarak Celâleddin Harezmşah'a göndermiştir. Bir süre Tebriz'de kalmış, sonra Bağdat'a gelip, yerleşmiştir. 1256'da Bağdat'ta vefat etmiş, Şunuziye Kabristanına defnedilmiştir.[893]

Necmeddin Kübra'ya mürit olan diğer sufilerden farklı olarak Necmeddin Daye, Abbasi halifeliğinin merkezine gidip yerleşmeyi tercih etmiştir. Bundan dolayıdır ki vefatına kadar Moğollarla bir alakası olmamış, Bağdat'ın istilasından önce hayatını kaybetmiştir. Ancak Necmeddin Daye, Alâeddin Keykubad'a sunduğu

---

[890] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 189-190.
[891] Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 496.
[892] Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebde' ile'l-Meâd-Başlangıçtan Nihayete Allah'ın Kullarının Yolu,* haz.Halil Baltacı, Dergâh Yay., İstanbul 2021, s.50-53; İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umûri'l Alâiye,* s. 257-258; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 579.
[893] Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye",s. 496.

eserinde Moğollar hakkında, *"1220 senesinde Kâfir Tatar askerleri(Allah onları helak edip yüzüstü bıraksın) bu diyarları istila ettiler. Bunların meydana getirdiği fitne, fesat, katliam, esaret, yangın ve yıkım hiçbir tarihte meydana gelmemiş, hiçbir İslâm veya kâfir diyarında görülmemiştir. Bu durumla alakalı Efendmiz(s.a) ahir zaman fitnelerinden haber vererek şöyle buyurmuştur. 'Küçük gözlü, kırmızı yüzlü ve suratları kalın deriden yapılmış kalkanlara benzer Türklerle savaşmayıncaya dek kıyamet kopmayacaktır.' Bu melun kâfirlerin özelliklerini tarif etmiş ve şöyle buyurmuştur. 'Sizler Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Onların gözleri küçük, burunları etli, yüzleri kırmızı ve kalkan gibi geniş olur.' dedikten donra 'herc çoğalır' buyurdu. 'Ey Allah'ın resulü herc nedir? diye sorulduğunda 'katl, katl, çok katliam olacak' diye buyurdu."* der ve Moğolların zalimliğini, Rey'de beş yüz bin insan katlettiğini, kendisini kurtarmak için ailesini geride bırakmak zorunda kaldığını anlatır. Moğol belasından kurtulabilmek için Müslümanların birlik olması gerektiği, Moğol istilası yüzünden İslam'ın sadece adının kaldığı ancak asıl korkulacak meselenin Müslümanların kötü işleri ve manasız tartışmaları sebebiyle İslam'ın adının bile kalmayabileceği ihtimalinin olduğunu söyler.[894] Abdurrahman Câmî de Necmeddin Daye'nin seyahat ettiği sırada Moğol istilasının başlangıcı olaylarını anlatırken Moğollar hakkında, *"1220 yılında Moğol kâfirlerinin kahrolası ordusu oraya gelinceye kadar bu durumum devam etti. İstilacı Moğollarla âlem, fitne, fesat, insan öldürme ve belde harap etmekle doldu taştı."* dediğini kaydettiğine bakılacak olursa Necmeddin Daye bir sufi olsa da Moğolların istilasına şahit olmuş bir insan olarak Moğollara karşı asla müsamahakâr bir tavır takınmamıştır. Bundan dolayı Moğollara irşat etme gibi bir amacı bulunmamıştır.[895]

Anadolu'dan Bağdat'a gelip hayatının son otuz yıllık kısmını burada geçiren Necmeddin Daye'nin Moğolların İslamlaşmasına herhangi bir etkisi söz konusu değildir. Hatta Moğollara karşı kullandığı ifadelerden Moğolları sadece kâfir, kahrolmasını beklediği fitne, fesat çıkaran, katil ve beldeleri harap eden bir topluluk olarak görmesi onlar hakkında kendisinin bile müspet bir çıkarım yapmazken, Moğolların İslamlaşması konusunda bir etkisinin olduğu düşünülemez. Necmeddin

[894] Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebde' ile'l-Meâd-Başlangıçtan Nihayete Allah'ın Kullarının Yolu*, s. 47-49.
[895] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 579-580.

Daye şeyhi gibi Moğollara karşı savaşarak şehit olmak yerine bütün ailesini geride bırakarak kendi başını kurtarmanın yolunu aramıştır. Selçuklu Sultanı I. Keykubad, ardından Mengüceklilerden Davudşah'ın yanına gitse de burada yerleşmemiş, Abbasi Halifesinin yanına giderek onun hizmetine ve himayesine girmiştir. Necmeddin Daye'nin zihninde Moğolların ihtidasına dair mesele yer etmemiş, o Moğolları yok edilmesi gereken bir fitne olarak görmüştür.[896]

VI. Rifailerin İlhanlıların İslamlaşmasına Etkisi

Rifailer, kurucuları Ahmed Rifaî'ye nispetle bu isimle anılmıştır. Ahmed Rifaî XII. yüzyılın mühim sufilerinden biri olmuştur. XIII. Yüzyılda ise silsilesinden olan Taceddin Rifaî, İlhanlı hâkimiyetindeki topraklarda irşat faaliyetlerini sürdürmüştür. Rifaiyye tarikatı üyeleri arasında ateşe girme, kızgın demiri ağızlarına koyma gibi uygulamaların bulunmasından dolayı Sünnilikten uzak olduğu düşünülmüştür. Ancak Mustafa Tahralı, Ahmed Rifaî'nin eserinden iktibasla Rifaîyye'nin kitap ve sünnete dayalı, tevazu ve alçak gönüllülük esaslı bir tarikat olduğunu kaydetmiştir.[897]

Rifailerin tekkesi, Bağdat ile Basra arasındaki Bataih bölgesine bağlı Ümmüabide adlı köydedir. Taceddin Rifaî, kendisi gibi halife ve müritlerini de Anadolu, Suriye ve civar beldelere göndermiştir. Eflakî, Taceddin Rifaî'nin Konya'ya geldiğine ve onları ziyaret eden kadınlar topluluğu arasında Mevlânâ Celâleddin'in hanımı Kirake Hatun'un da olduğunu anlatır. Muhtemelen 1273 öncesi bir tarihte gerçekleşen bu hadiseyi Eflakî anlatırken Taceddin Rifaî'nin yanında dervişler, ipek kumaş giyenler ve kendini ilahlaştıranlardan bir taife olduğunu anlatır. Eflakî'nin bu hadiseyi anlatma maksadı Kirake Hatun'un Mevlânâ Celâleddin'den izinsiz Rifailerin gösterisine gittiği için hastalanması ve vefatına kadar iyileşmemesidir. Ancak Eflakî bu kısımda Taceddin Rifaî'yi rahmetle anmış, halkın ve şehrin ileri gelenlerinin Rifaileri karşılayıp Celâleddin Karatay Medresesi'nde misafir ettiğinden bahsetmiştir. Bahsedilenlere göre Rifailer Selçuklu başkenti Konya'da tanınmakta ve iltifat görmektedir. Taceddin Rifaî'nin rahatlıkla Konya'ya

[896] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 579-580.
[897] Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *DİA*, c.XXXV, İstanbul 2008, s. 99-100.

geldiği ve Rifailerin şehirde gösteri düzenlendiği düşünülürse İlhanlı hâkimiyetinde oldukça rahat hareket edebilmişlerdir.[898]

Eflakî, abdal ve ahrarın özü diyerek tanıttığı Seyyid Ahmed Kuçek Rifaî'nin Amasya'da Arif Çelebi'yi ziyarete geldiğini anlatır. Ahmed Kuçek Rifaî'nin kim olduğu eserde kaydedilmemiştir. Bu yüzden kimliği konusunda bir şey söyleyemiyoruz ancak kronolojik olarak düşünülürse Taceddin Rifaî, Mevlânâ Celâleddin döneminde Konya'da bulunmuş olması, Ahmed Kuçek'in de Taceddin'in oğlu olarak Mevlânâ'nın torunu Arif Çelebi ile görüşmüş olması ihtimalini düşündürür. Bu ziyaret esnasında Rifaîler sema yapmıştır. Ahmed Kuçek, Arif Çelebi'ye mürit olup ona iyi bir at ve Mısır elbisesi hediye etmiş, Arif Çelebi ise kendi kıyafetlerini ona giydirmiştir. Anlatılanlara bakıldığında İlhanlı döneminde Rifailer ve Mevlevilerin yakınlaştığı görülür. [899]

Eflakî, Rifailerin Moğollarla ilişkisi konusunda hiç söz etmemiştir. Bu mesele hakkında ise İbn Serrac bazı hadiseler kaydetmiştir. Bunlardan ilkine göre Taceddin Rifaî'nin babası Şemseddin Müstacil'e beş yüz âlim gelerek Hülagu'nun zararından kurtulmak için yardım istemişlerdir. Şemseddin Müstacil oğlunu Hülagu'ya göndermiştir. İbn Serrac'ın kaydettiğine göre Taceddin Rifaî'nin yanında dönem âlimlerinin "şeytanlar" olarak bahsettiği bir grup vardır. İbn Serrac bu kişilere şeytanlar diyen âlimlerin kahrolmasını ister. İbn Serrac Hülagu'nun yanına giden bu müvelleh dervişlerin Han'ı derinden etkilediğini yazar. İbn Serrac'ın yazdığına göre Taceddin Rifaî Hülagu ile karşılaştığını genç bir yaştadır ve Hülagu onunla görüşerek ne istediğini sormuştur. Taceddin Rifaî, hangi taifenin hak olduğunu anlamak istiyorsa bir ateş yaktırması ve haklı olanın ateşte yanmayacağı cevabını vermiştir. Hülagu, Rifaî'nin istediği ateşi yaktırmasının ardından iki rekât namaz kılmış, dervişlerini çağırıp çukura girmişlerdir. Ateşten Rifailer zarar görmeden çıkarken, onlarla birlikte ateşe giren Hristiyanlar yanmıştır. İbn Serrac'ın anlattıklarına göre bu hadise sonrası Hülagu ve devlet erkânı dervişlerin kerametinden etkilenerek ulema ve dervişlere iyi davranma, İslami mabetlere saygı gösterilmesine dair emir çıkartmıştır. İbn Serrac'ın Taceddin Rifaî ve Hülagu

[898] Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 528-530.
[899] Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 658.

hakkında bahsettiği hadisede İslamlaşan bir Moğol'dan bahsedilmese de Hülagu dahil devlet adamlarının İslam'dan daha doğrusu dervişlerin kerametinden etkilendiği kaydedilmiştir.[900]

İbn Serrac yukarıdaki hadise hakkındaki rivayetleri anlatırken Şemseddin Müstacil'in oğlunun yanında kardeşi Ebu Bekir'i de Hülagu'nun huzuruna gönderdiği hikâyeden bahseder. Bu hadiseye göre kardeşi Ebu Bekir bir ateşi peştemalini örterek söndürmüş ve Moğolların verdiği zehri içmiş ancak etkilenmemiştir. İbn Serrac ısrarla Moğolların sufilerin kerametinden etkilendiğini vurgulamaya çalışmıştır. [901] İbn Serrac benzer bir hadiseyi Taceddin Rifaî'nin de yaşadığını anlatır. Taceddin Rifaî Hülagu'nun huzuruna gitmiş ve zehir içmiştir. Zehir ona zarar vermemiştir. Hülagu bu hadise sonrası sufilerin isteklerini kabul edip onlara ikramlarda bulunmuştur. İbn Serrac, zehir kabını getiren sakinin Halepli Hacı İbrahim adından bir derviş olup sonrada Hülagu'nun sakisi olduğunu kaydetmiştir. İbn Serrac bir menkıbe yazarı olduğu için onun anlatısı sufi kerametleri üzerine kurulmuştur ve tarihçiler eserlerinde sufilerden söz etmediği için Taceddin Rifaî'nin Hülagu ile ilişkisini değerlendirebileceğimiz farklı bir kaynak yoktur. Ancak Eflakî'nin Taceddin Rifaî'nin dervişleriyle Konya'ya gelip bir gösteri düzenlediği bilgisi Hülagu ile ilişkisini bilemesek de İlhanlılar tarafından bir baskıyla karşılaşmadıklarına işaret olarak gösterilebilir.[902]

İbn Serrac, Taceddin Rifaî'nin Ahmed Teküder'in huzuruna çıkıp sema tertip ettiğine dair bir hadise anlatır. Anlattığı bu hikâyede Teküder'in yakınındaki kişiler, Hülagu devrinde olduğu gibi büyük bir ateş yakılıp şeyhin test edilmesini istemiştir. Bunun üzerine ateş hazırlanmış, Taceddin Rifaî, yanına aldığı bir çocukla ateşe girip iki saat sonra zarar görmeden çıkmıştır. İbn Serrac Teküder'in ve çevresindekilerin ateşte yanmama kerametinden etkilendiğini yeniden vurgular.[903]

İbn Serrac, Taceddin Rifaî, meşayih çocuklarıyla birlikte Ahmet Teküder'i ziyaret etmiştir. Han'dan babalarının adına verilen bağışları ve vakıf mallarını

[900]Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh*, s. 346-348.

[901] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh*, s. 348.
[902] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh*, s. 349.
[903] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh*, s. 350.

kullanan kişilere açılan soruşturma sonrası yeniden babalarının zaviyelerini kullanabilmelerini istemiştir. İsteğini ise kendilerine bir zehir vermesini hayatta kalırlarsa gerçekleştirmesini Han'a söylemiştir. İbn Serrac'ın anlatımına göre Rifaî zehirlenmeyince Teküder Han onlara karşı düşüncelerini değiştirmiş, onlara saygı duyulmasını ve ikramda bulunulmasını emretmiştir.[904] İbn Serrac'ın yazdıklarını teyit edebileceğimiz bir belge olmasa da Eyüp Öztürk, Ahmet Teküder'in vakıf malları ile ilgili düzenlemeler yapmış olmasını örnek göstererek bu hadisenin gerçekliğine işaret eder.[905]

İbn Serrac ilginç bir şekilde Ahmet Teküder'in Müslümanlığını dile getiren ve onun iyi bir Müslüman olduğunu söyleyen nadir kişilerden biridir. İbn Serrac, Teküder'in Müslümanlarla yazışıp, mektuplaştığını, dervişlere karşı derin bir muhabbet beslediğini, sema sırasında kendisine karşı eylem yapanların Argun Han'ı desteklediğinden ve bu yüzden Teküder'in öldürüldüğünden söz etmiştir. Kendisine karşı olanlar derken İbn Serrac hangi grup olduğunu açıkça yazmasa da Teküder Argun Han ile yapılan savaşın hemen öncesinde Hasan Mengli'nin de teşvikiyle İbrahim Zahid Gilanî'ye karşı tavır almıştır. İbn Serrac bir menkıbe yazarı olsa da o bir Rifaî'dir. Muhtemelen Teküder'den övgüyle bahsetmesi Han'ın Rifaîleri himaye etmiş olmasındandır. Ancak Zahidilerle Rifailer Teküder'i destekleme konusunda bir anlaşmazlık yaşamış mıdır belli değildir.[906]

İbn Serrac, Moğol Hanlarından sadece Ahmed Teküder'den övgüyle bahsetmiş, Gazan Han'ın Müslümanlığı konusunda yorum yapmamış, ancak Olcaytu'nun zahiren İslamiyet'i kabul ettiğini kaydetmiştir. İbn Serrac'ın Moğollarla ilgili kayıtlarına bakıldığında Rifailerin Hülagu ve Teküder ile bir yakınlığı olduğu görülür. Hülagu'nun ise karısından dolayı Hristiyanlara yakın olduğu için Rifailere saygı duysa da İslamiyet'i kabul etmediği anlatmaya çalışılır.[907]

---

[904] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 350.
[905] Eyüp Öztürk, "Anadolu'nun İslâmlaşma Sürecinde Taceddin b. er-Rifâî", *Dini Araştırmalar,* c.14, S.38, 2011, s.65.
[906] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 352; İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ*, s. 375-377.
[907] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh,* s. 351-352.

İbn Serrac, Taceddin Rifaî'nin Gazan Han'ın yanına geldiğinde Han'ın yakınındaki kişinin şeyhten keramet göstermesini istemesi üzerine elbisesinden kavun çıkardığına dair bir hikâye anlatır. Ancak Han'ın bu hadiseden etkilendiği konusunda bir şey yazmaz sadece yakınındakilerin şaşırıp kaldığını söyler. Gazan Han'ın Rifailerle özel bir yakınlığından bahsedilmemişse bile Gazan Han'ın Suriye seferi sırasında emiri Kutluşah'ın Salih er-Rifaî'yi ziyaret etmesi İlhanlılar arasında Rifailere yakınlığı bulunan kişiler olduğuna işarettir.[908]

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU COĞRAFYASINDAKİ SUFİLER

1243 Kösedağ Savaşı sonrası Anadolu Moğol idaresine girmişse de hiçbir Moğol Hanı Anadolu coğrafyasından bir şehri merkez edinmemiş, yani Anadolu'ya yerleşerek bölgeyi yönetmemiştir. Anadolu'da Altın Orda ve İlhanlı egemenliği hâkim olmuş, onlar da İran merkezli olarak Türkiye Selçuklularını kendine tabi hale getirmek için uğraşmışlardır.

Moğol istilası öncesi Anadolu birçok âlim ve sufinin göç için tercih bölgesi olmuştur. Moğol istilası sonrası yazılan tüm araştırma eserlerinde bu göçün sebebi istilaya bağlanmıştır. Ancak bu göç istiladan çok önce özelliklede Büyük Selçukluların yıkılışı, Harezmşahların Türkistan'da güçlenmesiyle başlamıştır. Bahaeddin Veled, Dede Garkın, Hacı Bektaş, Emirci Sultan gibi sufilerin hepsi istiladan önce Anadolu'ya gelmişlerdir. Moğol istilası yıllarında da Moğollarla ilişkiler bu belli sufi şahsiyetlerin çevresinde şekillenmiştir. Daha sonra bu kurucu isimlerin düşüncelerini ve yaşam tarzlarını devam ettirecek tarikatlara dönüşen bu toplulukların Moğollarla ilişkileri de farklı farklı olmuştur. Anadolu'ya geldiklerinde muhtemel benzer yollara ve düşüncelere sahip olan bu kurucu isimlerin devlete ve Moğol istilasına yaklaşımları değişiklik göstermiştir. Ancak hiçbir tasavvuf ehli Moğollarla doğrudan savaşmamıştır. Dede Garkın ve takipçileri dışında hiçbir tarikatta halkı, devlete(Selçuklular) karşı savaşa teşvik etmemiştir.

---

[908] Muhammed b. Ali b. es- Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâu'l-İrbâh*, s. 351; Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", s. 119.

Moğol istilası ve sonrasındaki olaylarda Bahaeddin Veled ve oğlu Mevlânâ Celâleddin Rumî ile isim kazanacak olan Mevlevilik devletin yanında yer almış ve daima devletçi bir çizgide kalmıştır. Mevlevilerin Moğollarla ilişkileri de Selçuklu devletinin mecbur kaldığı bu Moğol tabiiyetine uyma siyaseti ile çelişmemiştir. Mevleviler, Moğolları bahane ederek devlete karşı bir güç unsuru haline gelmemiştir. Moğollara karşı hissedilen korkuyu ortadan kaldırıp, Selçuklu yöneticileri ve Moğol görevlileriyle irtibat kurarak hem Anadolu'da yeni kurulmuş olan Türk İslam devleti Selçuklunun yıkılışını geciktirmiş hem de Bahaeddin Veled'in medreseleşme oğlunun da tasavvufu halk arasında doğru bir şekilde anlatmasıyla insanlar ibahi zihniyetlerden korunmaya ve isyanlardan uzak tutulmaya çalışılmıştır. Bahaeddin Veled'in Anadolu'ya gelip konakladığı ve medreseleşmeyi teşvik ettiği yerler Selçukluya karşı sürekli isyan faaliyetlerinin gerçekleştiği bölgeler olmuştur. Özellikle Erzincan ve Larende isyanların tertip edildiği iki merkez haline gelmiştir. Buralarda inşa ettirilen medreselerle ise insanların düzgün ve güvenilir bir eğitim alarak, halkın bozuk zihniyetli gruplara katılımını engellemeyi amaçlamışlardır.

Dede Garkın muhtemelen Bahaeddin Veled ile aynı senelerde Anadolu'ya gelmiş, ancak Bahaeddin Veled gibi Sultan Keykubad'a saygı duymamış hatta kendi üstünlüğünü ispata çalışmıştır. Baba İlyas Horasanî sonrası Babailer olarak anılacak grup ise devleti karşısına almış, gerekçe olarak da Moğolları göstererek isyancı bir tavır sergilemiştir. Ancak Moğolların bahane olarak gösterilmesi isyandan çok sonra Elvan Çelebi'nin yazdıklarında geçer. Dede Garkın'dan itibaren Selçuklu Devletine karşı bir üstünlük kurma ve isyan hazırlığı içerisinde olunsa da isyanın başlaması ve kanlı bir ayaklanmaya dönüşmesi Baba İlyas Horasanî'nin Baba İshak'la tanışıklığı sonrası ortaya çıkmıştır. Anadolu'ya geldiklerinde Dede Garkın ve etrafındaki topluluğun dört halifeye ve İslam'a olan samimi inancı hem dönem kaynaklarında hem de Elvan Çelebi ve Aşık Çelebi gibi bu aileye mensup kişilerin eserlerinde yazılırken, Anadolu'da bir süre sonra Sünni İslam devletine karşı yine Sünni İslam çizgisinden Sultanın ayrıldığı, Gıyaseddin Keyhüsrev'in alkol tüketip Abbasi bayrağından utandığı ve dört halifenin yolundan ayrıldığı propagandasıyla bu çevrenin isyana sürüklendiği görülür. Hatta Mevleviler dahil diğer Sünni gruplar Abbasilere karşı soğuk bir tutum sergilemiş olmalarına rağmen, Babailerin isyan

propagandası için kullandığı sloganların arasında II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Abbasi bayrağından utanıp değiştirmek istediği özellikle vurgulanmıştır. Babailer 1240'daki isyan sonrası dağıldığı için Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinde Moğollara karşı nasıl davrandıkları açık olmasa da Elvan Çelebi Anadolu'daki Moğolların zamanla Babailer sayesinde İslamiyet'i kabul ettiğini söylemiştir.[909]

I. Mevlevilerin Moğolların İslamlaşmasına Tesiri

Mevleviler ismi Mevlânâ Celâleddin'den sonra ona atfen kullanılmaya başlanmıştır. Sipehsalar Mevlânâ'nın babasının dedesi Ahmed Hatibi'den itibaren Mevlevilerin silsilesini şu şekilde verir:

İmam Gazali
Ebu Bekir Nessac
Muhammed Züccac
Ebu Bekir Şiblî
Şeyhü't-Tevâif Cüneyd Bağdâdî
Sırrı Sakatî
Ma'ruf Kerhî
Davud Tâî
Habibü'l-Acemî
Hasan'ül-Basrî
Emirü'l-müminin Ali b. Ebi Tâlib
Seyyid'ül-Mürselin ve Hâtem'ü-Nebiyyin Muhammed Mustafa [910]

Mevlânâ Celâleddin ve babasının eserlerine bakıldığında İmam-ı Azam'a olan sevgileri görülür. Ancak Anadolu'ya gelmeden hangi tasavvufi cemaat içinde bulunduklarına dair bir bilgi yoktur. Yine de Mevlânâ Celâleddin'in en çok etkilendiği iki ismin Feridüddin Attar ve Hakim Senaî'nin oluşu bu iki ismin de Yusuf Hemedânî'nin müritleri arasında yer alması en azında Feridüddin Attar'ın kesin olarak Hemedânî'ye duyduğu muhabbetin bilinmesine bakılarak Türkistan coğrafyasında Hâcegân tarikatıyla bu açıdan Mevleviyyede bir müştereklik vardır.[911] Câmî, Mevlânâ Celâleddin'in Hâcegân'dan Ali Ramitenî hakkında bir dokumacı

[909] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 149-150.
[910] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, Çev. Ahmed Avni Konuk, Sufi Kitap, İstanbul 2017, s. 31-32.
[911] Feridüddin Attar, *İlahînâme*, s. 102.; Saime İnal Savi, "Senâî", DİA, c.XXXVI, İstanbul 2009, s. 502; Franklin Lewis, *Mevlânâ-Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, Çev. Gül Çağalı Güven-HamideKoyukan, Kabalcı Yay., İstanbul 2010, s. 345.

olmasına rağmen hâl ilminin kendisinde bulunduğunu ve Buhara'nın ayanından olduğunu söylediğini rivayet etmiştir. [912]

Mevlânâ ve babası eserlerinde kendileri ifade etmemiş olsa da Câmî, Bahaeddin Veled'in Necmeddin Kübra'nın sohbetlerine katılıp halifesi olduğuna dair söylentiler olduğundan bahseder. Muhtemelen bu Câmî'nin de yakıştırmasıdır. Eğer Necmeddin Kübra'ya mürit olsaydı muhtemeldir ki kendi eserlerinde bahsetmeseler bile Eflâkî ve Sipehsalar gibi Mevlevi çevrelerine mensup kişiler bu konuya dair bir şeyler işiterek kaydetmiş olurdu.[913]

I.I Bahaeddin Veled (d.1151-ö.1231)

Mevlânâ Celâleddin'in babası Bahaeddin Veled'in annesi Harezm sarayından bir Sultanın kızı, babası Celâleddin Hüseyin Hatibî ise Belh'e yerleşmiş bir âlim ailesindendir. Eğer Eflâkî'nin buraya kadar verdiği bilgi doğru ise Bahaeddin Veled'in annesi Harezmşahlar sarayındandır. Bahaeddin Veled anne tarafından Harezmşahlar sarayına mensubiyeti bulunan biri olarak karşımıza çıkar. Muhammed Harezmşah Sultan olduğunda, Bahaeddin Veled'in tahtına tehlike oluşturduğu şikâyetleri ve Harezmşah'ın onu göçe mecbur bırakması anlam kazanır. [914] Bahaeddin Veled, iki yaşındayken babası Celaeddin Hatibî'yi kaybetmiştir. Eflâkî, yukarıda aktardığı bilgiyi teyit eder gibi Bahaeddin Veled'in anne tarafından akrabalarının sözbirliği ederek onu sultan ilan etmek istediğini, ancak Bahaeddin'in bu teklifi hiçbir zaman kabul etmediğini söyler.[915]

Bahaeddin Veled, Harezm coğrafyasında İsmaili etkisinin de yoğun olarak hissedildiği yıllarda yaşamış ve gördüğü yanlışlara eleştirilerini yüksek sesle dile getirmiştir. Bahaeddin Veled'in Belh'i terk etmesine neden olacak meseleler de buradan kaynaklanmıştır. Bu yıllarda Harezmşahlar sarayı içinde birçok âlim ya öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir. Sultan Muhammed Harezmşah bir grup devlet adamının yönlendirmesine göre kararlar almıştır. Aldığı kararların sonuçları felaket

---

[912] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Yedi Meclis*, Çev. Hicabi Kırlangıç, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 30-35, 37, 39, 41, 43-44, 48, 59, 65-69, 85, 91, 96, 108, 121-122, 146, 159; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 502.
[913] Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 502.
[914] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 31-32; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 63.
[915] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 65

olmuş, Sultan Abbasiler ile düşman olup, Moğollar ile savaşa girmiştir. Moğollarla savaş ve aldığı yanlış kararlar ordusunu dağıtmasına, sürekli Batıya-Anadolu'ya doğru geri çekilip Moğolların İslam dünyasını tanıyıp işgale ve bu topraklarda hâkimiyet kurmasına sebebiyet vermiştir. Harezmşahlar devleti kâtibi olan Nesevî'nin yazdıkları incelendiğinde Sultanı bu kararları almaya sevk eden olaylar ve kişiler olduğu gözlemlenebilir.[916] Bahaeddin Veled, Harezmşahlar devletinde böyle bir ortamdayken Sultana bir grubun onun çok güçlendiği ve tahtına tehlike oluşturduğu konusunda şikâyet edilince, Sultan onu ima yollu uyarmış o da Belh'ten ayrılmıştır.[917]

Eflâkî, Fahreddin Razî'nin aralarında bulunduğu bilginler ve filozoflar grubunun onu eleştirdiğini, kötü şeyler söylediklerini yazar. Olayların tarihini 1208-1209 olarak gösterir. 1207'de doğacak Mevlânâ Celâleddin Belhî nisbesiyle anılacaktır. Muhtemelen Bahaeddin Veled, Mevlânâ Celâleddin'in doğumundan sonra yeniden Harezm'e gitmiştir. Fahreddin Razî, bu yıllarda aylarca ders verdiği öğrencisi bir batıni fedaisi tarafından ölümle tehdit edilmiş sonra da bir grubun şikâyetiyle Harezm'i terk ederek Herat'a yerleşmiş ve orada 1210 senesinde hayatını kaybetmiştir. Bahaeddin Veled ise bu tartışmalardan sonra Muhammed Harezmşah'a tahtına tehlike oluşturduğu iddiaları sebebiyle şikâyet edildiği için Harezm'den kesin olarak 1210 senesinde ayrılmıştır. [918] Ancak Sipehsalar, Bahaeddin Veled'i Sultana kötüleyenin ve tahtına tehdit oluşturduğunu söyleyenin felsefeye meyilli olduğu için Fahreddin Razî olduğunu düşünmüştür. [919]

Fahreddin Razî, Harezm'den ayrılıp Herat'a giderken, Bahaddin Veled ve ailesi Belh'e gitmiştir. Belh'ten ayrıldıktan sonra 1210 senesinde Semerkant'tadır. Mevlânâ Celâleddin *Fîhi mâ Fîh*'de ailesiyle Semerkant'ta bulunurlarken

---

[916] Ayrıntılı bilgi için; Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*.
[917] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 111-113.
[918] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 66-67,83; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Türer, İSAM Yayınları, Ankara 2021, s. 83-84.
[919] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 35-36; Franklin Lewis, Bahaeddin Veled'in Vahş'dan ayrılığını ve bölgeyi terk etme sebeplari arasında Muhammed Harezmşah'ı eleştirdiği için rahatsızlık hissettiği, Harezmşahlar coğrafyasında düşüncelerini anlatamayacağı ve Vahş gibi küçük bir bölge yerine daha gelişmiş bir şehirde vazilik yapmak isteği olduğunu düşünür. Franklin Lewis, *Mevlânâ-Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, s. 94-95.

Harezmşah'ın şehri ele geçirdiğini anlatan bir hadise anlatmıştır. Üç yaşında olan Mevlânâ'nın güzel bir kızın Harezmşahların yağmasından korunmak için ettiği duanın kabul edilme hadisesini hatırlaması imkânsızsa da anlattığı hadise uydurma değil muhtemelen babasından dinlediğini aktarmıştır.[920] Semerkant'tan sonra tekrar Belh'e gitmişler ve Bahaedin Veled ailesi 1212'de bu şehirden ayrılmıştır. Bahaeddin Veled'in Konya'ya gelişi ve gelirken geçtiği güzergâhları kendisi yazmadığı için Eflâkî ve Sipehsalar'ın anlattıklarına bakıldığında nerede yaşadıkları ve ne zaman göç ettikleri belli değildir. Ancak belli olan bazı şehirler vardır. Bahaeddin Veled'in Muhammed Harezmşah ve Fahreddin Razî ile olan münakaşası düşünüldüğünde bu hadiseler Harezm(Ürgenç)'de gerçekleşmiş ve Bahaeddin Veled ilk olarak Harezm'den ayrılmıştır. Bahaeddin Veled'in ailesi bu yıllarda muhtemelen Belh'te yaşamaktadır. Çünkü Mevlânâ Celâleddin, Belh'te dünyaya gelmiştir. 1210 senesinde Semerkant'a gidip 1212 senesinde şehirden ayrılmışlardır. Bahaeddin Veled ve ailesinin 1218'de Bağdat'a gelinceye kadar hangi şehirlerde kaldıkları belli değildir, ancak bir müddet Semerkant'ta kaldıkları kesindir. Semerkant'ta Mevlânâ'nın Feridüddin Attar ile karşılaştığına dair hadise çağdaş tarihçiler tarafından ihtiyatla karşılanmıştır. Eğer karşılaşsalardı Sultan Veled'in bunu babası ve dedesinden dinleyip yazdığı esere kaydedeceğini düşünmüşlerdir. Ancak, ne Sultan Veled, ne de Mevlânâ Celâleddin yaklaşık on altı senelik Konya'ya geliş sürecine dair yazdıklarında kaldıkları şehirler ve karşılaştıkları kişiler hakkında yazmamışlardır. Muhtemelen anlattıkları hadislerde de bu konu çok geçmemiş, kendi işleriyle meşgul olup medresede ders anlatmaya devam etmişlerdir. [921]

Bahaeddin Veled, Belh'ten ayrılmadan önce sık sık Vahş bölgesine gitmiştir. Bu bölge Çin sınırına çok yakın bir bölgedir. Sultan Veled bulunduğu bölgelerin siyasî ve dinî konuları hakkında bilgi sahibi olan biridir. Eseri *Maarif*'te Belh'ten ayrılmadan önce bir Mülhit ile tartışmasını ve Vahş'ın kadısı ile münakaşasını anlatır. Bu kısımlarda Hıtaylı kâfirlerin özelliklerinden de bahsetmesi dönem

[920] Cüveynî, *Tarihi Cihangüşa*, s. 301-302; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fihi Ma Fih*, s. 262.
[921] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 66, 69; Lewis, Belh'den değil Vahş'dan ayrıldığını ve Semerkant'a gittiğini söyler. Lewis, *Mevlânâ-Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, s. 95.

olaylarını iyi bildiğinin işaretleridir. [922] Ayrıca Moğolların bu dönemde Çin'de hâkimiyet sağlayıp, İslam ülkelerine doğru hareket edeceğini Cûzcânî, Hace Ahmed Vahşî adlı güvenilir bir tüccardan rivayetle anlatıyor.[923] Yani daha sonra Eflâkî'nin ağzından anlatılacak olaylar sadece sufi olan Eflâkî'nin olayları anlatırken keramet ispatı için metinler yazmadığını, Bahaeddin Veled'in zaten Moğollardan, Çin'deki olaylardan Harezm ve Türkistan'da olan kargaşalardan haberdar olduğunu ve Selçuklu devletine bu bilgileri aktardığını gösterir. Bahaeddin Veled, dönemin sultanı, ilim adamları ve kadılarıyla tartışan, yanlış gördüğü konularda onları uyaran ve uyarılarından rahatsız olan insanlar tarafından şikâyet edilerek göçe zorlanmış bir âlimdir. [924]

Bahaeddin Veled, 1218'de Harezm'den Bağdat'a geldiğinde Şihabeddin Sühreverdî ile görüşmüş, Halife Nasır'dan da uzak durmuştur. Eflâkî, Sühreverdî'nin ona çokça hürmet gösterdiğini, Halifenin de hediyeler gönderdiğini ancak Bahaeddin Veled'in onun hediyelerinin helalliği konusunda tereddüttü olduğundan kabul etmediğini yazar. Eflâkî, ayrıca Halife Nasır hakkında olumsuz düşüncelerini de zalim, şedit, pervasız diyerek ekler.[925] Burada Bahaeddin Veled, Şihabeddin Sühreverdî'nin ricasıyla Bağdat'ta vaaz verdikten sonra halifeyle görüşmüş ve ona ikazlarda bulunmuştur.[926]. Eflâkî'nin anlattıklarına göre Bahaeddin Veled, Abbasi halifeliğine, halifeye ve Moğollara karşı bir bilgi birikimi ile Anadolu'ya gelmiştir. Bahaeddin Veled'in Muhammed Harezmşah ve Halife Nasır'a aynı konuda kızdığı ve İslam konusunda hassas davranmayıp hata ettiklerini vurgular. Aynı eleştirileri Eflâkî, Bahaeddin Veled'in Fahreddin Razî ve Muhammed Harezmşah'a yaptığını şu şekilde yazar: *"Ey Fahreddin Razî, ey Muhammed Harezmşah ve diğer bidatçiler! Biliniz ve haberdar olunuz ki, siz rahata kavuşup yüz bin gönlü ve birçok ilahi devletleri bırakarak kendinizi karanlığa attınız. Bu kadar mucize ve delilleri bırakıp hayaller arkasından koştunuz. Dünyanın bu kadarcık karanlığı birçok aydınlıkları size karanlık ediyor. Bu karanlıkların bu aydınlıklara üstünlüğü, nefsin*

[922] Sultanul Ulema Bahaeddin Veled, *Maarif*, Çev., Şadi Aydın-Elvir Musiç, Rûmî Yayınları, İstanbul 2018, s. 284, 387.
[923] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 56.
[924] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 114.
[925] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 37; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 116-117.
[926] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 117.

üstünlüğünden ötürüdür. Nefsin bu üstünlüğü sizi işsiz bırakıyor ve siz kötülüğe çalışıyorsunuz. İşsiz kalınca da daima kötülük ediyorsunuz. Bu sebepten karanlık, vesvese, boş hayal, insanı bozan sevdalar, sapıklıklar ortaya çıkıyor. Bundan dolayı sizde akıl yabancıdır, nefis de kendi ülkesinde hâkimdir. Nefsin bulunduğu o ülke, şeytana aittir."[927]

Bahaeddin Veled, Abbasilere karşı mesafeli duruşunun sebebi Abbasi halifesinin hilafet ve siyaset uğruna İsmaililerle iş birliği yapmasına, Harezmşahlara karşı Karahıtaylara ve Moğollara mektup yazıp-yazdırtıp ya da devlet adamlarının yazdırtmasına onay vermesinedir. Muhammed Harezmşah konusunda da benzer şekilde eleştiriler yapar. Belh'in işgalinde halkı Moğollardan kurtarması için Bahaeddin Veled'in müritlerinden birinin yanına yardım istemeye gelenlere *"Ey Kâfirler o tacirleri öldürdünüz" hepsi o müritle beraber şehit olmuştur."*[928] diyerek öldürülen tacirlerin suçsuz olduğunu ve Muhammed Harezmşah'ın bu konuda yanlış karar aldığı için sonuçlarına katlanacağı iması yapılır. Ki aynı konuyu Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Harezmşah'a gönderdiği mektuplarda, babasının Otrar olayında düşünüp taşınmadan hareket ettiği için haksız olduğunu ve onun gibi davranmaması tavsiyesinde de görürüz. Bahaeddin Veled ve Fahreddin Razî'nin Abbasi halifeliğine karşı yaklaşımlarındaki bu farklılık da muhtemelen aralarındaki bir diğer sorunu teşkil etmiştir. Çünkü Bahaeddin Veled, Halife Nasır'ın İslamiyet'e aykırı davranışlarda bulunduğunu belirterek onu açıktan açığa tenkit etmiştir. Fahreddin Razi ise Abbasi halifeliğini desteklemiştir. [929] Fahreddin Razî, Tekiş'in himayesinde bulunmuş onun iki oğlu Muhammed Harezmşah'a ve Nasreddin Melikşah'a hocalık yapmıştır. Ancak Razî, Abbasi Halifeliğine karşı itaati kabul etmeyen Tekiş ile bu konuda anlaşamadığı için Harezm'den ayrılmıştır. Vefatından kısa süre önce 1208'de tekrar Harezm'e gelip eski öğrencisi Muhammed Harezmşah'ın himayesine girmiş, kızını sultan ile evlendirmiştir. Ancak bu seferde

[927] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 117, 111.
[928] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 118.
[929] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 377-379.

yedi ay boyunca ders verdiği öğrencisi batıni olduğunu açıklayıp onu tehdit edince tekrar Harezm'den ayrılıp Herat'a dönmüştür.[930]

Bahaeddin Veled *Maarif* adlı eserinde devlet adamlarını ve yöneticileri öven bir üslup kullanmaz, ancak dünya ehli insanların hanedan isimlerinin nesilden nesile kalması için çaba harcadığını bunun ise boşa bir uğraş olduğunu söyler. Açıklamasında da yalnızca kendileri iyiliğe çalışanların adının kaldığı diğerlerinin soyları sopları devam etse de şöhretlerinin kalmadığını dile getirip bu iyilik için çalışanlara örnek olarak Sultan Gazneli Mahmud'u verir. Bahaeddin Veled böyle insanların nesillerinin devam etmesi derdinde olmadıklarına da dikkat çeker. Ayrıca suçun nesillere ve soya ait olmadığını kişiyle ilgili bir mesele olduğunu, bir Alevî sana kötülük yapsa bütün Alevileri ve Muhammed aleyhisselamı, bir âlim kötülük yapsa bütün âlimleri, bir Türk kötülük yapsa bütün Türkleri suçlayamazsın diyerek anlatmaya çalışmıştır. Bahaeddin Veled Anadolu'ya gelmeden önce Harezm'de bir mülhitle tartışmıştır. Ayrıca, bidatçı olarak kızdığı Muhammed Harezmşah ile Fahreddin Razî'yi vaazlarında eleştirerek Harezm'i terk etmiştir. Bahaeddin Veled onları eleştirirken hata yaptıkları üzerinde durur ve bidatçı olduklarını söyler.[931]

Bahaeddin Veled, Selçuklu topraklarına geldiğinde saraydan ve siyasetçilerden uzak durmak istemiştir. Hatta Malatya üzerinden Erzincan'a geçecekleri zaman meşhur müritlerinden Şeyh Gahvareger Hacegi, Erzincan'a gitmeyi önerdiğinde Bahaeddin Veled, Erzincan'da kötü kişilerin çok olduğu için gitmemeleri gerektiğini dile getirmiştir. [932] Ancak Anadolu'da uğradığı bölgelerde medrese yapılmasını isteyen ve medreseleşmeyi teşvik eden Bahaeddin Veled, Erzincan'da Fahreddin Behramşah ve İsmeti Hatun şehirlerinde kalmaları için ısrar ettiğinde medrese yapılması karşılığında onların ricasını kabul etmiştir. Bahaeddin

---

[930] Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", s. 61-67, 69-73.

[931] Bahaeddin Veled, *Maarif*, s. 307-310; Fahreddin Razî Rey'de yaşadığı senelerde İsmaililerin mülhit olduğunu söyleyerek onlara lanet okumuş ve beddua etmiştir. Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", s. 69; Ayşenur Ünal, "Alâeddin Keykubad'ın Bâtınilere Karşı Siyasetinde Bahaeddin Veled'in Etkisi ve Keykubad Sonrası Değişen Siyaset", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, Konya 2022, s. 411-433.

[932] Erzincan'da Fahreddin Behramşah'ın vefatı sonrası oğlu Davudşah İbn Bibi'ni ifadesiyle yanındaki kötü arkadaşlarının tesiriyle Alaeddin Keykubad'a isyan edecek ve suikast girişiminde bulunacaktır. Yanındaki kötü arkadaşlar, Bahaeddin Veled'in de bahsettiği Erzincan'daki kötü adamlar muhtemelen aynı kişilerdir. Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 75.

Veled'in arzusuyla Erzincan'da bir medrese yaptırılmıştır. Veled, Erzincan'dan Larende'ye geçmiştir.[933] Sultan Keykubad'ın naiplerinden Emir Musa, Baheddin Veled'in isteğiyle şehrin merkezine medrese inşa ettirmiştir.[934]

Eflâkî, 1222'de Erzincan'dan ayrılan Baheddin Veled'in Larende'ye gelişinden Sultanın haberi olmadığı, Emir Musa'yı kıskanç ve iftiracı bir topluluğun Bahaeddin Veled'in gelişini sakladığını anlatıp, şikâyet ettiklerini yazar. Sultan bu konuyu araştırmaya başladığında Bahaeddin Veled, Emir Musa'ya sultanın çok içki içip, çalgı sesi dinlediği için yanına gitmediğini söyletmiştir. Sultan bundan sonra Eflâkî'nin anlatımıyla Bahaedin Veled'in gelmesi için bu alışkanlıklarından vazgeçebileceğini ifade etmiştir.[935] İbn Bibi de Alâeddin Keykubad'ın sultanlığa geçtikten bir süre sonra "günlerinin çoğunu iş düşünmeye, vuruşmayı ve çarpışmayı şarap kadehine tercih etmeye" başladığını yazmıştır.[936] Ayrıca İbn Bibi daha önemli bir not olarak Yassıçimen Savaşı sonrası Moğollar Anadolu'ya geldikten sonra Sultan'ın eğlence ve işret meclislerini terk edip onlar hakkında düşünmeye başladığını kaydeder.[937] Yani Eflâkî'nin anlattıklarını, İbn Bibi'nin söyledikleriyle teyit edebiliyoruz. İbn Bibi Bahaeddin Veled ve ailesinden eserinde hiç bahsetmemiş, onları görmezden gelerek bir Selçuklu tarihi yazmıştır. Bunun sebebi ise İbn Bibi'nin annesi Müneccime Hatun'un babası Fahreddin Razî'nin de hocalığını yapmış olan Eşari-Şafii âlimi Kemaleddin Simnânî olması, Bahaeddin Veled ve Fahreddin Razi arasındaki tartışmaların Anadolu'da İbn Bibi tarafından da kısmen devam ettirildiğindendir. Bahaeddin Veled'in *Maarif*'te isim vermeden Sultanların müneccimlerden uzak durmasını, onları etrafında bulundurmamasını söylemesi de aralarındaki düşünce farklılıklarının, tartışmaların eserlerine yansımış olmasındandır. Bahaeddin Veled, İbn Bibi'yi tanıyor mudur bilmiyoruz ancak

[933] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 120.
[934] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 121. Sipehsalar, Erzincan'da önce I.Alaaddin Keykubad'ın halası Tacü'l-Melek Hatun'un İsmeti Medresesi'nde kısa bir süre kaldığını söyler. Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 38.
[935] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 122.
[936] İbn Bibi, *Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 270.
[937] İbn Bibi, *Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 424.

Bibi'nin ailesinin de belli süre Harezmşahlar hizmetinde bulunduğu düşünülürse bu uzak bir ihtimal sayılmaz. [938]

Bahaeddin Veled, Konya'ya ulaştığında Sultan Keykubad bütün devlet erkânıyla onu Konya ovasında karşılamış, ancak o Altunapa Medresesine geçmiştir.[939] Bahaeddin Veled Konya'da geçirdiği kısa sürede fıkıh dersi vermiş, Ahilere hocalık yapmış, hapisteki Rum kadısını kurtarmak için Harezmşahlara mektupla haber göndermiştir.[940]

Bahaeddin Veled'in Moğolların İslamlaşmasına dolaylı tesiri, Türkiye Selçuklu sultanına getirdiği bilgi birikiminin Sultan I. Keykubad'ın Doğu politikasına tesir etmesi sayesindedir. Sultan Keykubad, Bahaeddin Veled'in getirdiği bilgilerin de etkisiyle Harezmşahları sınırlarından uzaklaştırmayı, onlarla Moğollara karşı bir ittifak yapmayı, Abbasi halifeliğinin içinde bulunduğu kargaşa sebebiyle Halifelikten uzak durmayı tercih etmiştir. Sınırlarında ve Anadolu içerisindeki olaylarda devamlılık gösteren bir batıni varlığından haberdar olması ve zehirlenmesinden önce bu sınırlar üzerine bir sefer hazırlığı içerisinde bulunması, Moğolların il olma teklifini kabul edişinde Bahaeddin Veled'in tesiri izlenebilir. Sultan Keykubad'ın sadece Anadolu sınırları içini düşünerek değil Anadolu ötesindeki olaylarda da aynı sorunların olduğunu Bahaeddin Veled'in bilgi birikiminden de faydalanıp siyasetini şekillendirişinde görülebilir. Ancak Moğolların İslamlaşması konusunda Bahaeddin Veled'in doğrudan böyle bir etkisinden bahsedilemez. Oğlu Mevlânâ Celâleddin'in hem İslam dünyası içindeki sorunları hem de Moğolların din ve inanışlarını daha iyi gözlemleme imkânı bulabildiğinden Moğol devlet adamları ile ilişkileri üzerinden İslamlaşmadaki etkileri görülür.[941]

Şems, Bahaeddin Veled'i müspet ifadelerle anmış, nebiler ve veliler haricinde insanların yaşlandıkça çocuklaştığını söyler. Ancak, Sultanu'l-Ulema'nın

---

[938] Bahaeddin Veled, *Maarif*, s. 276.
[939] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.123-125.
[940] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 38; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.128-133.
[941] Ayşenur Ünal, "Alâeddin Keykubad'ın Bâtınilere Karşı Siyasetinde Bahaeddin Veled'in Etkisi ve Keykubad Sonrası Değişen Siyaset", Anadolu'nun İrfan Çağı (13-14.Yüzyıllar), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2022.

bayağılaşmadığını, hatta seksen seneden fazla yaşadığı halde her gün daha olgun biri olduğundan bahsetmiştir.[942] Sağlam bir karaktere sahip olan, iyi bir dini eğitim alan ve tasavvufu yol olarak benimseyen Bahaeddin Veled'in İslam'ı ırk dini olarak anlatmaması, etrafındaki devletleri ırkına göre değil de İslam'ı doğru yaşayış ölçeğinde değerlendirmesi de Moğolların İslamlaşmasına katkı sağlayacaktır. Çünkü baba tarafından Hz. Ebubekir'e bağlanıp Arap, Harezmşahlar sarayından annesi tarafından Türk olup Farsça yazan Bahaeddin Veled, mezhep ve taassuptan, batıni hareketlerden ve bu düşüncenin etkili olduğu bölge ve devletlerden uzak durmuş, uzun bir süre seyahat ettikten sonra Alâeddin Keykubad'ın davetiyle başkent Konya'ya yerleşmiştir.[943]

I.II Seyyid Burhaneddin Muhakkik Tirmizî (d.1166/69- ö.1241)

Mevlânâ Celâleddin'in babasından sonraki hocası Seyyid Burhaneddin Muhakkik Tirmizî, Özbekistan'a bağlı Tirmiz kasabasında doğmuştur. Tirmizî, Belh'e giderek Bahaeddin Veled'in müridi olmuştur[944]

Bahaeddin Veled'in müritlerinden rivayetle: *"Çok defa Seyyid, şeyhin ilahi bilgilerini dinlemekten ve onun sırları açıklamasından o derece hararetlenirdi ki, iki ayağını mangalın ateşine sokar ve elleriyle de ateş korlarını söndürürdü. Nihayet Baha Veled hazretleri: "Seyyid'i meclisten dışarı atın da huzurumuz bozulmasın," diye Seyyid'e doğru bağırırdı. Şeyhin narası Seyyid'in kulağına ulaşınca derhal susardı."* Tirmizî'nin Bahaeddin Veled'in müritlerinden olan sufilerden farklı olduğunu işaret eden benzer örnekler vardır. Misal, Eflâkî Sahib İsfahânî'den anlattığına göre: *"Bir gün Seyyid hazretlerinden mübarek elbiselerinin yıkanması için ricada bulundular. Fakat bu, asla mümkün olmadı. On iki yıla yakındır elbiseleri yıkanmamıştı."* Eflâkî'nin ve Sipehsalar'ın anlattıklarına bakıldığında Seyyid Burhaneddin Sünni sufilerden çok Rifailerin uç örneklerine benzer. [945]

---

[942] Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, s.79.
[943] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 78-79.
[944] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 99, 102, 106-107.; Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 50; Emrah Bekçi, *Mevlânâ Celaleddin Rumî'nin Hocası Seyyid Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizi*, Beyazıt Yay., Kayseri 2017, s. 21.
[945] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 107, 109; Sipehsâlâr, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 194-195.

1231 senesinde Seyyid Burhaneddin, Bahaeddin Veled'in vefatını duyduğunda bir yıl matem tutmuş ve bir gece şeyhini rüyada gördükten sonra Seyyid Rum ülkesine hareket etmiştir. [946] Birkaç arkadaşıyla Konya'ya Sincarî Mescidine gelmiştir. Larende'de bulunan Mevlânâ'ya iki dervişiyle mektup göndermiştir. Mektubun içeriğinde Mevlânâ'yı Konya'ya çağırıp kendisini Bahaeddin Veled'in kabrinde bulmasını Larende'nin uzun süre kalınacak bir bölge olmayıp kısa süre sonra o dağdan Konya'ya ateşler yağacağını yazmıştır. Mevlânâ, Tirmizî'nin mektubunu alıp Konya'ya dönmüştür. Eflâkî burada Seyyid Burhaneddin'in Larende'nin kalacak bir yer olmayıp yakında oradan Konya'ya ateşler yağacağını söylediğini anlatması muhtemelen Karamaoğullarının isyan hazırlığına işarettir. Ancak bunu Eflâkî, Seyyid Burhaneddin'in ağzından mı söylüyor yoksa Seyyid Burhaneddin gerçekten Karaman'da böyle bir hazırlık olduğunu biliyor mu bunu ayrıştıramıyoruz. Ancak 1233'de bunları söylediğine göre muhtemelen 1240'da Babailer isyanına katılacak Karamanoğullarını kast etmiştir. [947]

Hüsameddin Çelebi, Hüdavendigar'ın ağzından rivayetle: *"Bizim Seyyid hazretleri, Horasan ülkesinde Biyabanek adında bir şehre gitti. O şehrin bütün ulları ve ileri gelenleri onu karşılayarak son derece hürmet ve ikramda bulundular. O kasabada her fenne aşina ve engin bilgili Şeyhü'l-İslam adında bir adam vardı. Kibir ve azametinden dolayı Seyyid'i karşılamaya gelmemişti. Seyyid hazretleri çekinmeksizin kalkıp Şeyhü'l-İslam'ı görmeye gitti. Şeyhü'l-İslam'a Seyyid'in kapıya geldiğini bildirdiler. Şeyh, seccadeden kalkıp yalınayak hankahın kapısına kadar koştu. Seyyid'in ellerini öpüp özür diledi. Seyyid: 'Ramazan ayının onuncu günü hamama gitmek ihtiyacını duyacaksın ve hamam yolunda mülhitler çıkacak, seni öldürecekler. Gafil olmayasın, diye haber verdim.' buyurdu. Bu işaret, Şabanın son on gününde olmuştu. Şeyhü'l-İslam feryat ve figan ederek başını açtı, Seyyid'in ayağına düştü. Bunun üzerine Seyyid: 'Hayır, hayır! iş olmuş bitmiştir.' 'Bütün işlerin mercii Tanrı'dır' buyurdu ve 'Yalvardığın ve niyaz ettiğin için imanla gidecek, Tanrı'nın yüzünü görmekten mahrum kalmayacaksın.' dedi. Seyyid'in*

[946] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 108.
[947] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 99-100.

buyurduğu gibi oldu: Ramazanın onuncu günü mülhitler şeyhi şehit ettiler." [948] Eflâkî'nin bahsettiği hikâyeden anlaşılıyor ki Seyyid Burhaneddin de Şems'i Tebrizî gibi doğrudan mülhitleri tanıyor ve onların yerleştiği bölgeleri biliyordur. Simnan'ın Biyabanek bölgesi de mülhitlerin bulunduğu bu bölgelerden biridir. Moğollar Sübedey önderliğinde Simnan'ı 1220'de işgal ettiğine göre bu şehirlerde Moğol yönetimi hâkimdir. Anadolu'da Seyyid Burhaneddin'in bulunduğu yıllarda Moğollar bulunmasa da Simnan'da vardır fakat Seyyid Burhaneddin mülhitlerden bahsederken Moğollar hakkında bir bilgi vermemiştir. [949]

Eflâkî, Şemseddin İsfahânî'nin Mevlânâ'nın izniyle Konya'dan Kayseri'ye gittiğini Seyyid Burhaneddin'e hizmet ederek, ona mürit olduğunu söyler. Seyyid Burhaneddin Kayseri'de bir mescitte de imam yapılmıştır.[950] Arif Çelebi, Tirmizî'nin Kayseri'de bulunduğu sırada Moğol askerinin de şehri yağma ettiğine dair bir hadise anlatır. Hadiseye göre birdenbire heybetli bir Moğol, kılıcını çekerek Seyyid'in hücresine gelmiş ve Ona: *"Ey! sen kimsin?"* diye bağırmıştır. Seyyid *"Ey! deme, çünkü sen her ne kadar Moğol kıyafetine bürünmüşsen de bizce malumsun, çünkü ben senin kim olduğunu biliyorum."* diye karşılık vermiştir. Söz üzerine Moğol derhal atından inip baş koymuş, biraz oturup gitmiştir. Tirmizî'nin yanındaki arkadaşları o adamın kim olduğunu sorduğunda Seyyid: *"Hırka içinde saklı olan bu adam, Tanrı kubbeleriyle örtülü olanlardandır."* demiştir. Bu Moğol bir süre geçtikten sonra geri dönmüş, Seyyid'in ayağına birkaç dinar saçıp başını açıp, mürit olup gitmiştir. Moğolların Kayseri'yi işgali 1243 sonrasına denk gelse de muhtemeldir ki bu işgal öncesi Moğollar şehri yağmalamış ve Seyyid Burhaneddin bu şekilde bir Moğol ile karşılaşmıştır. [951]

Seyyid Burhaneddin'in cenaze törenini Şemseddin İsfahânî tertip etmiştir. İsfahânî, Tirmizî'nin kitaplarının hepsini Mevlânâ Celâleddin'e vermiştir. Onlar,

---

[948] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 101.
[949] Cüveynî, *Tarihi Cihangüşa*, s. 162.
[950] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 102.
[951] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 106.

bunların içinden kendi istedikleri şeyleri almış, uğurlu ve yadigâr olmak üzere birkaç risaleyi de Sahib Şemseddin'e bırakıp tekrar Konya'ya dönmüşlerdir. [952]

Mevlânâ'nın müritlerinden olan Şeyh Selahaddin Zerkub, Tirmizî'nin de müritlerinden olmuş ve Tirmizî'nin, *"Eğer Tanrı'ya hiçbir taat ve ibadette bulunamazsanız, hiç olmazsa, orucu ihmal etmeyiniz, karnınızı aç tutmaya ve acı çekmeye önem veriniz; çünkü oruç tutmaktan daha iyi bir taat yoktur."* dediğini rivayet etmiştir.[953] Tirmizî de eseri *Maârif*'te oruç ve namaz konusunda özellikle vurgu yapmıştır.[954]. Ancak Eflâkî'nin anlattığı hikâyelerde Tirmizî'nin yaşlılığında şeriatın zahiri kurallarına dikkat etmediği anlatılır. Mesela Eflâkî'nin bahsettiği hikâyelerden birinde Tirmizî'ye dönemin asiyesi olarak anılan meşhur bir kadının mürit olup ona bir gün şaka yolu ile , *"Gençliğinde, mücahede ve riyazeti kemal mertebesine ulaştırmıştın. Nasıl olur da ömrünün sonunda oruç tutmuyor ve namazların birçoğunu kaçırıyorsun?"* diye sormuştur. Burhaneddin Muhakkik Tirmizî: "*Ey çocuğum, biz yük çeken develer gibiyiz. Ağır yükler çekmiş, çok sıkıntılı zamanların felaketlerini tatmış, uzak ve uzun yollar çiğnemişiz. Sayısız konaklar ve merhaleler aşmışız. Yününü dökmüş, zayıf, ince ve isteksiz olmuşuz. Ağır yükün altında adım atmış, az yemiş, dar boğazlı olmuşuz. Şimdi bizi, birkaç gün arpa vermek için besiye çekmişler ki beslenelim ve bir bayram günü olan Tanrı'ya kavuştuğumuz günde kurban olalım; çünkü zayıf kurban Tanrının mutfağına yaramaz, zira daima yağlı kapıya yağlı kurban gerekir."* demiştir. Eflâkî, Seyyid Burhaneddin'in yaşlılığında oruç tutmayıp, namaz kılmadığına dair bir hikâye anlatmışsa da Tirmizî'nin eseri *Maârif*'te namaz ve orucun ehemmiyeti daima vurgulanmış, bu konularda bir taviz verilmemiştir. [955]

I.III Mevlânâ Celâleddin (d.1207-ö.1273)

Belh'te 1207 senesinde dünyaya gelen Mevlânâ Celâleddin babası Bahaeddin Veled'in Harezmşah Sultanı Muhammed'e kendi sultanlığına karşı bir tehdit oluşturduğu konusundaki şikâyetlerden dolayı Harezm'i terk etmiştir. Çünkü

[952] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 106-107.
[953] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 105.
[954] Seyyid Burhâneddîn Muhakkık-ı Tirmizî, *Maârif*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp Yay., İstanbul 2023, s. 31, 36-39, 62-63; Semih Ceylan, "Seyyid Burhâneddin", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 57.
[955] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 105.

Muhammed Harezmşah bu şikâyetlerin gerçekliğini araştırmamış dönemin diğer âlimlerine de yaptığı gibi şikâyet eden kişilerin haklı olduğunu düşünerek Bahaeddin Veled'i şehri terk etmesi konusunda uyarmıştır. Bahaeddin Veled, zaten kaosun hâkim olduğu Harezmşahlar coğrafyasında kendisinin de bir kargaşaya sebebiyet vermemesi için göçü seçmiştir. Yani Mevlânâ Celâleddin daha çocukken dini, siyasi tartışmalarla tanışmış ve sufi-âlim olup en makul yol olan göçü tercih eden bir babayla Anadolu'ya gelmiştir. Mevlânâ Celâleddin 1212 yılında beş yaşındayken ailesi Belh'ten çıkmaya zorlanmıştır. Devletşah, Bağdat'a doğru Mevlânâ ve ailesinin seyahat ederken Feridüddin Attar ile görüştüğünü, Attar'ın Mevlânâ'ya *Esrarnâme* adlı eserini hediye ettiğini rivayet eder.[956]

Mevlânâ Celâleddin, ailesi ve babasının müritleriyle 1212'de Belh'ten ayrılıp, 1218'de on bir yaşında Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta onları Şihabeddin Sühreverdî karşılamış bir süre burada kaldıktan sonra aynı yıl babasının Halifelikten uzak kalma arzusu nedeniyle bölgeden ayrılmışlardır. Kâbe'yi ziyaret edip Şam'a ardından Anadolu'ya gelmişlerdir. Bir müddet Malatya'da bulunmuşlar Malatya'dan ayrılacakları sırada Alâeddin Keykubad yeni tahta çıkmıştır. Yani 1220 senesinde Malatya'dan ayrılmışlardır. Fahreddin Behramşah ve karısı İsmeti Hatun'un ricasıyla Erzincan'a gelmişlerdir. Bahaeddin Veled'in isteği üzere yapılmış medresede babası dört yıl ders verdikten sonra Fahreddin Behramşah ve karsının vefatıyla Erzincan'dan ayrılmışlardır.[957]

Mevlânâ Celâleddin, 1224'de ailesiyle Larende'ye gelmiş, 1225-56'da on dokuz yaşında Semerkantlı Hoca Şerafeddin Lala kızı Gevher Hatun ile evlendirilmiştir. Sultan Veled 1226 senesinde Larende'de dünyaya gelmiştir. Babası Bahaeddin Veled Selçuklu emiri Musa'ya yaptırdığı medresede yedi yıl ders vermiş, I. Keykubad'ın davetiyle 1229'da Konya'ya ailesiyle birlikte genç bir delikanlıyken

---

[956] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 259.

[957] Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2020, s.66-76; Sipehsâlar Feridun Ahmed, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, Çev. Ahmed Avni Konuk, Sufi Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s.37-38. Mevlânâ Celaleddin ve ailesinin 1212'de Harizm'den ayrılıp 1218'de Bağdat Mekke'ye gelinceye kadar hangi bölgelerde bulundukları net değildir. Devletşah ve Abdurrahan Câmî Nişabur'a uğradıklarını ve Feridüddin Attar ile görüştüklerini kaydeder. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, Çev. Necati Lugal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s.259; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s.605.

gelmiştir. İlk eğitimini babası Bahaeddin Veled'den almış ve küçük yaştan itibaren babası ile birlikte medrese çevresinde bulunmuştur.[958]

Mevlânâ Celâleddin Rumî, 1231'de Bahaeddin Veled'in vefatıyla Altun-apa Medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır. Tirmizî bu sene şeyhini ziyarete geldiğinde vefat haberini öğrenmiş, Mevlânâ ile görüşüp onun eğitimini ilerletmesi için Şam'a gitmesini tavsiye etmiştir. Mevlânâ Şam'a gitmeden önce 1232'de I. Alaeddin Keykubad, Sultan Veled ve Alaeddin için sünnet düğünü tertip etmiştir. 1233'te Konya'dan ayrılan Mevlânâ'ya Kayseri'ye kadar Seyyid Burhaneddin eşlik etmiş, Şemseddin İsfehanî'nin teklifiyle Seyyid Kayseri'de kalmıştır. Mevlânâ Celâleddin, Halep Hallaviye Medresesinde Kemaleddin İbnü'l Adim'den ders almış, ardından Şam'a geçmiştir. Şam'da muhtemelen İbnü'l Arabi, Sadeddin Hammuye, Osman Rumî, Evhadüddin Kirmanî, Sadreddin Konevî ile görüşmüştür.[959]

Eflaki, Mevlânâ Celâleddin Halep'ten ayrılmasının hemen ardından Moğolların şehre yağma yaptığından bahseder. Tarihi kaynaklarda 1240'larda Moğolların Halep'i işgali ya da yağmasına dair bir bilgi yok ancak Kösedağ savaşında II. Keyhüsrev Haleplilerden yardım istediğinde Nasihüddin el-Farısî kumandasında bir ordu göndererek destek olmuştur. Ancak yine de Eflâkî'nin anlattığı hadiselerde Moğolların 1240'larda da Halep'e yağmaları olduğu söylenebilir. [960]

1233-1240/41 arasında Anadolu'dan bulunmayan Mevlânâ Celâleddin ilk olarak Halep'e gitmiş, ardından yaklaşık 7, 8 yıl Şam coğrafyasında kalmış, Babailer isyanı sonrası II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde 1240-41'de Anadolu'ya dönmüştür. Mevlânâ, ilk Kayseri'ye Seyyid Burhaneddin'in yanına gitmiştir. Şemseddin İsfehanî, Mevlânâ'yı sarayında misafir etmek istediğinde Tirmizî buna izin vermemiş ve birlikte Konya'ya geçmişlerdir. Burhaneddin Muhakkik Tirmizî,

---

[958] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s.76-81;
[959] Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s.442; Eflâkî, s.115-118, 263; Sipehsâlâr, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 51.
[960] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s.343; El- Ömerî, *Tükler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 372.

Mevlânâ ile Konya'da bir süre kaldıktan sonra Kayseri'ye dönmüş, Mevlânâ Konya'da yeniden müderrislik yapmaya başlamıştır.[961]

Mevlânâ Celalaeddin 1244 ya da 1246'da, Şems-i Tebrizî ile karşılaşmış, onunla dost olmuştur. Müritlerden bazısı bu durumdan rahatsız olup karmaşaya sebep olduğunda, Şems Konya'dan ayrılmıştır. Şems, Mevlânâ'nın ricasıyla Sultan Veled ile Şam'dan Konya'ya ikinci kez geldiğinde yine aynı olaylar yaşanmış, 1247'de ikinci kez Konya'dan ayrılmıştır. Eflâkî, Şems'in bıçaklanarak öldürüldüğünü söyler. Mevlânâ Şems'i aramak için birkaç kez Şam'a gitmişse de bulamamıştır. [962] Mevlânâ Celâleddin Rumî, Şems'ten sonra Selahaddin Zerkub ile dostluk kurmuş, Sultan Veled'e şeyhlik davasında olmadığını ve Selahaddin Zerkub'a bağlanmalarını söylemesine müritlerden bazıları itiraz edip, Selahaddin Zerkub'u suikastla ortadan kaldırmak istemiş, ama başarılı olamamışlardır.[963]

Mevlânâ Celâleddin'in etrafında dönemin mühim simaları bulunmuştur. Bunlar arasında 1256'da Moğollara karşı savaşırken şehit olan Kadı İzzeddin de vardır. Kadı İzzeddin, Mevlânâ Celâleddin'e mürit olup onun için Konya'da cami yaptırmış, dönemin ünlü müderrislerinden Şemseddin Mardinî de medresede Mevlânâ'yı devamlı ziyaret edip müridi olmuştur. Celâleddin Karatay, yaptırdığı Medrese'ye Mevlânâ'yı çağırmış, Ekmeleddin Tabip onun müritleri arasına katılmıştır. Pervane Muineddin ve Sahip Fahreddin Ali gibi devlet adamları da Mevlânâ'nın sevenleri arasındadır.[964] Bunun yanı sıra IV. Rükneddin Kılıçarslan, Mevlânâ Celâleddin'in müridi iken Baba Merendî(Buzağu Baba)'ye iltifat edip ona yakınlaşmıştır. Hadise sonrası Mevlânâ Sultan'dan uzak durmuşsa da IV. Rükneddin 1266 senesinde Moğollara karşı hareket etme konusunda müzakere için Aksaray'a çağırıldığında Mevlânâ'yı ziyaret etmiştir. Mevlânâ, sultana dargın olmasına rağmen

---

[961] Sipehsâlâr, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 121-122; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 119-120.
[962] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.120; Sipehsâlâr, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 204-205.
[963] Sultan Veled, *İbtidâ-Nâme*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2017, s.60-63; Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî", s. 445-446.
[964] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 132-133,134-137, 144- 146, 148-149, 200-201.

gitmese daha iyi olacağını söylemiştir. Sultan IV. Rükneddin bu görüşmeye gitmekten vazgeçmemiş ve gittiğinde Aksaray'da katledilmiştir. [965]

Mevlânâ Celâleddin, Selahaddin Zerkub'un vefatıyla yerine İbn Ahi Türk olarak da bilinen Hüsameddin Çelebi'yi getirmiştir. Mevlânâ Celâleddin Hüsameddin Çelebi'yi hilafet makamına geçirdikten 9, 10 yıl sonra 17 Aralık 1273'te hayatını kaybetmiştir. Rumî, cenaze namazını Sadreddin Konevî'nin kıldırmasını istemiş, ancak Konevî rahatsızlanınca Siraceddin Urmevî onun yerine geçmiştir.[966]

Mevlânâ Celâleddin, helal kazanç, oruç ve namazın önemini özellikle vurgulamış, müritlerini dilencilik ya da para toplamak gibi işlerden uzak tutmuştur. Sultanların ve beylerin gönderdiği malları Selahaddin Zerkub ve Hüsameddin Çelebi'ye göndermiş kendisi için bir pay almamış, bazen oğlu Sultan Veled'in ihtiyacını karşılayacak kadar vermiştir.[967]

Mevlânâ Celâleddîn, etrafındakilerin ve halkın iktisadî sorunlarını çözmek için devlet adamlarıyla yakın ilişki kurmuş, Moğolların zulüm ile aldıklarını yöneticilerden isteyerek telafi etmeye çalışmıştır. Moğolların mallarının kabulü konusunda tereddütleri olan halka ise Moğolların onlardan zorla aldıkları malların zaten kendi malları olduğunu bu sebepten aldıkları mallar kendilerinin olduğu için haram olmadığını söyleyerek şüpheleri gidermiştir.[968] Moğollardan alınan mallar konusunda şüpheleri gideren Mevlânâ kurduğu siyasi ilişkiler sayesinde yardım talep edenlerin isteklerini kabul ederek Sultanlardan ve devlet adamlarından devamlı olarak ihsanlarda bulunmasını, halktan zor durumda olanların işlerinin görülmesini istemiştir. Bunun için yazdığı mektuplarda devletten ihtiyaç sahipleri için para, borçları çoğalmış kişilerin borçlarının ödeyebilmesi için vergiden muaf tutulmalarını ya da borçlarının affını, işsizlere uygun iş talebi, yeni atanan birinin maaşının yüksek olması, suçluların affedilmesi, boş medreseye müderris atamasında isim tavsiye etme, yargılanacak kişinin affı için Sultandan belge isteme, çift huylu rindler diye

[965] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 161-163; Sipehsâlâr, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 131-133.
[966]Sipehsâlâr, *Hz.Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 186-187; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 438.
[967] Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, s. 70.
[968] Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh,* s. 100-101.

tabir ettiği kesime karşı durması için dervişlere yardım, malları zorla elinde alınmış olanların mallarının iade edilmesi gibi isteklerle pek çok konuda toplumun sıkıntılarını gidermeye çalışmıştır.[969]

Genel olarak Mevlânâ Celâleddin'in Moğollar hakkında düşünceleri:

Mevlânâ'ya biri *"Moğollar mallarımızı elimizden alıyor, bazen de bize mal veriyor, bağışta bulunuyorlar. Garip bir durum! Bunun hükmü nedir?"* diye sorduğunda, *" Moğolların zorla aldıkları her şey, Allah'ın eline ve hazinesine düşen şeye benzer. Söz gelişi bir küpü veya testiyi denize daldırır, doldurur alırsın. O su senin mülkün olur. O su küp veya testide durdukça kimse ona sahip olamaz. Senin iznin olmadan biri kübteki suyu alacak olsa, gasp etmiş olur. Fakat o su tekrar denize dökülürse, artık senin olmaktan çıkar ve bir başkasına helal olur. Bizim mallarımız onlara haramdır, fakat onların malı bize helaldir.*"[970]

Selahaddin Zerkub bağını yapmaları için Türk rençberler tuttuğunda Mevlânâ Celâleddin, *"Efendi, bay Selahaddin, bağ yapımında Rum rençberler, bozumunda da Türk rençberler tutmak gerekir. Çünkü dünyayı imar etmek Rumlara, yıkmak ise Türklere özgüdür. Konya şehri de yine merhametsiz Türk zalimlerin eliyle harap olacaktır."* [971] Mevlânâ Celâleddin muhtemelen burada Moğollardan değil Karamanoğullarından bahsediyordur. Çünkü Mevlânâ Moğolları diğer Sünni sufiler gibi hiçbir zaman asıl sorun olarak görmemiştir. Onların İslam topraklarında kalıcı bir unsur olduğunu düşünmemiş, hatta kısa süre sonra İslamlaşacaklarını da tahmin etmiştir. Bu konu hakkında da Mevlânâ'ya biri, *" Moğollar bu topraklara baldırı çıplak halde gelmişlerdi. Binekleri öküzler, silahları da tahtadandı. Şimdi ise zenginleştiler, karınları doydu. Artık altlarında en cins Arap atları var, en güzel silahlar onlarda."* dediğinde, *"Zayıf, bitkin ve aciz oldukları sırada Allah onlara yardım etti ve dileklerini kabul etti. Fakat tok ve güçlü oldukları şimdilerde ise Allah Teala onların en zayıf halk tarafından imha edilmelerini sağlayacaktır. Sağlayacaktır ki onlar sadece Allah'ın inayeti ve desteği sayesinde dünyayı ele*

[969] Mevlâna, *Mektuplar*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1963, s.7, 9,12, 22, 29-30, 39, 43, 44, 47, 52, 61, 64, 78, 79, 80-81, 95-97, 102-103, 112, 116, 117, 123-124, 128, 137-138, 139-140, 148-149, 175-176, 196-198.
[970] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fihi Ma Fih*, s. 100-101.
[971] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s.532.

geçirebilmiş olduklarını bilsinler. Başlangıçta Moğollar çöldeydiler. İnsanlardan uzakta, fakir, zavallı, çıplak ve muhtaçtılar. Aralarında Harezmşahlar ülkesine ticarete gelen sadece bir kısım insan öyle değildi. Onlar da mal değiş tokuşuyla ticaret yapıyor, giyim için pamuklular alıyorlardı. Derken Harezmşah onların bu ticaretini yasakladı ve tüccarlarını öldürttü. Dahası onların tacirlerini hem yasaklattı, hem de onlardan vergi almaya kalkıştı. Moğollar hanlarına yalvarmaya ve mahvedilmekte olduklarını şikâyete gittiler. Han onlardan on günlük bir mühlet istedi. Gidip bir mağaranın içine kapandı, yemeden içmeden on gün orada kaldı. Durmadan Allah'a yalvarıp yakardı, aczini belirterek secdelere kapandı. Bir ses duydu: Senin yakarışlarını kabul ettim. Git! Her nereye gidersen galip geleceksin! Böylece onlar hemen yola koyuldular ve Allah'ın izniyle hep muzaffer olup dünyayı fethettiler." [972]

Mevlânâ Celâleddin Moğollar hakkında nefret içerikli cümleler kurmamışsa da onların zulümlerini de hafifletmeye çalışmamıştır. Kendisine, *"Moğollar da kıyamete inanıyor ve bir hesap gününün olacağını söylüyor."* diyen birine, *"Yalan söylüyorlar. Kendilerini Müslümanlarla bir tutmak istiyor ve 'Biz de biliyor ve inanıyoruz' diyorlar. Diriliş gününe inandıklarını söylüyorlarsa, bunun belirtisi ve nişanesi ne? O günahlar, o kötülükler, o zulümler kat be kat olmuş buz ve kar görüntüsü veriyor. Tövbe ve pişmanlık güneşi, ahiret ürpertisi ve Allah korkusuyla birlikte kendini gösterdiği zaman günah karları erimeye başlar. Bir buz kütlesi veya bir kar yığını "Ben güneşi gördüm, yaz güneşi benim üzerimde gezindi!" dese ve hala öyle buz ve kar olarak ortada dursa, aklı olan bu söze inanır mı? Yaz güneşi vursun da o kar erimesin, mümkün mü?"*[973]

Mevlânâ Celâleddin döneminde Moğolların Müslümanlar ve Hristiyanlar için bir tehdit oluşturmasını engellenmek isteyen bazı Bizanslılar, Atabek'e (Muineddin Pervane'nin damadı-Mecdüddin Atabek) Tatarlara kızlarını verip İslam adlı dini ortadan kaldırıp yeni ve tek bir din olsun teklifinde bulunmuşlardır. Atabek onlara, *"Bu din ne vakit bir olmuştur? Daima iki veya üç olup aralarında cenk ve kıtal olagelmiştir. Siz dini nasıl tevhid edebileceksiniz?*" karşılığını vermiştir. Mevlânâ ise,

[972] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s.101-102.
[973] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 102

“ Vahdet kıyamette olur; fakat bu dünyada mümkün değildir. Zira burada herbirinin türlü türlü muradı ve hevası vardır. Vahdet burada mümkün olmaz. Ancak kıyamette hep bir olurlar ve bir mahale nazar ederler ve bir kulak ve bir dil olurlar. İnsanda çok şey vardır. Fare vardır, kuş vardır. Bir kere kuş kafesi bâlâya götürür ve fare yine aşağı çeker ve insanda yüzbinlerce vuhuş-ı muhtelife mevcuttur. Fare fareliğini, kuş kuşluğunu ancak oraya gidince terk edip hepsi bir olurlar. Zira matlub ne yukarıda ne aşağıdadır. Matlub zahir olunca ne yukarı uçar ne de aşağı çeker. ” Atabek’e Moğollar hakkındaki bu teklifi yapanlar Konya’da yaşayan gayrimüslimlerden sıradan insanlar mı yoksa Hristiyan bir grup mu bilinmiyor. Ancak onların bu teklifi Mevlânâ Celâleddin tarafından da açık bir şekilde reddedilmiştir.[974]

I.III.I Moğol Hanları ve Devlet Adamlarıyla İlişkisi

I.III.I.I Baycu Noyan

II. İzzeddin Keykavus Sultan Han’ı savaşı sonrası yenilip galip olamayacağını anladığında Konya’yı terk etmiştir. Şehir sultansız kaldığında Baycu Konya’ya yönelmiştir. Eflâkî’nin Baycu’nun Konya’yı muhasarasını anlatımına göre Baycu Konya’ya geldiğinde çadırının tepesinde namaz kılan Mevlânâ’nın üzerine askerler ok atmaya çalışıp başarılı olamamış, üzerine gitmek istediklerinde ise atlar hareket etmemiştir. Baycu kendisi üç kere ok atmaya çalışmış oklar ileri gitmeyince Mevlânâ’nın büyüklüğüne ikna olmuştur. Eflakî’nin anlatımı menkıbevi olsa da tarihi kayıtlarda Baycu’nun Konya’ya geldiği ancak şehre bir zarar vermediği kayıtlıdır. İbn Bibi, Mevlânâ Celâleddin ve ailesinden eserinde hiç söz etmediği için Mevlânâ ile Baycu’nun menkıbevi karşılaşmasını değerlendirebileceğimiz farklı bir kayıt yoktur. [975]

Eflâkî, Mevlânâ Celâleddin’in Baycu hakkında: “*Baycu veli idi. Fakat o bunu bilmezdi”* dediğini, Baycu’nun da Mevlânâ’nın azamet ve kerametini görünce: *“Bugünden sonra savaşıp dövüşmesinler” diye emir verdiğini anlatır. Baycu’nun emriyle Moğol askeri, şehir muhasarasını bırakmış, şehrin ileri gelenleri de İslam*

[974] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh,* s. 28-29; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 49.
[975] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 234-235.

sultanının huzuruna gelip birlikte Mevlânâ Celâleddin'in yanına gidip, özürler dileyerek şükürler etmişlerdir. Paradan, davardan ve nadir hediyelerden sayısız mal toplayıp, Baycu'ya pişkeş çekip itaat ettiklerinde Baycu da razı olup şehri bağışlamış ve şehrin büyüklerinden Mevlânâ'yı sormuştur. Ona, Baha Veled'in hikayesini ve onların Belh'ten çıkışını baştan sonuna kadar anlattıklarında Baycu: "Namusum ve hatırım için şehrin burçlarını yıkınız, çünkü ant içmişim" demiştir. Şehrin büyükleri, şehir kalesinin şerefelerini yıkmaya başladıkları zaman meseleyi Mevlânâ'ya bildirdiklerinde Mevlânâ: "Yıksınlar da Konyalılar, Konya şehrinin hafif bir zelzele ile yıkılan taştan yapılmış burçtan ve bedenden başka bir bedenle ve burçla muhafaza edilmiş olduğunu ve dikkatle saklandığını gerçek olarak bilsinler. Eğer, Tanrı erlerinin himmeti olmasaydı Ad ve Semud kavimlerinin şehirleri gibi 'Altlarını üstlerine getirdik (K., 11/82)' altüst olurdu ve insanlar onun harabeleri üzerine ağlarlardı." dediğini kaydeder. [976] Mevlânâ Celâleddin'in Moğollara karşı olan büyük korkuyu kırması, hem siyasilerin hem de halkın Moğolların korkusundan donup, uyuşmalarını engellemiş, hem de Moğollar kendilerine karşı cesur bir duruş sergileyen sufilerden etkilenmiştir. [977]

Konya'nın Baycu'nun işgalinden kurtarılışına başka bir örnekte Mevlevilerin anlatısı dışında Konya Hatibinin, Baycu'nun karısı ile görüşmesi sonrası kadının İslamiyet'i kabul ederek Baycu'nun şehirden çıkmayı sağladığı hadisedir. Konya hatibi ile Mevlânâ Celâleddin'in bir ilişkisi var mı bilinmiyor. Mevlânâ Konya istilasında yaklaşık ellili yaşlarındadır ve artık kendini ispatlamış bir sufidir. Konya'yı Baycu'nun istilasından kurtarması menkıbevi bir üslupla anlatılıyorsa da *Divan-ı Kebir*'den yapılan alıntıya bakıldığında Mevlânâ Celâleddin, Altın Orda Han'ı Batu ve eski Selçuklu coğrafyasına yeni gelmiş Hülagu'nun varlığından haberdardır. Onları tanımadığını söylese bile Türkiye Selçuklu sınırlarındaki Moğol gücünü bilmektedir. [978]

---

[976] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s.235-236.
[977] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 236-237.
[978] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar,* TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 66-68.

I.III.I.II Hülagu Han

Mevlânâ Celâleddin ilk gençlik yıllarında Konya'ya gelmiş babasının vefatı sonrası Seyyid Burhaneddin Muhakkik Tirmizî'nin tavsiyesiyle 1233'te Şam'a gitmiştir. 1240-41'de muhtemelen Babai isyanı sonrası Anadolu'ya dönmüştür. Bu yıllarda Moğol istilası tam anlamıyla başlamamışsa bile Alaeddin Keykubad zamanından beri yağmalar vardır ve Babai isyanı ile alınan tüm tedbirler etkisiz hale gelecek ve Anadolu'ya kısa süre sonra Moğol istilası başlayacaktır. Mevlânâ Celâleddin Anadolu'ya döndüğünde 33, 34 yaşındadır ve kaldığı Şam coğrafyası İslam dünyasının dini ve siyasi kavgaların en çetin yaşandığı bölgelerdendir. Mevlânâ Celâleddin, Şam'dan Konya'ya döndüğünde babasını ve ailesini himaye etmiş olan I. Alaeddin Keykubad Suriye üzerine sefer hazırlıkları yaparken öldürüldüğü için yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev getirilmiştir. Sultan Gıyaseddin'in Sadeddin Köpek'i idam ettirmesine kadar Selçuklu Devleti bu vezirin etkisiyle Keykubad'ın Doğu'daki politikasını bertaraf etmiş, Babai isyanının zeminini hazırlamış ve bu sebeple Anadolu Moğol istilasına uygun bir hale getirilmiştir.[979]

Eflâkî, Mevlânâ'nın Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesini inanmayan ve doğru bilgiden uzak olan Moğolların bile oruç tuttukları ve oruç tutmanın faziletiyle gerçekleştiğini arkadaşlarından rivayetle aktarır. Metne bakıldığında ne Eflâkî ne de Mevlânâ Celâleddin hadiseyi anlatırken Moğollara karşı çirkin bir ifade kullanmıyor. Ayrıca hadiseyi eğer Mevlânâ anlatıyorsa Nasıreddin Tusî hakkında oldukça nötr bir şekilde sadece Hülagu'nun memleketinin veziri ve bütün memleket işlerini elinde bulunduran biri olarak bahsediyor ve onun dini şahsiyeti hakkında ne düşündüğüyle alakalı değerlendirme yapılabilecek bir ifade kullanmıyor sadece Eflâkî, Tusî'yi Hoca Nasıreddin olarak tanıtır. Eflâkî'nin Abbasi halifeliğinin Moğollar tarafından zaptının anlatıldığı hadisede Mevlânâ Celâleddin'in halifeliğin yıkılışına dair bir teessür ifadesi söz konusu değildir. Hatta Ketboğa'nın mektubuna müspet yanıt vermeyip Halifenin inat ettiği söylenir. [980]

---

[979] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 431-435.
[980] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 197

Eflakî Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesi ve halifenin durumunu anlatmaya devam eder ve yaptıkları kötü işler dolayısıyla halifeliğin yıkılacağını Bahaeddin Veled'in çok önceden öngördüğünü söyler. Eflâkî'nin hadiseleri anlatım şeklinde Hülagu'nun yaptıklarını takdir eder ya da haklı çıkarır gibi ifadeler geçmez. Hatta Moğolları muhatap almadığı hissedilir. Moğol istilasının yaşanması, Abbasi halifeliğinin yıkılışının yine halifeliğin izlediği yanlış politikalar olduğu vurgusu yapılır. [981]

I.III.I.III Geyhatu Han

Mevlânâ'nın hayatına ve onun hakkında yazılanlara bakıldığında doğrudan hiçbir Moğollar görüşmesi bulunmamaktadır. Baycu ve Geyhatu Han ile münasebeti bile karşılıklı bir görüşmeye dayanmaz. Anlatılan hadisede Geyhatu'nun rüyasında Mevlânâ'yı görerek korkusundan Konya'yı işgalinden bahsedilir. Eflâkî'nin anlattığı hadiseler menkıbevi tarzda bile olsa uzun müddet Anadolu'yu baskı altında tutan Moğolların Konya'da işgal, yağma, katliam yaptığı ya da medreselerin ve tekkelerin kapatıldığı söylenmediğine göre Eflakî menkıbevi tarzda anlatmış olmasına rağmen yazdıklarında haklılık payı vardır. [982]

I.III.II. Selçuklu Sultanları İle İlişkisi

Mevlânâ Celâleddin, I. Alâeddin Keykubad (1220-1237), II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), II. İzzeddin Keykavus (1246-49/1249-62), IV. Rükneddin Kılıçaslan (1249-54/1257-1266) ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1266-1282)'in saltanat dönemini görmüştür. Bu senelerde Altın Orda tahtında Batu Han(1226-1256), Berke Han (1256- 1266), Mengü Timur (1266-1282), İlhanlılarda Hülagu (1256-1265) ve Abaka(1265- 1282) hüküm sürmüştür. Mevlânâ Celâleddin'in İlhanlı han ve devlet adamlarıyla olan irtibatından menkıbevi bir üslupla da olsa Eflâkî bahsetmesine rağmen Altın Orda Hanlarından ne Batu ne de İslamiyet'i kabul eden Berke Han ile ilgili bir hadiseden söz etmemiştir. I. Alâeddin Keykubad, Mevlânâ Celâleddin'in babasını Karaman'dan Konya'ya davetle çağırıp himaye etmiştir. Mevlânâ Celâleddin'e karşı da aynı samimiyeti göstermiş ve Mevlânâ'nın oğullarına sünnet düğünü tertip ettirmiştir. Ancak bu bilgiler dışında sultan ile aralarındaki ilişki

[981] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 197-198.
[982] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 282-283.

hakkında fazla bilgi yoktur. Çünkü Mevlânâ Celâleddin babasının vefatından sonra 1233 senesinde Şam'a eğitim almaya gitmiştir. Babai isyanından hemen sonra 1241 senesinde Konya'ya dönmüştür. II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile herhangi bir hadisede ismi zikredilmemiştir. Muhtemelen bunun sebebi Keyhüsrev'in Sadeddin Köpek'i idamı, Babailer isyanı ve Kösedağ yenilgisi gibi ciddi hadiselerle karşı karşıya kalmasından dolayı sultanın sufilerle yakınlaşacak kadar sakin bir dönem yaşamamasıdır. Bu sebeple de Mevlânâ Celâleddin ile bir irtibatı söz konusu olmamıştır. Ancak, Eflâkî kimden rivayet ettiğini bildirmeden II. Keykavus'un tahta çıktığı ilk sıralarda Mevlânâ'dan haberi olmadığını ve gözünü saltanat gururu bürüdüğünü söyler. Bu dönemde Sultan II. Keykavus, veziri Sahib Şemseddin İsfahânî'ye niçin Mevlânâ'yı ziyaret ettiğini sormuştur. İsfahânî'nin hayırhah ifadeleri Sultanı Mevlânâ ile tanışmaya teşvik etmiştir. Sultan yakınlarıyla içki ve eğlenceyle meşgul olduğu bir sırada yakaladığı bir yılan yavrusunu hokkasının içine koyup Pervane ile Konya'nın tüm bilginlerine, şeyhlerine ve kadılarına gönderip, içinde ne olduğunu sordurtmuştur. Selahaddin Zerkub, Mevlânâ'nın izniyle bu durumu ortaya çıkarınca Sultan bütün adamlarıyla Mevlânâ'ya kul ve mürit olmuştur. Mevlânâ Celâleddin, II. Keykavus kendisine karşı bütün ilgisine rağmen ona iltifat etmemiştir. [983]

Eflâkî, IV. Rükneddin'in de Muinüddin Pervane'nin düzenlediği sema törenine katıldıktan sonra Mevlânâ Celâleddin'e mürit olduğunu söyler. Hatta Selçuklu Devleti'nin yıkılışını IV. Rükneddin'in Mevlânâ'dan başka birisini kendisine şeyh edinmesine bağlar.[984] Eflâkî, IV. Rükneddin'in Aksaray'daki davete gitmeden önce Mevlânâ'nın huzuruna gelip hadiseyi anlattığında Mevlânâ'nın IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı Aksaray'a gitmemesi için uyardığı, Sultan'ı öldüren kişilerin ellerinin her işe dahil edebilecek güçte birileri olduğu bilgilerini verir. Ancak bu kişilerin kimliğine dair bir isim verilmez. Ayrıca Eflakî, *Divan-ı Kebi*r'den

[983] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 522-524.
[984] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 160-161; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Mevlâna Celaleddin-i Rumî'nin Selçuklu Sultanları İle İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.6, Konya 2014, s. 128-129.

şu şiiri bu kısma koymuştur. "*Sana oraya gitme, başına bir bela getirirler, demedim mi? Onlar çok eli uzun kimselerdir, ayaklarını bağlarlar"* [985]

Mevlânâ'nın son yılları III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in idarede bulunduğu yıllarda geçse de Keyhüsrev ile ilişkisinden hiç bahsedilmemiştir. Sebebi muhtemelen tahta getirilen sultanın daha bebek olması, büyürken çevresinde sadece güçlü emirlerinden Muinüddin Pervane ve Fahreddin Ali'nin bulunmasıdır. Mevlânâ'nın sultan ile yakınlığı olmasa da Pervane kendisine mürit olmuştur. Pervane de Mevlânâ'yı en çok ziyaret eden kişilerdendir. Moğollar Anadolu'da yerleşmediği için sufilerle irtibatı sınırlı olmuştur. Onlar Selçuklu sultanları ve devlet adamları aracılığıyla sufiler hakkında bilgi sahibi olmuştur.

I.III.III Selçuklu Devlet Adamlarıyla İlişkisi

I.III.III.I Şemseddin İsfahânî(ö. 1249)

Şemseddin İsfahânî, Türkiye Selçukluların hizmetine I. Keykavus Kayseri'den Ankara'ya giderken Sünnetlü mevki, Saruhan Kervansarayındaki işret meclisinde sultana ucuz yollu bir şaka yapıp iltifatını kazanarak girmiştir. Böylece mutfak görevlisi iken sultanın özel kâtipliğine yükseltilmiştir. [986] 1216'da I. Keykavus Antalya'nın yeniden fetih fetihnamesini Celâleddin Nev Müslüman'a göndermekle İsfahânî'yi görevlendirmiştir.[987]

Türkiye Selçukluları muhtemelen I. İzzeddin Keykavus'un Abbasi Halifeliğine karşı duyduğu yakınlıktan dolayı Alamut liderinin Sünniliğe geçtiğini kabul edip Müslüman bir sultan statüsüne koyarak elçi göndermiştir. Şemseddin İsfehanî'nin Alamut'a gidişi, dönüşü ve oradaki görüşmeler hakkında İbn Bibi dahil dönemin kaynaklarında bilgi yoktur. Ancak en azından Selçuklu Devleti'nin İsfahânî'yi elçi olarak göndermesi onların artık İsmaili olmadığı ve kendi varlıklarına bir sorun teşkil etmeyeceğini düşünmesinden kaynaklanıyor olabilir. Bu durum I. Keykubad'ın Doğu seferine kadar devam edecektir.[988]

---

[985] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s 161-163.
[986] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 226-228.
[987] Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s.104.
[988] Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s.104.

İsfahânî, 1220'de Keykubad'ı Sultan seçen beyler arasında bulunmuş, Keykubad döneminde özel kâtipliğe devam etmiştir. I. Alâeddin Keykubâd 1230'da İsfahânî'yi Yassı Çemen zaferinin ardından tuğrâîlikten azletmiştir. Keykubâd, zaferi ve Erzurum'un ilhakını duyurmak için fetihnâmeyi, Şemseddin İsfahânî'ye yazdırtmıştı. Ancak Alâeddin Keykubad ve devlet adamları İsfahânî'nin kaleme aldığı fetihnâmede, Celâleddin Hârezmşâh, Selçuklu soyuna mensup Erzurum Meliki Cihanşâh ve Eyyubi meliklerine karşı ağır ifadeler kullandığı için İsfahânî görevden alınmıştır. İsfahânî, 1230 senesinde tuğrailik görevinden azledilip, Kayseri şahneliği yapmıştır. 1231 yılında Kayseri'ye gelen Tirmizî'nin müridi olmuştur. 1233'de Mevlânâ ve Seyyid Burhaneddin Kayseri'ye geldiğinde, Seyyid, İsfahânî'nin teklifiyle Kayseri'de kalmıştır. 1236'da Amid'in fethi ile vazifelendirilmiş, I. Keykubad kalabalık bir ordu toplamış ve kumandan olarak İsfahânî olarak seçilmişse de, onlar da başarısız olmuştur.[989]

1237 yılında I. Keykubad zehirlendiğinde yerine oğlu II. Keyhüsrev geçmiştir. Keyhüsrev'in ilk birkaç yılında hâkimiyet veziri Sadeddin Köpek'in elinde olmuştur. 1238'de Sadeddin Köpek, Şemsedin Altunaba'yı öldürtmüş, İsfahânî ve Harezmlileri görevden uzaklaştırmıştır. İsfahânî, Saltanat nâibi Kemaleddin Kâmyâr'ı Sadeddin Köpek konusunda uyarsa da Kâmyâr sessiz kalmayı tercih etmiştir. [990]

1238-1239'da Bağdat'tan gelen bir şeyhzade Rum vergilerini, mallarını toplayıp haraç istemek için II. Keyhüsrev'in yanına gelmiştir. Şeyhzadeyi Kayseri'de veziri Şemseddin İsfahânî karşılayıp hankahta misafir etmiştir. Gelen şeyhzade Seyyid Burhaneddin'i görmek istediğinde önce İsfahânî gidip onu ziyaret etmiştir. Ardından şeyhzade gelip Seyyid ile görüşmüş getirdiği dinarlar şehrin fakirlerine dağıtılmıştır.[991]

Sadeddin Köpek'in 1239 senesinde öldürülmesiyle yeniden İsfahânî saltanat nâibliğine getirilmiştir. 1240 Babai İsyanında Şemseddin İsfahânî'nin ismi

---

[989], İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 404-408; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 104-109; Erol Topçu, *Türkiye Selçuklu Veziri Şemseddin İsfahânî* (?-1249), 2019, s. 35-36.
[990] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 454-455.
[991] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 465; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 102-103.

zikredilmemiştir. Bundan dolayı Babaî çevreleriyle arasının nasıl olduğu bilinmiyor. Ancak İsfahânî'nin Mevlevilere yakınlığı bilinirken Babaî çevreleleriyle samimiliği düşünülemez. Babai isyanının ardından 1240-41'de Mevlânâ Celâleddin, Şam'dan Kayseri'ye döndüğünde Şemseddin İsfahânî onu sarayında misafir etmek istemişse de Tirmizî, 'Büyük Mevlânâ Baha Veled'in adeti medreseye inmekti.' diyerek daveti kabul etmemiştir.[992]

Seyyid Burhaneddin'in 1241'de vefatından önce İsfahânî vezir iken pek çok defa Seyyid'i ziyaret edip, memnuniyetini göstermek için fakirlere dinar dağıtmıştır. İsfahânî, Seyyid vefat ettiğinde kendi malından kullanarak matemler tertip edip, hatimler okutmuş, 40 gün sonra Mevlânâ'ya haber göndermiştir. Mevlânâ Celâleddin, Kayseri'ye geldiğinde ilk kabir ziyaretinde bulunmuşlar ardından İsfahânî yeniden matem töreni düzenlemiştir. İsfahânî, Seyyid'in tüm kitaplarını Mevlânâ'ya teslim etmiş, Mevlânâ içinden istediklerini almıştır. Birkaç tane risaleyi de İsfahânî'ye hediye edip Konya'ya dönmüşlerdir. [993]

1242'de Baycu'nun Erzurum'u yağmaladığında şehrin Şıhnesi Şerefeddin Duvinî'nin ihanetiyle Moğollar başarılı olmuştur. Moğolların bu girişimlerine karşı 1243'de İsfahânî, yardım aramak için elçi olarak görevlendirilmiştir. Ancak Şemseddin İsfahânî yardımdan çok Selçuklu Devleti'nin ciddi tavizler vermesine sebep olmuştur. İsfahânî, Melik Gazi ile anlaşmış, Mardin Artuklu Meliki Said Necmeddin ve onlarla birlikte hareket eden Harezmliler'in yanına gitmiştir. 1243 Kösedağ yenilgisinin ardından İsfahânî Halep tarafından dönmüştür. 1244'de Halep dönüşü İsfahânî vezirliğe getirilmiştir. Mühezzübiddin Ali, Baycu ile görüşmesinden dönünce yeniden vezirliğe geçmiş, İsfahânî de naibliğe getirilmiştir. Şemseddin İsfahânî, 1244'de Batu ile yapılan anlaşmayı pekiştirmeye gönderilmiştir. Pek çok kıymetli hediyeyle yola çıkmış, Karadenizden gemiyle Batu Han'ın yanına

[992] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 119.
[993] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 104, 106-107.

ulaşmışlardır. Batu Han, Şemseddin İsfahânî'ye "Nizâmü'l-Mülk Salâhü'l âlem" unvanını vermiştir.[994]

İsfahânî, 1244 senesinde Batu Han'ın yanında döndüğünde vefat eden Mühezzübiddin Ali yerine vezirliğe getirilmiş ve II. Keyhüsrev, Kırşehir Emirlik iktasını ve subaşılığını Şemseddin İsfahânî'ye vermiştir. 1245 senesinde Kilikya Ermeni Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu 1243'de Moğollara tabiiyetlerini bildirmişlerdir. Kral Hetum vadettiği parayı göndermemiş, hatta II. Keyhüsrev'in annesi Huand Hatun ile kız kardeşi ve hareminden bazılarını Moğollara teslim etmiştir. İsfahânî bundan dolayı olacak ki Batu Han ile görüşmesinde Ermeniler üzerine sefere çıkmak için izin almıştır.[995]

Şemseddin İsfahânî Batu'nun yanından döndükten sonra bir müddet kendisine karşı olan emirleri tasfiye etmek için uğraşmıştır. 1247'de II. Keyhüsrev'in karısı Berduliye Hatun ile evlenip tam anlamıyla sultan gibi davranmaya başladığında emirlerin düşmanlığını üzerine çekerek 1249 senesinde idam edilmiştir.[996]

Şemseddin İsfahânî aracılığıyla II. İzzeddin Keykavus, Mevlânâ Celâleddin ile tanışmış ve ona mürit olmuştur. İsfahânî II. İzzeddin Keykavus'un Mevlânâ ile tanışmasını sağlarken Moğollara ya da Batu Han'a da Mevlevilerden bahsetmiş midir bilinmez. Ancak Batu'nun himayesini kazanması sayesinde Türkiye Selçukluları ve Altın Orda Devleti'nin karşı karşıya gelmesine engel olmuştur. [997]

İsfahânî Alamut'a ve Batu Han'a elçi olarak gönderilip onlarla görüşmüş mühim bir isimdir. Fakat İslamiyet'i tebliğ gibi bir maksadı muhtemelen olmamıştır. Çünkü İsfahânî Altın Orda topraklarında bulunmuş, Batu Han'ın himayesini kazanmış olmasına rağmen Batu'nun Mevlânâ ya da Mevlevilerle tanışıklığına dair bir hadise zikredilmemiştir. Muhtemeldir ki 1243'de Batu ile görüşen İsfahânî 1241'li yıllarda Anadolu'ya dönen Mevlânâ Celâleddin ile çok samimi değildir ve bu

---

[994] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 493-501; Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddin İsfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 19,2006, s. 282.
[995] Topçu, *Türkiye Selçuklu Veziri Şemseddin İsfahânî* (?-1249), s. 55.
[996] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 556.
[997] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 522-524.

tarihten sonra daha yakın bir irtibat kurulmuştur. Misal Eflâkî, Şemseddin İsfahânî'nin hanındaki bir fahişe kadının Mevlânâ'ya mürit olup tövbe ettiği ve yanındaki kadınları da serbest bıraktığını anlatır. İsfahânî'nin böyle bir hana sahip olması dini ve siyasi açıdan nasıl mümkün olmuştur. Selçuklu Devleti hanın açılışına nasıl izin vermiştir gibi soruların cevabı, uzun bir müddet devlette İsfahânî gibi İran kökenli devlet adamlarının ağırlığının hissedilmiş olmasıyla kısmen açıklanabilir. Başka bir soru da İsfahânî önce Tirmizî'ye sonra Mevlânâ'ya mürit olmasına rağmen bu hanı niçin kendisinin kapatmadığıdır. Bunun ise cevabını bilmiyoruz ancak İsfahanî, Mevlânâ'ya saygısından dolayı kadının tövbe edip yanındakileri de serbest bırakmasına engel olmamıştır. [998]

I.III.III.II Celâleddin Karatay (ö.1254)

Celâleddin Karatay'ın aslen Rum ya da Türk olduğuna dair tartışmalar olmasına rağmen o muhtemelen ihtida etmiş ve İslamiyet'i samimi olarak kabul edip İslam kültürüne ve Türk devlet geleneğine uyum sağlamıştır. Karatay, kardeşlerinin de İslamiyet'i kabul edip Türkçe menşeili unvanlar almasından dolayı kökenlerinin Türk olabileceği düşünülmüştür.[999]

Celâleddin Karatay, yaklaşık 17 sene boyunca Alâeddin Keykubad'ın taşthane emirliğini yapmış ve sultana hizmet etmiştir. 1221'de Keykubad'ın sultanlığını tebrik etmek için Abbasi Halifeliğinden gönderilen Şihabeddin Sühreverdî'ye mürit olmuştur. Kirmanî menakıbnamesinde Karatay'ın Evhadüddin Kirmanî'ye de mürit olduğu anlatılır.[1000]

İbn Bibi, Babai İsyanı ve sonrasında Celâleddin Karatay'ın durumundan söz etmez. Sadece isyan öncesi Sadeddin Köpek tarafından yönetimden uzaklaştırıldığı bilinir. Ancak Elvan Çelebi, Celâleddin Karatay'ın isyana katılan 600 esirin katledilmesini esirleri Antalya'ya götürerek engellediğini anlatır. Elvan Çelebi'nin

---

[998] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 423-424.
[999] Osman Turan, "Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten,* c. XII, S.45, 1948, s. 17-22; Zehra Odabaşı, "Celaleddin Karatay'ın Hayatı ve Siyasî Kariyeri", " ed. H. Bahar, M. Toker, M. A. Hacıgökmen, G. Küçükbezci, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağanı,* Konya 2013, s. 576-579.
[1000] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 256-257; Muhammed Sivasî, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmîd el-Kirmanî ve Menâkıb-nâmesi,* s. 231-232; Turan, "Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", s. 853.

Karatay'ın esirleri kurtardığını anlatması doğru olsa da hadiseyi yazarken Karatay'ın Sultan II. Keyhüsrev'den habersiz böyle bir iş yaptığı, II. Keyhüsrev'e hakaret ettiği ve hadiseden Köre kadıyı sorumlu tuttuğunu söylemesi gerçeklere pek uygun değildir. Çünkü Karatay, Sühreverdî'ye mürit olup, Mevlevilere yakınlık göstermişken Selçuklu Sultanına karşı Babailerin tarafında durduğu düşünülemez.[1001] Aksarayî'nin de onu "iyi bir huya, halis bir inanca sahipti, hayır işleme, bağış ve fakiri gözetme adetleri mükemmele ulaşmıştı" diyerek bahsettiğine göre devlete karşı durmamış, halkın da kanının dökülmesine sebebiyet verecek herhangi bir tertibin içinde bulunmamıştır.[1002]

1249'da Şemseddin İsfahânî'nin idam edilmesiyle Karatay, üç kardeşin birlikte tahta çıkması, sikke ve hutbede doğum sırasına göre kardeşlerin adının bulunması, IV. Rüneddin'in yanında gelen 2.000 Moğol askerinin geri gönderilmesini sağlamıştır. Kadı Cemâleddin Hotenî, Celâleddin Karatay'ın fikirlerini uygun bulmuş, Sivas'a giderek IV. Rükneddin'e bu kararı onaylattırmıştır. IV. Kılıç Arslan, Aksaray'a ulaştığında Cemâleddin Hotenî ile yaptığı anlaşmadan vazgeçmiş, yanındaki emirlerinden Seyfeddin Torumtay ve Seyfeddin Türkeri de gerekirse savaş ile IV. Rükneddin'in sultanlığını kabul ettireceklerini bildirmişlerdir. Aksaray yakınındaki Sultan Han'ında yapılan savaşta IV. Rükneddin mağlup olunca Celâleddin Karatay'ın liderliğinde saltanat II. Keykâvus, IV. Rükneddin ve II. Keykubâd'a bırakılmıştır. Karatay, bundan sonra üç kardeşin atabeğliğini yapmıştır. [1003]

1252 senesinde Batu Han, Şemseddin İsfahânî'nin idamını araştırmak için Selçuklulara elçilik heyeti göndermiştir. Selçuklular, soruşturmadan başarılı bir şekilde kurtulunca, Batu Han ile daha yakın bir ilişki kurulmuştur. Batu Han, Sultana kaftan, külah, ok ve yay göndermiş, bunlar II. Keykâvus'a iletilmiştir. Celâleddin Karatay'a da yünlü aba hediye edilmiştir. Hususi olarak niçin Celâleddin'e yünlü aba gönderilmiş bilinmiyor. Ancak İbn Bibi 'rütbelere göre gönderilmiş olan yarlıg hükümlerine boyun eğip onu kabul ettiler.' derken Karatay'a karşı bir istihfaf etme

[1001] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l Kudsiyye*, s. 175-180.
[1002] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 29.
[1003] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 256-257, 465; Aydın Taneri, "Celaleddin Karatay", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 251-252.

mi yoksa sufilere olan yakınlığı düşünülerek özel bir hürmet gösterme şekli midir yünlü aba gönderme doğru bir değerlendirme yapamıyoruz. [1004]

Celâleddin Karatay'ın 1254 yılında vefatıyla 5 yıllık ortak saltanat sistemi bozulmuştur. Sultan I. Keykubad'dan itibaren devlet yönetiminde bulunan Karatay'ın Altın Orda Hanı Batu'nun haricinde başka bir Moğol ile görüşmesi bilinmemektedir. Fakat daha sonra Moğolların Anadolu'da baskısını artıracağı yıllarda Moğollarla etkili bir iletişim halinde olup Mevlevilerle de dost olmuştur. Misal, Celâleddin Karatay kendi adına yaptırdığı medrese tamamlanınca büyük bir toplantı düzenlemiş ve toplantıya Şems-i Tebrizî ve Mevlânâ Celâleddin de katılmıştır.[1005]

Eflâkî, Müderris oğlu Şemseddin'in rivayetiyle, Celâleddin Karatay'dan veli yaradılışlı, temiz karakterli, hayırları, sadakaları herkese ulaşmış bir adam olarak bahseder. Ayrıca Mevlânâ Celâleddin'in onu çok sevip, daima iyilikte bulunduğunu, Karatay'ın vefatı sonrası onun medresesine gidip Kur'an ve Mesnevi okuduklarını anlatır. Aynı şekilde Celâleddin Karatay'ın da sabah namazını kılmak için sık sık Mevlânâ'nın medresesine gittiğini söyler. [1006]

I.III.III.III Muinedddin Süleyman Pervane (ö.1277)

Deylem, Kaş ya da Merv bölgesinden olduğu kaydedilen Muineddin Pervane[1007] babası Mühezzibüddin Ali'nin Kösedağ savaşı sonrası Moğollarla sulhün gerçekleştirilmesindeki itibarının da tesiriyle Selçuklu devletinin üst idareci kesiminde yer almıştır. II. Keyhüsrev'in oğulları II. İzzeddin ve IV. Rükneddin ile III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminin etkili devlet adamlarından olup, Moğolların desteğini elde etmiştir. Mevlânâ Celâleddin, Muineddin Pervane'ye onlarca mektup yazmış, bu mektuplarda ona dualar edip isteklerini dile getirmiştir. Mevlânâ, Pervaneyi, beylerin padişahı, Allah lütfuna sığınan, Hak katında makbul, halk katında övülmüş, mülkün güvenci, yağmur yağdıran bulut, bilginlerin terbiyecisi,

---

[1004] İbn Bibî, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 556-557.
[1005] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 143-144.
[1006] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 207, 214.
[1007] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s.626-627; Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervane", *DİA*, c. XXXI, Ankara 2020, s. 91; Derya Aslan, Muinüddin Süleyman Pervane'nin Siyasi Kariyeri ve Vakıfları, Konya 2022, s. 29.

mazlumların yardımcısı, yoksullara kalkan, adalet gölgesi, ebedi bağışla kuvvetlendirilmiş, sonsuz devletle kuvvetlendirilmiş, Rabbani vezir, ruhani hakim, uluğ kutluğ, adalet saçan, yaratılmış kulların imdadına yetişen, gerçekleri aydınlatan, pek büyük soylu, Allah dininin yardımcısı, Müslümanlığın feryadına yetişen, aslı güzel, ulular ulusu, Tanrı'dan korkan, rahmetin olgunluğu, erenleri seven, bağış adaleti döşeyip yayan, ülkelerin tek eri, saltanatın direği, insan soyunun seçilmişi olarak övmüştür.[1008]

Mevlânâ Celâleddin *Fihi Ma Fih* adlı eserini Muineddin Süleyman Pervane'ye ithaf ermiştir. Eserde, Mevlânâ Celâleddin, Emir Pervane'ye:*" Sen ilkin 'İslam ilelebet sürsün diye ben kendimi, aklımı ve fikirlerimi bütünüyle İslam'ın devamlılığına ve Müslümanların çoğalmasına adadım' diyerek Müslümanlara baş oldun. Ne var ki sadece kendi fikrine güvendin. Allah'ı hesaba katmadın, her şeyin Allah'tan geldiğini bilmedin. Bu yüzden de yüce Allah senin o aynı çarelerini ve o aynı çabalarını İslam için zayıflama sebeplerine dönüştürdü. Tatarlarla ittifak edip onların Suriyelileri ve Mısırlıları mahvetmesine ve İslam ülkelerini harap etmelerine yardım ettin. Şimdi yüzünü Allah'a çevir! Vakit korkma vaktidir. Sadakalar ver ki Allah seni bu kötü durumdan kurtarsın! Sen teslimiyetten günaha yöneltmişse bile Allah'tan umudunu kesme! Sen o teslimiyetin bizzat kendinden geldiğini sandın, o yüzden günaha düştün. Şimdi bu günah içindeyken de umudunu yitirmemen gerekir. Allah'a yakar. O, bu günah halini teslimiyet haline dönüştürebilir ve tövbeni kabul edebilir. İslam'ın gücünü artırmanın vasıtalarını ve seni İslam'ın bizzat gücü yapmayı da sana bahşedebilir. Ümitsiz olma, zira:'Kâfir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden umut kesmez. (Yusuf, 12/87)' Temenni ediyorum ki Emir Pervane, son derece yüksek bir makamdan aşağı bir mevkiye düştüğünü anlasın, sadakalar versin ve Allah'a yalvarıp yakarsın ve o durumdayken bile Allah'tan ümitvar olsun. Yüce Allah'ın ince tertibi vardır. Güzel görüntüler gösterir, fakat bu iyi görüntülerin altında kötüleri de vardır. Bunu da insanoğlu gurura kapılıp da ' Ben iyi düşünürüm, ben iyi davranırım ve başıma gelen her şey iyidir.' demesin diye yapar. Eğer her olup biten görünüşe uygun olsaydı, kendisi o çok canlı, o apaydın ve o çarpıcı gönül*

[1008] Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, s. 5, 28, 43, 48, 49, 54, 64, 96, 102, 119, 123, 127, 128, 146, 150, 173, 206.

gözüne sahip Peygamber Efendimiz şöyle demezdi: 'Yarabbi, bana eşyanın hakikatini olduğu gibi göster!' "[1009] *"Yani; Güzel diye gösterirsin, gerçekte çirkindir; olup biteni çirkin gösterirsin, aslında güzeldirler. Sen bize bütün şeyleri oldukları gibi göster! Göster ki tuzağa düşmeyelim ve ebediyen sapıtanlardan olmayâlim! Senin yargın doğru bile olsa Peygamber Efendimizin yargısından daha iyi olamaz. O ise böyle konuşuyordu. Öyleyse sen de kendi fikir ve kanaatlerine güvenip dayanmamalısın. Allah'a niyazda bulun ve O'ndan kork! Maksadım buydu. O da (Emir Pervane) bu ayeti ve bu yorumu kendi plan ve projelerine samimi bir iradeyle tatbik etti: "Şu anda biz bazı ordular gönderiyoruz. Bizim bu ordularımıza bel bağlamamız lâzım ve olur da yenilirsek, korku ve acz içinde de olsa, Allah'tan ümidimizi kesmemeliyiz." O bu hedefleri kendi hedefleri doğrultusunda yürürlüğe koydu. Benim de maksadım buydu."* demiştir.[1010] Mevlânâ Celâleddin, Pervane'ye ithaf ettiği eseri *Fîhi Mâ Fîh*'e Pervaneyi uyarmakla başlamış, başlangıçta maksadının iyi olsa da Moğollar konusunda yanlış bir siyaset takip ettiğini Suriyelilerin ve Mısırlıların zarar görmesine sebep olduğunu söyleyerek eleştirmiştir. Bu siyasetten vazgeçmesini tavsiye etmiş, Pervane'nin de bu uyarıları dikkate aldığını belirtmiştir. Pervane İlhanlılara götürülürken yanındaki yakın adamlarından birinin kaçma teklifini reddederek hatasını kabullenecek ve idam edilmeye razı olacaktır.[1011]

Mevlânâ Celâleddin, Emir Pervane'nin: *" Gece gündüz gönlüm ve ruhum emrinize amade, fakat Moğol meseleleriyle meşgul olduğum için size hizmet edemiyorum."* sözlerine karşı: *"Müslümanlara barış ve güvenlik sağladığına göre o işler de Allah'a adanmış demektir. Bazı Müslümanlar tam bir gönül huzuru ile Allah'a ibadet edebilsin diye sizler mallarınızı ve canlarınızı feda etmektesiniz. Allah'ın yapmanız için size meylettirdiği hayırlı bir iştir bu. Bu hususstaki aşırı şevk ve gayretiniz ilahi lütfun bir delilidir. Nitekim o şevkin olmaması da ilahi lütuftan yoksunluğun bir işaretidir. O zaman da, kendisine bol sevap ve yüce makamlar*

[1009] Mevlânâ Celaledin, *Fîhi mâ Fîh*, çev. Cemal Aydın, s.16-17; Mevlânâ Celaleddin, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Avni Konuk, s. 8-9.
[1010]Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh,* s. 17-18.
[1011] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 90-91.

kazandıracak bu kadar önemli bir hayrın Yüce Allah herhangi bir kişi tarafından işlenmesini istemiyordur." diyerek cevap vermiştir.[1012]

Mevlânâ Celâleddin, Pervane'yi ziyarete gittiğinde Pervane ona kendisinin gece gündüz el bağlamış hizmetkârlarından ve maiyetindekilerin safında bulunmaya bile layık görmediği halde niçin kendisini ziyarete geldiğini sormuştur. Mevlânâ Celâleddin Rumî: " *Bizim size değer vermemiz, sizin yüce gönüllü olmanızdandır. Çok asil ve seçkin makamınıza, işlerinizin önemine rağmen, öylesine yüce gönüllüsünüz ki tevazudan başınızı kaldıramıyor ve kendi halinizi yeterli bulmuyorsunuz. Oysa çok ağır yükler altında eziliyorsunuz. Kalbimiz her an sizin hizmetinizde olmasına rağmen, sizinle sureten de şereflenmek istedik. Zira bedenin de büyük değeri vardır. Beden sadece bu değere sahip olmakla da kalmaz, varlığın merkeziyle ortaktır o. Nitekim çekirdek olmadan olmadığı gibi, kabuksuz da bir şey elde edilemez. Tohumu kabuğundan ayırıp toprağa eksen, hiçbir şey bitmez, fakat kabuğuyla ekersen koca bir ağaç olur. Bedenin elbette büyük bir önemi vardır ve son derecede gereklidir. Bedensiz hiçbir şey elde edilemez ve gayeye erişilemez. Vallahi öyledir! Aslolansa, gerçek manayı kavramaktır ve bizzat gerçek mana haline gelmektir. 'İki rekât namaz bu fani dünyadan da, içindeki her şeyden de daha hayırlıdır' dendiğinde, herkes bunun anlamını kavramaz. İki rekâtı unutmayı, bütün dünyayı ve sahip olduğu her şeyi kaybetmekten daha vahim gören kimse anlar bu sözü."* Mevlânâ Celâleddin eserine başlarken Pervane'yi uyardığını, Pervane'nin hatalar yapsa da sonra onun ikazlarına değer verip hatalarından döndüğünü söyler. Pervane'yi ziyarete gitmesi de muhtemelen hem onu doğru iş yaptığı zaman takdir hem de Pervane'nin işlerini takip etme niyetiyledir. [1013]

Pervane'nin 1240 Babai isyanındaki tavırlarını ve Babailere olan tutumunu bilmiyoruz ancak Mevlânâ Celâleddin'in *Fîhi Mâ Fîh*'de yazdığı bir hadisede Pervane'nin bir müddet Babailere sempati duyduğu ve başta Pervane olmak üzere insanları sahte şeyhlere(Babailere) karşı uyardığı yorumu çıkarılabilir. Mevlânâ

[1012] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 13-14; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 25.
[1013] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 14-15; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 26-27, 37. Mevlânâ Celaleddin namaz kılmanın önemini *Fîhi Mâ Fîh* ve diğer eserlerinde pek çok kez tekrarlamıştır. Namaz kılmanın altını özellikle çizerek farklı grupları namaz kılmamakla eleştirmek yerine doğruyu vurgulamayı tercih etmiştir.

Celâleddin: *"Kâfir yedi mideyle yer. Şu cahil çöpçünün eşek sıpası da yetmiş mideyle yer.(Avni Konuk da bu hadisede bahsettiği kişinin Pervane olduğunu düşünür) Eğer o çöpçü burada olsaydı evine gider, nasihat eder ve onu kovup uzaklaştırtmadan da yanından ayrılmazdım. Çünkü o onun dinini, kalbini ruhunu ve aklını bütünüyle bozuyor. Eğer içki ve şarkıcı kadınları dinlemek gibi onu daha başka kötü alışkanlıklara itmiş olsaydı daha iyi olurdu, zira himmet sahibi bir şeyh onu bunlardan kurtarırdı. Evi namaz seccadeleriyle doldurmuş! Keşke o seccadelerin içine onu sarıp sarmalayıp yaksaydı da çöpçü ondan ve onun melanetinden yakasını kurtarabilseydi. Çünkü o, onun himmet sahibi bir şeyhe olan güvenini sarsıyor, onun huzurunda dedikodusunu yapıyor, o da susup kendi ruhunu mahvediyor. O onu tespihler, zikirler, salavatlar ve dualar ile avlamış! Fark ettiğinde o kendi boynunu kendi eliyle vuracak ve şöyle diyecektir. 'Üzerime günahlarımı ve kötü amellerimi yığarak mahvettin beni! Evimin bir köşesinde sırtımda toplanmış benim kötü ve isyankâr davranış ve düşüncelerimin kötülüğünü ortaya dökerek gözler önüne serdin. Ben onları himmet sahibi şeyhten gizlemiş ve arkama saklamıştım. Fakat o kendisinden sakladıklarımın hepsini görüyor ve şöyle diyor: 'Neyi gizliyorsun sen benden?' Ruhum elinde olan Allah'a and olsun ki ben senin sakladığın o kâfir görüntüleri çağırsaydım, onlar birer birer gözle görünür bir şekilde bana doğru ilerleyip gelirler, açılıp görünürler, durumlarını ve kendilerinde gizlenen şeyleri bana haber verirlerdi.' Sahte sofulukla Allah'ın yolunu kesen böylesi eşkıyanın zulmüne uğramış o insanları Allah kurtarsın!"* [1014] Mevlânâ Celâleddin'in yukarıdaki hadisede bahsettiği kesimin Babailer olma ihtimalini ise Dede Garkın'ın 400 halifeye 400 seccade bağışladığı ve isyan çağrısında bulunduğu bilgisi güçlendirir. Eflakî'nin Pervane'nin evini seccade ile doldurduğunu Pervane'ye de Babailerden seccade verilmiş olabileceği ihtimalini akla getirir.[1015] Ayrıca, Eflâkî Nureddin Caca'yı, Pervane'nin yakın dostu ve naibi, Kırşehir vilayetinin emiri ve Mevlânâ'nın candan müridi olarak tanıttıktan sonra Nureddin Caca'nın Mevlânâ'nın huzurunda Hacı Bektaş'ı övgüyle bahsettiği hikâyeyi anlatır. Pervane'nin Babailerle ya da Hacı

[1014] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh,* s. 125; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 208.
[1015] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l Kudsiyye*, s. 73-74.

Bektaş ile tanışıklığı kaynaklara geçmiyorsa bile muhtemelen onlarla da temas halindedir. Mevlânâ Celâleddin'in yaptığı ikazlarda onlara karşı olmalıdır.[1016]

Eflâkî, Mevlânâ Celâleddin'i Pervane'nin Hatiroğlu Şerafeddin ve Ziyaeddin ile ziyarete geldiğini anlatır ve Mevlânâ'nın Pervane'ye öğütlerini yazar Ancak bu kısımda Moğollara karşı isyan eden Hatiroğullarını da rahmetle anar. [1017] Eflâkî başka bir hikâyede Pervane'nin Hatiroğlu Şerafeddin ile birlikte yeniden Mevlânâ Celâleddin'in sema toplantısına katıldığını söyler.[1018]

Pervane'nin damadı Mecdeddin Atabek de Mevlânâ'nın müritlerindendir. Atabek'in oğlu Mevlânâ'nın yanına gelip Rum kâfirleri, Bizanslıların kendisine kızlarını Türklere verip dinin bir olmasını ve İslam'ın ortadan kaldırılmasını teklif ettiğini anlatmıştır. Bu hadisede Moğollara karşı Rumların Müslümanlara bir ittifak teklifi görülür. Ancak ittifak dinleri ortadan kaldırıp yeni bir din üzerine birleşmedir. Pervane'nin damadı Mevlânâ Celâleddin'in de müritlerindendir ve kendisine bu teklif sunulan kişidir. Atabek teklifi ilk duyduğunda reddetmiş, Mevlânâ Celâleddin'e de hadise anlatıldığında böyle bir şeyin olmazlığını açıklamıştır. [1019]

Mevlânâ Celâleddin, Pervane kendisini ziyarete geldiğinde onunla görüşmek istememiş, her istediği vakit emir ile görüşemeyeceğini, oğlu Bahaeddin Veled ile haber etmiştir.[1020] Mevlânâ, Pervane'ye karşı bir mesafe koysa da Pervane'yi ziyarete gitmeye devam etmiş, onun tertip ettiği sema meclislerine katılmış, Pervane'nin sorularına ve sorunlarına cevap vermiştir. Tartışmalarının birinde ise Pervane'ye ihsan arayan kişiye bir rehberin şart olduğunu anlatmıştır.[1021] Eflâkî Mevlânâ Celâleddin'in Pervane'ye karşı olan mesafeli tavrına misal olarak Pervane'nin adaleti, hayrat ve hasenatı mübalağalı bir şekilde övüldüğünde aslında bu hayırların kendisi vesilesiyle olduğunu anlatmıştır. Benzer şekilde Pervane'nin

[1016] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 386-387.
[1017] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 354-355.
[1018] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 415-416.
[1019] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 49; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 141-142.
[1020] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh,* s. 62-63, 69.
[1021] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 129-130; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 83-85.

düzenlediği bir toplantıda kâselere altın doldurarak Mevlânâ'yı denemek istemesine Mevlânâ Celâleddin'in çok hiddetlendiğinden bahsetmiştir.[1022]

Mevlânâ Celâleddin'e, Emir Pervane aslolan ameldir? dediğinde, *"Amelin ne olacağını göstereceğimiz insanlar ve amel peşinde koşanlar nerede? Sen söz peşindesin, bize kulak veriyorsun, o yüzden konuşmasak üzülürsün. Sen amel arayıcısı ol da, biz sana, doğru amel nedir anlatalım. Amelin ne olduğunu gösterelim diye şu dünyada er arıyoruz, fakat amele müşteri bulamıyoruz, sadece sözün müşterisi var. Biz de sözle meşgul oluyoruz."* karşılığını vermiştir. [1023]

Mevlânâ Celâleddin, dönem siyasetini ve siyasetçilerini yakından bilmesine devrinin insanların tutumlarını çok iyi tahlil etmesine rağmen İsmaililer ya da Babailerden isim olarak hiç söz etmemiştir. Ancak Moğollar hakkındaki suallere ayrıntılı cevaplar vermiştir. Muineddin Pervane, Mevlânâ Celâleddin'e *"Eskiden kâfirler putlara tapıyor, onların önünde secdeye kapanıyorlardı. Biz de aynısını yapıyoruz, Moğolların yanına gidiyor, önlerinde yere kapanıyor ve onlara hizmet ediyoruz. Ardından da Müslüman olduğumuzu iddia ediyoruz! Dahası kendimizde açgözlülük, ihtiras, kin, kıskanma gibi hayli putumuz var ve onlara tapmaktayız. Dıştan da içten de aynısını yapıyor ve kendimizi Müslüman biliyoruz."* dediğinde Mevlânâ Celâleddin, *"Fakat burada durum farklı. Bu kötü ve hoş olmayan davranışlar sizin aklınıza geliyorsa, kalp gözünüzün daha önce kesinlikle eşsiz, ulvî ve niteliksiz bir şeyi görmüş olmasındandır. Sizin çirkinliği görüp bilmenize imkân veren budur."*[1024]

Pervane, Mevlânâ Celâleddin'e Cengizli devletinin sonunun ne olacağını sorduğunda, Rumî,*"Mevlânâyı Buzurg, Harezmşah'ın kötülüğe yüz tutan hal ve hareketlerinden incinip Belh'ten çıkmaya karar verdiğinde, şeriatta olmayan şeyler icat eden bu adamdan intikam alması için müntekım adıyla Tanrı'ya dua etmişti."*

[1022] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 135-136, 189-190.
[1023] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 115; Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 71-72.
[1024] Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, s. 118.

der ve Moğolların, Harzemşah'ın yanlış siyaseti sebebiyle İslam dünyası üzerine musallat olduğuna dikkat çeker.[1025]

Pervane'nin düzenlediği sema törenlerinden birine Mevlânâ Celâleddin ve Sultan IV. Rükneddin katılmıştır. Pervane, Şeyh Sadreddin Konevî'nin zaviyesinde de toplantı düzenlemiş ve Mevlânâ Celâleddin de bu mecliste bulunmuştur. Medreselerin, zaviyelerin açık olması devletin üst yöneticilerinden Pervane'nin böyle toplantıları düzenlemesi Pervane'nin hâkim olduğu yıllarda şehirlerde bir Moğol baskısının bulunmadığını gösterir. Eflâkî de Pervane döneminde her yerin güvenlikli bir durumda olduğu defaatle tekrarlanmıştır.[1026]

Muineddin Süleymen, Bahaeddin Veled'i aracı kılıp Mevlânâ Celâleddin'in kendisine öğütte bulunmasını istemiştir. Mevlânâ Celâleddin, Pervane'ye, Emir Muineddin'in Kuran'ı ezberlediğini ve Şeyh Sadreddin'den hadisler hakkında *Camiü'l-Usul* okuduğunu duydum dedikten sonra, *"Madem ki Tanrı ve O'nun elçisinin sözlerini okuduğun, gerektiği gibi bahsettiğin ve bildiği halde o sözlerden öğüt alamıyorsan, hiçbir ayet ve hadisi gerektiği gibi amel edemiyorsun, benim öğüdümü nasıl dinler ve ona nasıl uyarsın?"* diye cevap vermiştir. [1027]

Muineddin Pervane, hem Mevlevileri hem de halkı himaye edip, maddi olarak desteklemiştir. Mevlânâ Celâleddin halktan zor durumda olup borcunu ödeyemeyenler için Pervane'ye haber gönderip yardım etmesini sağlamıştır. Eflâkî, Pervane'nin Mevlevilere ihsanlarda bulunduğunu yazmıştır. Misal, Pervane'nin elçisi olan Şerafeddin Mavsılî Mevlânâ'nın yakınlarından olan Hoca Mecdeddin Meragî'yle görüşüp dostları için iki bin dinar ayakkabı parası vermiştir. Mecdeddin Meragî'nin bin tane besili koyununu Hülagu'nun ordusunun Konya civarını kuşattığında Mevlânâ Celâleddin'in Moğollardan kurtardığı anlatılır. Pervane'nin müritlere bin aded altın sultani para verdiği, Mevlânâ'yı ziyareti sonrası bilginlere fakirlere, arkadaşlara ihsanlarda bulunduğu söylenilir.[1028]

[1025] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 701-702.
[1026] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 159-160, 164, 169, 268.
[1027] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 172.
[1028] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 206-207, 232-233, 260-261, 360.

Pervane vezir, müderris gibi atamalarda da Mevlânâ ailesinin onayına dikkat etmiştir. Rebab'ın yasaklanmasını isteyen Taceddin'i bu sebepten vezirliğe getirmemiştir. Eflâkî'nin anlatımıyla, Pervane Vezir Taceddin'in oğlunu kadı yapmak istediğinde oğlan kadı olması için rebabın kaldırılmasını, eski mübaşirlerin görevden atılmasını, yeni göreve gelenlere de halktan bir şey talep etmemeleri için yüksek ücret ödenmesini şart koşmuştur. Pervane rebab dışındaki şartlarını yerine getirebileceğini söylediğinde Taceddin'in oğlu görevi reddetmiştir. Eflâkî daha sonra bu kişinin bütün evlatlarının Mevlânâ Celâleddin'e mürit olduğunu da söyler.[1029]

Pervane, Mevlânâ Celâleddin'in ailesine de saygı duymuştur. Ancak, Pervane'nin Bahaeddin Veled'in mezarına türbe yaptırma teklifini Mevlânâ reddetmiştir. Pervane, Mevlânâ Celâleddin'den sonra oğlu Sultan Veled ile de görüşmeye devam etmiştir. Kayseri'ye yaptırdığı medreseye Kutbüddin Şirazî'yi müderris olarak vazifelendirmiş, Sultan Veled'i medresenin açılış törenine davet etmiştir. Pervane'nin ailesi de Mevlânâ ailesiyle dost olmuştur. Pervane'nin kızı Havendzade, Sultan Veled'in karısı Kirake Hatun oğlu Arif Çelebi'ye hürmette aşırıya gittiğinde bir annenin oğlu önünde baş koymasının uygun olmayacağını söylemiştir. Pervane'nin karısı Gürcü Hatun da Mevlânâ Celâleddin'in muhiplerinden olmuş, Mevlânâ ondan insanların ihtiyaçları için yardım istediğinde, maddi olarak desteklemiştir.[1030]

I.III.III.IV Taceddin Mutez (ö.1277)

Taceddin Mutez b. Müciredin Tahir Ömer b. Sad Harezmî, Harezmşahlar'ın başkadısı, Celâleddin Harezmşah'ın yardım ve dostluk talebi için Sultan Alâeddin Keykubad'a elçi olarak gönderdiği Kadı Müciredin Harezmî'nin oğludur.[1031]

Taceddin Mutez'in babası Kadı Müciredin Ömer, Harezmşahlarda önemli mevkilerde ve elçilik görevlerinde bulunmuştur. Muhtemelen Bahaeddin Veled ve ailesi Bağdat'ta iken Kadı Müciredin de Bağdat'a Abbasi halifeliğine elçi olarak gönderilmiştir. Kadı Müciredin burada Selçuklu Divanın'dan kişilerle görüştükten

---

[1029] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 334-335.
[1030] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.431, 591-592, 644-645, 362-363, 536, 580-581.
[1031] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 111; Aksarayî, *Müsâmeretü'l -Ahbâr,* s. 49.; İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 585.

sonra Harezmşahların Abbasiler üzerine gelmesinin engellemek için Şihabeddin Sühreverdî ile geri gönderilmiştir. Şeyh Sühreverdî'nin görevi Sultanın isteklerini şeri delillere dayanarak reddetmek ve kendisini bu düşünceden vazgeçirmektir. Muhtemelen Kadı Mücireddin'in de Sühreverdî'ye destek olması istenmiştir. [1032]

Celâleddin Harezmşah, Meraga'ya hâkim olunca buradan Kadı Mücireddin Amr b. Sad el-Harezmî'yi Türkiye Selçuklularına ve Suriye hükümdarlarına Azerbaycan'a hâkim olduğunu ve kendileriyle dostluk arzusunda olduğunu bildirmek için göndermiştir. Tiflis'in zapt edilmesinden sonra elçilikten dönmüş saraydaki memuriyetini bırakmıştır. Nesevî'ye göre ona Meraga'dayken büyükelçi kâtipliği verilmiştir. Nesevî, Harezmî'nin yetersiz olduğunu ve Sultanın Nahcivan'da Horasan ve Mazenderan işleriyle uğraşırken bu vazifeden çok para kazandığını kaydetmiştir.[1033]

Şerefü'l-Mülk, Sultan Celâleddin Ahlat'a gittiğinde Kadı Mücireddin Amr b. Sad el-Harezmî'yi sefirliği sırasında sultana ihanet etmekle suçlayıp hapse atmıştır. Kadı bir ay hapis kaldıktan sonra 12.000 dinar verip kurtulmuş, Şerefü'l-Mülk onun gücünden korktuğu için Tebriz kadılığına atamıştır. Nesevî, Şerefü'l-Mülk'ün yaptığının hata olduğunu "bir şeyi konmayacağı bir yere koydu diyerek." ifade eder.[1034]

Kadı Mücireddin'i ne Nesevî, ne Şerefü'l-Mülk ne de dönemin İsmaili lideri Alâeddin sevmektedir. Şerefü'l-Mülk'ün İsmaililere olan yakınlığından dolayı Kadı Mecirüddin'e tavır aldığı söylenebilirken, Nesevî'nin onu niçin sevmediği ve daima yetersiz görüp tenkit ettiğini bilemiyoruz. Nesevî, Alamut'a gidip Alâeddin ile görüşmüştür. Bu görüşmede ilk olarak, Muhammed Harezmşah zamanında olduğu gibi hutbeyi kendi adları namına okutmalarını bildirilmiştir. Muhammed Harezmşah ile Celâleddin Hasan arasında bu mutabakatın sağlandığını, şahit olarak da henüz

[1032] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 33.
[1033] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 111.
[1034] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 125.

yaşayan Kadı Müciredddin'den bir imzalı kâğıt yanında getirdiğini söylemiştir. Ancak Alâeddin kadının yalancı olduğunu söyleyip bu talepleri reddetmiştir.[1035]

1225 yılı Temmuz ayı başlarında Celâleddin Harezmşah tarafından I. Keykubad'a Moğollara karşı ittifak maksadıyla yazılan mektubu Selçuklulara getiren elçilik heyetinin başında Tâceddin Mutez'in babası Müciredddin Tahir Harezmî bulunmuştur. Kadı Müciredddin'in Anadolu'ya geldikten sonraki hayatına dair bir bilgimiz yok ancak muhtemelen ailesi İlhanlı topraklarında kalmıştır. [1036]

Kadı Müciredddin'in oğlu Taceddin Mutez İlhanlılara hizmet etmeye başlamıştır. Fakat bunun ne zaman ve nasıl olduğu bilinmemektedir. Taceddin Mutez, Anadolu'ya ilk kez 1260 senesinde Hülagu tarafından elçi olarak gönderilmiştir. II. Keykavus Kondistabl'ın yönlendirmesiyle bir süreden beri başkentten ayrılmış Antalya ve ardından Beyşehir'de bulunmuştur. Taceddin Mutez, Tükelek Bahşi ile II. Keykavus'un huzuruna giderek vergi talep etmiştir. Keykavus, Kondistabl'in de yönlendirmesiyle onların talebini geri çevirip ilk kardeşi IV. Rüknedin'den vergiyi istemelerini bildirmiştir. Aksarayî, sultanın aldığı yanlış kararı, *"Bu uygunsuz cevap o alçak Kondistabl'in düşüncesinin meyvesi idi. O dinsiz, adamlarıyla leş etrafındaki akbabalar gibi Sultan'ın çevresini tutmuş, sapık din ayinini yürütmek için Sultan'ı tahtının makamından uzaklaştırmış, onu nefsinin hevesiyle baş başa bırakmış, ona ülke işlerini ihmal ettirmişti"* diyerek açıklar.[1037]

Taceddin Mutez, II. Keykavus'un yanından ayrılıp IV. Rükneddin'in huzuruna gittiğinde Muineddin Pervane onları oldukça samimi karşılamıştır. [1038] II. İzzeddin Keykavus, Türkiye'yi terk ettiğinde IV. Rükneddin tahta bağımsız olarak çıkmıştır. Taceddin Mutez b. Müciredddin, Aksarayî'nin ifadesiyle, *"yumuşak huylulukta dürüstlükte ve kifayette devlet büyüklerinin izinden gittiği kimseydi. Memleketlerin işlerinin tedbirini almada ve Rum vergisinin tahsilinde vezirlik rütbesine sahipti."* İlhanlılar, sultanların ve Baba Şemseddin'in baliş vergisinin ve borçlarının tahsili işini ona havale etmiştir. O, "Baba Şemseddin'in mirasından bir

[1035] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 205.
[1036] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah Biyografisi*, s. 111.
[1037] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.49.
[1038] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.50.

şey kalmamış." dediğinde Kastamonu ona ikta olarak bırakılmıştır. Kendisinin de razı olmasıyla Aksaray ve Develi'yi de Kastamonu'ya katıp oralarının geliri icarıyla birlikte baliş vergisini de ona havale etmişlerdir. IV. Rükneddin yakın çevresindeki emirler iktisadi açıdan güçlenip bağımsız davranmaya başladığında emirlerine hakaret edip, kötü davranmıştır. Sultanın bu tavrından rahatsızlık duyan emirlerin bir kısmı Aksaray'da Taceddin Mutez'in etrafında toplanmışlardır. [1039]

Eflâkî, IV. Rükneddin'in Mevlânâ'dan uzaklaşıp Şeyh Babayı Merendî adlı birine bağlandığını, onun etrafındaki alçak kimselerin kendi ifadesiyle insan yüzlü bazı şeytanların sultanı etkilediğini söyler. IV. Rükneddin büyük emirleri ile tartışmalı olduğu bir dönemde Aksaray'a Taceddin Mutez'in verdiği bir davette Moğol emirlerinin niçin Pervene'yi öldürtmek istiyorsun ithamları üzerine öldürülmüştür.[1040]

1266 senesinde III. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta geçirildiğinde Taceddin Mutez b. Tahir, bütün emirler ve büyüklerle birlikte ülke işleri ile meşgul olmuştur.[1041] 1271-1272 senesine kadar ülkede hüküm süren emniyet, güven ortamı bozulmuşsa da Aksarayî, Taceddin Mutez'in çevresinin emniyette bulunduğunu şu ifadelerle anlatır, *"Emirlerin ve büyüklerin önderi Taceddin Mutez'in kutlu dergâhında bulunan işbilir kimseler zamanın kötü olaylarından emin idiler. Devletin yöneticileri onun mübarek huzurunun hizmetinde dünyanın musibetlerinden korunmuşlardı. Onun emirlik günlerinde ve vezirlik zamanında, yönetimi altında bulunan ülkenin her parçası refahının fazlalığı ve imarının şekliyle cennet bahçesinden bir görüntü vermeye ve mutluluk arsasından izler taşımaya başladı. Öyle aydınlık bir yola sahip oldu ki güneş ona ışık vermekten övündü. Öyle mutlu edici bir gölgesi vardı ki saadet onu kıskandı. Onun devletinin günleri, iyilikler tarihi, onun yönetim zamanı cömertlik ahitnamesidir."*Aksarayî onun vesilesiyle

[1039] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s.62-63.
[1040] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 594-599; Aksarayî, *Müsâmeretü'l -Ahbâr,* s. 62-66; Eflâkî, *Ariflerin Menkıberleri*, s. 160-161.
[1041] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.67.

Anadolu'daki huzur ortamının 1277 senesine kadar devam ettiğini ve bu tarihten sonra bozulmaya başladığını düşünür.[1042]

Aksarayî'nin ifadesiyle başını tasavvuf yoluna sokmuş, kıymetli elbiseyi hırkaya, ipekli kumaşı yün kumaşa tercih etmiş olan Taceddin Mutez'in mutlak naibi Şemseddin Genceî, Taceddin Mutez'in yanından ayrılıp, emirlik işleri, divana ait görevlerden istifa etmiş, hiç beklenmedik şekilde cihat iddiasına kapılıp, Hatiroğullarına danışman olmuştur. [1043] Hatiroğulları, Karamanoğullarını, Şam Memlükleri ve Uc askerlerini isyana davet etmiştir. Karamanoğulları ve Uc askerleri Niğde'ye gelip Hatiroğullarına katılmıştır. Memlükleri beklemeden Moğollara saldırıp yenilmişlerdir. Pervane, Fahreddin Ali, Taceddin Mutez, Şam ordusunun Anadolu'da olduklarını bildikleri iddiasıyla yargılanmışlardır. Şam padişahını cihada teşvik amacıyla elçi gönderilen Şemseddin Genceî'yi Moğol askerleri yakalayıp Kongurtay'ın huzuruna getirip şehit etmişlerdir. Saroz ve Zamantı naibleri doğru bilgi almadan Melik Zahir'in Moğol ordusunu yendiği haberini Hatiroğullarına iletmiş, onlar da kazandıkları sandığı zaferi fetihname ile uclara duyurmuşlardır. [1044]

Mevlânâ Celâleddin, Taceddin Mutez'den, devlet güneşi, emirler padişahı, Rabbani emir, düşüncesi güzel, emin ve kutlu kişilerin gıpta ettikleri er, yoksulların ışığı, adalet sahibi büyük bilgin, iki devlet sahibi, iki kutluluk ehli, adaleti yayan, mazlumu besleyip yetiştiren, âdeti ihsan olan sonu düşünen, şehirlerin âmânı, kulların sığınağı, yoksullara inanan, sahib-i azam, büyüklerin büyüğü, soylu boylu bütün çevrede tanınmış, Irak ve Horasan'ın övüncü, iki devlet sahibi, kerem ve ihsan sahibi, adaleti yayan, üstünlüğü döşeyen, Müslümanlığın ve Müslümanların iftiharı, büyüklerin kutlu kişilerin övündükleri, hilmi daima olan, yoksulların dostu, hayırlar yapmada parmakla gösterilen, devletin gönlü, gülüp duran ikbalin canı, esirgeyici, güzel huylu, nesli yüce, vezirler padişahı, bağışlar dağıtan, vergiler madeni, emeller Kâbe'si, hayırlar kuran, halkın yardımına ulaşan olarak bahsetmiştir.[1045]

[1042] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s.76.
[1043] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s.78.
[1044] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s.79-81.
[1045] Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, s. 36, 88, 89, 115,130, 143, 147, 162, 178, 204.

Eflâkî, Taceddin Mutez'den rivayetle; Taceddin Mutez'in, gençliğinde Rükneddin Mazenderanî'den Celâleddin Karatay Medresesi'nde ders okuduğunu, bir ders sırasında Mevlânâ orayı ziyarete gelip Mazenderanî'nin 20 öğrencisiyle birlikte Mevlânâ'ya mürit olduğunu anlatmıştır. [1046] Taceddin Mutez'in anlattıklarına bakılacak olursa Taceddin Mutez, Pervane Muineddin ile birlikte Mevlânâ Celâleddin'in sema meclislerine katılmıştır. Mutez sadece Pervane ile değil dönemin diğer devlet adamları, Sahib Fahreddin Ali, Müstevfi Celâleddin, Emineddin Mikail, Hatiroğulları, Melikü's-Sevahil Bahaeddin, Caca oğlu Nureddin, Mecdüddin Atabek ile de Mevlânâ'yı ziyarete gitmiştir. [1047]

Pervane gibi Taceddin Mutez de müderris atamalarında Mevlânâ'nın onayını almıştır. Taceddin Mutez, Aksaray'da inşa ettirdiği medreseye müderrislerin sultanı olarak bilinen Kayserili Şerafeddin'i Mevlânâ'dan müderris olması için istemiştir. Nakışlı Hamam'ın idaresini ve vezir Ziyaeddin hankahını da Taceddin Mutez sultan fermanıyla Hüsameddin Çelebi'ye vermiştir.[1048]

Eflâkî, Taceddin Mutez'i, *"Velilerin makbulü, eşi olmayan Emir, Mevlânâ'nın has müritlerinden, saygın bir emir, hayır sahibi, her şeyden haberdar bir insan"* olarak tanıtıp, Rum ülkelerinde medreseler, hankahlar, hastaneler, kervansaraylar yaptırdığını, Mevlânâ Celâleddin'in onu Sultanın emirlerinin hepsinden çok sevip ona *'hemşehri'* diye hitap ettiğini söylemiştir. Taceddin Mutez'i sadece Mevlânâ değil, Mevlânâ'nın müritleri de çok sevmiştir. Eflâkî, Mevlânâ'nın onu hayat suyuna ve ilahi manaların gülsuyu şerbetine susamış doğru bir talip olarak görünce, ilahi hakikat ve bilgileri aydınlatmakta çok coşup bulunmaz sözler söylediğini kaydeder. Taceddin Mutez de bu sevgiye karşılık vermiş, hamam yaptırmaları için Mevlânâ'ya üç bin dinar göndermiştir. Mevlânâ dünya uğraşı diyerek parayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine Taceddin Mutez, Sultan Veled'in aracı olmasını isteyip parayı ona vermiş medresenin yanına dervişler için basit evler inşa edilmesini kabul ettirmiştir.[1049]

[1046] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* 395
[1047] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 130-131, 151.
[1048] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 184-185, 310, 555.
[1049] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 220-223.

Taceddin Mutez, Konya'da bulunmadığı senelerde de Mevlevileri himayeye devam etmiştir. Aksaray'dan Mevlânâ'ya para göndermiş ve yazdığı mektupta bunları kabul etmesini rica edip paraların cizye malından geldiği için helal olduğunu belirtmiştir. Mevlânâ bu açıklamadan sonra paraları kabul edip Hüsameddin Çelebi'ye göndermiştir. Oğlu Sultan Veled kendilerinde de bir şey olmadığını yardım isteyen insanların taleplerini karşılayamadığını söylese de parayı oğluna değil Hüsameddin Çelebi'ye vermiştir.[1050]

Baybars'ın Anadolu'ya gelişi, Hatiroğulları ve Karamanoğullarının isyanı sonrası İlhanlıların Selçuklular üzerindeki hâkimiyeti zedelenmiş, Taceddin Mutez b. Tahir bu hadiseler sırasında Erzincan'a gidip hastalanmış ve hayatını kaybetmiştir. Aksarayî Taceddin Mutez'in vefatını, *"düzene girmiş devletin düğümü çözüldü. Dünyanın ileri gelenleri, büyükleri ve dâhileri onun nimetinden mahrum kaldılar."* diyerek üzüntüyle anlatır.[1051]

I.III.III.V Fahredin Ali (ö.1288)

Sahib Ata Fahreddin Ali, Türkiye Selçuklularının son devrinin en mühim devlet adamlarından biridir. II. Keykavus, III. Keyhüsrev ve II. Gıyaseddin Mesud'un güvendiği kişilerden olmuştur. Fahreddin Ali, Batu, Hülagu, Abaka, Argun Han gibi çeşitli Moğol hanlarıyla görüşmüştür. Ancak Fahreddin Ali'nin Moğollara İslam'ı tebliği ya da İslamiyet hakkında konuşmaları kayıtlara geçmemiş, onun Moğollarla münasebeti sadece siyasî amaçlı olmuştur.[1052]

Fahreddin Ali "ebu'l-hayrat" unvanıyla tanınan oldukça cömert, ahlaklı, eğitime kıymet veren ve medrese inşasının ehemmiyetini anlamış bir yöneticidir. Konya'da İnce Minareli, Sivas'ta Gök ve Akşehir'de yaptırdığı medrese onun en kıymetli eserlerindendir.[1053]

Mevlânâ Celâleddin bildiğimiz kadarıyla Fahreddin Ali'ye altı mektup yazmıştır. Mevlânâ, Fahreddin Ali'yi *"ulu, dindar, huyları güzel, Tanrı'dan korkan,*

[1050] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 553.
[1051] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s.91.
[1052] Aksarayî, *Müsâmeretü'l -Ahbâr,* s.39, 49-51,97, 110; İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye*, s. 587, 594; Erdoğan Merçil, "Sâhib Ata", *DİA*, c.35, İstanbul 2008, s. 515-516.
[1053] Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslamî Mimari 1240-1330*, çev.Merve Özkılıç, Küy Yay., İstanbul 2020, s.59, 79, 82.

padişahlarla sultanların yakını, lütuf ve ihsan ısısı, melek huylu, padişah sıfatlı, Müslümanlığın yardımına koşan, halkın övüncü olan padişahlarla sultanların yakını bulunan devlet, yoksulu besleyip geliştiren, gönlü aydın, dini temiz" gibi sıfatlarla anmış ve dualar etmiştir.[1054]

Mevlânâ Celâleddin, dervişlerden durumu iyi olmayanlar için Fahreddin Ali'den vergi affı, aziz oğlumuz diye bahsettiği Şeyh Cemaleddin'e Ahi Gühertaş'ın tekkesinin verilmesini ve yine oğlumuz diye bahsettiği Kıvameddin adlı bir kişinin eski vazifesine getirilmesi konusunda ricacı olmuştur. Mektupta Fahreddin Ali'nin yardımlarına karşı teşekkür ettiğine göre Fahreddin Ali, Mevlânâ Celâleddin'in isteklerine yüz çevirmemiştir.[1055]

Eflakî, Mevlânâ Celâleddin'e mürit olan pek çok devlet adamını yazmasına rağmen Fahreddin Ali hakkında böyle bir kayıt tutmamıştır. Ancak onun yazdıklarına bakıldığında Fahreddin Ali, Mevlânâ Celâleddin'in büyüklüğünü kabul etse de onun yakınlarından olmamıştır. Mevlânâ Celâleddin de onun hakkında, *" Fahreddin çok dertsiz ve densiz bir adamdır. Uyanık ruhlu değildir. Mana âleminden de habersizdir. Anlama zevki de yoktur."* dese de sonunun övgüye layık olacağına işaret etmiştir. Mevlânâ'nın vefatından sonra Fahreddin Ali, Sultan Veled ve Hüsameddin Çelebi'ye de yardım etmiştir. Fahreddin Ali kırk yıldan fazla bir süre idarecilik yapmış ve birçok Moğol hanı ile görüşmüştür. Ancak Fahreddin Ali'nin Moğolların İslamlaşmasına doğrudan bir etkisi bilinmemektedir.[1056]

I.III.IV Moğol İdaresinde Yaşayan Diğer Sufilerle İlişkisi

I.III.IV.I Şems-i Tebrîzî

Şemseddin Muhammed b. Ali b. Melikdâd Tebrîzî 1186 senesinde doğmuştur. Devletşah, Şemseddin'in İsmaililerin daisi olan Kiya Büzürg neslinden Nev Müslüman Havend Celâleddin'in oğlu olabileceğini söyler. Havend Celâleddin hakkında, kendi babasının ve büyük babalarının mezhep ve itikadını bıraktığını, mülhitlerin kitaplarını ve risalelerini yaktığını, İslamiyet'in itikat esaslarını

[1054] Mevlâna Celâleddîn, *Mektuplar*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1999, s.53, 122, 129.
[1055] Mevlâna Celâleddîn, *Mektuplar*, s. 164-165, 201-202,
[1056] Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 149, 390, 419-420.

mülhitlerin kaleleri ve memleketlerinde yaydığını kaydeder. Hemen ardından Devletşah, *Silsiletü'z-Zehep* adlı eserde Şems'in Nev Müslüman Celâleddin Hasan'ın oğlu olduğu söylentilerinin yanlış olup, Tebrizli bir bezzazın çocuğu olduğu söylendiğini de not etmiştir.[1057] Eflâkî de dahil hiçbir Mevlevî kaynağı Şems'in ailesi hakkında bilgi vermemiştir. Şems'in ailesiyle ilgili neredeyse tek bilgi kendi konuşmalarında kaydettiği babasıyla arasında düşünce farkı olduğunu söylemesidir.[1058]

Şems'in soyu ve ailesi hakkında net bir şey söyleyemesek bile geldiği coğrafya ve yazdıklarına bakıldığında batınî zümreleri tanıyor olduğunu ve onlarla aynı safta bulunmadığı söylenebilir. Şems beş vakit namazın farz olduğuna, haşhaş-esrar kullanmanın ve şarap içmenin haramlığına vurgu yapmış, el emeği ve alın teri ile geçinmeyi tavsiye etmiştir. Şems, zındıklık ya da ibahat gibi suçlamalara maruz kaldığında, kendisine zındık yakıştırması yapan kişiye Mazenderan'daki Girdkuh Tapınağındaki zındıkların köle ve hizmetçi yapılmasının uygun olduğunu söylemiştir.[1059] Haşhaş kullanan dostlarını eleştirir. Kur'an'da şarabın haram olsa da bu konuda bir şey belirtilmediğini soran bir adama, *"Her ayetin inmesi için bir sebep olur, ondan sonra ayet inerdi. Bu otu ise Peygamber zamanında yemezlerdi. Yoksa içenlerin öldürülmesini emrederdi. Her ayet gereksinme ve neden oranında inerdi. Ashab Peygamberin huzurunda Kur'an-ı yüksek sesle okurdu. Bu, Peygamberin zihnini karıştırdığı için 'Ey müminler! Seslerinizi Peygamber'in sesinden daha fazla yükseltmeyiniz.(Hucurat, 49:2)' ayeti indi."* diyerek karşılık verir. [1060]

Şems, Bağdat, Şam, Halep, Sivas, Erzurum, Erzincan, Kayseri, Aksaray gibi çeşitli yerlere seyahatler edip, 1244'te Konya'ya gelmiştir. Mevlânâ Celâleddin, Konya'da dört medresede müderrislik yaptığı dönemde Şems ile karşılaşmıştır. İlk karşılaştıklarında konuştuklarına dair farklı anlatımlar vardır. Ancak çeşitli anlatılar olsa da bunların ortak noktası Şems ile Mevlânâ Celâleddin'in kısa sürede dost olduğu ve bu dostluğun bazı müritler ve Mevlânâ'nın çevresindekilerin kıskançlığına sebep olduğudur. Mevlânâ, Şems'in geldiği ilk dönemler muhtemelen Eflâkî'nin de

---

[1057] Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s.261-262.
[1058] Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, Çev. Osman Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2022, s.39-40.
[1059] Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, s.34, 36-37, 82-83, 174, 200, 348, 413, 418.
[1060] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 473-474.

ifadesiyle "okutmak, öğretmek ve vaaz vermekten" uzak durmuştur. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş olmalıdır. Çünkü Eflâkî, Mevlânâ'nın ders anlatımına devam ederken Şems'in de ders anlattığından, hatta Mevlânâ'nın medresesinde ders verdiğinden bahseder.[1061] Eflâkî, Şems'in Erzurum'da müderrislik yaptığını, hatta Erzurum Melikinin oğlunun eğitimiyle Şems'i görevlendirdiğini, sonra da Melik ve bütün ailesinin Şems'in müridi olduğundan bahseder. [1062]

Mevlânâ, Şems'in kimya, nücum, riyaziyat, ilahiyat, hikemiyat, mantık, hilafiyat ve narincatta mütehassıs olduğunu, fakat bu ilimlerden sıyrılıp, tecrit, tefrit ve tevhit âlemini seçtiğini söylemiştir.[1063] Hüsameddin Çelebi, Mevlânâ'dan sonra Konya'da Şems'e en çok hürmet eden ikinci kişi olmuş, Şems'in arzusuyla bütün mal varlığını ona sunmuş, Şems içinden sadece bir dirhem alarak yeniden Çelebi'ye getirdiklerini iade etmiştir. Hüsameddin Çelebi'den başka, Mevlânâ Celâleddin, büyük oğlu Sultan Veled'in Şems'e mürit olmasını sağlamıştır.[1064] Şems, Sivas şehrinden Ahi Muhammed'in şeyhi Esedüddin Mütekellim ile tartışmış ve tartışma sonrası Esedüddin, Şems'in haklılığını kabul edip ihtiram göstermiştir. Konya'daki bazı kişiler, Şems'i Mevlânâ ders anlatmaktan uzak durduğu dönemlerde "ayaktakımından biri" olarak görüp eleştirmişler, Eflâkî de Şems'in gitmesine sebep olanlardan, "dinsiz kıskançlar, yakîn sahibi olmayan alçaklar" olarak bahsetmiştir.[1065]

Şems, Konya'ya neredeyse tüm İslam coğrafyasını gezmiş, özel olarak Türkleri cesur, konuksever ve kaynaşık insanlar olarak tanıtmış, dönemin bütün önemli isimleri ve tartışmaları hakkında malumat sahibi biri olarak gelmiştir. Fahreddin Razî'den övgüyle bahsetmiş, Cüneyd-i Bağdadî ve Bâyezid-i Bistamî'nin Kur'an ve tefsirde onun yanında çömezlik etmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak bazı manaları anlayabilme konusunda yüz bin Fahreddin Razî'nin Bâyezid'in yolunun toprağına bile erişemeyeceğinden bahseder. Şems konuşmakla bu işin olmayacağını anlatmaya çalışırken Halep ve Şam mallarını anlatarak Anadolu'da satılmayacağını

[1061] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.464-465, 481,484, 486, 501
[1062] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 511.
[1063] Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 469.
[1064] Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 474.
[1065] Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 499, 466, 509.

onları satmak istiyorsa yol zahmetine katlanıp getirmesi gerektiğini sonra da Aksaray, Malatya ve Elbistan yollarının güvenliğini araştırılması gerektiğini söyler. Aksaray'dan bahsederken dikkat etmesini hangi tarafın güvenli; hırsızdan, kurttan, hayduttan ve başka tehlikelerden uzak, hangi tarafın korkusuz olduğu bilinmesine dikkat çeker.[1066]

Şems, dönemim alimlerinden olan Fahreddin Razî hakkında olumlu ifadeler kullanır. Ayrıca Fahreddin Razi ile aralarında tartışma bulunan Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled'i de müsbet şekilde anmıştır.[1067] Şems Bahaeddin Veled ile Fahreddin Razî arasındaki münakaşadan bahsetmez ancak, Fahreddin Razî'yi anlatırken onun Muhammed Harezmşah ile yakın olup, sarayın ileri gelenlerinden olsa da onu kötülemek için birilerinin Razî'ye kâfirlerden biri dedikodusunun yapıldığını anlatır. [1068]

Şems'in kesin olarak Konya'dan hangi tarihte ayrıldığı, ne zaman vefat ettiği net değildir. İlk ayrılışı 1245-46 yılları arasında olmuş, Mevlânâ oğlu Sultan Veled'i yirmi kişiyle Şam'a gönderip geri dönmesini sağlamıştır. [1069] Şems, Konya'ya ikinci kez geldiğinde Mevlâna ile sohbeti sırasında "Beni öldürmeye çağırıyorlar." diyerek dışarı çıkmıştır. Eflâki olayları bundan sonra daha ayrıntılı anlatır ama kimden naklettiğini söylemez. Anlattığına göre, Şems dışarı çıktığında yedi kıskanç, hayırsız ve alçak kişi elbirliği etmiş ve mülhitler gibi pusu kurup ona bıçak saplamışlar, Şems nara atıp onların elinden kurtulmuştur. Şems'in ölüp ölmediği ya da nereye gittiği hadisenin devamında anlatılmamıştır, sadece Şems'i bıçaklayanların bazısının öldürüldüğü bazısına inme indiği bazısının da hastalandığı söylenmiştir.[1070] Ancak Eflâki, Sultan Veled'in karısı Fatıma'nın oğlu Arif Çelebi'ye Şems'in şehitlik mutluluğu derecesine ulaştığını, onu bir kuyuya attıklarını söylediğini kaydetmiştir. Şems'in vefat tarihi kesin olmasa da 1247'de Konya'dan ayrılış tarihi esas alınırsa o yaklaşık 20 sene Moğolların İslam dünyası üzerine gelişinden ve Anadolu'nun istilasından haberdar olmalıdır. Buna rağmen Şems eserinde Moğollardan söz

[1066] Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, s.107, 75-76.
[1067] Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, s.79.
[1068] Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, s.309-310.
[1069] Sultan Veled, *İbtidâ-nâme*, s.60-63
[1070] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 507.

etmemiştir. Muhtemelen Şems-i Tebrizî de diğer sufiler gibi Moğolların geçici bir sorun olduğunu düşünmüştür. [1071]

I.III.IV.II İbrahim Zahid Gilanî

İbrahim Zahid Gilanî'nin menkıbesini yazan Mehmed b. Abdüllatif, Gilanî'nin tasavvufta kutub meselesini açıklarken Mevlânâ Celâleddin'in Mesnevi'sinden alıntı yaptığını yazar. Anlattığına göre: *"Şeyh kaddesallahü sırrahü buyurur ki halkın dilinde şöyle düşmüşdür ki evliya çoktur ve lakin kutb ki sultan-ı evliyadur, 'âlemde birdir. Ol ḳavim ki böyle derler, suretde kalmışlardır. Lakin ol ki vakidir ma'nada, budur şayed ki bir zamanda kutublar sureti dünyada yüz ola ya dahi ziyade ola, lakin kutbluk ma'nası bir haletdür ve bir nurdur ve bir mertebedür. Çün ol ma'na suretde ola, anları bir bilmek gerek. Zira ki bu ma'na eğer yüz kişide dahi olsa, heman bir nesnedür. Pes surete nazar etmemek gerek. İtibar ma'nayadur. Şöyle ki bir nice bardaklar safi suyla dolu olsa, ta'addüd bardaklarda olur. Amma suya nazar etsen, anda ta'addüd sığmaz. Pes garaz kutb 'âlemde birdür demekden budur. Ya'ni ma'nadur, suret değil. Zira ki ol bir nurdur, suret-i kalıb değil. Şöyle Ḥazret-i Mevlânâ Celâleddin (rh.a.) bu ma'naya mesnevide işaret etmiştir ki: Çün ez işan müctemi' bini dü yar, Hem yeki başend ü hem şeş ṣad hezar(Onlardan iki dostu bir arada görürsen, bil ki onlar hem birdir, hem altı yüz bin!"* Gilanî ile Mevlânâ Celâleddin doğrudan bir tanışmaları bildiğimiz kadarıyla yoktur. Ancak Gilanî'nin Mevlânâ Celâleddin'i okuduğu ve ondan alıntı yaptığına göre İlhanlı hâkimiyetinde yaşayan sufiler birbirlerini tanıyabilme rahatlığına sahip olmuşlardır. [1072]

I.III.IV.III Safiyyüddin Erdebîlî

İbn Bezzaz'ın *Safvetü's-Safâ*'sında Mevlânâ Celâleddin ile Şeyh Safiyyüddin kıyaslanıp, Şeyh Safiyyüddin, Mevlânâ'dan üstün olarak gösterilmiştir. Dönemin meşhur sufisi Mevlânâ Celâleddin'in Konya'da yerleşmiş olmasına rağmen Irak-ı Acem coğrafyasında da şöhreti yaygındır. Muhtemeldir ki bu kıyaslamayı menakıb

[1071] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 516.
[1072] Mehmed b. Abdüllatif, *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 246.

yazarı yapmıştır, çünkü Erdebîlî'nin hocası da *Mesnevi*'yi okumuş ve o böyle bir kıyaslamaya yer vermemiştir.[1073]

I.III.IV.IV Alaüddevle Simnânî

Alaüddevle Simnânî'ye müritlerinden biri Mevlânâ Celâleddin'i sorduğunda: *"Hoş bir zat idi. Her ne kadar onun sözlerinde temkin ve istikamet alameti görmediysem de hali hoş idi. Ne zaman onun bir sözünü duysam neşelenirim. Derler ki: Ondan nakledildiğine göre bir gün Mevlânâ Siraceddin Konevî'nin yanındayken 'Ben yetmüş üç mezheple birim' demişti. Toplumun ileri gelenlerinden ve zamanın büyüklerinden olan Mevlânâ Siraceddin'in arası onunla iyi olmadığı ve ona karşı kin beslediği için Mevlânâ Rumî'yi incitmek ve ona saygısızlık etmek istedi. Büyük bir âlim olan yakınlarından birini, topluluk içerisinde Mevlânâ'ya 'Sen böyle söyledin mi?' diye sorması için gönderdi. "Eğer kabul ederse onu ağır bir şekilde eleştir ve incit" dedi. O kişi Mevlânâ'ya gelerek 'Ben yetmiş üçmezheple birim ' dedin mi diye sordu. Mevlânâ, evet dedim, diye cevap verdi. O adam onu kınamaya ve kötülemeye başladı. Mevlânâ gülerek, 'Bu senin yaptığınla da birim' dedi. O kişi utanarak geri döndü. Onun bu sözü hoşuma gider."* şeklinde Mevlânâ hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. [1074]

I.III.IV.V Seyfeddin Baharzî

Eflâkî, Seyfeddin Baharzî'nin vefatında kısa süre önce Mevlânâ'nın gazelini okuyup ona hayranlık duyduğunu, müritlerine ve oğluna Konya'ya gidip onu ziyaret etmelerini vasiyet ettiğini ve oğlu Muzhirüddin'in Konya'ya gelip Mevlânâ ile görüştüğünü kaydetmiştirr. [1075]

I.III.IV.VI Sadi Şirazî

Eflakî, Sadi Şirazî'nin Şiraz padişahının dönemin en güzel ve anlamlı gazellerini kendisine göndermesi ricası üzerine Mevlânâ'nın gazellerini yazıp gönderdiğini anlatmıştır.[1076]

[1073] İbn Bezzaz, *Safvetü's- Safâ*, s. 215-218.
[1074] Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, s. 188.
[1075] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 240-241, 158-159.
[1076] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 239-241.

I.III.IV.VII Baba İlyas Horasanî

Eflâkî, Hacı Bektaş'ı ismen zikretse de Baba İlyas'ı eserine Baba Resul olarak almıştır.' Eflaki, Baba Resul'un halifesi olarak Hacı Bektaş'ı söyler. Ancak, Baba Resul hakkında herhangi bir değerlendirme ifadesi kullanmaz. Sadece yazdıklarının arasında birçok taklitçi müridin sahte şeyhlerinden uzaklaşıp Mevlânâ'ya yöneldiklerini söyler. Kesin bir yorum yapmak zor olsa da Baba Resul'den yüz çevirenler de Eflakî'nin bahsettiği kişiler arasında olabilir. [1077]

Eflaki hikâyenin devamında Hacı Bektaş Şeyh İshak'ı birkaç müridi ile Mevlânâ'nın yanına niçin bu kadar meşhur olup sevildiğini anlaması için gönderir. Şeyh İshak, Mevlânâ ile karşılaşınca ondan çok etkilenip hadisenin tarihini kaydedip Hacı Bektaş'ın yanına dönmüştür. Hacı Bektaş, Şeyh İshak'ın yanına gelişinden önce Mevlânâ'yı rüyasında görüp, onun büyüklüğünü kabul etmiştir. Eflakî'nin anlattığı bu hadiseyi teyit edebilecek başka hiçbir kaynak yoktur. Ancak böyle bir hadise gerçekleşmişse bile bunun tarihi Mevlânâ'nın Şam'a gidişinden öncedir. Yani 1233 yılından önce bir zaman diliminde Şeyh İshak Mevlânâ'nın yanına gelmiş olmalıdır. Fakat 26-27 yaşlarındaki Mevlânâ Celâleddin muhtemelen o senelerde anlatıda bahsedildiği kadar meşhur değildir. Eflâki, Baba İlyas'ı sadece Baba Resul olarak anmış ve müridinin Hacı Bektaş olduğunu söylemiştir. Onun dışında da sadece Baba Resul'ün Rum ülkesinde zuhur ettiğini yazmıştır. Eflâkî muhtemelen kasıtlı olarak Babai isyanından hiç söz etmemiş, Baba Resul'ü de Anadolu'da oluşacak muhtemel bir kutuplaşmaya sebep olmamak için isyan lideri olarak anmamıştır.[1078]

I.III.IV.VIII Hacı Bektaş-ı Veli

Eflâkî, güvenilir kişilerden rivayetle, Hacı Bektaş'ın Baba Resul'ün has halifelerinden, marifetle dolu aydın bir kalbe sahip ancak şeriatın kurallarına pek riayet etmeyen biri olduğunu söyler.[1079] Eflâkî, Nureddin Caca'dan rivayet ederek Caca'nın Mevlânâ Celâleddin'in yanında bulunduğu sırada Hacı Bektaş'ın kerametlerinden bahsettiği bir hadise anlatır. Eflakî'nin aktardığı rivayette Kırşehir emiri Nureddin Caca'nın Hacı Bektaş'ın müritlerinden olduğu görülür. Nureddin

[1077] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 314.
[1078] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 314-315.
[1079] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 314-315.

Caca'nın verdiği bilgilere göre Hacı Bektaş şeriatın dini kurallarına fazla rağbet etmeyen biridir. Caca onun kerametlerini Mevlânâ'nın huzurunda anlattığında Mevlânâ onu ikaz etmiş, Nureddin Caca da Hacı Bektaş'a gösterdiği ilgiyi kaybetmiştir. [1080]

Vilâyet-nâme'de ise Hacı Bektaş'ın müritlerinden Sarı İsmail isimli birini Mevlânâ Celâleddin'in yanına kendilerinin olan kitabı almaya gönderdiği anlatılır. Anlatıda Mevlânâ'dan Molla Mevlânâ Celâleddin diye bahsedilir ve Sarı İsmail'in Mevlânâ'nın yanına gidip kitabı istediğinde kendisini Hacı Baktaş'a temizlenmesi için su ısıtmışken kitap istemeye gönderildiğini anlatması üzerine Mevlânâ'nın "Hacı Bektaş katına her gün yedi deniz sekiz ırmak uğrar. Onların suya girmeye ne ihtiyaçları var ki böyle dedin erenler." cevabını verdiğinde Sarı İsmail Mevlânâ'dan kitabı istemiştir. Mevlânâ da Hacı Baktaş'ın kitaptan kastının verdiği öğüt olduğunu söylemiştir. Görüşme sonrası Sarı İsmail Mevlânâ Celâleddin ile vedalaşıp geri dönmüştür. Hadiselerin gerçekliği bilinmese bile iki menkıbede de Hacı Bektaş'ın müritlerini Mevlânâ Celâleddin'in yanına gönderildiği kaydedilmiştir. [1081]

I.III.IV.IX İbnü'l Arabî

İbnü'l Arabî, 1220 senesinde Anadolu'dan ayrılıp vefat edeceği 1240 senesine kadar Şam'da yaşamıştır. Arabî, Moğol istilası yıllarında Şam'da bulunduğu için bildiğimiz kadarıyla Moğollarla bir münasebeti olmamıştır. Mevlânâ Celâleddin ile İbn Arabî'nin tanışıklığı meselesi tartışmalı olsa da Eflakî, Mevlânâ Celâleddin'in İbn Arabî'yi tanıdığına ve görüştüklerine dair hadiseler anlatmıştır. Eflaki, bazı bilginlerin *Fütuhat-ı Mekki* adlı kitap hakkında*"Garip bir kitaptır, maksadı hiç belli değildir, söyleyenin hikmetinin sırrı bilinmiyor"* diye kendi aralarında konuşurlarken birdenbire Zeki Kavval kapıdan içeri girip sırları açıklamaya başlayınca, Mevlânâ Celâleddin'in *"Şimdi Zeki'nin fütuhatı, Mekki'nin fütuhatından daha iyidir,"* diyerek sema'a başladığını anlatır. [1082]

Eflakî, Mevlânâ Celâleddin'in Arabî ile görüşmesine dair bir hadise daha anlatır. Ancak anlattığı ikinci hadisede de Moğollar hakkında bir bilgi vermemiştir.

[1080] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 386-387.
[1081] Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli *Vilâyet-nâme,* s. 48-49.
[1082] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 369.

Muhtemelen 1233-40 arası Şam'da gerçekleşen bu hadiseler sırasında Moğol istilası başlayalı yaklaşık 20 sene olmuş, ancak istila Halifeliğe ve Şam coğrafyasına daha yayılmamıştır. Bu yüzden Şam coğrafyası istiladan etkilenmemiş, bölgedeki sufiler bu konu hakkında bir şey kaydetmemiştir. [1083]

I.III.IV.X Sadreddin Konevî

Sadreddin Konevî, uzun bir müddet Moğol hâkimiyetinde yaşamıştır. Ancak onun Moğollarla ilişkisine dair ne menkıbelerde ne de yazdıklarında araştırdığımız kadarıyla bir kayıt yoktur. Ancak, Sadreddin Konevî, Moğollarla yakın münasebeti olan Pervane'nin düzenlediği toplantılara Mevlânâ Celâleddin ile birlikte katılmış, Mevlânâ da Konevî'nin zaviyesinde sema töreni tertip etmiştir[1084]

Eflâkî, Mevlânâ Celâleddin ve Konevî'nin vefatının ardından düzenin bozulduğunu yazar. Yazdıklarına bakılacak olursa Moğol istilasının Mevlânâ Celâleddin ve Konevî'nin vefatına kadar en azından Konya'ya ciddi bir zarar vermediği söylenebilir. Konevî zaviyesinde, Mevlânâ Celâleddin de dergâhında vefatına kadar çalışmaya devam etmiştir. [1085]

I.III.IV.XI Hacı Mübarek Haydarî

Eflakî, kimden rivayet ettiğini belirtmeden Yesevilerden Kutbüddin Haydar'ın halifesi Hacı Mübarek Haydarî'nin Mevlânâ'nın sevenlerinden olduğunu söyler. Eflakî'nin anlattıklarına göre Yesevilerden bir kısım derviş Konya'ya gelmiş ve Mevlânâ'ya mürit olmuştur. Konya'daki Yesevilerin bu tercihi muhtemelen Türkistan'daki Yesevilerin tercihiyle uyumlu olarak Moğollara karşı savaşı değil geçici süreliğine onlara vergi ödemeyi kabul edip İslam'ı ve insanı yaşatmayı istemelerinden kaynaklanmıştır. Mevleviler Anadolu'da bu yolu benimseyen en önemli tasavvufi grupların başında gelmiştir. [1086]

[1083] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 501-502.
[1084] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 164, 265-266, 338, 419; Sipehsâlâr, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 187.
[1085] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 444-445.
[1086] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 368.

I.III.V Mevlânâ Celâleddin'in Halifeleri ve Moğollara Tesirleri

I.III.V.I Ahi Türkoğlu Hüsameddin Çelebi (d.1225- ö.1284)

Mevlânâ'nın 1273 senesinde vefatıyla on yıl halifelik yapmıştır. 1283'de döneminin şeyhleri, fütüvvet erbabı, Rum ülkesinin itibarlı ahileri onu yanına çekmek istemişse de Mevlânâ'nın yanında kalmıştır. Vakıf malına asla dokunmamış Mesnevi onun teşvikiyle yazılmaya devam etmiştir. Mevlânâ kendisinden sonra halifenin kim olacağı sorusuna Hüsameddin Çelebi'yi söylemiştir. Mevlânâ'nın Hüsameddin Çelebi'yi seçtiğini Sultan Veled de tekrar etmiştir. [1087]

Mevlânâ döneminin iki hankahındaki büyük şeyh ölünce, Taceddin Mutez, Vezir Ziyaeddin hankahına Hüsameddin Çelebi'nin görevlendirilmesi için Sultandan ferman almıştır. Ahi Ahmed, Hüsameddin Çelebi'nin atanmasına itiraz etmiş, Ahi Türk ve Ahi Beşşare'nin büyükbabasına mensup Ahi Kayser, Ahi Çoban, Ahi Muhammed Sebzvari ve diğer ahiler kılıç ve bıçaklarla ayaklanmış, müritler arasındaki emirler de onların üzerine gitmiştir. Hüsameddin Çelebi'nin hankaha atanmasına karşı olan bu ayaklanma yatışınca Ahi Ahmed mürit olmak istese de Mevlânâ kabul etmemiştir. Ancak zamanla, Ahi Ahmed'in cevananı ve rindlerinin çoğu Mevlânâ'ya mürit olmuş hatta Ahi Ahmed'in oğlu Ahi Ali de Sultan Veled'in müritleri arasına girmiştir. Hüsameddin Çelebi bu ayaklanmanın bastırılmasının ardından Hankah'ı Ziya ve Hankah-ı Lala'da şeyhlik yapmaya başlamıştır. [1088]

Eflâkî, Hüsameddin Çelebî'nin Urmiyeli ve Şafi olduğuu, bir gün Hanefi mezhebine geçmek istemişse de Mevlânâ'nın kendi mezhebinde kalarak halkı irşat etmesini tavsiyesi üzerine mezhebini değiştirmediğini ifade etmiştir.[1089]

1273 senesinde Mevlânâ'nın vefatının ardından dönemin büyükleri Kadı Siraceddin Urmevî'nin etrafında toplanıp rebabın haramlığını ve yasaklanması konusunu tartışmıştır. Bu toplantıya Hüsameddin Çelebi de davet edilmiş, Urmevî Çelebi'ye ne düşündüğünü sormuştur. Çelebi'nin açıklaması sonrası şikâyet eden topluluk dağılmıştır. Şafii bir fıkıh âlimi olan Kadı Siraceddin Urmevî, Mevlevilere

---

[1087] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 545,546, 550, 551, 565.; H. Ahmed Sevgi, "Hüsâmeddin Çelebi", *DİA*, c.XVIII, İstanbul 1998, s. 512.
[1088] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 555-557.
[1089] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 558.

karşı hasmane bir tutum göstermemiştir. Urmevî'nin cenazesine Hüsameddin Çelebi ile birlikte Sultan Veled de katılmıştır.[1090]

Hüsameddin Çelebi de şeyhi Mevlânâ gibi Muineddin Pervane'nin meclislerinde bulunmuştur. Hatta Pervane düzenlediği bir toplantıda Hüsameddin Çelebi'yi göremediği için hususi olarak adam göndertip davet etmiştir.[1091] Hüsameddin Çelebi'nin bahçıvanlığını Şeyh Hacı Mübarek Haydarî'nin müritlerinden Şeyh Muhammed yapmıştır. Şeyhi gibi Hüsameddin Çelebi'nin de doğrudan Moğollarla bağlantısı olmamıştır. Ancak, Pervane'nin meclislerine katılmış, irşat faaliyetlerine ve Konya'daki iki hankah da dersler vermeye devam etmiştir. [1092]

I.III.V.II Sultan Veled (d.1226- ö. 1312)

Mevlânâ Celâleddin'in 1226 senesinde Karaman'da doğan büyük oğludur. Sultan Veled, ilk eğitimini dedesinden almış, 1231'de dedesi vefat ettiğinde beş yaşında olmasına rağmen onun fıkıh meclislerinde bulunmuştur. 1232'de I. Keykubad, Sultan Veled ve kardeşi Alaeddin için Konya'da sünnet düğünü düzenlemiştir. Babası Mevlâna Celâleddin'in 1233'te Suriye'ye dinî eğitimini ilerletmek için gidip 1241'de Konya'ya döndüğü yıllarda Sultan Veled daha çocuk yaştadır.[1093].

Sultan Veled'in, ilk gençlik yıllarına denk gelen bu sekiz yıllık (1233-1241) dönemde ilk hocası Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî olmuştur. Mevlâna'nın Suriye'den dönüşü ve Şems ile karşılaşmasından sonra, babasının isteğiyle Şems-i Tebrizî'ye bağlanmıştır. Sultan Veled, daha sonra Selahaddin Zerkub ve Hüsameddin Çelebi'ye intisap etmiştir[1094].

Sultan Veled, 1273'te babasının vefatıyla onun vasiyetine uyarak Hüsameddin Çelebi'nin halifeliğini kabul etmiştir. Hüsamaeddin Çelebi de devrin ileri gelenleriyle Sultan Veled'i halifeliğe geçirmek istemişse de Sultan Veled,

[1090] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 559-561.
[1091] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 563-566.
[1092] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 566.
[1093]Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c. I s. 131; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 263.
[1094]Sultan Veled, *Sufilerin Sırları*, Çev. Cemal Aydın, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2020, s. 84-88, 117-118, 192-193; Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c. II, s. 89, 141.

Mevlânâ'nın isteğinin Hüsameddin Çelebi olduğunu belirterek bu teklifi reddetmiştir[1095]. Sultan Veled, 1284'te Hüsameddin Çelebi'nin ölümüyle, Kerimeddin b. Bektemur'a bağlanmış, yedi yıl sonra onun vefatıyla da 1292'de babasının yerine geçmiştir[1096].

1292'de 66 yaşında Konya'da şeyhlik makamına oturan Sultan Veled, bu döneme kadar ve ardından Şemseddin Mardinî, Sadreddin Konevî, Kadı Siracedin Urmevî, Safiyüddin Hindî, Kutbuddin Şirazî, Pervane Muineddin, Taceddin Mutez, Alameddin Kayser ve devrinin ahileriyle görüşüp dostluk kurmuş, döneminin siyasî ve sosyal olaylarında onlarla birlikte hareket etmiştir. Özellikle Moğolların taarruzlarını, Ahilerin desteğiyle engellemiştir. Ahi Ahmed Şah ile birlikte Geyhatu'nun Konya'yı işgalinin önüne geçmişlerdir[1097].

Sultan Veled'in, II. Gıyâseddin Mesud zamanında Anadolu'ya hükmeden Moğollar hakkında düşünceleri kendi yazdığı eserlerden açık bir şekilde çıkarılabilmektedir. Sultan Veled, dedesi ve babasından aldığı eğitimle, yalnızca bir tekke şeyhi gibi hareket etmemiştir. Sultan Veled, beş yaşına kadar dedesinin hikâyelerini dinlemiş, dedesinden sonra babasının yanında bu farkındalıkla yetiştirilmiştir. Sultan Veled ve ailesi, sultanlar, devlet adamları, dönemin diğer âlimleri, ahiler ve halk ile bir arada bulunmuş, yaşadıkları bölgeyi korumak için Moğollarla savaşı değil iletişim kurmayı tercih etmiş, hatta yalnızca korumakla yetinmemiş Moğolların zararlarını yine Moğol yöneticiler aracılığıyla telafi etmeye çalışmışlardır. Sultan Veled, 1292'de halifelik makamına geçtikten sonra bu politikayı, Moğollara karşı devam ettirmiştir. *Maarif* adlı eserinde Sultan Veled, II. Mesud'a hak velilerine yöneldiği, temiz türbeyi onardığı için yararlı bir iş yaptığını söyleyip, bundan sonra da çabalamaktan vazgeçmemesini, asker toplamasını, Moğollara hizmet edip, hürmet göstermesini, gücünün yettiği kadar buna devam etmesini öğütlemiştir. Ancak sadece Allah'ın yardımıyla başarılı olunabileceğini, eğer yardım etmezse tüm bu yapılanların yok olmaya neden olacağını da belirtmiştir. Sultan Veled, bu öğütlerin yanlış anlaşılmasını engellemek ve bir teslimiyet olarak

---

[1095] Sultan Veled, *Sufilerin Sırları*, s. 192-193.
[1096] Veyis Değirmençay, "Sultan Veled", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 521.
[1097] Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c. I, s. 409-410, 217-218, 316, 325-326, 223-224, 376-372, 486, 202-203.

anlaşılmasına mâni olmak için kendilerinden çok güçlü olan Moğollara karşı en az zarar görmek çabasıyla, mecburen böyle bir siyaset izlediğini, Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ve Hz. Ebubekir'in de zorda kalarak bir mağaraya sığındığı örneğini vererek anlatmak istemiştir[1098]. Ayrıca Moğolların gücüne karşılık, kendi zayıflıklarının farkına varmış ve bu durumdayken savaşılsa bile başarılı olunamayacağını anlamıştır. Bunu anlatmak için çevresi ve dört tarafı Moğollarla sarılmış bir kale içinde kalan insanların hikâyesini örnek göstermiştir. Hikâyede, Moğollar tarafından kıstırılan insanların kalede mancınıkla taş attığı, attıkları taşların Moğollara gelmediği, kendi evlerine gelip harap olduğu anlatılır. Bu sırada bilgin bir adamın gelerek, boş bir çabayla uğraştıklarını, Allah'ın Moğollardan yana olup onların atacağı saman çöpünün bile kendilerine dağ gibi görüneceğinin uyarısını yapmıştır. Sultan Veled, bu sorunun sayısız ordu ve yiğit ile çözülemeyeceğini vurgulamıştır. Sultan Veled, yaşadığı devre Moğolların hâkim olduğunu, onların zulmü ve gücü karşısında kolayca galip olunamayacağından *Divânı*'ında da bahsetmiştir. Sultan Veled, II. Mesud'un Sultanlığa gelişinden övgüyle bahsetmiş, onun ilk sultanlığa gelişini, sultanlığı saadet çevgeniyle ve liyakatiyle çaldı, diyerek Mesud'un biraz şans biraz da liyakat sayesinde sultan olduğunu söyleyip, II. Gıyâseddin Mesud'un ikinci kez sultanlığa kolayca gelişinin, kendisinin ettiği çokça dualar sayesinde olduğundan bahsetmiştir. [1099].

Sultan Veled, Konya'ya gelen Moğol yöneticileriyle görüşmüş, onları ağırlamış, onların kendisine mürit olmasını sağlamıştır. Abışka, Geyhatu, Samagar Noyan onu ziyaret eden ve mürit olan Moğol yöneticilerindendir.[1100] Ayrıca Sultan Veled, sadece kendisini ziyarete gelen Moğol yöneticileriyle ilgilenmemiş, İlhanlı Hanı Olcaytu'nun, Şiiliği kabulünden sonra oğlu Arif Çelebi'yi, Olcaytu Han'a nasihat vermesi, Şiilikten ve Rafızilikten men etmesi için Sultaniye'ye göndermiştir. Bu olaylar, Sultan Veled'in vefat zamanına (ö. 1312) denk geldiği için oğluna Olcaytu Han'ı ihmal etmemesini tembihlemiştir.[1101]

[1098] Sultan Veled, *Maarif*, Çev. Melike Ülker Tarıkâhya, Ataç Yayınları, İstanbul 2017, s. 103-104.
[1099] Sultan Veled, "*Divân Tercümesi"*, s. 276-279, 860-863.
[1100] Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c. I, s. 74-75, 221-222.
[1101] Eflâkî, *Menâkibü'l-Arifin,* c. II, s. 248-249; Sipehsâlâr, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim,* s. 232.

I.III.V.II.I Moğollarla Münasebeti

I.III.V.II.I.I İrencin Noyan

Sultan Veled'i ziyarete gelen İrencin Noyan ona, *"Bizim bahşiler dünyanın kırk sahibi olduğunu söylüyor ve tam bir inançla bu mezhebe inanıyorlar. Acaba onların bu mezhebinin bir hakikat ve hikmeti var mıdır, yok mudur?"* diye sormuştur. Sultan Veled İrencin'e cevap olarak şöyle demiştir, "*Sonunda o büyük topluluğun sözüne göre, bu kırk Tanrı içinde büyük bir Tanrı vardır. Diğer otuz dokuz Tanrı onun hükmü altındadır ve her biri tanrılığını ondan alır. Hepsi kırkıncı Tanrı'nın egemenliği altındadır ve ondan daha yüksek Tanrı yoktur. Senin bu otuz dokuz Tanrı'nın muhtaç olduğu Tanrı'ya aşık olup onu araman gerekir. Kerim olan Tanrı elçileri de o Tanrı'ya ikram etmeyi bildirmek için gelmişlerdir. Onlar Tanrı'ya hizmet, itaat ve ibadet etmeyi teşvik ederler. Onun itaatli kullarının hepsi ona hizmet etmekten mutlu olmuş, bir mertebeye ve menzile erişmişlerdir. Hüküm galibindir. Doğru hikmet de budur.*"[1102]

Sultan Veled İrencin'e sorusunu açıklamak için başka bir misal olarak, *"Senin kölelerin ve maiyetin nasıl senin buyruğunun kullarıysalar ve seni efendileri biliyorlarsa, sen de kendi hanının kulusun. O han da en büyük hakanın hükmü altındadır. Cezaya çarpılmamaları ve büyük padişahın dergâhına yavaş yavaş ulaşmaları için bunların her birine vacip ve doğru olan şey, kendilerine egemen olanlara itaat edip boyun eğmektir. Gerçekte bu Tanrıların hepsi büyük Tanrı'nın iradesi, takdir ve tahrikiyle çalışır, o büyük Tanrı'nın iradesini yerine getirir, hal diliyle 'Tanrı her şeyden büyüktür.' der ve onu en büyük Tanrı olarak bilirler. Bütün nebiler ve veliler de o büyük hakanın en yakın kulları ve mutemetleridir. Halkı ona hizmete davet ederler. Bunlar onun gerçeğine ve aslına erişmişlerdir. Onların kılıç, mucize, keramet ve varlık delilleri vardır. Ama mezhepler halkının hastalıkların hastaları, hata ve aptallıkla dolu taklitçilerden ibaret olan ve herbirinin ayrı ayrı tanrısı ve inandığı bir şey vardır. O halde bilen ve gören kişi, sultanın yakınlarına uyan, onlarla dostluk edip buna göre hayırlı işler ve itaatle meşgul olarak böylece gerçek sultanın huzuruna yol bulan kişidir. Böyle bir insan sultana yakın olur ve*

[1102] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 583.

amacına ulaşır. Nitekim senin has ve yakın adamların uzakta ve derecesi aşağıda olan hizmetçilerine benzemezler. Çünkü halkın ihtiyaçlarına onlar aracılığıyla çare bulunur. Bu başkalarına müyesser olmaz. Dolayısıyla onda peygamberlere ve velilere uyma işi vardır." demiştir. Eflâki, İrencin Noyan'ın Sultan Veled'in açıklamalarından sonra ona mürit olduğunu söyler. Eflâkî'nin bahsettiği hadisede İrencin Noyan'ın İslamlaşma hadisesi bir Moğol kumandanı üzerinden detaylı şekilde görülmektedir. İrencin'in İslamlaşması Moğolların Müslümanlar arasına karıştıktan sonra kendi bahşilerini sorgulaması ve onların anlattıklarından şüphe duymayla başlamıştır. İrencin böyle bir sorgulama aşamasından sonra Sultan Veled'e gelerek kafasındaki sorundan bahsetmiştir. Sultan Veled'in cevabı ve açıklamaları üzerine Müslüman olduğunu açıklamıştır. Anlatıya bakıldığında İrencin, bahşilerden ve onların açıklamalarından tatmin olmamış, Sultan Veled'in tek Tanrı vurgusunu kabul etmiştir. Ancak Eflâkî dışında hiçbir kaynak İrencin'in Müslüman olduğu konusundan bahsetmemiştir. [1103]

I.III.V.II.I.II Abışka Noyan

Eflâkî, Arif Çelebi'den rivayetle Abışka Noyan'ın Gazan Han zamanında(1295-1304) Rum ülkeleri hükümranlığına görevlendirildiğini, halkı son derece gözetip, her tarafta adalet gösterdiğini, ona Köse Peygamber dendiğini kaydetmiştir. Ayrıca Arif Çelebi, Abışka'yı temkinli, Müslüman, kerim mizaçlı ve inancı temiz bir kişi olarak anmıştır.[1104]

Eflâkî'nin, Arif Çelebi'den aktararak anlattıklarına bakılacak olursa Abışka Noyan'nın İslamlaşması Sultan Veled'in sema törenine katılmasından sonra gerçekleşmiştir. Abışka bu törende bağırıp, çağıran insanların durumuna hayret etmiş ve Sultan Veled'e niçin bu şekilde davrandıklarını sormuştur. Sultan Veled Abışka'yı ikna edecek şekilde açıklamalar yapınca Abışka Sultan Veled'e duyduğu saygının da tesiriyle ona mürit olmuştur. [1105]

[1103] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 583-584.
[1104] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 595.
[1105] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 595-597.

I.III.V.II.I.III Samagar Noyan

Sultan Veled şiirlerinde Samagar Noyan ve ailesinden övgüyle bahsetmiş, onları yüceltmiş ve yardımlarını talep etmiştir. Ancak Eflâkî Moğol vali ve kumandanlarından Mevlevilere mürit olanları yazmışsa da Samagar Noyan'ın Sultan Veled'e mürit olduğu ya da onun ziyaretine gelenlerinden olduğuna dair bir bilgi kaydetmemiştir. Muhtemeldir ki Samagar Noyan İslamiyet'i kabul etmemiş ama zamanla İslam'dan etkilenmiştir. Oğluna Arap Noyan ismini koyması ve onun Arif Çelebi'ye mürit olduğunun kaydı bu yavaş tesirin işaretleridir. [1106]

Samagar Noyan'ın ismi Nureddin Caca'nın 1272 tarihli vakfiyesinde bulunan yüz tane şahidin başında geçer. Nureddin Caca'nın Mevlânâ Celâleddin ve Hacı Bektaş'a ile yakınlığı bilinir. Aynı senelerde böyle bir vakfiyede şahit olan Samagar muhtemelen dönem sufilerini tanımış ama o İslam'ı kabul etmemiştir. [1107]

I.III.V.III Arif Çelebi (d.1272- ö.1320)'nin Moğollarla İlişkisi

Babası Sultan Veled, annesi Mevlânâ'nın önde gelen halifelerinden Selahaddin Zerkub'un kızı Fatma Hatun'dur. Mevlânâ Celâleddin'in vefatından kısa süre önce doğduğu için dedesini tanıyamamıştır. Arif Çelebi, Selçuklunun son yılları, Moğolların Anadolu'daki hâkimiyeti ve baskısının arttığı yıllarda yaşamıştır. Sultan Veled tarafından yetiştirilen Arif Çelebi'yi babası Olcaytu'nun yanına göndererek onun Şii düşüncesinden vazgeçirmesini ve Geyhatu'nun karısı Paşa Hatun ve Gazan Han'ın hanımı İlturmuş Hatun üzerindeki etkisini düşünerek Arif Çelebi'nin Tebriz'e gitmesini istemiştir. Sultan Veled'in vefatı sonrası Arif Çelebi 1316 senesinden Tebriz'e hareket etmiştir. Sultaniye'ye 1317 tarihinde ulaşmış yaklaşık burada bir yıl kalmıştır. Muhtemelen 1318 senesinde şehri terk etmiş ve Konya'ya doğru yola çıkmıştır. Aksaray'dan Konya'ya döndüğünde hastalanıp 1320 yılında hayatını kaybetmiştir.[1108]

[1106] Veyis Değirmençay, "Sultan Veled'in Moğoların Anadolu Valisi Samagar Noyan ve Ailesine Methiyesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51, 2013, s. 86-89.
[1107] Ahmet Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar-noyan", *Fuad Köprülü Armağanı,* TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 495-496.
[1108] Tahsin Yazıcı, "Ârif Çelebi", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 363-364.

I.III.V.III.I Gazan Han

Eflâkî, Gazan Han'ın emirlerinden Tuman Bey'in Çelebi'ye mürit olma hikâyesini anlatır. Kılavuz oğlu Tuman Bey, Arif Çelebi'yi eline beyaz bir kuş alıp ziyarete gelmiştir. Çelebi bu kuşu salıp tekrar yakalayınca Tuman Bey, Arif Çelebi'ye Tebriz'e kadar eşlik etmiştir. Tebriz'de Tuman Bey, Han'ın yanına gidip kuşu hediye etmiş karşılık olarak ona otuz at, altı bin dinar ve Danişmendiye vilayetinde birçok köy ile özel bir ferman vermiştir. Tuman Bey de kendisine verilen bu hediyeleri Arif Çelebi'ye bağışlamış ve Arif Çelebi'yi Gazan Han'a anlattığında Han onunla tanışmak istemiştir. Arif Çelebi görüşmeyi reddedip Han'a dua edeceğini iletince Han'ın tanışma isteği artmış ve Şeyhülislam öncülüğünde bir sema düzenleyip Şeyhülislam'ın oğluyla Arif Çelebi'yi bu toplantıya davet etmiştir. Şeyhülislam'ın oğlu yolda Çelebi'ye mürit olmuş, Gazan Han'ın karısı İlturmuş Hatun'un çadırına gelindiğinde Kur'an ve bazı gazeller okunduktan sonra sema yapılmıştır. Eflakî'nin ifadesiyle, Gazan Han, Arif Çelebi'nin aşığı, İlturmuş Hatun da müridi olmuş, Şeyhülislam'ın oğlu da müridi olmak için sıraya girmiştir. Han kendisine damat olmasını istese de Arif Çelebi kabul etmemiştir.[1109]

Eflâkî'nin anlatısına göre Mevlevilerden bazı müritler Arif Çelebi'den önce de Gazan Han'ı ziyarete gitmiştir. Rahmetli halifelerin örneği diyerek bahsettiği Mecdeddin Atabek Mevlevî, Gazan Han'ın yanına gidip Mevlânâ'nın keşif ve kerametlerinin büyüklüğünden bahsedip, bu konuda deliller getirerek hanın ruhunu tamamen Mevlânâ'nın esiri yapmış ve ona şu gazeli okumuştur: *"Ben yarin kabından bir kadeh erlik şarabı çıkarırsam, İki dünyayı ve bütün gizliliklerini ortadan kaldırırım. Sen Tanrı'yı tanımadığın için Tatar'dan korkuyorsun. Fakat ben iki yüz iman bayrağıyla Tatar tarafında hücum ederim*." Gazan Han bu şiirlerin işlendiği bir cübbe yapılmasını emretmiş. Tahta oturduğu zaman, *"Mevlânâ'yı Rum bu gazeli benim için yazmıştır. Çünkü bu zamanda Moğollar arasında iman bayrağını ben kaldırdım. Bu Moğol tayfası, bu zamanda Müslüman oldu."* diye övünmüştür. Mecdeddin Atabek, Rum saltanatına III. Alâeddin getirildiğinde kendisi de onun atabeki olmuştur. Bahsedilen kişi Muineddin Pervane'nin damadı ise

[1109] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 615-616; Mustafa Akkuş, "Ulu Arif Çelebi Dönemi Mevleviliğin Gelişmesinde İlhanlıların Etkisi - Der Einfluss Der Ilkhane Auf Die Entwicklung Des Mevlevi-Ordens in Der Zeit von Arif Çelebi", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* S.7, Köln 2013, s. 88-89.

kayınpederinin idamından sonra da Mecdeddin Atabek'in hem Mevleviler hem Selçuklu Devleti hem de Moğollar arasında etkisini yitirmediği ve Moğollarla Mevlevi düşüncesini vesile kılarak görüşebildiği görülür.[1110]

Arif Çelebi sık sık Selçuklu toprakları dışındaki yerleri ziyarete gitmiştir. Gittiği bölgelerden biri de Merend'dir. Çelebi, Merend'e bilginlerden emirlerden oluşan bir grup ile gitmiştir. Sultan Veled'in müritlerinden Gayhatu'nun yakınlarından Emir Muhammed Sekürci ve Gazan Han'ın yakınlarından Caca'nın oğlu Polad Bey'de bulunmuştur. Çelebi, Merend'de gördüğü güzel köşkün kime ait olduğunu sorduğunda Şeyh Cemaleddin İshak Merendî'nin ismini vermişlerdir. Eflâkî, Merendî'yi, hal sahibi, riyazet ehli vaktini ibadetle geçiren biri olarak anlatır. Çelebi, Merendî'yi görmeye gitmiş, o kendisine 'Ben Mevlânâ-yı Rum'un mazharıyım" diyerek tanıtınca aralarında kavga çıkmıştır. Muhammed Sekürci ve Polad Bey gelip Arif Çelebi'yi bu kargaşadan çıkarmış, Çelebi Merend'den ayrılarak müritleriyle Tebriz'e gitmiştir. Çelebi'nin şehirden ayrılışından üç gün sonra Şeyh İshak zaviyesinin damından düşerek ölmüştür. Eflâkî'nin anlatısına göre Çelebi Tebriz'i gezdikten sonra yeniden Merend'e gelmiş ve halkın çoğu onun müritlerinden olmuştur. Eflâkî, Çelebi'nin Merend'e gidiş tarihini belirtmemişse bile Merend Çelebi'nin hayatta olduğu yıllarda İlhanlı hâkimiyetinde bulunmuştur. Eflâkî Merend'deki Şeyh Cemaleddin İshak Merendî'nin güzel bir köşke sahip olduğunu söylüyorsa sufiler İlhanlılar tarafından baskı altında tutulan bir grup değildir ancak Merendî'nin Mevlânâ'nın ismini kullanan biri olmasından Çelebi'nin rahatsızlık duyduğu kesindir. Hadisenin devamında Çelebi'nin bu şeyh ile kavga etmesi, şehri terk etmesi ve Merendî'nin öldüğü anlatılır. Çelebi'nin tekrar Merend'e gittiğinde ise bölge halkının Çelebi'ye mürit olduğu söylenir. Bölge insanları içerisinde Moğollar da olmalıdır. Çünkü Çelebi'nin yanındaki isimlerden olan Muhammed Sekürci ve Polad Bey de Moğol devlet adamlarındandır. [1111]

Gazan Han'ın emirlerinden Tuman Bey ve Nureddin Caca'nın oğlu Polad Bey'in Arif Çelebi'nin müritlerinden olması kısmen İlhanlıların Mevlevileri tanımasına sebep olmuştur. Ancak Mevlevilerin merkezinin Konya olması Gazan

[1110] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 618.
[1111] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 618-621.

Han'ın ve İlhanlıların üzerinde Mevlevilerin tesirinin güçlenmesine engel teşkil etmiştir. Mevleviler daha çok İlhanlıların Anadolu'daki görevlileri, vali ve kumandanlarını etkilemiştir.[1112]

Eflâkî, Polad Bey'in Çelebi'ye mürit olduğunu, Sahib Fahreddin Ata'nın oğullarıyla dost olup onların da Çelebi'nin müritlerinden olduğunu söyler. Anlatılan hadisede Afyon'da bir meclis kurup sohbet etmişlerdir Hadisenin tarihi bilinmese de Polad Bey'in Gazan Han'ın yakınlarından olduğu söylenen Nureddin Caca'nın oğlu olması Moğol hanedanının yakın çevresindeki kişiler arasında da Mevlevilerin bulunduğunun işaretidir. İslamlaşma sadece Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle değil Han'ın yakın çevresindeki isimlerin de Müslüman olması ve bu kişilerin de tasavvuf ehliyle görüşmesi sonucunda gerçekleşmiştir.[1113]

I.III.V.III.II Arap Noyan

Arif Çelebi, Sivas'ta arkadaşının zaviyesine giderken halkın teveccüh ettiği insanların ortasına oturmuş önüne koyduğu taşlarla onlara bir şeyler anlatırken, çevresine konulan yemekleri yiyip oradakilere atan, elbiseleri kirli, el ve ayak tırnakları çok uzun bir durumda olan Erzurumlu Hoca'yı görmüştür. Onun kim olduğunu sorduğunda 'bu âlemin kutbu, Âdem'in sırrı olan Erzurumlu hocadır' cevabını almıştır. Erzurumlu hocanın müritlerinden biri Çelebi'ye şeyhinin acayip halleri olduğunu, gizli ve görünmeyen şeylerden haber verdiğini, verdiği haberlerin çoğunun doğru çıktığını söylemiştir.[1114] Çelebi, aldığı cevaba ve âlemin kutbu olarak anılmasına sinirlenerek atından inip adamın ensesine üç tokat atmıştır. Buna Sivas rindleri ve aşağı tabakadan kötü düşünceli insanlar sinirlenip kargaşa çıkarmış, kılıçları ve bıçaklarını çıkarıp Çelebi'nin etrafını çevirmişlerdir. Konya ve Kayseri rindleriyle Arap Noyan'ın askeri halkı öldürmeyi kararlaştırmıştır. Samagar Noyan'ın oğlu Arap Noyan bu sırada Sivas şehrinin hâkimi ve Arif Çelebi'nin müritlerindendir. Ahi Muhammed Divane'yi de rahmetle anan Eflâkî, Arap Noyan ve Ahi Divane'nin birlikte kargaşaya son verdiğini söyler. Çelebi hadise sonrası Tokat'a gitmiş, Erzurumlu hoca da yedinci gün vefat etmiştir. O sabah Çelebi tekrar

[1112] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 640-641.
[1113] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 640-641.
[1114] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 621-622.

Sivas'a gelmiştir. Sivas halkından pek çok kişi ve Ahi Muhammed Divane tekrar müritler arasına katılmıştır. Eflâkî'nin anlattığı hadisede vurgu Arap Noyan da değildir. Arap Noyan'ın Çelebi'nin müritlerinden olduğu ve onu koruduğu belirtilmişse de nasıl ve ne zaman müritleri arasına girdiği ya da aralarındaki şeyh mürit ilişkisinden bu hadisede söz edilmez. Ancak burada dikkate diğer bir nokta daha vardır ki Arap Noyan, Çelebi'nin müritlerinden ve İlhanlıların valilerinden olmasına rağmen bu kargaşanın çıkmasına ve halkı etrafında toplayan Erzurumlu Hocaya karşı bir tavır almamış ya da almışsa bile Ahi Muhammed Divane'nin teklifini kabul ederek çıkan çatışmanın bastırılmasından sonra sessiz kalıp hadisenin sonucunu beklemiştir. [1115]

I.III.V.III.III Olcaytu Han

Arif Çelebi, babasının Olcaytu'yu Şii olmaktan vazgeçirmesi isteği ve vasiyeti üzerine 1315'de arkadaşlarıyla Konya'dan ayrılmıştır. Bayburt'a vardıklarında Bayburtlu Ahi Ahmed onları makamında misafir etmiştir. Hoca Yakut*, Çelebi'nin yanına gelip kendi köyüne davet etmiştir. Çelebi davete icabet ederek Hoca Yakut'un yanına gitmiştir. Hoca Yakut bu görüşmede Olcaytu Han'ın öleceği haberine şaşırmış, 1317'de Ahlat'a gelmiş ve Olcaytu'nun vefatını öğrenmiştir. Anlatılan hadiseye göre Arif Çelebi'nin Olcaytu Han ile bir tanışıklığı yoktur. Ancak Olcaytu dönemi İlhanlı yöneticiliği yapan Hoca Yakut'un dikkatini çekmiştir. [1116]

I.III.V.III.IV Ebu Said Bahadır Han

Hayran Emirci, Arif Çelebi'nin Sultaniye'ye geldiğini şehrin vezirlerine, büyüklerine, bilginlere ve şeyhlere haber etmiş ve onu karşılamaya çıkmışlardır. Arif Çelebi semaya başlamış, guyendeler sesleriyle herkesi etkilemiştir. Han durumu araştırması için camedarı Hoca Said'i göndermiştir. Hoca Said zaviyenin kapısından girince Çelebi'yi heyecanlı görmüş, Çelebi ona *"Aziz büyüklerine de ki sizin padişahınız öldüyse, bizimki bakidir. Siz bunun için matemdeyseniz, itaatkâr kullarda bir sevinç içindedir."* dediğinde Hoca Said etkilenerek Arif Çelebi'ye hizmet

[1115] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 623.

* Bayburt, Erzurum ve buralara bağlı yerler Hoca Yakut'un hâkimiyetindedir. Hoca Yakut, İlhanlılar dönemi yöneticisidir.

[1116] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 624-626.

etmiştir. Eflâkî bu hadisenin tarihini Olcaytu'nun vefatından kırk sekiz gün sonra 21 Şubat 1317 olarak kaydetmiştir. [1117] Ebu Said döneminde Mevleviler eski İlhanlı başkentlerinden olan Sultaniye'de zaviye kurmuştur. Eflâkî ve Arif Çelebi 1318 senesinde Şeyh Sührab Mevlevî'nin Sultaniye'deki bu zaviyesini ziyarete gitmişlerdir. Arif Çelebi babasını vasiyetine itibar ederek Olcaytu Han'ın vefatından itibaren İlhanlı coğrafyasını ziyarete devam etmiştir.[1118]

I.III.V.III.V Paşa Hatun

Eflâkî, Bayburtlu Ahi Emir Ahmed'den rivayet ederek Arif Çelebi'nin müritleri arasında Geyhatu'nun karısı Paşa Hatun'un da bulunduğunu anlatır. Ahi Emir Ahmed, Çelebi'ye Erzurum'dan Konya'ya geldiğinde canının sıkkın olduğunu görüp sebebini sormuştur. Çelebi, Geyhatu'nun karısı Paşa Hatun'dan beklemediği bir davranış gördüğü için üzüldüğünü söylemiştir. Eflâkî, Paşa Hatun'un Mevlânâ hanedanının muhiplerinden olduğunu, Çelebi hazretlerini çok sevdiğini, onun toprağını öpmeyi yüzünün kıblesi bildiğini, bir süre sohbet ettiklerini ve Çelebi'nin Konya'ya gitmesine izin vermediğini söyler. Tüm bunlara rağmen Çelebi Konya'ya döndüğünde, Paşa Hatun'un vefat haberini alıp müteessir olmuş ve Ahi Emir Ahmed ile Erzurum'a gidip cenaze törenine katılmıştır. Erzurum'a vardıklarında da Çelebi'yi Paşa Hatun'un yakınları karşılamıştır. Eflâkî hadiseleri anlatmasına rağmen hiç detay vermez. Paşa Hatun'un niçin ve ne zaman Çelebi'ye mürit olduğu, Çelebi'nin hangi tavrından dolayı Paşa Hatun'a kızıp Erzurum'u terk ettiğini söylemez. Ya da Paşa Hatun'un mürit olmasından sonra sufi hayatı yaşayıp yaşamadığı İslami kurallara riayet edip etmediğini belirtmez. Eğer bunlar söylenseydi Mevlevilerin İlhanlı hanedan çevresi üzerindeki İslamlaşmaya ne dereceye kadar tesir ettikleri daha anlaşılır hale gelebilirdi. [1119] Ancak yine sufilerle büyük bir yakınlık kurulmuş olmalı ki Arif Çelebi Paşa Hatun'un vefatına duyduğu üzüntüyü rubailer söyleyerek dile getirmiştir. [1120]

[1117] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 626-627.
[1118] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 647-649.
[1119] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 642-643.
[1120] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 643-644.

I.III.V.IV Abid Çelebi(d.1283- ö.1338)

Arif Çelebi'nin vefatıyla yerine küçük kardeşi Abid Çelebi geçmiştir. 1320 tarihine denk gelen bu senede Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş Noyan Konya'yı ele geçirip, Karamanoğullarını şehirden çıkarmıştır. Eflâkî, Timurtaş Noyan'ın, *"Ben sahibkıran bir hükümdarım, hatta zamanın Mehdisiyim"* diye iddia ettiğini söyler. Ayrıca Eflâkî, Timurtaş Noyan'ın herkese bol bol mal dağıttığı, gerçekten dindar ve temiz, adalette de ikinci Anuşirevan olduğunu düşünür. Anadolu'daki birçok kişinin itaat edip baş eğmeyi vacip gördüklerini ve bu hususta sözleştiklerini kaydeder. Ardından şehirden emirler ve kadıların ona menfaatlerini yerine getirmek için boyun eğdiklerini başkalarını da bu konuda teşvik ettiklerinden bahseder. Timurtaş Noyan'ın Abid Çelebi ve hanedanının bu cemaatin yolunda gitmesini istediğini, ancak bazı kişilerin 'kötü söyleyen kıskançlar ve inatçı kinciler' diye bahsettiği bir grubun Timurtaş'a Abid Çelebi'yi kendileriyle müttefik olmak istemiyor diye kötülediğini söyler. Muhtemelen bu grup şikâyetlerinde kısmen haklıdır çünkü Abid Çelebi Timurtaş Noyan ve etrafındakilere uzaktan sevgi gösterse de onların toplantılarına katılmamıştır. Eflâkî de bu durumun Timurtaş'ı rahatsız ettiğini anlatır.[1121]

Emir Timurtaş Noyan, Abid Çelebi'yi Konya'dan çıkarmak için Emir Eretna'yı görevlendirmiş ve onu Uc beylerine elçi göndermesini emretmiş ve Abid Çelebi'ye: *"Eğer bu beyler Timurtaş'a boyun eğerlerse bu Çelebi tarafından onun için yapılmış iyi bir iş olur; eğer Çelebi bu işi başaramazsa orada kalır"* diyerek Konya dışında kalmasının yolunu yapmıştır. Abid Çelebi, Eflâkî'yi Eretna'ya göndererek bu görevi istemediğini bildirmiştir. Eretna onun bu isteğini kabul etmeyince istemeyerek Konya'dan çıkmıştır. Ancak Abid Çelebi Uc bölgelerindeyken bu topluluk dağılıp Şam'a yerleşmiş, Konya'da sadece Tac Kızıl'ın oğlu emir Zahireddin kalmıştır.[1122]

Abid Çelebi, Ebu Said Han'ın karargâhına gitmiş, Tebriz'de Şahzade ile karşılaşmıştır. Ebu Said Han'ın karargâhında Reşidüddin Fazlulah'ın oğlu Şemseddin Muhammed'i ziyaret etmiş, dervişlerin onarılması gereken işlerini arz

[1121] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 698-699.
[1122] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 699.

etmiştir. Ancak Şemseddin Muhammed, Abid Çelebi'yi dikkate almamıştır. Bundan dolayı Abid Çelebi ve Şahzade Moğollardan yüz çevirip Rum'a dönmüşlerdir. Ancak Şahzade, Sinop limanından Tükistan ve Deşt seyahatine çıkmıştır. Eflâkî, bu hadise sorası Ebu Said hanedanının dağıldığını söylemiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu da babası gibi Mevlevilere mesafeli durmuş, onları görmezden gelmiştir.[1123]

II. Babailerin Moğol Hâkimiyetindeki Yeri

Babailer 1240'daki isyanlarının bastırılması sonrası dağılmış ve yeniden toparlanıp merkezileşememişlerdir. Bundan dolayıdır ki 1240 sonrasında Babailerin kesin olarak nerelerde bulundukları bilinmemektedir. Ancak yine de onların Moğollara karşı tavrı Karamanoğullarının hareketleri üzerinden değerlendirilebilir. Çünkü Karamanoğulları Babai isyanını desteklemiş ve bu isyan sonrasında da hiçbir zaman tam olarak Selçuklu hâkimiyetini belki de Selçuklu üzerindeki İranlı devlet adamlarının egemenliğini kabul etmemiştir. Selçuklu politikasının aksine Moğollarla savaşı tercih etmiştir. Babailer de muhtemeldir ki isyan sonrası dağılıp bir kısmı Karamnoğullarına karışmış bir kısmı da farklı bölgelere göç etmiştir. Karamanoğullarına karışanlar da onlar gibi Moğollara karşı Memlüklerle ittifaka mütemayil olmuşlardır.

II.I Moğol Hakimiyeti Öncesi Babai İsyanı'nın Hazırlık Süreci: Dede Garkın

Dede Garkın, Anadolu'ya Moğol istilası öncesi adları Selçuklu Devletine karşı isyanla anılarak çok daha sonra Babailer olarak adlandırılacak bir toplulukla gelmiştir. Dede Garkın'dan dönem kaynakları hiç bahsetmez. Ondan bahseden ilk ve en erken tarihli kaynak aynı aileden olan Elvan Çelebi'dir. Elvan Çelebi eserini isyanın üzerinden yüzyıldan fazla zaman geçtikten sonra 1358-59'da yazmıştır. Elvan Çelebi, olayları hem üzerinden belli bir süre geçtikten hem de Osmanlı bürokrasisine dâhil olduktan sonra yazmış, bundan kaynaklı olmalıdır ki o dönem kaynaklarının hiçbirinde geçmeyen bilgiler verip, yeni bir bakış açısıyla aile tarihini yazmıştır. Elvan Çelebi, Dede Garkın'ı anlatmaya Sultan Alaeddin Keykubad'ın onu ziyarete gelmesiyle başlamıştır. Sultan Keykubad geldiğinde şeyh Dede Garkın ilk olarak yanmış 17 aşığın hesabını Allah'ın ona soracağını söyleyerek üstü örtülü bir

[1123] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 700.

şekilde Sultanı suçlamıştır. Alaeddin Keykubad onlara ne olduğunu sorduğunda şeyh daha açık olarak *"Onların halleri sizin hoşunuza gitmeyince bunlara bir bakış yöneldi de hepsi birden tertemiz olarak secdeye vardılar, bu yüzden tümü helak oldular. Bu aşk ateşini bunlar ah eliyle uzaklaştırarak yanmaktan kurtulurlardı. Ey Sultan sen buna engel olunca aşk ateşi bunları kurban etti."* Elvan Çelebi açık bir şekilde Alaeddin Keykubad'ın Dede Garkın'ın müritlerinin hallerini beğenmediği ve bundan dolayı 17 kişinin kurban olduğunu söyler. Ancak olay anlatılırken Alaeddin Keykubad'ın Dede Garkın'a onların halini sorması ne olduğunu bilmediğini gösterir. Yani Alaeddin Keykubad metinde suçlansa bile Alaeddin Keykubad'ın bu müritlerin kim olduğunu bilmediği ve Dede Garkın'a bağlılıklarından haberdar olmadığına işaret eder. [1124]

Metnin devamında Elvan Çelebi, Alaeddin Keykubad'ın Dede Garkın'ın açıklamalarından etkilenerek onu çok sevip saygı duyduğu, 17 kişinin ölümünden dolayı suçunun bağışlanmasını istediği ve karşılık olarak 17 köyü vakfettiğini söyler. Elvan Çelebi'nin gözüyle olaylara baktığımızda Alaeddin Keykubad 17 kişinin ölmesine sebep olmuş ve bundan pişmanlık duyarak Şeyh Dede Garkın'a 17 köy bağışlamıştır. Olay bu şekilde mi gerçekleşti bilinmez ancak Elvan Çelebi'ye bakıldığında net olarak görülen bir şey var ki Dede Garkın'ın etrafındaki müritlerle Selçuklu Sultanı arasında bir sorun vardır. Bu sorun müritlerden 17 kişinin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Yani daha en başta Elvan Çelebi, Selçuklu Devleti ile Dede Garkın etrafındaki müritler arasındaki bir anlaşmazlıkla metnini yazmaya başlamış ve bu anlaşmazlıktan sorumlu kişinin de Alaeddin Keykubad olduğunu söylemiştir. [1125]

Elvan Çelebi, Dede Garkın'ın zamanla tarikatına insanları çağırmaya başladığını, sıradan ve seçkin kişilerden birçok insanın onun yoluna girdiğini ve her biri keramet sahibi 400 tane halife yetiştirdiğini söyler.[1126] Dede Garkın'ın Anadolu'ya gelen diğer sufilerden ve tarikatlardan farkı Elvan Çelebi'nin deyişiyle yola çağırması ve halifelerinin her birinin keramet sahibi olmasıyla övünmesidir.

[1124] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, çev. Mertol Tulum, s.49-51.
[1125] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s.51-53.
[1126] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s.55-57.

Türkistan'da Hâcegân, Yesevilik, Anadolu'da Mevlevilikle kıyaslanacak olursa bahsedilen sufiler Babailer gibi yola çağırmakla ya da kendi tarikatlarına adam toplamakla uğraşmamışlar, keramet göstermeye önem vermemişler, sufi kimlikleri onların bireysel yaşantısına hâkim olmuş, günlük ve sosyal hayatta kendi işleri ve mesleklerini devam ettirmişlerdir. Dede Garkın bu tarikatlardan bir konuda daha ayrılır. O da halktan para ve mal kabul etme konusudur. Bahsettiğimiz tarikatlar ve sufiler dilenmeyi yasaklayıp, el emeği ve çalışmayı öğütlerken, Dede Garkın, meşayıh, masumlar ve zengin kişilerin kendisine verdiklerini zaten ödenmesi gereken bir borç ve Allah'ın kendisine bağışı olarak görmüş, müritlerine de kendisine verilen paranın Hakka verilmiş olduğunu söylemiştir. Hatta Elvan Çelebi, Dede Garkın'a verilen paraları artırdığından dolayı ona Garkın unvanının verildiğini yazar.[1127]

Baba İlyas bölümünün başında Dede Garkın'dan bahsederken müritlerin mağarada toplandıkları, seccade sahibi olan Dede Garkın'ın seçtiği kişilerin seccadelerini mağarada topladığı, bu toplanma olayının kırk gün sürdüğü, toplananların seccadelerinin elinden gittiği, hemen toplanılmasını istediği, gelen halifelerin hata yaptıkları ve özür dilediklerini anlatır. Dede Garkın'ın da asıl suçlu olarak Şeyh İlyas'ı gösterdiğinden bahseder.[1128]

Elvan Çelebi, Dede Garkın'ın 400 halifeyle şeyhin yanına mağaraya gittiği, şeyhin çok yaşlanmış olduğu ve gelen her halifeye onun şeyhlik bağışladığı, Hacı Mihman, Bagadın Hacı, Şeyh Osman ve Ayno Dovla'nın Dede Garkın ile şeyhin yanına girip uzun süre mağarada bulunduklarını anlatır.[1129] Hatta Elvan Çelebi hemen ardından halka isyan çağrısı yapılacağı, nice kişinin derisinin yüzüleceği, nice yuva ve içindekileri sevdikleri yolda yele verecekleri, bu sırrı-planı kimseye söylemeyecekleri, Selçuklu devletinin yok olup gideceği, on binlerce canın yok olup gideceği, Dede Garkın'ın seçtiği dört halifeyi Rum'a gönderip o uğursuz topluluğu isyana davet etmelerini söylediğini yazar.[1130]

[1127] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.58-59.
[1128] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.65-73.
[1129] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, 73-75.
[1130] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 75-78.

Elvan Çelebi bir isyan hazırlığı olduğunu, bu isyana hazırlığı seccade sahibi olan Dede Garkın'ın başlattığını, seccade sahiplerini davet ettiği ve seçilmiş 400 kişinin halifeliğini de Şeyh İlyas'ın verdiğini, isyanın da Şeyh İlyas ile gerçekleşeceğini söyler. Asıl önemli olan burada Elvan Çelebi birçok insanın ölüp gideceğini, Selçuklu devletinin yok olacağını, Dede Garkın'ın dört halifesine Rum'a gidip uğursuz topluluğa davette bulunmalarını vasiyet ettiğini söylemesidir. Yani Elvan Çelebi, açıkça bir din liderinin, sufinin bilerek ve hesaplayarak bunu yaptığını birçok kişinin öleceğini bildiğini kaydeder. Rum halkına uğursuz topluluk gözüyle baktığını anlatırken niçin bu isyanın yapıldığı, halkın niçin uğursuz olduğu gibi konulara değinmez. İbn Bibi isyanı anlatırken bu isyana davet şeklini anlatacak halktan bazılarına Selçuklu Sultanının İslam ve dört halifenin yolundan ayrıldığı, sultanın sefih bir yaşam sürdüğü, bazılarına da para ve mal vaat edildiğinden bahsedecektir. Hatta II .Gıyaseddin Keyhüsrev'in dört halifenin yolundan ayrıldığı ve Abbasi halifeliğinin bayrağından utandığı anlatılacaktır. Ancak Elvan Çelebi bu gibi mevzulardan söz etmez. Muhtemelen İbn Bibi'nin bahsettiği bu sebepler halka yapılan ve halkın isyana katılmasını sağlayan propagandalardır. İsyanı düzenleyenlerin ise Abbasi halifeliğine bağlılık ya da dört halifenin yoluna bağlılık gibi bir hassasiyetleri olduğunu düşünebilmemiz için Elvan Çelebi herhangi bir şey kaydetmemiştir. Halk Sünni ve halifeye bağlı olduğu için bu anlatılar isyan düzenleyicileri tarafından kullanılmıştır.[1131]

Dede Garkın'ın mezhebi ya da tarikatını Elvan Çelebi'nin yazdıklarına bakarak anlayamıyoruz. Çelebi, Baba İlyas'ı anlatmaya geçmeden önce Dede Garkın ile Rifaî'nin görüştüğünü söyleyip Rifaîyi över. Bundan başkada bilgi vermez. Ancak bu kısıtlı bilginin gerçek olup olmadığı gerçek olsa bile Rifaî olarak bahsedilen kişinin ismi söylenmediği için Dede Garkın'ın başka bir tasavvufi gruba karşı yaklaşımı hakkında bir değerlendirme yapmak zordur.[1132]

[1131] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 458-459, 462-465, 478-479.
[1132] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s.59-63.

Ahmet Yaşar Ocak, Dede Garkın ve ailesinin silsilesinin XV. yüzyıl Osmanlı tarihçileri ve icazetnamelerine dayanarak Vefaiyye bağlantısını ortaya koymuştur.[1133] Ancak bu bağlantı sadece XV. Yüzyıl kayıtlarına dayanarak kurulabilmektedir. Gerçekten de XV. yüzyılda böyle bir bağlantı kurulmuş Osmanlı hâkimiyeti döneminde bu insanlar kendi silsilelerini Seyyid Ebul Vefa'ya bağlamış olabilirler. Ancak XIII. yy kaynaklarının hiçbirinde buna işaret eden bir bilgi yoktur. Ayrıca Seyit Ebul Vefa, baba tarafından Arap, anne tarafından Kürt olup, seyyidlerin takip edildiği bir dönemde karışıklık çıkarmak yerine göç etmiş, hatta yeri geldiğinde karışıklıkları engellemek için aracılık yapan bir aileye mensuptur. XIII. yüzyıl Babai topluluğunda ise bunun tam aksi bir tutum görülür. Babailer sultana hesap soran ve isyan hazırlığı yapan, hatta isyan sırasında on binlerce insanın öleceğine bilerek ve hesaplayarak hareket eden bir topluluktur. XV. yüzyıldan çok daha erken yazılmış ve aile içinden biri olan Elvan Çelebi'nin yazdıklarına bakıldığında Dede Garkın ailesinin Ebul Vefa'dan ziyade Sünni İslam karşıtı propagandaların tesirinde kaldıkları söylenebilir. *Vilayetname*, Dede Garkın ve topluluğunun Dulkadirli (Maraş ve etrafı) topraklarına geldiğini söyler.[1134] Bu bölge, Elbistan-Maraş coğrafyası Suriye ile sınır olup, Haçlılar, Ermeniler, Selçuklular ve Zengilerin hâkimiyet kurmaya çalıştığı alanlardan oluşmuştur. Bu coğrafyada sadece bu kavgalar değil Batınilerinde olaylara dahil olup karmaşayı artırdığı görülür. Elbistan Maraş arasındaki Berdus-Bertis kalesini Sebastos Toros'un kardeşi Stepfane, Sultan II. Kılıç Arslan'a yakınlaşmak için kardeşine ihanet ederek kaleyi Selçuklulara teslim etmiştir. Daha sonra Stefane'ın 1157-58'de Behisni'ye geldiğinde Karmud denilen-Nizari İsmaili askerleri kullandığı kayıt edilmiştir. Yani Anadolu'da daha 1200'ler öncesinde bir İsmaili varlığı ve bulundukları yer olarak da Maraş-Adıyaman çevresi işaret ediliyor. [1135]

XV. yüzyıl kaynaklarına bakıldığında bir Garkıniyye Vefaiyye ilişkisi açıkça gözlemlenmektedir. Ancak daha önce ismi hiç geçmezken bu grubun 15. Yüzyılda Osmanlı bürokrasisine de dahil olduktan sonra Aşıkpaşazade başta olmak üzere

[1133] Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağ Anadolusu'nda İki Büyük Yerleşimci/Kolonizatör Derviş Dede Garkın ve Emîrci Sultan,* Dergah Yay., İstanbul 2021, s. 55-65.
[1134] Menâkı-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 21-22.
[1135] Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayınamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli,* s. 315-317.

Seyyid Ebu'l-Vefa'ya kendilerini dayandırmaları birkaç gerçeği ortaya koyar. Başta *Vilayetname*'nin dediği gibi Dede Garkın, Dulkadirli topraklarına geldiyse bu coğrafyada Ebu'l-Vefa tarikatı ile bağlantı kurmuş olmaları daha kolaydır. Elvan Çelebi ve diğer kaynaklar bahsetmemiş olmasa bile bir Ebu'l-Vefa ismi Dede Garkın ve Baba İlyas zamanında da kullanılmış olabilir. Ancak ismi kaynaklarda niye geçmediği sorgulanabilir. Ebu'l-Vefa ismi Seyyid Tacül Arifin'den başka 1128'de Şam'da geçiyor. İbnül Esir ve Şihabeddin Fazlullah el-Ömerî'nin anlattığına göre Bâtınilerin Şam daisi Ebu'l-Vefa burada çok güçlenip ayaklanmış, hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Tacü'l-Mülk Börü'nün veziri Mazdekani Haçlılarla Sûr bölgesinin kendilerine verilmesi karşılığında Şam'ı onlara teslim edeceği konusunda anlaşmıştır. Hatta Mazdekani, Haçlıları Cuma günü davet etmiş ve Haçlılar geldiğinde camiinin kapılarının kapatılmasını ve halkın karşılık vermesini engellemeye çalışmıştır. Tacü'l-Mük Börü, bu ittifaktan haberdar olduğunda Mazdekani'yi yanına çağırtıp öldürtmüş, şehir halkına da Bâtınilerin öldürülmesini emretmiştir. 1129'da gerçekleşen bu olayda altı bin Bâtıni öldürülmüştür. Tacü'l-Mülk Börü, Bâtınilerin nefretini üzerine çekmiş ve 1132'de onların düzenlediği bir suikasttan aldığı yaradan dolayı bir sene sonra vefat etmiştir.[1136]

İbn Kalanisi olayları biraz daha detaylı anlatır, hem babasına hem kendine vezirlik yapmış Mazdekani'nin Bâtınilerle ve Haçlılarla işbirliği yaptığını hem de Tacü'l-Mülk Börü'nün sırtından hançerlendiğinde onu korumakta olan Horasanlılar, Deylemliler ve gençlerden oluşan muhafız birliğinin dağılıp onu yalnız bıraktığını yazar.[1137]

Ebu'l-Vefa'nın oğlu Ali b. Vefa'nın ismi ise 1148 yılında Nureddin Zengi'ye ağır kayıplar verdiğinde görülür. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud Haçlılara karşı Maraş üzerine sefere çıkacağında, Nureddin Zengi'den yardım istemiştir. Zengi bu isteği kabul edip Antakya Maraş arasındaki Asvad bölgesinde Haçlı-Haşhaşi birlikteliğine karşı yenilgi alıp Halep'e dönmüştür. Ali b. Vefa Maraş-Antakya arasında Haçlılarla ittifak edip Selçuklu-Zengi birliğine karşı savaşmıştır. Yani XV.

[1136] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh,*. c. IX, s. 72-73, 89-90; Şihabeddin Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 254-258; İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 99-100.

[1137] İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl,* s.111.

yüzyıl tarihi kayıtlarından çok önce Dulkadirli-Maraş topraklarında bir Bâtıni varlığı vardır. Muhtemeldir ki Baba İshak'ın ortaya çıkışında ve Babailerin ayaklanmasında onların propagandalarının da etkisi vardır. [1138]

Dede Garkın'ın ismi XV. Yüzyıl icazetnamelerinde Seyyid Bahaeddin Ecel ile birlikte geçmiştir. Seyyid Bahaeddin Ecel, Muhammed Harezmşah tarafından Çin'e elçi olarak gönderilmiş, Moğolların Merv istilasında teslim olup, Çengiz Han'ın emriyle yakın muhafızı olmuştur. Seyid Ecel'in oğulları ve torunları Cengiz, Ögedey, Möngke ve Kubilay'ın emrinde çalışmış, Çin'de de halk tarafından sevilen bir aile haline gelmiştir. Torunları ise Kubilay'a karşı Ananda'yı desteklemiştir.[1139] Anadolu'da hiç bilinmeyen ve kaynaklarda bahsedilmeyen Bahaeddin Ecel'in ismine 1433-34 tarihli Garkıni icazetnamesinde rastlanır.[1140] Bu icazetnamede Garkıni Silsilesi Seyyid Ebu'l-Vefa'ya bağlanır ve silsilede ismi geçenler arasında Emir Acel(Ecel) vardır. Harezmşahlar Devleti hizmetinde çalışmış olan ve Moğollara karşı savaşı isteyen Seyyid Bahaeddin Ecel'in oğlu Seyyid Ecel Şemseddin Umar'ın Cengiz, Ögedey, Mengü ve Kubilay'ın emrinde çalıştığı, bu hanlarla hiç karşı karşıya gelmediği, hatta hanların etraflarında çıkan isyanları bastırmada ondan yardım istediği görülür. Ki bu isyanları bastırma şekli de savaşarak ya da zor kullanarak değil halkı ikna ve sulh yoluyla gerçekleşmiştir. Seyyid Bahaeddin Ecel ile Dede Garkın arasında icazetnamede silsileleri ortaksa bile bir yakınlık bulunmamaktadır. Seyyid Bahaeddin Ecel 1220'lerde Moğol egemenliğine girmişken, Dede Garkın Anadolu'dadır ve Keykubad ile görüşmüştür. Ancak yine icazetnamenin doğruluğu kabul edilecek olursa isimlerinin birlikte anılmasından dolayı onların bir müddet aynı coğrafyada bulundukları düşünülebilir. Bahaeddin Ecel ve ailesinin Moğollarla ilişkisi bilinmesine rağmen araştırdığımız kadarıyla Dede Garkın ve halifelerinin Moğollarla yakın ilişki kurduğuna dair dair herhangi bir kayıt bulunmamıştır. [1141]

[1138] Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan TTK Yay., c.II, Ankara 2019, s. 273; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşîler*, Mana Yayınları, İstanbul 2018. s. 80

[1139] Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler, s.405-409.

[1140] Ahmet Yaşar Ocak, *Dede Garkın ve Emirci Sultan*, s. 58.

[1141] Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler, s. 405-409.

II.II Dede Garkın Halifelerinin Moğollarla İlişkisi

II.II.I. Baba İlyas Horasani (ö.?)

Elvan Çelebi, Dede Garkın'ın ağzından halka çağrı yapacak ilk kişinin Şeyh Baba İlyas olacağına söyler, isyan sırasında insanların bu yolda öleceğini, seçtiği dört halifeye Rum'a gidip uğursuz halkı bu yola davet etmelerini vasiyet ettiğini anlatır. Bu vasiyet sonrası Baba İlyas'ın Rum'a gelip özel bir bölgeye yerleşmiş, sıradan ve seçkin insanlar onun yoluna katılmış, kendi yollarına gelmeleri için Elvan Çelebi'nin düşüncesine göre 'yerinde ve akıllıca bir çağrıda' bulunmuştur.[1142]

Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın kerametlerini anlatmak için önemli bir şeyhin kırk dervişle onu ziyarete geldiğini, bu dervişler arasında sofu kılığına girmiş bir Hristiyan olduğunu, köpeklerin bu durumu anlayıp o sofunun üstünü başını parçaladığını anlatmıştır.[1143] Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın çocuklarından bahsedecekken Baba İlyas'ı '*İşte bu kudretten ve hikmetten, işte bu izzetten ve devletten dört izzet ve devlet eri doğdu.*' diyerek Ömer Paşa, Mahmud ve Muhlis isimlerini söyler, dördüncü oğlunun ismini yazmaz.[1144]

Çelebi, Dede Garkın'dan itibaren isyan hazırlığına başlandığını anlatır ve isyanın gerçekleşeceği tarihi de söyler. Mertol Tulum ebced hesabına göre hılz olarak verilen kelimenin 1239 yılına denk geldiğini ortaya koyar. Çelebi, hazırlıklar sırasında Alaeddin Keykubad'ın veziriyle gizlice şeyhi görmeye geldiğini, şeyhin bunlara güç gösterisinde bulunduğunu, gösterişli sofralar kuruduğunu ve Sultanın şeyhin kudretinden etkilenip hatta çekindiğini de ima ederek ona mürit olduğunu anlatır.[1145]

İsyan hazırlığının Alâeddin Keykubad döneminde Dede Garkın'ın Baba İlyas'ı seçmesiyle başladığını yazan Elvan Çelebi, Alâeddin Keykubad'ı adaletli, Selçuklu Devleti'nin ışığı, halkın başvurduğu eşik, Tanrı katına yakınlığı bulunan padişah olarak över ve göçme vakti geldiğinde oğlu yoldan çıkmış Gıyas'ın içine

---

[1142] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 81-83.
[1143] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 91-97.
[1144] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 99-101.
[1145] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 103-111.

şeytan girip Sultan'a zehir verip öldürdüğünü söyler.[1146] Elvan Çelebi'nin, Keykubad'ın göçme vaktinin geldiğini buraya niçin yazar bilmiyoruz, çünkü Alâeddin Keykubad hasta ya da yaşlı değil o dönem ölümü beklenmiyor hatta gayet sağlıklı olduğu, ölümünden önce çevgan oynadığı ve Şam üzerine sefere çıktığı biliniyor. Yani Elvan Çelebi olayları yazarken Alâeddin Keykubad'ın zaten öleceğini bildiğini, ama bunu tam bu sıralarda oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in zehir kullanarak öldürdüğünü söyleyerek, Sultanın vefatıyla ilgili şüpheyi oğlunun üzerine odaklandırır. Başka şüpheli ya da suçlu aramaz. Doğru olan bir şeyi söyler gerçekten Sultan Keykubad tam Şam seferi sırasında kalabalık bir elçi grubunu ağırlarken, yediği tavuk etinden zehirlenerek aniden hastalanmış vefat etmiştir. Ama bu konunun oğluyla alakası yoktur. Çünkü Alâeddin Keykubad bir Moğol istilası ihtimalini bilerek, Celâleddin Harezmşahla savaşmış, yönünü değiştirmeden Şam üzerine gitmiştir. Şam uzun zamandır İslam dünyasında istikrarı sağlayamamış, kargaşanın hâkim olduğu bir coğrafyadır. Keykubad, 1100'lü yıllardan itibaren ise Bâtınilerin-Nizari İsmaililerin bu coğrafyada kurulan devletlerdeki sorunların kaynağı haline geldiğini, Börililer, Zengiler, Eyyubiler zamanında siyasete ve coğrafyadaki olaylara kurulan bu Sünni İslam devletleri aleyhinde faaliyetlerde bulundukları bilmektedir. Yani Sultanı yemek sırasında orada bile bulunmayan oğlu II. Gıyaseddin değil vefatından hemen sonra Selçuklu Moğol sulhünü Selçuklu elçilerini Girdkuh'a hapsederek engellemeye çalışan İsmaililer zehirlemiş olmalıdır. Babailerin bu hadiseyle alakası var mıdır ya da suçu niçin II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in üzerine atmışlardır bilmiyoruz ancak isyan hazırlıklarının 1240'dan önce başlamış olması ve sultanın ülke sınırlarında kuvvetini artırmasıyla onlarında doğudaki bu hazırlıklarının engelleyeceğini bilmeleri Sultanın sefere devam etmesini istememelerine sebep olmuştur. Keykubad'ın zehirlenme hadisesinde Babailerin rolüne dair bir şey söylemeyen Elvan Çelebi, IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın zehirlenmesinde atası Muhlis Paşa'nın da etkisi olduğunu açıkça yazmıştır.[1147]

Elvan Çelebi, Baba İlyas ve etrafındakilerin Selçuklu devletine karşı isyan etmesinin nedeni olarak Amasya-Çat bölgesinin taş yürekli zengin hizmetlisi-

[1146] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 111.
[1147] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 440.

görevlisi Ruzbe ile içi dışı kötülükle dolu Çat kadısı Köre'nin çok kıymetli olan Boz atlı olarak isimlendirilen atı istemeye gelmesiyle başladığını anlatır.[1148] Köre kadının Ruzbe ve iki yüz kişiyle birlikte tekkenin yakınına geldiği, İlyas'ın müritlerinden atı almaya geldiklerinde üç adamının öldürüldüğünün hesabını sorar.[1149] Köre kadı, Baba İlyas'ın müritlerini sınamak için ateşe girerek keramet göstermelerini istemiş, Oban ve Düden bu iş için şeyhten izin istemiş, şeyhin izniyle Oban ateşe girmiş, ateş ona zarar vermemiş sönmüştür.[1150] Köre kadı ateşe girme sınamasının ardından onu asmış ancak ip üç kez kopunca Oban yine kurtulmuştur. Çelebi bu hikâyeleri anlatırken şeyh İlyas'ın müritlerinin kerametlerini abartır ve bununla övünen bir üslup kullanır, misal ipin dalda asılı kaldığını ve dalın eğilerek secde ettiğini söylemesi gibi. [1151]

Tasavvufun insana yaklaşımına farklı olarak her insanın hayatının önemli olmasının aksine Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın müritlerinden Oban'ın Köre Kadının keramet göstermeye zorlamasıyla ateşte kaynatıldığı, ancak canına bir zarar gelmeyince Köre Kadı, Oban'ın yaptığının bozgunculuk olduğunu söyleyip asılmasını emretmiştir. Bu hadise şeyh İlyas'a anlatıldığında Oban'ın bedenini feda etmesini, mendilini işaret olarak verdikten sonra müridi Oban'ın onun emrini yerine getirerek öldüğünü kaydeder. Şeyhin müridine verdiği ölüm emrini de Hak için bedenini feda etmesi olarak gördüğünü söyler. İlginçtir ki ölüm emrini şeyh İlyas verdikten sonra artık âşıkların yeri, yurdu, ocağı yok olanların sultanla savaşlarının onlara iş olduğunu yazmıştır.[1152]

Elvan Çelebi'nin yazdıkları birbiriyle bu kısımlarda çelişir. Çelebi bir sayfa önce Sultanla savaşılması gerektiğini söylerken bir sonraki sayfada Köre kadının yalan ve iftirayla dolu bir yazı yazıp diğer kadıların imzasını aldığını söyler. Bu yazıda *" Halkın peygamber dediği bir kimse ortaya çıkmıştır. Sürüyle insan ve peri, dahası, kır ve dağ, adına salavat getirir. Karışıklık çıktı bu halk ona döndü. Bizi bozguna uğrattı sana yöneldi. Yürekli ve dövüşken askeri sayısız denecek kadar*

[1148] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 113-119.
[1149] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 119-123.
[1150] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 123-128.
[1151] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 129-131.
[1152] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 131-134.

çoktur. O dediklerimin binlerce katıdır o; onunla hiçbir sihirbaz boy ölçüşemez. Müritleri istese ayın ve güneşin dönmesini tamamen durdurur. Bu işi böyle anlasın Sultan. Sonrasında buyruk onun, biz ise o buyruğa kurban." Yani Elvan Çelebi bir önceki sayfada şeyh İlyas'ın müritlerine sultanla savaşmalarının iş olduğunu söylerken, burada Köre kadının şeyh İlyas'a yenilip Sultanı savaşa çekmek için yalan ve iftira dolu bir mektup yazdığını anlatmıştır. Elvan Çelebi, Amasya taraflarında devlet içinde devlete karşı hizmet eden Köre kadı gibi bazı görevlilerin olduğunu ve şeyh İlyas'ın bundan sonra Sultana karşı ayaklandığını söylese bile bir sufi liderin devlet liderine karşı bu ciddiyetle ve bu kalabalıkla ayaklanmasını aradaki insanların kışkırtmasıyla açıklamaya yetmez. Çünkü çok benzerleri Harezmşahlar devletinde özellikle Muhammed Harezmşah zamanında görülmüştür. Mecdüddin Bağdadî öldürülmüş ve Bahaeddin Veled şehri terk etmeye zorlanmıştır. Ancak ne Bağdadî öldürüldüğü için onun sufi çevresi bir isyan hareketi başlatmış, ne de Bahaeddin Veled Sultanın yanlış kararlar verdiğini bildiği halde onu karşısına alarak bir ayaklanmaya sebebiyet vermiştir. [1153]

Sultan II. Gıyaseddin, Köre kadının gönderdiği yazıyı almıştır. Elvan Çelebi, yazıyı getirenin şeytandan ders almış olan bir ulak olup beyleri harekete geçirdiğini, sultanın olayı araştırmadan Gürcü ve Kürtlerden oluşan savaş aletleri ve silahları tam 4 bin asker topladığını anlatır. Savaşın suçlusu olarak Köre Kadıyı gösterir.[1154] Çelebi, isyan olayını anlatırken ayaklanmanın sorumlusu olarak hep Amasya'daki Köre kadı ve onların çalışmalarına işaret eder. Burada söylediklerine yanlış denilemez ama eksik olduğu kesindir. Çünkü İlyas devlete karşı ayaklanmak istemeseydi ya da böyle bir düşünce zihninde yer etmiş olmasaydı sultanın görevlilerinden olan birine karşı rahatsızlığını sultana ulaştırmaya çalışırdı. Ki daha önce benzer bir olay yaşandığında Alâeddin Keykubad'ın Dede Garkın ile görüşerek bir kargaşa çıkmasını engellediği de bilinmektedir. Yani Köre Kadının şikâyetiyle savaştıkları bilgisi gerçek değildir zaten savaşmak için hazırlık yapmış bir topluluğu Köre kadı şikâyet etmiştir. Doğru olan da şu ki Selçuklu Devleti bu yıllarda Anadolu'nun Doğu sınırlarında bir savaşa çekilmek istenmiş, yani Amasya'da

[1153] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 135-137.
[1154] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 137-139.

gerçekten Selçuklu Devletine doğru istihbarat ulaştırmayan kişiler olduğu gibi, bir ulağın sözüyle harekete geçip asker toplama kararı alabilecek yöneticiler de vardır. Fakat sorun şu ki bu kişilerin isimleri tarih kaynaklarında zikredilmemesidir. Bir de burada toplanılan askerlerin Gürcü ve Kürtlerden oluştuğu söyleniyor. Burası da önemlidir çünkü isyan çıkacağı zaman halka propaganda yapılırken II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü prensesiyle evlendiği yanında bazı devlet ve din adamlarını getirdiği halka anlatılmıştır. Muhtemelen Elvan Çelebi de bundan dolayı kendilerine karşı Gürcülerin kullanıldığını ima etmek istemiştir.[1155]

Çelebi olayları anlatırken sultanın ağzından da konuşmalar aktarır. Bu konuşmaları bir yerden almış ya da duymuş olduğunu belirtmez zaten eserin menakıb şeklinde yazılmış olması bütün değerlendirmenin Elvan Çelebi'ye göre olmasındandır. İsyan öncesi Köre Kadının ulağı beklemeden sultan ile görüşmeye gittiği, gittiğinde beylerin bazısının bunun bir oyun olduğunu düşünüyor olduğu, kiminin bunu Körün bir oyunu olmasından şüphelendiği, müftü ve müderrislerin de olayı araştırdığını anlatıp, Köre Kadının fitneyi dışarıdan alıp, izin alarak içeri girdiğini, yalan yanlış sözlerle Sultanı inandırdığını söyler.[1156]

Elvan Çelebi, Şeyh İlyas'ın bu olaylar sonrası zaviyeyi terk ettiğini, Haraşna bölgesine gittiğini, yoldayken yanındakilere kaç kişi olduklarını sorduğunda seksen kişi cevabını aldığını ve 'Rum'a seksen yıl Tanrının rahmeti inmesin!' diyerek beddua ettiğini, tövbe ederlerse tövbelerinin kabul olacağını yoksa dünya ve ahreti kaybedeceği, sultanın da güç ve egemenliğinin yok olacağını söylediğini anlatır. [1157] Elvan Çelebi II. Gıyasedddin Keyhüsrev'in iyi bir padişah olsa da suçlu olduğunu, onun zamanında Moğolların gelip egemenliği ele geçireceğini, hutbenin artık han adına okunup, hatta Moğolların kendilerinin halife olacağını, Sultanın onlar yüzünden deniz geçip yurdundan sürüleceğini söyler.[1158]

Çelebi, Şeyh İlyas'ın günahsız olduğunu ikna etmeye çalışırken, Selçuklu mirası üzerine kurulmuş Osmanlı devletinde görev yapmaktadır. Sünni Osmanlı

[1155] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 458-459, 462-465, 478-479.
[1156] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 139-141.
[1157] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 145.
[1158] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 145-148.

Devletinin bir memuru durumdayken Selçuklu Sultanına kötü bir söz söyleyemez ya da gerçekten aradan geçen yıllarda Sultan'ın haklılığını görüp, Şeyh İlyas'ın ağzından II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i şu şekilde tasvir etmiştir: *"Ey Selçuk! Gerçi senin gibi bir padişah yok ve gerçi şu dört (nitelik): bilgi, yumuşaklık, mutluluk ve mertlik eşiğinde sürünmekte/buyruğuna boyun eğmiş bulunmaktadır; ne var ki yavaş huyluluğun eşlik etmediği bilginin hiçbir değeri yoktur. Bilgi yavaş huylulukla değer kazanmıştır. Bilgin nerede ki izi belirsin? Yavaş huyluluğun nerede ki haberi bilinsin? Sen bu işi bir anlasan (ne) iyi (olurdu!). Toplasan yaşlıyı ve genci; bir ve beş, on ve yüz kişi ve sorsan; bizlerin hali nicedir, görsen! Doğruya yanlışa bir baksan; doğruyu doğru, yanlışı yanlış bilsen! Mesele gitmekse, buna tasa yok; matem olmayan yerde sevinç yok. Her kavuşmanın sonu ayrılıktır; ister göz göze bakma ister kucaklaşma olsun. Bu senin işinin iç yüzünde yüz kızartıcı duruma düşmek görünüyor. Mülkün gerçek sahibi şüphesiz Allah'tır. Neyin var ortada ey utanmaz! Veliler, Peygamberler gerçek değil mi? Gerçeğe yok demek nedir peki? Adın İslam yurdunda akıllı kişi. Uslu kişi nasıl yapar bu işi? Hutbe'den 'sultan' adını çıkaracaklar; hutbeyi 'han' adına okuyacaklar. Bir topluluk gelip bu toprakları alacak; sana egemenlikten nişan olarak günah kalacak. Atına binip, giysini giyecekler; yurdunu alıp seni sürecekler. Bu bela yüzünden hepiniz deniz geçeceksiniz; alnınıza kâfir haçı basacaksınız."*[1159]

Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın ağzından II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i anlatırken Moğolların İslamlaşmasıyla ilgili de çok kesin bilgiler vermiştir; "*Tanrı bunlara(yeni egemenlere-Moğollara) ne kısmet ettiyse, hepsi Hak yoluna gelecek ve gidecek. Hakkın dünyalık olarak verdiklerini bunlar yaz, kış Allah yolunda harcayacak. Halife bunların elinde olacak. Şu tuhaftır ki kendileri halife olacak. Binlerce feryat figana sebep olacaklar: Allah yolunda (kendileri de) sıkıntı ve zorluk çekecekler. Tanrı bu yola bunları mürit yapacak. Ey pis, ey dik başlı! Bas git, sen(ancak) kendine gereklisin."*[1160]

Elvan Çelebi, harman zamanı Sultanın beylerinden birinin Baba İlyas'ın müritlerinden İshak'a saygılı davranmadığı, İshak'ın da onu dikkate almadığı ve bu

[1159] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 145-148.
[1160] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 149-150.

arada şeytanın bozgunculuk yapıp yöneticinin büyük küçük kimseyi ayırt edilmemesi emri verildiğini, İshak'ın da mertçe güçlü bir şekilde hazırlanmaya başladığını anlatıp, bu yüzden olayların büyüdüğünü söyler. Ardından İshak'ın bir gece baskınıyla bunları öldürüp Şam'ı(Malatya) terk ettiğini, şeyhin yanına Rum'a gittiğini, bu sırada Baba İshak'ın halifelik postunda oturduğunu da kaydeder.[1161] Şeyh İlyas'ın, İshak'ın yanına geldiği haberini aldığında rahatsız olup, Baba İshak'ın daha çok karışıklık çıkarmasını istemediğini, işaret olarak bir mendil gönderip Canik bölgesine gitmesini emretmiştir. Baba İlyas orada köylü ve şehirli halkın İshak'a uyacağını ve Canik'te kaleyi, şehri, ili ona vereceklerini haber etmiştir.[1162]

Baba İshak, Elvan Çelebi'nin anlattığına göre şeyh İlyas'ın sözünü dinlemeyip Canik'e gitmemiş, kendi askerleriyle önüne çıkan tanıdık tanımadık herkesle savaşmış, yoldaşlarına aldırış etmeyip, yabancıyı da inkârcısın diyerek öldürmüştür. Ayrıca Baba İshak'ın Haraşna'ya (Amasya) geldiğinde şeyhinin teslim edilmesini istediğini yaptığı savaşın Sultana karşı bir savaş olduğunu da söyler [1163] İbn Bibi ve Quentin ayaklanma başladığında etrafındaki köylere ve bölgelere isyana katılma çağrısı yapıldığını, katılmayanların ise öldürülüp köylerinin yakıldığını anlatır.[1164]

Elvan Çelebi, Şeyhin tutsak olmadığını, olayların kısa sürede sonlanacağını söyleyip dönmesini emrettiği halde İshak'ın gitmeyip halkla savaştığını, halka savaş alanını dar ettiğini, şeyhin ikinci kez de gitmesi emrine uymayan İshak'a beddua ettiği, böylece yenilerek Zaviyeye(Çat) çekildiğini yazar. Çekilirken yine dost düşman ayrımı yapmadan karşısına çıkanları öldürdüğünü kaydeder. Ancak Çelebi, zaviyenin olduğu bölgede İshak'ın Köre kadı ve Ruzbeyi yendiğini övgüyle anlatır. İshak'ın zaviyeden ziyaret bölgesine oradan Malya kasabasına gittiğini, çoğunun beli zünnarlı Gürcü ve Kürtlerden oluşan orduya İshak'ın yenildiğini ve bu olaydan sonra ölmeyip izini kaybettirdiğini not eder.[1165]

[1161] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 151-155.
[1162] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 155-160.
[1163] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 161-164.
[1164] Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248),* s.44; İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 458-459, 462-465, 478-479.
[1165] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 165-176.

Çelebi, isyanı bastırırken Selçuklu devletinin gayrimüslimleri kullandığını, özellikle Frenk askerlerinin savaştığını anlatır. Dönem kaynakları da Çelebi'nin verdiği bu bilgiyi teyit ederek isyanı bastırmada gayrimüslimlerin kullanıldığını ve çocuk, kadın yaşlı ve hayvan ayırt etmeden tüm halkı katlettiğini kaydeder.[1166]

Elvan Çelebi isyanın sorumlusunu Baba İshak olarak gösterir ve onun şeyhinin sözünü dinlemediğini anlatarak Baba İlyas'ın isyanla alakası yokmuş gibi davranır. Benzer şeyleri çağdaş yazarlardan ve kendisini Baba İlyas soyuna dayandıran Abdizâde Hüseyin Hüsameddin de yapar. Hüseyin Hüsameddin, Baba İshak'ı Kefersud'lu kendini mühtedi gösteren ancak Hristiyanların menfaatine göre hareket eden biri olduğunu yazar. İsyanın müsebbibinin Baba İshak olduğunu söyleyip, Baba İlyas'a bir tenkitte bulunmaz. Ancak Baba İshak'ın isyandaki rolü mühimse bile Elvan Çelebi, Babailerin Dede Garkın'dan itibaren Selçuklu Devleti'ne karşı olan bir rahatsızlıktan ve isyan hazırlığından bahseder. Bundan dolayı isyanın sorumlusunu sadece Baba İshak olarak görmek doğru değildir. [1167] Quentin de isyan liderine Baba İshak olarak yazar ve İshak'ın ayaklanmasının sebebinin sultanlık olduğunu söyler. İshak'ı isyana teşvik edenin ise çocuğu kurt tarafından kaçırılmış biri olduğunu anlatır. Baba İshak'ın sultanlık isteğini karşılaştığı bu kişi kabul edip yakınlarını toplamasını, Tanrının habercisinin kendisine gözüküp Tanrı'nın kendisinin sultan olmasını istediğini duyurmasını buyurmuştur. Quentin, kendilerine hiçbir şey olmayacağı teminatıyla ayaklanan bu grubun mağlup olduğunda Baba İshak'a kendilerini niçin aldattığını hesabını sorduğunda, Baba İshak Tanrı'nın elçisinin kendisine bu şekilde yapmasını söylemiştir. Baba İshak'ın cevabına karşılık ayaklananlar, Baba İshak'ı şeytanın aldattığını kabul etmişlerdir. Quentin, isyanda Baba İlyas ve ailesinden hiç söz etmez, muhtemelen sebebi isyanda toplanan kişilerin başında Baba İlyas'ın değil Baba İshak'ın bulunmuş olmasındandır. Ayrıca Elvan Çelebi'nin de dediği gibi isyandan kısa süre sonra Baba İlyas isyanı durdurmak istese de Baba İshak'ın taviz vermeden Selçukluya karşı savaşa devam etmesi, Quentin'in

[1166] Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düve*l, s. 14.; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 155.
[1167] Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi,* c.I-IV, UğurOffset Yay., Samsun 2022, s. 344.

ayaklanmanın tek müsebbibi olarak Baba İshak'ı görmesine sebep olmuş olmalıdır.[1168]

Elvan Çelebi, isyan sonrası esir edilip Antalya'ya götürülen altı yüz kişinin Celâleddin Karatay tarafından serbest bıraktırıldığını anlatır. Bu arada da veli olarak övdüğü Celâleddin Karatay'ın II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e *"Sizi içi Ebu Cehil, adı âlimden, bu zâlimden kurtardım"* dediğini iddia eder. Karatay'ın Keyhüsrev'i zâlim olarak gördüğünü, Sultanın bu insanlara haksızlık yaptığını, suçlunun Köre kadı olduğunu kabullendiği yorumunu yapar. Elvan Çelebi, Dede Garkın'dan itibaren Selçuklulara karşı bir isyan hazırlığı olduğunu söylemesine rağmen kitabın ilerleyen kısımlarında suçlu olarak şeyh İshak'ı ve Köre Kadıyı göstermiştir.[1169]

Çelebi isyanın sonunda, İshak'ın kargaşadan faydalanarak izini kaybettirdiğini, İlyas'ın ise Haraşna'ya hapsedildiğini anlatır. Şeyh İlyas'ın esareti sırasında kendi yolunda üstün olan bir Papaz'ın ona mürit olduğu, İlyas'ın bu yol için birinin ölmesi gerektiğini söylediğinde papazın bunu kabul ettiğini ve şeyh yerine öldüğünü kaydeder. Ancak şeyhin kurtulup kurtulmadığını açıktan söylemez.[1170]

Elvan Çelebi uzun uzadıya isyan öncesini ve sonrasını anlatmasına rağmen Moğollardan sadece II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında bahsetmiştir. II. Gıyaseddin'in Moğollar yüzünden deniz geçip yurdundan sürüleceğini, Moğolların hutbeyi kendi adına okutup, hatta halifenin de kendileri olacağını yazmıştır. Elvan Çelebi, Kösedağ savaşını, savaşın sonuçlarını, Anadolu'daki Moğolların gücünden, Babailerin 1243 ve sonrasında Moğollara karşı nasıl bir tutum sergilediklerine dair bir hadiseden bahsetmemiştir. [1171]

II.II.II Muhlis Paşa (ö.1273)

Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın dört oğlu olduğunu bunlardan ilkinin Ömer Paşa olup, isyanın sonunda asılıp on gün öylece kaldığını, diğerlerinin adının da Yahya Paşa, Mahmud Paşa ve Muhlis Paşa olduğunu anlatıp onları över ve kerametlerini

---

[1168] Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248),* s. 43-44.
[1169] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 175-181.
[1170] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 181-187.
[1171] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 145-148.

vurgular.[1172] Muhlis Paşa'ya ayrı bir bölüm ayırır, şeytanlar diyarı olarak adlandırdığı Çat'ta yanmış zaviyede Şerefüddin Hoca isimli birinin Muhlis Paşayı bebekken kurtarıp yedi yıl baktığını, Şerefüddin Hoca'nın isyan sırasında bu bölgede bulunmayıp seferde olduğunu, Köre Kadının ona değer verip yakın olduklarını anlatır. Hatta Muhlis Paşanın bu yakınlıktan dolayı Köre Kadı tarafından devamlı sevildiğini kaydeder. Çelebi, isyan sonrasını anlatırken II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Köre Kadının suçlu olduğunu kabul edip, yanlış yaptığını itiraf ettiğini söylerken, isyan sonrası Köre Kadının hala Çat bölgesinde olduğunu yazar. Yani Çelebi isyanın sorumluluğunu II. Keyhüsrev'e Köre kadı üzerinden yüklemeye çalışırken, Muhlis Paşa'yı övmek ve onun Allah tarafından korunan biri olduğuna işaret etmek için Köre Kadı tarafından da devamlı severek büyütüldüğüne dikkat çeker. [1173]

Çelebi, Baba İlyas'ın Muhlis Paşa yedi yaşına geldiğinde Mısır'a gönderdiği, Mısır'da onun Melik Zahir Baybars'ın sarayına götürüldüğü, yedi yıl Mısır'da gizlice yaşadığı, taht ve baht müjdeleyen gaybtan gelen bir haber aldığı, bu gizli işi de Melik Zahir'in bildiğini söyler. *"Durma Rum'a gir, Rum'u ele geçir; o uğursuz cemaati ele geçir. Tacını tahtını olduğu gibi yağmala, bunlar en küçük şeye el açar duruma düşsünler."* diye emir aldığını da anlatır. Emri aldıktan sonra Rum'a geldiği, burada bilinir olunca karışıklık ve kaosun başladığı ve hiç eksik olmadığı, on yedi şehirde zindana girdiğini yazar.[1174]

Elvan Çelebi, Muhlis Paşadan bahsederken dönem sultanını *'Rum'a, baştan başa o pisliğe bulaşmış Sultan Gıyaseddin(IV. Rükneddin) Kağandı. Adı İslam evinde sultandı;(ama) yapıp ettikleriyle din içinde şeytandı.'*[1175] diyerek Selçuklu Sultanlarına karşı kendi yorumunu yine gösterir. Muhlis Paşa'dan ise Cömerd Paşam olarak bahseder ve Konya'ya geldiğinde birçok insanın onun kötülüğünü isteyip sultana şikâyet ederken, erkek, kadın; büyük küçük; bey ve kul nice insanın da (onu) şah ve şeyhliğe kabul ettiğini söyler.[1176]

[1172] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 187-203.
[1173] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 213-218
[1174] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 217-224.
[1175] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 227.
[1176] Elvan Çelebi *Menâkıbu'l-Kudsiyye,*, s. 227-232.

Elvan Çelebi menakıbın başından beri şahlık vurgusunu ataları için yapar. Dede Garkın ve Baba İlyas'a da şahlık yakıştırmasında bulunur. Dede Garkın ile Alâeddin Keykubad görüşmesi sonrası *"Şeyh Şah'ın varlığına öyle doldu ki, Sanırsın Şah Şeyh oldu, Şeyh de Şah"*[1177], kırk derviş ile Baba İlyas'ı ziyarete gelen Hristiyan bir sofuya köpeklerin saldırması hikâyesinde şeyhe *' Yüce Tanrının birilerine böyle mutluluk, değer, keramet ve himmet vermesi inayettir; bu kerametlerin tümü o Şah'tandır'*[1178], Baba İlyas'ın oğullarından bahsetmeden önce İlyas'ı '*İşte bu kudretten ve bu hikmetten; işte bu izzetten ve bu devletten dört izzet ve devlet eri doğdu; dört hikmet ve kudret kökü bitti'*[1179].

Rum Şahı (IV. Rükneddin) Muhlis Paşa'nın Gevale Kalesi'ne atılmasını emretmiş, Şeyh Gevale'ye getirildiğinde Müslüman olan olmayan, Hristiyan ve Yahudi gâvuru çok, Müslüman'ı azdı, bu sultanın yüzünü gördüklerinde onun candan kölesi oldular, Şah onun kalede ölüp ölmediğini teyit etmesi için çavuşlarını göndermesi, Muhlis Paşa'nın ölmediğini görünce kaleden mancınıkla atılmasını emretmiştir. Muhlis Paşa'nın Hızır yardımıyla kurtarıldığını söyledikten sonra dinli dinsizin ona baç verdiğini, Sultan IV. Rükneddin'i de eleştirerek *'Klavuzu Hızır olanı sevmeyen kişi, belli ki, alçak ve değersizdir.'* demiştir. Hatta Sultanın yanında olanları '*dönekler, itler ve çavuşlar'* olarak tanıtır ve Muhlis Paşanın Sultandan kurtuluşunu menkıbevi bir şekilde ve överek anlatır.[1180]

Elvan Çelebi, Sultan IV. Rükneddin'in şeyhliği bırakması karşılığında ona beylik, şehir ve mülk teklif ettiğini, Paşa'nın ise teklifi reddettiğini söyler. IV. Rükneddin'den o kötü şah benliğine yenik düştü diyerek onun ağzından *" Ey Şah! Babanı gördün, görmedinse görenlere sordun ki nice askerini yok ettik, ciğerlerini dağladık. Bir ülkeye bir sultan yetmez mi? Bir ilde iki buyruğa gerek var mı? Bir ülkede bir sürü şeyh var; ancak doğru ve yerinde olan sultanın bir tek olmasıdır."*

[1177] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 53-54.
[1178] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 93-94.
[1179] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 99-100.
[1180] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 233-251.

diyerek şeyhe *"Hadi, bas git"* dediğini, şeyhin de kime "Bas git" denilirse o geri döner dediğini anlatır.[1181]

Elvan Çelebi dönem olaylarına yorumunu satır aralarında hep belirtir. Alâeddin Keykubad'dan itibaren devamlı Selçuklu Sultanlarını suçlar, istisna olarak II. İzzeddin Keykavus'u hiç anmaz, onun dışında I. Keykubad, II. Keyhüsrev son olarak IV. Rükneddin'i kötüler ve şeyh ile sultanın tartışmasından yedi gün sonra Sultan Han'ında boğularak öldüğüne işaret eder.[1182] Çelebi bundan sonra daha ilginç bilgiler verir. IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürüldüğü Sultan Han'ında Muhlis Paşa'nın altı ay kaldığını, burayı kendine ev ve makam edindiğini, 1273 yılında ise Muhlis Paşa'nın öldüğünü bu sırada Aşık Paşa'nın iki yaşında olduğunu yazar.[1183]

Çelebi, Sultan IV. Rükneddin'in öldürülmesinde Muhlis Paşa'nın etkisini devamlı gösterir, Paşa'nın Anadolu'ya geldikten sonra yaptıklarını anlatırken, *"İşime hiçbir şey engel olmadı; karşıma hiç 'Bas git' diyen çıkmadı. İnkârcının ömrünü ve devletini, güç ve direncini yerle bir ettim."* diyerek IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürülmesine atıfta bulunur ve Sultanın öldürülmesinde Muhlis Paşanın etkisi olduğunu söyler.[1184]

İbn Bibi'nin anlattıklarına göre IV. Rükneddin'in öldürülmesi, Sultanın Aksaray'a Taceddin Mutez'in verdiği ziyafete katılıp, ardından Moğolların IV. Rükneddin'i Muineddin Pervane'ye suikast düzenlemekle itham etmesiyle başlamıştır. Sultana ilk olarak zehir verilmiş, sonra Moğollar ile birlikte Hatiroğullarından Ziya ve Şeref sultanı tekmelemiş en sonunda da yayının kirişiyle boğmuşlardır. Eflâkî ve Aksarayî, IV. Rükneddin'in Aksaray'a gitmemesi gerektiği konusunda ikaz edilmesine rağmen uyarıları dinlemediğini, Niğdeli Kadı Ahmed de Sultanı katledenlerin *"hıyanet nefisli, bahtsız/devletsiz, âsi şekilli, kan dostu, uğursuz elli ve kötü hikâyelerin içinde yer almış Rum emirleri"* olduğunu söyler. Tarihçilerin yazdıklarında Muhlis Paşa'nın ismi geçmese de Elvan Çelebi tarihçilerin aksine IV. Rükneddin'in katledilmesinden memnuniyet duymuş ve Muhlis Paşanın sayesinde

[1181] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 253-258.
[1182] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 257-258.
[1183] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 259-262.
[1184] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 287-288.

bu hadisenin gerçekleştiğini söylemiştir. Ancak yine bu hadisede Moğollardan bahsetmemiştir. Çelebi söylemese bile sultanın katledilmesine etkileri varsa Moğollarla gizli bir işbirliği yapmış olmaları muhtemeldir.[1185]

Elvan Çelebi, Muhlis Paşa'nın Moğollarla muhtemel işbirliğinin yanısıra savaşlar yaptıklarından da bahseder. Muhlis Paşa'nın halifesi Şeyh Affan Moğollarla yaptığı savaşta mağlup olup geri çekilmiştir. Ancak Affan, Moğol grubu arasındaki bir Şaman'ı etkilemeyi başarıp onun Müslüman olmasını sağlamış, ihtida etmiş şaman aracılığıyla da Moğol grubu İslamiyet'i kabul etmiştir. Anlatıya göre Şeyh Affan, Baycu Amasya bölgesini(Maden, Bulak) işgal ettiğinde şehri terk edip Arguma'ya çıkmıştır. Bunun üzerine gaybdan "Makamı bekleseydin seni dağ kadar korumaz mıydık?" nidasını işitince dağdan aşağı kadar yuvarlanmıştır. Moğollar arasındaki bir Kam bu hadiseye şahitlik ettiğinde Müslüman olup, şeyh Affan'a bağlanmıştır. Elvan Çelebi'nin bahsettiği bu hadisedeki Kam'ın İslam'ı kabul etmesi yine bir keramet üzerine gerçekleşmiştir.[1186]

Muhlis Paşa'nın Mısır'dan döndükten sonra bir süre Kırşehir'e yerleşmiş babasının dört büyük halifesinden biri olan Şeyh Osman'ın yanında bulunmuştur. Onun kızıyla oğlu Ali Paşa'nın evlenmesini vasiyet etmiştir. Bu vasiyette oğlu Ali Paşa'ya Moğolların bağlanıp, İslamiyet'in gereklerini yerine getiren hakiki Müslümanlar olacağını anlatmıştır. Vasiyetnameye göre: *"Bu yüzden benim Âlim'i ve Ali'yi (sevenler) ile Şam ve Rum ili dopdolu olacak. Yüce Tanrı bu Tatar'ı, bir bağışı olmak üzre, ona tutsak yapacak. Mallarını mülklerini önüne bırakacaklar; o ada canı gönülden sımsıkı bağlanacaklar. Farz ve sünneti bilecekler, namaz kılacaklar; orucu, cihadı ve haccı farz bilecekler. Buyruğu ve yasağı bilip, doğru anlayacaklar; buyruğu yerine getirip, yasaktan sakınacaklar. Hakk'ın buyruğu ile Peygamberin buyurduğuna (uyacaklar), ömürlerini tamamen bunlarla tüketecekler. El etek tutacaklar, mürit olacaklar; her türlü saygıyı görerek değer kazanacaklar. Şeklini şemailini, huyunu suyunu gören kişiler parıldayıp güneş gibi ışık saçacak."* Elvan Çelebi, Moğollardan ve Moğolların İslamlaşması hakkında Muhlis Paşa'nın

[1185] Aksarayî, *Müsâmeretü'l -Ahbâr*, s. 77-78; İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l- Umûri'l Alâiye,* s. 596-598; Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, Çev, Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, c.I, s. 444; Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 160-163.
[1186] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 461-465.

Kırşehir'e geldiği zamanlarda bahseder. Anlaşılıyor ki Kırşehir Malya bölgesinde gerçekleşen savaş sonrası Babai isyanına katılan ya da yöneten herkes katledilmemiş, hatta halifelerden Şeyh Osman hala burada bulunup, Moğolların hâkimiyeti zamanında da varlığını devam ettirmiştir. Elvan Çelebi'ye göre bölgedeki Moğollar da ona bağlanıp hizmet etmiştir. [1187]

II.II.III Aşık Ali Paşa (ö.1334)

Elvan Çelebi, Muhlis Paşa 1273'te öldüğünde oğlu Ali Paşa'nın iki yaşında olduğunu, babası İlyas'ın halifelerinden Şeyh Osman'ın kızıyla evlendirilmesini, on bir yıl sonra Osman'ın onu Arapkir'den(Malatya) Kırşehir'e getirmesini vasiyet ettiğini ve öldüğünde(1332) altmış üç yaşında olduğunu yazar.[1188] Yani Aşık Paşa, 1271 tarihinde doğmuş, 1334'te de vefat etmiştir. Babasının vasiyetine uyarak Aşık Ali Paşa, 1284'te Kırşehir'e gelmiş, Osman ilk ona eğitim vermiş sonra halka tanıtıp sevdirmiş, sonunda da şeyhler şeyhliği makamına getirmiştir. Ali Paşa, Kırşehir'de zengin olmuş, zenginliğini Hak yolunda harcamaya başlayıp, kendisi inzivaya çekilmiştir. Çelebi bu olayın onların ailesinin bir özelliği olduğunu "Bu arınma(tecrid) bunlarda köktendir; bu bağsızlık (tefrid) bunlarda bağ iledir." diye yorumlamıştır.[1189]

Aşık Paşa bir müddet Şam'da bir müddet de Kudüs'te kalmıştır. Elvan Çelebi, ara sıra Aşık Paşa'nın, Tanrı'dan Türkçe olarak düşüncelerine karşılık aldığını, Tanrı'nın kendisini yakacağını düşündüğünde 'Ateşten korkma, gölgelik yap; üstüne tut, onunla dinlen.' dediğini, [1190] bazen de Allah'ın yardımıyla Türkçe haber aldığını söyler.[1191]

Aşık Paşa'nın 'Hiçbir aşık küfrü ve dini, 'Sin'i ve Şin'i mezhep edinmedi.' derken Mertol Tulum, Aşık Paşa'nın sin ve şin'den kastının Sünnilik ve Şiilik olduğunu düşünür. Ancak, Babailerin ilk yıllarda mezhebi tercihlerinde bir açıklık yoktur. Ancak, isyana davete yapılan propaganda da görülür ki Anadolu'daki Sünni halka hitap etmişlerdir. Daha sonraki yıllarda geçen icazetnamelerde ise Babai

[1187] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 269-280.
[1188] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.261-262, 301-302, 285-386.
[1189] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.303-306.
[1190] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.327-329, 335-336.
[1191] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.337-344.

silsilesi Seyyid Ebu'l-Vefa'ya bağlanır. [1192] Elvan Çelebi döneminde ise Babailerin Sünni kültürün içinde Sünniliği kabul ettikleri ya da yeniden Sünni olduklarını aşikâr ettikleri görülür. Çünkü Elvan Çelebi, Aşık Paşa'nın iyi özelliklerini anlatırken Aşık Paşa'yı ilk dört halifenin hepsine benzeterek onu tasvir etmiştir.[1193]

Elvan Çelebi, Aşık Paşa'nın çağrısıyla Moğollar, Hristiyanlar ve Yahudilerin İslam'ı kabul ettiğini şu ifadelerle anlatır: *"Adı Tatar olan düşmanın varı yoğu o eşiğe saçılır. O özge çağrı öyledir ki, halk o yola kıyamete kadar bağlıdır. Hristiyan ve Hayber Yahudisi de, ona eriştiğinde küfrünü terk etti. Akıl, aşk, dış ve iç güzellik (hepsi onda) toplanmış. Hey, o can bütün inançsızlara ve başka dinden olanlara ışık kaynağı olmuş."*[1194]

Çelebi, Babai isyanı sırasında Baba İlyas hakkındaki söylentilerin benzerini Aşık Paşa üzerinden anlatmaya devam eder. Aşık Paşa'nın Tanrı katına yükseldiği gizli, açık her şeyin ona gösterildiği, Tanırının onun gönlüne kitap sunduğu gibi kerametlerin gerçekliğine inanarak babasından bahseder.[1195] Çelebi, babası Aşık Paşa'nın ölümünü anlatırken yine ailesinin sultanlık ve devlete hakim olma isteğini gösterir, *"Bu cihan içinde güzel bir ganimetken, alemde bahtı taç ve devletken, gökten birdenbire öfke (hışm)ve kakıp itme(zahm) ulaştı, yıktı; böyledir (feleğin)kanunu."*[1196], Çelebi, babasının ölümüne üzülenlerin Ermeni, Yahudi, Hristiyan, yerli, yabancı, Türk ve Moğol çok çeşitili kesimlerden olduğunu yazmıştır.[1197]

Evan Çelebi, ayrıca Aşık Paşa'nın halifelerinden Sarımeddin Sarıca ve Şeyh Alay'ın Moğolların İslam'a girmesinde etkili olduğundan bahsetmiştir. Hatta Sarımeddin Sarıca'nın önceden imansız ve zalim bir Moğol iken, İslam'ı kabul ettikten sonra birçok Moğol'un onun vesilesiyle İslam'ı kabul ettiğini söylemiştir. Ayrıca Çelebi, Şeyh Alay'a Cengiz Han'ın kul ve mürit olduğunu söyler, kasdı muhtemelen genel olarak Moğollardır. Çünkü Şeyh Alay'ı anlattığı kısımda onu

[1192] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.345-346.
[1193] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.351-352, 355-356.
[1194] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.369-370.
[1195] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 375-383.
[1196] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s.383-386.
[1197] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 387-388.

yüzünü gören Moğolların kendisine kul olduğunu belirtmiştir. Elvan Çelebi, Moğolların Rum'a gelişinin Hoca (Hızır) sayesinde olduğunu, bundan dolayı güç, mutluluk, baht, taç, mülk, saray sahibi olduklarını anlatmıştır. Aşık Paşa, özellikle Selçuklu idaresinin zayıfladığı Anadolu'daki Moğol baskısının arttığı yıllarda yaşamasına rağmen Elvan Çelebi babasının Moğol idaresine karşı tutumundan hiç söz etmemiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi Moğollar da dahil pek çok kesimden kişinin ona mürit olup İslam'ı seçtiğini söylemiş ancak hiç isim vermemiştir. Ayrıca hiçbir İlhanlı kaynağında da Babai dervişlerinden bahsedilmemiştir. Muhtemelen 1240 isyanından sonra sessiz ve silik bir hayat yaşamışlar ve Osmanlıların kuruluşuyla Sünni Osmanlı hizmetine girerek eski kimlikleri ve fikirlerinden uzaklaşmışlardır. [1198]

II.II.IV Hacı Bektaş-ı Veli (ö.1271 ?)

Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın ziyaretine gelenler arasında Hacı Bektaş'ın olduğunu söyler. Bunun dışında Hacı Bektaş'ın sultanlık tacına değer vermediği ve Kendek'e gidip Bereket Hacı'nın yanında rahat edeceğinin bildirmesi haricinde Bektaş hakkında başka bilgi vermez. Eflâkî ise Hacı Bektaş'ın Baba Resul'ün has halifelerinden olup, şeriatın zahiri kurallarına pek dikkat etmeyen biri olarak anlatır.[1199]

Hacı Bektaş'ın Moğollarla ilişkisi ise sadece menkıbevi olarak *Vilayetname*'de geçer. *Vilayetname* Hacı Bektaş'ın müridi Karadonlu Can Baba'yı Gazan Han'a gönderip sünnet olup imana gelirlerse Rum'u ele geçirebileceklerini haber etmesini istediğini anlatır. Anlatıya göre Karadonlu Can Baba Erzincan yakınlarında Gazan Han'ın adamlarıyla karşılaşmıştır. Onların keşişlerinden biriyle kaynar kazana atılıp test edilmiş, keşiş hayatını kaybederken Kara Donlu Can Baba'ya bir şey olmamıştır. Gazan Han'a durum anlatılınca o da karısına anlatmıştır. Karısı da Can Baba'nın yanına gönderilmesini istemiş ve geldiğinde zehri içirmiş ve yine bir şey olmamıştır. Hadiseler sonrası Moğollar İslam'ı kabul etmiştir. *Vilayetname* özellikle İslamlaşmanın Hacı Bektaş'ın kerametleri vesilesiyle

[1198] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 443-451.
[1199] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 483-485; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 314-315, 386-387.

olduğunu vurgulamıştır. Benzer hikâyeler *Vilayetname*'de Hacı Bektaş'ın diğer bir müridi Hoy Ata üzerinden de anlatılmıştır. Hacı Bektaş halifesi Hoy Ata'yı Moğolların arasına göndermiştir. Moğolların arasında bir yıl kalıp onların eski adetlerini devam ettirdiğini, putlarından vazgeçmediğini gördüğünde odun toplayıp büyük bir ateş yakmıştır. Hoy Ata ateşin üzerinde oturup putları ateşe atmış ve Moğollara eğer putlarda bir kudret olsaydı ilk kendilerini kurtaracaklarını söylemiştir. Hadise sonrası Moğolların hanlarıyla birlikte tövbe edip Hoy Ata'nın elini öptüklerini anlatır. Hacı Bektaş menkıbesinde Moğolların İslamlaşması özellikle sufilerin ateşte yanmama kerametine vurgu yapar. Hoy Ata anlatısında ayrıca ateşe girip yanmamasının ardından putların acizliğine dair yaptığı konuşma etkili olmuştur.[1200]

Hacı Bektaş'ın Anadolu'da ilk geldiği yer Dulkadirli ilinde Bozok'tur. Hacı Bektaş'ın Çepni boyundan grupların bulunduğu Sulucakarahöyük'e gidip yerleşmiştir. Çepnililer de Hacı Bektaş'ı kabul etmişlerdir.[1201] Çepnililerin bir kısmını Selçuklu Devleti Samsun'un Canik bölgesine buradaki sınırların eminiyet altında tutulması için yerleştirmiştir. Ancak Çepnililerin Samsun'a yerleştirilmesi Babai isyanı öncesi mi sonrası bilinmez. Fakat 1240'da Babailerin Canik bölgesinde yakınları bulunmuştur. Çünkü Baba İlyas savaşı kaybedeceğini fark edip isyanın büyümesini engellemek istediğinde Baba İshak'ın geri çekilip Canik'e gitmesini orada kendisine yardım edecek insanların bulunduğunu bildirmesi bunun işaretidir.[1202]

Kaynaklarda anlatılanlara bakıldığında Hacı Bektaş, Baba İlyas'ı ziyarete giden kişilerden olmuştur. Âşık Paşazâ'de de Hacı Bektaş ve kardeşi Menteş'in Horasan'dan Sivas'a geldikten sonra Baba İlyas'ın yanına gittiklerini söyler. Ancak ne Baba İlyas'ın şeyhliği ve kimliği hakkında bir değerlendirme yapar ne de Hacı Bektaş'ın ona mürit ve halife olması konusunda. Kardeşi Menteş'in Sivas'ta şehit olduğunu yazması en azından Babai isyanını devlete karşı yapılmış doğru bir ayaklanma olarak düşündüğünü gösterir. Fakat Hacı Bektaş hakkında onun meczup,

---

[1200] Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 38-44.
[1201] Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 21, 26-28.
[1202] Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 158; Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 159.

şeyhlik ve müritlikten uzak bir derviş olmasını söylemesi Menteş gibi Baba İlyas'a mürit olmayıp, Babai isyanına katılmamış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Âşık Paşazâde, Hacı Bektaş'ın Anadolu'daki Bacıyan-ı Rum'un yanında bulunduğunu söyleyip ısrarla Osmanoğulları'yla görüşmediğini vurgulamış, hatta yeniçerilerle Hacı Bektaş'ın bir ilgisi bulunmadığına dikkat çekmiştir. Muhtemelen Âşık Paşazâde Baba İlyas'a tam manasıyla mürit ve halife olmamış, isyana katılmamış Hacı Bektaş'ın şöhretinden rahatsız olmuştur. Hacı Bektaş'ın niçin Osmanlı âlimleri arasından sayılmadığı sorusuna Osmanlı topraklarında bulunmadığı cevabı da enteresandır. Çünkü Âşık Paşazâde, Osmanlı'daki Ertuğrul Gazi dönemindeki âlimleri saymaya büyük dedesi Baba İlyas'dan başlamış, yine ataları Muhlis Paşa ve Aşık Paşayı da yazmıştır. Baba İlyas'ın Babai isyanı sonrası öldürülmediğini söyleyen Elvan Çelebi ve Âşık Paşazâde'nin söylediklerine bakılırsa Baba İlyas ailesi Selçuklu topraklarından ayrılıp Osmanlı hâkimiyetindeki bir yere yerleşmiştir. Hacı Bektaş ise Selçuklu bölgesinde kalmaya devam etmiştir. Âşık Paşazâde Hacı Bektaş ile aynı sebepten ötürü müdür bilinmez Mevlevilerden de eserinde hiç bahsetmemiştir. Elvan Çelebi, Eflâkî ve Aşık Paşazâde'nin yazdıklarının müşterek tarafı Hacı Bektaş'ın Selçuklu hakimiyetinde yaşamasıdır. Hacı Bektaş, Babailer gibi isyan yolunu tutmamış, kan dökülmesine sebep olmamıştır. Hacı Bektaş'ın Moğollara karşı tutumu sadece menkıbelerinde müritlerini İlhanlılara gönderdiği bilgisiyle kısıtlıdır. Ancak Hacı Bektaş'ın Selçuklu hâkimiyetinde yaşamaya devam etmesi de Selçuklu'nun Moğol siyasetiyle çatışmadığına bir gösterge olabilir. [1203]

Hacı Bektaş'ın meczup, saçı, sakalı tırnağı uzun, şeriatın zahiri kurallarına dikkat etmeyen biri olduğu *Menakıbu'l-Arifin* ve *Vilayetnâme*'de geçmiştir. *Tevârih-i Âl-i Osman*'da ise müritleri arasında afyonkeş olup halkalar takanlar bulunduğu ve şeytanî adetlerin çokluğundan söz edilmiştir. Âşık Paşazâde, Hacı Bektaş'a karşı oldukça mesafeli olup, müritlerine karşı ciddi tenkitlerde bulunmasına rağmen Eflâkî'de böyle bir üslup yoktur. Hatta Eflâkî Hacı Bektaş'ı "*Hacı Bektaş'ın marifetle dolu ve aydın bir kalbi vardı. Fakat şeriata uymuyordu."* diyerek onun över ve şeriata uymadığını ekler. Şeriata uymaz dediği kısımda hadisenin devamında

[1203] Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye,* s. 483-487; Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân,* haz. K.Yavuz- M.A. Y. Saraç, Gökkubbe Yay., İstanbul 2010, s. 254-256.

anlatılan abdest almayıp namaz kılmadığıdır muhtemelen.[1204] Ancak namaz konusu çağdaşları arasında yanlış anlaşılmaya sebep vermiş olabilir. Eğer *Makâlât-ı Hacı Bektâşı Velî*'nin yazarı gerçekten Hacı Bektaş ise onun abdesti ve namazı terk etmediği hatta bu ibadetleri yapmaya adam gerektiğini dile getirmiş olması onun şeriatın zahiri kurallarına da bağlı biri olduğunun gösteresidir. Hatta büyük ihtimalle Hacı Bektaş'a ait bu eserde, iman, ilim öğrenme, namaz kılma, zekât verme, oruç tutma, hacca gitme, gaza etme, helal kazanma, helal yeme, helal giyme ve evlenmenin şeriatın makamlarından olduğu kaydedilmiştir.[1205]

SONUÇ

Moğol istilası Türkistan'da XIII. asrın ilk çeyreğinde başlamış ve Moğollar kısa süre sonra bütün coğrafyayı hâkimiyetlerine almışlardır. İstilanın başlangıç yeri olan Otrar yakılıp yıkılmasına rağmen Yesevi sufilerden olan Sufi Muhammed Danişmend'in Cengiz Han'ın hizmetine girmesiyle şehirde hayat devam etmiş ve Yesevi dergâhı açık kalmıştır. Sufi Muhammed sayesinde Zernuk gibi şehirlerde sulh sağlanmış ve buralar Moğolların yağma ve kıtaline uğramamıştır. Cengiz Han'ın tanıdığı ve hizmetinde çalışan tek sufi muhtemelen Sufi Muhammed olmuştur. Sufi Muhammed dışında Cengiz Han'ın hizmetinde çalışan sufi sayılabilecek ikinci isim Seyyid Bahaeddin Ecel olmuştur. Seyyid Bahaeddin Ecel'in çocukları ve torunları Moğol hâkimiyetinde çalışmaya devam etmiş hatta torunları putperest Kubilay Han'a karşı İslamiyet'i kabul etmesinde tesirlerinin olduğu Ananda'yı desteklemiştir.

Çağatay Hanlığı coğrafyasında Kübreviyye ve Hâcegân'dan sufiler irşat faaliyetlerine devam etmiştir. Hâcegân'dan herhangi bir sufinin Çağatay hanları ya da Moğollardan biriyle ismi geçmemiştir. Ancak Kübrevilerden Seyfeddin Baharzî Tuluy'un karısı Sorgaktani tarafından desteklenmiş, Altın Orda hanı Berke onun vesilesiyle İslam'ı kabul etmiştir. Altın Orda Hanlığındaki şehirlerde Yesevi dervişlerinin hakimiyeti bilinmesine rağmen Müslüman olan Berke Han da dahil ilk dönem Altın Orda hanlarının Yesevilerle ilişkisine dair bir bilgi bulunmamıştır.

[1204] Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri,* s. 314-315, 386-387; Menâkı-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 28-29; Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 256.
[1205] *Makâlât-ı Hacı Bektâşı Velî,* haz. Mahmud Es'ad Coşan, Server Yay., İstanbul 2019, s. 21, 31-34.

Sadece Özbek Han'ın Seyid Ata ve Baba Tükles'den etkilenerek Müslüman olduğu anlatılmıştır.

Sufilerle ilişkileri en karışık hanlık İlhanlılar olmuştur. Çünkü İlhanlılar Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Türkiye Selçuklu topraklarında hâkimiyet kurmuştur. Bu bölgede Sünni sufilerin dışında İsmaili, Kalenderi, Cevlaki ve ibahi birçok heteredoks zümre bulunmuştur. Sünni gruplar arasında da Sühreverdiler, Kübreviler ve Mevleviler vardır. Babailer ise bu iki grubun arasında bir yerdedir. Ahmed Teküder ilk Müslüman olan İlhanlı hanı olmasına rağmen Sünni sufilerden hiçbiri ile alakası bulunmamış ve iyi bir şöhretle anılmamıştır. Çünkü o yakın çevresinde Kemaleddin Abdurrahman ve Hasan Mengli gibi ibahi karakterli kişilere yer vermiştir. Teküder sonrası Müslüman olan ikinci İlhanlı hanı ise Gazan'dır. Gazan Han'ın Mevlânâ Celâleddin, İbrahim Zahid Gilanî, Safiyyüddin Erdebîlî'den etkilendiği menkıbelerde söylenmiş ancak sadece Sadreddin İbrahim Hammuye vesilesiyle İslam'ı kabul ettiği dönemin en mühim İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah tarafından kaydedilmiştir.

Sufiler Moğolları hiçbir zaman büyük bir sorun olarak görmemişlerdir. Onların asıl meselesi tasavvufun adını kullanan sahtekârlar olmuş ve en çok onları tenkit etmişlerdir. Yazdıklarında halifelerine, müritlerine ve halka Moğollara karşı değil sahte sufi ve şeyhlere karşı dikkatli olmalarını tavsiye etmişlerdir. Moğolların akıbeti sufilerin tahmin ettiği gibi dikkate değer olmamış yüzyılın sonunda İslamlaşmış ve insanlar arasına yaydıkları korku kaybolmuştur.

KAYNAKÇA

Abdurrahan Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, Çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011.

Abylov, Tungysh, Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Ahmed Eflaki, *Menâkibü'l-Arifin*, Çev, Tahsin Yazıcı, c.I,II, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2020.

Akbaş, Gamze, *Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmi'u't-Tevârîh Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Akkuş, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.

Akkuş, "Ulu Arif Çelebi Dönemi Mevleviliğin Gelişmesinde İlhanlıların Etkisi - Der Einfluss Der Ilkhane Auf Die Entwicklung Des Mevlevi-Ordens in Der Zeit von Arif Çelebi", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* S.7, Köln 2013, ss. 78-100.

Alâüddevle-i Simnânî, *Kırk Meclis/Çihil Meclis*, Çev. Kübra Zümrüt Orhan, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2021.

Alan, Hayrunnisa, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, ed. H.Alan-İ. Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.

Algar, Hamid, "Necmeddin Kübra", *DİA*, c.XXXII, İstanbul 2006.

Algar, *Nakşibendilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.

Algar, "Abdülhâlik Gucdüvânî", *DİA*, c.XIV, İstanbul 1996.

Algar, "Fağnevî", *DİA*, c.XII, İstanbul 1995.

Altaş, Eşref, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Türer, İSAM Yayınları, Ankara 2021.

Amitai, Reuven, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1996, S. 59, ss. 1-10.

Ansarî, Bazmee, "Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993.

Anonim, *Hakîm Ata Kitabı*, haz. Münevver Tekcan, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007.

Anvarı, Mahsa, Tevarîh-î Çengiznâme Şeceretü'l-Etrâk, YL, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, 2019.

Alpargu, Mehmet, "Çağatay Hanlığı", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* c.VII, S.II, Ankara 1991.

Arslan, İhsan, "Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Din Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* c. VIII, 2015.

Aslan, Derya, Muinüddin Süleyman Pervane'nin Siyasi Kariyeri ve Vakıfları, YL Tezi, Konya 2022.

Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, haz. K.Yavuz- M.A. Y. Saraç, Gökkubbe Yay., İstanbul 2010.

Ata, M. Mahfuz, "Kevâşî", *DİA*, Ankara, 2022.

Ayan, Ergin, "Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harezmşahlardan Halifeliğe Yazılan Arapça Mektuplar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.III. cilt, 6. Sayı, Ordu 2012, ss. 327-344.

Bahadıroğlu, Mustafa, "İbrâhim Zahid-i Geylanî', *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000.

Bal, Mehmet Suat, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddin İsfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 19, 2006, ss. 265-294.

Bekçi, Emrah, *Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin Hocası Seyyid Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizi*, Beyazıt Yay., Kayseri 2017.

Bilgin, Orhan, " Atâ Melik Cüveynî", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993.

Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", *DİA*, XII, İstanbul 1995.

Biran, Michal, *Cengiz Han,* çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Blessing, Patricia, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslamî Mimari 1240-1330,* çev.Merve Özkılıç, Küy Yay., İstanbul 2020.

Budak, Mustafa, "Cemâl-i Karşî", *DİA*, c.VII, İstanbul 1993.

Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı- Taoist Simyacı Bir Kesişin Türkistan Seyahatnamesi(1221-1224)*, çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yay, İstanbul 2020.

Cemal Karşî, *el-Mülkahatü's-Surah* (İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah), trc. Vohidova, Aminova, Dayk-press, c.I, Almatı, 2005.

Ceylan, Semih, "Seyyid Burhâneddin", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009.

Ceylan, Fatma Ecem, "Müslüman Çinli Amiral Zeng He'nin Aile Tarihine Bir Bakış", *Current Research in Social Sciences,* Volume 2, No. 37, 2016, ss. 37-45.

Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler,* Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Umumi Türk tarihi Kürsüsü, İstanbul 1970.

Çiçekler, Mustafa, "Sa'dî Şîrâzî", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008.

Coşkun, Derya, "A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)", *Journal of Universal History Studies,* 7(1) 2024, ss. 30-42.

Daftary, Farhad, *İsmaililer*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

Dayı Ö.- Tokan Ö., "Moğol Dönemi İran'ında Uygur Kökemli Bir Vali: Körgöz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.XIII, S.I, Erzincan 2020, ss. 110-121.

Dayı, Özkan, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* Altınordu Yay., Ankara 2021.

Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2020, ss. 43-72.

Dayı, "Bağdad'ın İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2017, ss. 391-412.

Değirmençay, Veyis, "Sultan Veled", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009.

Değirmençay, "Sultan Veled'in Moğoların Anadolu Valisi Samagar Noyan ve Ailesine Methiyesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51, 2013, ss. 85-90.

Devletşah, *Şair Tezkireleri,* Çev. Necati Lugal, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011.

DeWeese, Devin, "Hâcegân'a Ait Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbı'nda Cemaatsel Benzersizlik İddiası", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Necdet Tosun, c. VII, S.16, Ankara 2006, ss. 313-337.

DeWeese, "Baba Kamal Jandi and the Kubravî Tradition among the Turks of Central Asia*" Der Islam*, 71/1, 1994, ss. 58-94.

DeWeese, "Orta Asya'da Kübreviliğin Ufûlü", *Sufi Araştırmaları-MEDAR*, Çev. Yahya Kemal Taştan, c. 9, S .17, 2018, ss. 79-115.

DeWeese, "Baba Tükles", *DİA*, Ankara 2020.

D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

Durmuş, İsmail, "Sekâkî", *DİA*, c.XXXVI, İstanbul 2009.

Düzen, İbrahim, "Aziz Nesefî", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991.

Ebü'l-Ferec İbnül İbri, *Tarîhu Muhtasari'd Düvel*, Çev. Şefareddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Efendioğlu, Mehmet, "Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009.

Egorov, Vadim Leonidoviç, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, çev. Alihan Büyükçolak, Ötüken Yay., İstanbul 2022.

Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l Kudsiyye*, haz. Mertol Tulum, Çizgi Yayınevi, Konya 2017.

El Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

Eraslan-Tosun, Kemal-Necdet, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ankara 2016.

Erkaya, Mahmud Esad, "Kübreviyye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö. 659/1261) Esrârü'l-erbaîn liahyâri's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, ss. 825-871.

Erkaya, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiu'l-halvet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, ss. 23-46.

Feridüddin Attar, *İlahînâme*, Çev. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası(1220-1265)*, Çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınevi, İstanbul 2018.

Gençtürk, Cihan, "Barâk Hâcib ve Kutluğhanlılar(Kirman Karahıtalıları)'ın Kuruluş Süreci", *Atatürk Üniversitesi TAED*-62, Mayıs Erzurum 2018, ss. 323-336.

Gökbulut, Süleyman, *Necmeddîn-î Kübrâ*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

Gökbulut, "Buhara'da Kübrevi Bir Şeyh Ailesi: Baharziler", *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2020.

Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübra,* İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

Günaltay, Şemseddin, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Câmîüt Tevarih ve Fazllulah Reşidüddin", *Belleten* c. I, TTK, Ankara 1995.

Güzel, Asya, "İlhanlı Memlüklü Çatışmasında Takıyyüssin İbn Teymiyye ve Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin Aklı", YL Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2022.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.

Gürer, Dilaver, "Hace Yusuf Hemedânî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, c.23, S.46, Nisan 2021, ss.1-41.

Hace Ali Ramitenî, *Risale-i Hazret-i Azizan*, haz. Kamilcan Rahimov, Fecr Yayınevi, Ankara 2021.

Hâce Muhammed Arif-i Rivgerî, *Ârifname*, haz. Kamilcan Rahimov, Fecr Yayınevi, Ankara 2021.

Hâce Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l-Hayat/ Hayat Nedir*, çev. Necdet Tosun, İnsan Yay. İstanbul 2016.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin Selçuklu Sultanları İle İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.6, Konya 2014.

Hamdullah Müsevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Editör Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Hasan Mahmud Kâtib, *Divân-ı Kâimiyyat*, hz. M.R. Shafi'i Kadkani- S.J. Badakchani, Tahran 2011.

Haykıran, Kemal Ramazan, "Reşîdüddîn'in Asâr ve Ahyâ'sı Üzerinden İlhanlılar'ın Zirai İmar Faaliyetlerine Bir Bakış", *İzmir Araştırmalar Dergisi*, 2018, ss. 1-19.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Kültür Yayınları, c.I-IV, Amasya 2022.

Hüseyin Hüsameddin Abdizâde, *Amasya Tarihi,* c.I-IV, UğurOffset Yay., Samsun 2022.

Işık, Abdulcelil,"Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Câmî'üt -Tevârîh-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar", Harran Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2012.

İbn Abdüzzâhir, *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, Çev. Aydn Usta, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

İbn Arabşah, *Bozkırdan Gelen Bela-Acâibu'l-Makdûr*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbuş 2023.

İbn Batuta Seyahatnamesi, Çev. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul 2015.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye*, Çev. Mürsel Öztürk, I,II, 1000 Temel Eser Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye Fi'l- Umûri'l Alâiye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi- El-Kâmil Fi't-Târîh*, Çev. Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, c.IX, İstanbul 2019.

İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

İbni Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire,* Çev. Ahsen Batur, Selenge,Yayınevi, İstanbul 2013.

İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî,* Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

İbn Serrâc, *Tuffahu'l Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, Kitap Yayınevi, hz. N.Gürkan-M.N.Bardakçı-M.S.Sarıkaya, İstanbul 2015.

Jackson, Peter, *Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.

Jahn, Karl, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.III, İstanbul 1966, ss. 227-236.

Kafalı, Mustafa, "Çağatay Hanlığı", *Türkler* , c.VIII, Yeni Trkiye Yayınları, Ankara 2002.

Kafalı, *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987.

Kafalı, "Batu Han", *DİA*, c.V, İstanbul 1992.

Kafalı, "Cuci Ulusu ve Şubeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.1, 1970, ss. 103-120.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, KaknüsYay., İstanbul 2003.

Kanat, Cüneyt, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlük Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S.12, Eylül 2002, ss. 233-247.

Kanat, Şevket, Çinli Müslümanlar Huiler / Tunganlar ve Guomıngdang Dönemi İlişkileri (1911-1949), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2020.

Kansoy, Umut, "Habibü's-Siyer'de Çağatay Hanlığı Tarihi (1227-1370)", *Farsça ve Arapça Kaynaklarda Türk ve Moğol Devletleri Tarihi II*, ed.Ahmet Özturhan, Efeakademik Yayınları, İstanbul 2024.

Kara, Mustafa,"Hakîm Ata", *DİA*, c.XV, İstanbul 1997.

Karenina Kollmar-Paulenz, *Moğollar Cengiz Han'dan Günümüze*, Çev. Hakan Aydın, Runik Kitap Yayınevi, İstanbul 2020

Kaska, Çetin, "Hümâm-ı Tebrîzî, Dîvânı ve Memduhları", *Siirt Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, S.1, 2019, ss. 43-62.

Kaya, Pınar, "Sultan Sencer Devrinde (1118-1157) Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", *Tarih Dergisi,* S.58, İstanbul 2013, ss. 43-64.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2023.

Kesik, Muharrem, "Muînüddin Süleyman Pervane", *DİA*, c. XXXI, Ankara 2020.

Konukçu, Enver, "Berke Han", *DİA*, c.V, İstanbul 1992.

Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yay., İstanbul 2016.

Köprülü, "İslam Sufi tarikatlerine Türk Moğol Şamanlığının Tesiri", Çev.Yaşar Altan, *AÜİFD*, c.XVIII, 1970, ss. 141-152.

Kutlu, Mehmet, "İpekyolu Şehri Kayalık'taki Yesevî Hankahı ve Türbeleri", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmin Yolculuğu*, ed. Yakup Koçyiğit-Aitmamat Kariev, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük 2022.

Kutlu, *"Kayalık: Bir Karluk Yabgu Devleti Başkenti", ANASAY*, S.11, 2020, ss. 105-128.

Kushenova, Ganizhamal, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalvaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.42, Ankara 2007, ss. 229-242.

Lewis, Franklin, *Mevlânâ-Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, Çev. Gül Çağalı Güven-HamideKoyukan, Kabalcı Yay., İstanbul 2010.

May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

Merçil, Erdoğan "Sâhib Ata", *DİA*, c.35, İstanbul 2008.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Ahmd Avni Konuk, İz Yayıncılık, İstanbul 2020.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi mâ Fîh*, çev. Cemal Aydın, Sufi Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.

Mevlâna Celâleddîn, *Mektuplar*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1963.

Mevlâna Celâleddîn, *Mektuplar*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1999.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Yedi Meclis*, Çev. Hicabi Kırlangıç, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Mevlânâ Safiyyüddin Urung-Koylakî, *Nesebnâme*, hz. Kemal Eraslan, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 1996.

Melville, Charles. "Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan". Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In honour of P. W. Avery. ed. Charles Melville, ss. 159-177, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Minhâc-i Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2020.

Mirhand, *Hârezmşâhlar-Ravzatu's- Safa*, Çev. Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul 2022.

Mirhand, *Ravzatus'- Safâ,* Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Mehmed b. Abdüllatif, *Şeyh Zahid Geylânî ve Menâkıbı- Şeyh Şa'bân- Veli'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşidin Yaşamı ve Öğretileri*, Çev. Namiq Musalı, Hz. Pir Şeyh Şa'bân-ı Veli Kültür Vakfı Yayınları, Kastamonu 2019.

Moğolların Gizli Tarihçesi, çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

Moharram Mostafavi, *13. yüzyıl Anadolu Tasavvufunda Evhadeddin-i Kirmani ve Tesirleri*, Doktara Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

Muhammed Sivasî, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmîd el-Kirmanî ve Menâkıb-nâmesi,* Çev. Mikâil Bayram, Kardelen Yayınları, Konya 2005.

Muminov, Aşirbek ve dğr. (ed.), *İslamizatsiya i Sakralnıe Rodoslovnıe v Sentralnoy Azii*, Dayk-press, c.II, Almatı 2008.

Musalı, Namiq, "Horasan İrfanını Anadolu'ya Ulaştıran Kaynak Eserlerden Menâkıb-ı Şeyh Zahid-i Geylânî", *TAED*, c.III, Mayıs 2024, ss. 98-109.

Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Celâleddin Harezmşah Biyografisi*, Çev. Necib Asım, Hikmetevi yayınları, İstanbul 2021.

Mu'îneddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî-İskender Anonimi*, çev. A. Özturhan-A. Korkmaz-F.Bostancı, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2023.

Nadirhan Hasan, "Mevlânâ Sufi Muhammed Danişmend ve Mir'âtü'l-kulûb Eseri" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED*] 45, Erzurum 2011, ss. 9-16.

Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, Çev. Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.

Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, Çev. Halil Baltacı, Dergah Yayınları, İstanbul 2021.

Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefîk Ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, Çev, Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, c.I, Ankara 2015.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Ortaçağ Anadolusu'nda İki Büyük Yerleşimci/Kolonizatör Derviş Dede Garkın ve Emirci Sultan*, Dergah Yay., İtanbul 2021.

Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2020.

Odabaşı, Zehra, "Celâleddin Karatay'ın Hayatı ve Siyasî Kariyeri", " Ed. H. Bahar, M. Toker, M. A. Hacıgökmen, G. Küçükbezci, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağanı,* Konya 2013.

Okuyan, Mehmet, "Necmeddin-i Dâye", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2002.

Orhan, Kübra Zümrüt, "Nureddin İsferâyînî", *DİA*, Ankara 2020.

Orhan, "Hânın Huzûrunda: Kübrevî Şeyhi Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1336) İlhanlı Hükümdarı Argun (1284-91) Döneminde Mistiklerle Münasebetleri", Konya Büyükşehir Belediyesi KültürYayınları, Konya, 2019.

Orhan, "Alâüddevle-i Simnânî'nin Beyânu zikri'l-hafiyyi'l-müsteclib li'l-ecri'l-vefî Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri",*Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 2/2, Aralık-2019, ss. 257-293.

Ögel, Bahaeddin, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002.

Öngören, Reşat, "Mecdüddin el-Bağdâdî", *DİA*, Ankara 2003.

Öngören, "Ebü'n-Necîb Sühreverdî", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010.

Öngören, "Necibüddin b. Büzgaş", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006.

Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, c.XXXV, İstanbul 2008.

Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004.

Örs, Derya, *Tarih-i Olcaytu: İnceleme ve Çeviri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

Örs, Derya, "Kâşânî", *DİA*, c.XXV, Ankara 2022.

Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, hz. Tuncer Gülensoy, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020.

Özaydın, Abdülkerim "Barak Hâcib", *DİA*, c.V, İstanbul 1992.

Özaydın, "Cend", *DİA*, c.VII, İstanbul 1993.

Özaydın, "Hamdullah el- Müstevfî", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997.

Özaydın, "Barak Hâcib", DİA, c.V, 1992 İstanbul.

Özbayraktar, Aykut, "Mahmud Tarabî İsyanı (1238)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi*, S.84, 2017.

Özcan, Abdülkadir, "Karahanlılar", *DİA*, c.XXIV, İstanbul 2001.

Özdemir, Hacı Ahmet, "Ahîlerin Büyük Şeyhi Şihâbeddîn-i Sühreverdî (539-632/1145-1234)Anadolu ve Konya Ziyareti, Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarıyla ve Kanaat Önderleriyle İlişkileri", *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi-Konya Kitabı XIV*, Konya Aralık 2013.

Özgüdenli, Osman G, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.

Özgüdenli, *Orta Çağda Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020.

Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007.

Özgüdenli, "Reşidüddîn-i Fazlullah Hemedânî", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008.

Öztürk, Eyüp, "Anadolu'nun İslâmlaşma Sürecinde Taceddin b. er-Rifâî", *Dini Araştırmalar*, c.14, S.38, 2011, ss. 59-74.

Peers, Chris, *Cengiz Han ve Moğol Savaş Makinesi*, Çev. Harun Tuncer, Ketebe Yay., İstanbul 2023.

Pfeiffer, Judith, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", Çev. Kazım Uzun, *Tarih İnceleme Dergisi,* 33/2, Aralık 2018, ss. 639-660.

Richard, Jean, "Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyet'in Yayılışı", Çev.Abdülkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S.306, 1988.

Polo, Marco, *Dünyanın Hikaye Edilişi,* Çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Reşidüddin Fazlullah, *Selçuklular- Câmi'üt-Tevârîh,* Çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.

Reşîdü'd-din Fazlullah-ı Hemedanî, *Câmiu't-Tevârih'te Harezm Sultanları*, Çev. Farbod Mazlumi, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* çev. Lale Arslan Özcan, Say Yayınları, İstanbul 2023.

Rossabi, Morris, *Kubilay Han*, Çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Rubruck, Wilhelm Von*, Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat,* Çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, istanbul 2019.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan TTK Yay., c.II, Ankara 2019.

Sa'di Şirazî, *Bostan*, Haz. Azmi Bilgin, Semerkant Yayınları, İstanbul 2020.

Sa'dî Şîrâzî, *Gülistan*, Haz. Azmi Bilgin, Semerkant Yayınları, İstanbul 2019.

Sa'dî-yi Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler-Nasihatü'l- Mülûk*, Çev. Turgay Şafak, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

Salman, Hüseyin, "Karluklar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İstanbul 1973.

Sayın, Esengül Uzunoğlu, "Humâm-ı Tebrizî'nin Gazan Han'a Methiyeleri", *NÜSHA*, S.49, 2019, ss. 1-16.

Schamiloğlu, Uli "Altın Orda", *Türkler*, c.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Sevgi, H. Ahmed, "Hüsâmeddin Çelebi", *DİA*, c.XVIII, İstanbul 1998.

Seyyid Burhâneddîn Muhakkık-ı Tirmizî, *Maârif*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp Yay., İstanbul 2023.

Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV Yay., Antalya 2006.

Sipehsâlâr Feridun b. Ahmed, *Hz. Mevlânâ'dan Görüp İşittiklerim*, Çev. Ahmed Avni Konuk, Sufi Kitap, İstanbul 2017.

Subaşı, Ömer, "Moğol Neküderîlerinin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, c.LXXXIII, Ankara 2019.

Sufi Muhammed Danişmend, *Mir'âtü'l- Kulüb*, haz. Necdet Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

Sultanu'l Ulema Bahaeddin Veled, *Maarif*, Çev., Şadi Aydın-Elvir Musiç, Rûmî Yayınları, İstanbul 2018.

Sultan Veled, *İbtidâ-Nâme*, Çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2017.

Sultan Veled, *Sufilerin Sırları*, Çev. Cemal Aydın, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2020.

Sultan Veled, *Maarif*, Çev. Melike Ülker Tarıkâhya, Ataç Yayınları, İstanbul 2017.

Sümer, Faruk, "Abaka ", DİA, c.I, İstanbul 1998.

Şah, Serap, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, dnş.Mahmud Erol Kılıç, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Şahin, Hanifi, "Câmiu't-Tevârîh'e Göre Gazan Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 73, Ankara 2015, ss. 207-230.

Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, 2016/1, S.45, ss.109-138.

Şahinoğlu, M. Nazif, "Ferîdüddin Attar", *DİA*, c.IV, İstanbul 1991.

Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA*, c. II, İstanbul 1989.

Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Çev. Fahri Unan, TTK Yay., Ankara 2021.

Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, Çev. Osman Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2022.

Şerbetçi, Azmi,"Kutbüddîn-i Şirâzî", *DİA*, c.XXVI, Ankara 2002.

Şeyh Safîyyüddin Mevlânâ Ali b. Hüseyin, *Reşahat*, çev. Necib Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015.

Şeyh Murad Remzi, *Telfikü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr*, Çev. Eda Tanuğur,Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020.

Şihabeddin Fazlullah b. El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Tahralı, Mustafa, "Rifâiyye", *DİA*, c.XXXV, İstanbul 2008.3

Taneri, Aydın, "Celâleddin Karatay", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993.

Temir, Ahmet, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar-noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Basımevi, Ankara 2010.

Togan, Zeki Velidi, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.1-4, İstanbul 1953-54, ss. 33-50.

Togan, “İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika”, *İslam Tetikleri Estitüsü Dergisi*, c.3, 3/4, İstanbul 1966, ss. 1-39.

Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, c.1, İstanbul 2019.

Tosun, Necdet, “Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Degisi*, c.XV, S.30, İstanbul, 2017, ss. 83-105.

Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, *DİA,* c. XLIV, İstabul 2013.

Tosun, “Ahmed Yesevî’nin Menakıbı”, *İLAM Araştırma Dergisi,* c.III, sy. 1, Ocak-Haziran 1998, ss. 73-81.

Tosun, “Orta Asya’da Tasavvuf”, *Tanımadan Tanımlamaya*, c.I, Ankara-Türkistan 2012.

Topçu, Erol, “*Türkiye Selçuklu Veziri Şemseddin İsfahânî* (?-1249)”, Ankara Hacı Bayram-ı Veli Üniversitesi, 2019.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2013.

Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten,* c. XII, S.45, 1948.

Uludağ, Süleyman, “Ârif-i Rîvgerî”, *DİA*, c. III, İstanbul 1991.

Uludağ, “Ali Râmîtênî”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989.

Uludağ, “ Yahyâ b. Ahmed el Bahârzî”, *DİA*, c.XLIII, İstanbul 2013.

Uludağ, “Halvetiyye”, *DİA*, c. XV, İstanbul 1997.

Umanç, Fırat, "Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)", Marmara Üniversitesi Tükiyat Araştırmaları Enstiüsü, 2023.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten,* c. LXXVI/275, Ankara 2012, ss. 7-30.

Ünal, Ayşenur, "Alâeddin Keykubad'ın Bâtınilere Karşı Siyasetinde Bahaeddin Veled'in Etkisi ve Keykubad Sonrası Değişen Siyaset", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, Konya 2022.

Ünal, Ayşenur, " Büyük Selçuklu Devleti'nin İran Coğrafyasındaki Hâkimiyetinin Sonlanmasında Bâtınilerin Rolü: Moğol İstilası ve Harezmşahlar Özelinde Bir Değerlendirme", *Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Tam Metin Bidiri Kitabı*, NEÜ Yay., Konya 2023, ss. 72-100.

W. De Tiesenhausen, Altın Ordu Devletine Ait Metinler, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.

V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021.

V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

V.V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan,* Çev. Seniha Sariha Moralı, TTK Yayınevi, , Ankara 2020.

Vernadsky, George , "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi,* c.I, Ankara 1944.

Yakuboskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2021.

Yaran, Rahmi, "Siğnâki", *DİA,* c.XXXVII, İstanbul 2009.

Yazıcı, Tahsin, "Ahmed Eflâkî", *DİA,* c.II, İstanbul 1989.

Yazıcı, "Ârif Çelebi", *DİA*, c. III, İstanbul 1991.

Yazıcı, "Şemseddin Cüveynî", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993.

Yılmaz, Hasan Kamil, "Şehâbeddin Sühreverdî", *DİA*, c.XXXVIII, İstanbul 2010.

Yılmaz, Ali Tarık Ziyat, "Matürîdî Âlimlerden Sığnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversiitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, 2018, ss. 43-68.

Yuvalı, Abdülkadir, "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Güyük, Mengü)*", Fırat Üniversitesi Dergisi: Sosyal Bilimler,* c. II, Elazığ 1988, ss. 227-236.

Yuvalı, "Hülâgû Han", *DİA*, c.XVIII, İstanbul 1998.

Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet,* Yedikubbe Yay., Konya 2005.

Zikirya Jandarbek Zamanhanulı, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, çev. Sevil Piriyeva Karaman-Muhsin Karaman, Astana Yayınları, Ankara 2018.